

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Марк СОЛОНІН

25 ЧЕРВНЯ:
ДУРІСТЬ
ЧИ АГРЕСІЯ?

Харків
«ФОЛІО»
2022

УДК 94(477)

С60

Художник-оформлювач

М. С. Мендор

Переклад

Олександр Черевко

Солонін М. С.

С60 25 червня: дурість чи агресія? / Марк Семенович Солонін; перекл. О. В. Черевко; худож.-оформлювач М. С. Мендор. — Харків: Фоліо, 2022. — 540 с.: іл.

ISBN 978-966-03-8087-4

(Великий науковий проєкт).

ISBN 978-966-03-9788-0.

Протягом багатьох десятиліть Друга радянсько-фінська війна була (і досі ще залишається) «невідомою» та «загубленою» війною. Радінформбюро не повідомив ані про початок (25 червня 1941 року), ані про завершення (19 вересня 1944 року) війни, яка забрала життя понад 100 тисяч бійців і командирів Червоної Армії і уможливила багаторічну блокаду Ленінграда.

У книзі розглянуто головним чином «військову складову» радянсько-фінляндського протистояння в 1940—1944 роках. Велика частина використаних автором архівних документів вперше введена до наукового обігу. Особливу увагу приділено подіям 25 червня 1941-го — масованому удару радянської авіації по об'єктах Фінляндії, який і став приводом до розв'язування війни.

Вивчення бойових дій на фінському фронті дає читачам унікальну можливість поглянути на Червону Армію зразка 1941 року в найсприятливіших для неї умовах: завчасно відмобілізоване військо починає бойові дії в завчасно обраний момент, за планами власного командування, проти супротивника, яких значно поступається в технічній оснащеності. Реальні події виступають в ролі своєрідної «машини часу» і це дозволяє певною мірою відповісти на сакраментальне питання історії ХХ сторіччя: «А що було б, якби влітку 1941-го Сталін випередив Гітлера?»

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8087-4

(Великий науковий проєкт)

ISBN 978-966-03-9788-0

© М. С. Солонін, 2008

© О. В. Черевко, переклад, 2022

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2022

© Видавництво Фоліо, марка серії, 2018

Своїм приємним обов'язком автор вважає щиро подякувати за різнобічну допомогу в роботі друзям і колегам: Є. Балашову, А. Завальному, Л. Лур'є, М. Мельтюховій, Л. Наумову, М. Поваляєву, А. Степанову, С. Тіркельтабу, А. Хенінену (A. Heninen), М. Шаулю.

Важливу роль у створенні книги зіграли творча дискусія і документальні матеріали, надані К.-Ф. Геустом (С.-F. Geust), якому автор висловлює глибоку вдячність.

У книзі використані документи і матеріали, зібрані багаторічною працею провідних укладачів інтернет-сайтів «Військова література» (militera.lib.ru), «Мехкорпуси РККА» (mechcorps.rkka.ru), «Куточок неба» (airwar.ru), «Робітничо-Селянська Червона Армія» (rkka.ru), «Солдат» (soldat.ru), «Друга Світова війна» (weltkrieg.ru), www.ilpilot.narod.ru, www.eismeerfront.com, www.battlefield.ru, www.depvladimir.narod.ru.

Передмова

Наприкінці 30-х років 20-го століття Радянський Союз жив очікуванням війни — війни неминучої і швидкої.

24 лютого 1939 року до чергової річниці створення Червоної Армії, головна урядова газета «Известия» опублікувала велику статтю під помітною назвою «Війни справедливі і несправедливі». Висновок, до якого підводили читача, був гранично простим: будь-яка війна, яку поведе країна, де переміг пролетаріат, буде справедливою. І ось чому: *«Захищаючи свою Батьківщину і знищуючи ворожі війська на тій території, звідки вони прийшли, Червона Армія допомагає поневоленим класам повалити владу буржуазії, звільнитися від капіталістичного рабства. Така війна двічі і тричі справедлива»*. А закінчувалася стаття такими словами: *«Радянський народ знає, що майбутня війна буде дуже напруженою, жорстокою (жодних сумнівів у тому, що «війна буде», у авторів немає — М. С.) і він зробить все необхідне, щоб у союзі з усіма народами, в найкоротший термін і малою кров'ю покласти край фашистському варварству, покінчити з ним, покінчити з тим ладом, який породжує несправедливі війни»* [1].

Двома місяцями пізніше, виступаючи з промовою на першотравневому параді (День міжнародної солідарності трудящих відзначався в Радянському Союзі військовим парадом на Червоній площі Москви) нарком оборони К. Є. Ворошилов заявив дослівно: *«Радянський народ не тільки вміє, але й любить воювати!»* [2]. Після таких слів не доводилося сумніватися в тому, що партія Леніна-Сталіна в найближчому майбутньому надасть радянському народові можливість довести свою любов і відданість на полі бою «дуже напруженої, запеклої війни». Питання було тільки в тому, з кого почати? Де, в яких краях Червоній Армії випаде «допомагати поневоленим класам»?

10 березня 1939 р. в Москві відкрився 18-й з'їзд ВКП(б). Виступаючи зі Звітом ЦК, Сталін заявив про те, що *«Нова імперіалістична війна, що розгорнулася на величезній території від Шанхаю до Гібралтару, триває вже другий рік»* [3]. У своїй характерній манері Сталін чітко і однозначно назвав три «агресивні» і три «неагресивні» держави. До першої

трійки увійшли Німеччина, Італія, Японія, до другої — Англія, Франція, США. Делегати з'їзду одностайно визнали оцінки і висновки товариша Сталіна єдино правильними і навіть геніальними. Щоправда, вже 31 жовтня все того ж злочасного 1939 року голова радянського уряду товариш Молотов повідомив депутатам Верховної Ради СРСР про те, що геніальні висновки радикально змінилися: *«За останні кілька місяців такі поняття, як «агресія», «агресор» отримали новий конкретний зміст, набули нового сенсу... Тепер, якщо говорити про великі держави Європи, Німеччина перебуває в становищі держави, яка прагне до якнайшвидшого закінчення війни і до миру, а от Англія і Франція стоять за продовження війни і проти замирення»* [4].

Переходячи безпосередньо до теми цього дослідження, відзначимо головне, а саме: Фінляндію жодного разу не згадали — ні в списку агресорів, ні в переліку підступних «неагресивних держав». Про неї, як про можливого військового супротивника, вже давно забули. 29 листопада 1938 року на засіданні Військової Ради при НКО СРСР товариш Ворошилов у присутності товариша Сталіна говорив про те, що *«Польща, Румунія і всякі там Прибалтики, вони вже у нас з рахунків давним-давно зняті, цих панів ми за будь-яких обставин зітремо в порошок»*. Стенограма засідання відзначає, що ці слова наркома оборони СРСР потонули в дружніх оплесках [5].

Радянська преса також обходила Фінляндію увагою. Перегортаючи пожовклі сторінки центральних газет 1939 р., ми знайдемо постійні згадки про бої в Іспанії та Китаї, про військові приготування Німеччини, Великої Британії та США, про політичні кризи в Мексиці, Румунії та Угорщині. На газетних шпальтах знайшлося місце для обговорення економічного становища Аргентини і Чилі, а також для замітки про «фашистські підступи в Кенії і Танганьїці». Будь-які згадки про Фінляндію з'являлися вкрай рідко, причому (що вельми примітно!) згадки ці були здебільшого позитивними: у фінському кінотеатрі відбувся перегляд радянських фільмів, які всім присутнім дуже сподобалися; фінська газета, коментуючи чергову промову радянського лідера, визнала її мудрою і прозорливою тощо. Загалом позицію радянської пропаганди стосовно Фінляндії можна означити терміном «позитивна байдужість».

Загалом позицію радянської пропаганди стосовно Фінляндії можна означити терміном «позитивна байдужість».

Так, зрозуміло, у 1935—1937 рр. у загальних рамках викоринення «буржуазного націоналізму» в Радянському Союзі (насам-

перед у Карелії і Ленінградській області) розгорнули кампанію боротьби із «фінським націоналізмом». Як і у всіх схожих випадках, комфортно пригрітих в СРСР керівників компартії Фінляндії заарештували і розстріляли як «агентів білофінської розвідки», але такою тоді була загальна практика «роботи» органів НКВС з усіма емігрантськими секціями Комінтерну. Проте антифінська кампанія аж ніяк не вийшла на рівень загальносоюзних заходів. Відзначимо, що під час найбільших процесів «Великої Чистки» 1937—1938 років приреченим висували звинувачення у зв'язках із німецькими, японськими, польськими, французькими, латвійськими спецслужбами — але ніколи з фінськими!

Біда, як повелося, прийшла несподівано. З листопада 1939 року у «Правді» з'явилася стаття, дивна за формою і ще дивніша за змістом. Докладно, але туманно говорилося про те, що Фінляндія не бажає зміцнювати дружбу зі своїм великим східним сусідом, вперто відкидає миролюбні пропозиції Радянського Союзу, йде на поводу у якихось не названих, але всім відомих «паліїв війни». Закінчувалася ця стаття зовсім уже істеричним закликком: *«Ми відкинемо під три чорти будь-яку гру політичних картярів і підємо своєю дорогою, незважаючи ні на що. Ми забезпечимо безпеку СРСР, ламаючи всі й усілякі перешкоди на шляху до своєї мети»*. Неважко уявити собі те велике здивування, яке викликали такі слова у пересічних радянських громадян, більшість яких туманно уявляли собі — де взагалі на карті ця Фінляндія? Та й про яку «гру» йдеться? що це за «картярі»? Куди тепер треба йти, не озираючись по боках і «ламаючи все на шляху до мети»? і в чому полягає ця «мета»?

З листопада 1939 року у «Правді» з'явилася стаття, в якій говорилося, що Фінляндія не бажає зміцнювати дружбу зі своїм великим східним сусідом, вперто відкидає миролюбні пропозиції Радянського Союзу, йде на поводу у якихось не названих, але всім відомих «паліїв війни».

Ще за три тижні з газетних шпальт, з чорної тарілки репродуктора виплеснувся потік дикої, розгромної антифінської пропаганди. Інакше, як «блазнями гороховими», «політичними шулерами» і «картярами» керівників Фінляндії вже не називали. В останні передвоєнні дні груба газетна лайка, наростаючи від «форте» до «фортисимо», перейшла в суцільний істеричний вереск: *«Провчити цих клятих вояків! Горе тим, хто стане на нашому шляху! Пора приборкати дрібну блоху, яка стрибає і кривляється біля наших кордонів! Змести із землі фінських авантюристів! Настала пора знищити мерзенну комашку, яка наважується погрожувати*

Радянському Союзові!» Кращі радянські поети в екстреному порядку склали «вірші», приміром, такі:

*Коль бешенных собак идет стрелять боец,
Ему народ вокруг охотно помогает.
Шуты безумные найдут себе конец,
Сгоревши на костре, который поджигают.* [40]

Вторгнення до Фінляндії обставили з небувалою крикливою театральністю — війська переходили кордон у похідних колонах, з портретами Сталіна і розгорнутими прапорами. Запаморочлива самозакоханість дійшла до того, що вже 1 грудня 1939 року, на другий день війни, «Правда» без тіні сумніву писала: *«Червона Армія зможе завдати нищівного удару не тільки фінській комасі, а й тим, за чиєю спиною ця комашка ховається!»* У тій же газеті повідомлялося, що «бракувальниця тов. Кукушкіна», виступаючи на заводському мітингу, висловила тверду впевненість у тому, що «білогвардійському пеклу», в якому двадцять років страждали фінські робітники, настав край...

Ось так, у стилі грубого базарного фарсу, під вереск і улюлюкання продажних писак, під оплески обдурених і заляканих обивателів, починалася страшна трагедія двох народів.

Запланована Сталіним «маленька переможна війна» перетворилася на важку, багаторічну, криваву бійню. Бойові дії між радянською і фінською арміями тривали — зі значними перервами — із 30 листопада 1939 р. по 5 вересня 1944 р., майже п'ять років. Підписаний 19 вересня 1944 р. в Москві документ став лише «Угодою про перемир'я», що ж стосується

Запланована Сталіним «маленька переможна війна» перетворилася на важку, багаторічну, криваву бійню.

мирного договору, який формально-юридично завершив війну між Фінляндією і Союзними державами (СРСР, Великою Британією та іншими), то його підписали 10 лютого 1947 р., а Верховна Рада

СРСР ратифікувала його лише 29 серпня 1947 року.

Найактивніші бойові дії тривали загалом не менше восьми місяців: «зимова війна» (із 30 листопада 1939 року до 13 березня 1940 року), літня кампанія 1941 року (із початку липня до кінця жовтня), літня кампанія 1944 року (із 10 червня до середини серпня). Масштаби втрат Червоної Армії в радянсько-фінської війни жахають. Точні цифри невідомі дотепер (та й навряд чи їх визначать у майбутньому). Аналіз відомостей, наведених в найбільш авторитетному і «консервативному» (в хорошому сенсі цього слова) джерелі [9]. дає підстави стверджувати, що безповоротні

втрати радянських військ — убиті, померлі від ран в госпіталях, загиблі в полоні, зниклі безвісти — становлять **понад 200 тисяч осіб**.

Усе пізнається в порівнянні. У багаторічній війні з Японією (бої біля озера Хасан у 1938 р., бої на Халхін-Голі в 1939-му, Маньчжурська наступальна операція 1945 р.) Червона Армія безповоротно втратила 21 тис. осіб [9, с. 72, 79, 223]. Сухопутні війська наших союзників (Великої Британії, Канади, США) у боях за звільнення Західної Європи — від висадки в Нормандії до виходу на Ельбу — втратили убитими 156 тис. осіб [11]. З іншого боку, німецький вермахт під час наступу на західному фронті (травень-червень 1940 р.), що закінчився розгромом армій Франції, Бельгії та Голландії, втратив безповоротно 49 тисяч вояків [12]. Окупація Норвегії (квітень-травень 1940 р.), під час якої німецькі війська розгромили не тільки нечисленну норвезьку армію, а й експедиційний корпус союзників, обійшлася Німеччині в 3,7 тисячі загиблих і зниклих безвісти [65, с. 134].

На жаль, людські втрати Радянського Союзу у війні з Фінляндією аж ніяк не вичерпуються втратами діючої армії. Блокада Ленінграда, яка забрала життя понад мільйон мирного населення, стала можливою винятково внаслідок поразки Червоної Армії в літній кампанії 1941 р., коли вихід фінських військ до Сортавала і Кексгольма (тепер Приозерськ) перервав залізничне сполучення Ленінграда з «великою землею» в обхід північного узбережжя Ладозького озера. Нарешті, крім прямих людських і матеріальних втрат, які не піддаються обліку, безглузда і нещадна війна з Фінляндією завдала Радянському Союзу непрямой, але від цього аж ніяк не менш значимої військово-політичної шкоди. У грудні 1939 р. саме агресія проти Фінляндії стала причиною вигнання СРСР із Ліги Націй, а бомбардування фінських міст радянською авіацією змусили президента США Рузвельта ухвалити рішення про поширення на Радянський Союз режиму так званого «морального ембарго» (заборони на передачу авіаційних озброєнь і технологій). Все це ще більше посилювало міжнародну ізоляцію СРСР, а також створило додаткові проблеми в радянському авіапромі (особливо — у виробництві авіаційних моторів, що традиційно базувалося на використанні американських технологій), причому сталося це напередодні великої війни, напередодні найважчих випробувань, що чекали на Радянський Союз...

Важко, якщо не сказати — «неможливо», уявити собі американця або канадця, який нічого не знає про те, що армія його країни в роки Другої світової війни воювала в Західній Європі. Важко і неможливо уявити собі француза чи англійця, який не знає про те, що в 1940 р. Францію окупував

вермахт, а влітку 1944 р. її звільнили війська союзників, які висадилися в Нормандії. За кількістю людських жертв радянсько-фінська війна (як було вказано вище) цілком порівнянна з військовими кампаніями в Західній Європі, і тим не менше навіть серед випускників історичних

За кількістю людських жертв радянсько-фінська війна цілком порівнянна з військовими кампаніями в Західній Європі.

факультетів радянських університетів важко знайти людину, яка зможе назвати хоча б приблизні дати початку і кінця цієї війни, назвати її основні етапи і підсумки. Що ж стосується пересічних громадян, не пов'язаних за родом

своєї діяльності з вивченням військової історії, то серед них знайти таких «знавців» практично неможливо. І така ситуація аж ніяк не випадкова.

У тоталітарній державі право вивчати і тлумачити події минулого є винятковим привілеєм правлячої верхівки і її пропагандистської прислуги. Саме тому історія тоталітарного суспільства завжди «непередбачувана». Для сталінсько-брежнєвського керівництва СРСР фінська війна була тим епізодом, який їм найменше хотілося згадувати. Ні в злочинних задумах кремлівських володарів, ні в ганебних поразках Червоної Армії

Для сталінсько-брежнєвського керівництва СРСР фінська війна була тим епізодом, який їм найменше хотілося згадувати.

не можна було знайти гідний матеріал для «виховання трудящих у дусі безмежної відданості і любові до рідної Комуністичної партії». Тому наказали — забути. Всі й забули.

Протягом багатьох десятиліть війна з Фінляндією була для радянського суспільства «загубленою», «невідомою» (як визначив Твардовський — «незнаменитою») війною. За півстоліття не зняли жодного художнього або документального кіно- або телефільму, не заснували жодної медалі для учасників фінської війни. У тих рідкісних випадках, коли в художній або документальній повісті з'являлася згадка про бої на фінському фронті в 1941—1944 роках, солдатів супротивника без зайвого сорому називали невігядливо — «німецько-фашистські загарбники».

З іншого боку, тоталітарний режим вимагав, щоб у загальних рамках «передової соціалістичної науки і глибокої партійної культури» існувала й історична наука. І хоча кінцевий висновок будь-якого історичного дослідження передбачався заздалегідь — «Радянський Союз мав рацію,

тому що він має рацію завжди» — товсті, часто багатотомні книги з військової історії писалися і видавалися. А стосовно висвітлення подій радянсько-фінської війни була вироблена, санкціонована згори і **неухильно дотримувалася комбінація з таких трьох пунктів.**

По-перше, говорити про цю війну якомога менше. Якщо можна — краще взагалі не згадувати про неї. У доступній широкому колу читачів літературі можна коротко обговорювати тему «зимової війни», але ніколи не згадувати війну 1941—1944 років.

По-друге, стосовно «зимової війни» називати і трактувати її як суто локальний (за місцем і завданнями) «збройний конфлікт на Карельському перешийку». У доступній широкому колу читачів літературі (зокрема, у всіх шкільних та вузівських підручниках) не допускати навіть найменших згадок про секретний протокол до «пакту Молотова-Ріббентропа», про так званій «Народний уряд Демократичної Фінляндії» та інші події і факти, які розкривають реальні наміри сталінського керівництва. Приховуванням усіх значущих документів (треба зазначити, що навіть центральні газети 1939—1940 років вилучили з відкритого доступу в усіх публічних бібліотеках СРСР) належало показати широкомасштабну агресію як локальну оборонну акцію.

По-третє, твердо, категорично, не допускаючи жодної критики, відкидати будь-який зв'язок між першим (« зимова війна » 1939—1940 років) і наступними етапами війни. Загальноприйнятий у західній історіографії термін «війна-продовження» оголосити злісною вигадкою антирадянських фальсифікаторів історії. Бойові дії 1941—1944 років належало називати і трактувати виключно і тільки, як «участь фінської армії в німецько-фашистської агресії проти СРСР».

Глибокі суспільно-політичні зміни, що сталися в Радянському Союзі на рубежі 1980—1990 років минулого століття, створили якісно нову ситуацію для вчених-істориків. З'явився доступ до таких джерел документальної інформації, про які раніше не випадало навіть мріяти. З'явилася можливість робити власні, неупереджені висновки і не оглядаючись на цензуру ділитися цими висновками з науковою громадськістю. Згадуючи сьогодні атмосферу кінця 80-х років ХХ століття, можна сказати, що суспільство завмерло в очікуванні ковтока довгоочікуваної історичної правди. Чи виправдалися ці надії? На це питання дуже важко дати зважену й однозначну відповідь.

На рубежі 1980—1990 років з'явилася можливість робити власні, неупереджені висновки і не оглядаючись на цензуру ділитися цими висновками з науковою громадськістю.

Якщо судити за кількістю публікацій на військово-історичні теми, то їхній «паперовий вал» перевершив найсміливіші очікування. Прилавки книжкових магазинів сьогодні завалені горами історичних досліджень, мемуарів, фотоальбомів, збірників документів — однак щомісяця російські видавництва викидають на ринок по кілька десятків (а то й сотень) нових найменувань військово-історичної літератури. На жаль, ситуація з якістю і науковою сумлінністю тиражованих книг аж ніяк не райдужна. Свобода слова і друку, що так несподівано обрушилася на Росію, часом виражається в тому, що зовсім некомпетентні люди при наявності грошей або багатих спонсорів можуть наповнювати ринок своїм графоманським доробком. Дійшло до появи такого неймовірного жанру, як «документальна фальшивка»: друкуються «фотокопії» примітивно і грубо сфабрикованих «документів», видаються «щоденники» ніколи не існуючих «таємних радників Сталіна», звідкілься з'являються нікому (включаючи найближчих родичів) невідомі «мемуари» давно покійних людей... Говорячи інженерною мовою, «співвідношення сигнал-шум» в сучасній російській історіографії та історичній публіцистиці вкрай несприятливе.

Залишаючи за рамками даного огляду псевдоісторичні твори, що не створюють нічого, крім «інформаційного шуму», зосередимося на змісті «корисного сигналу». Годі заперечувати значні досягнення в справі розвитку наукової історіографії радянсько-фінляндської війни. Найбільш докладно розроблені питання, пов'язані зі «зимовою війною» 1939—1940 років. Розсекречення значного масиву архівних фондів дало змогу включити в науковий обіг документи, що детально описують як військово-політичну підготовку війни, так і перебіг бойових дій. Особливий інтерес становлять оцінки та висновки, зроблені «гарячими слідами» подій «зимової війни» вищим військово-політичним керівництвом СРСР [20, 21]. На рубежі XX і XXI століть вийшли друком об'ємні збірки первинних документів [16, 17, 18]. Винятково цінний матеріал, що дає змогу точніше оцінити мету і завдання сталінської політики щодо Фінляндії, міститься в багатотомній серії документів зовнішньої політики Радянського Союзу, які видаються Міністерством закордонних справ [19]. У ці ж роки переклали російською і видали мемуари видатних політичних діячів Фінляндії, роботи відомих фінських істориків [22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32].

Радикальне розширення доступної історикам джерельної бази стало основою для створення низки великих монографічних досліджень [14, 29, 30, 31, 33, 34, 35]. Вивчаючи ці роботи, не можна не відзна-

чити певну парадоксальність мислення деяких російських істориків. Наприклад, визнаючи той факт, що фінська армія мирного часу за чисельністю особового складу була в 60 разів, за кількістю бойових літаків — у 100 разів, і за кількістю танків — в 350 разів менше Червоної Армії, вони водночас заявляють, що *«військові приготування Фінляндії викликали природне занепокоєння в уряді СРСР»*. Інший автор пояснює таке «занепокоєння» ось у який спосіб: *«у Москві до військової загрози з боку Фінляндії ставилися вельми серйозно — з військової точки зору ця держава значно перевершувала Естонію та Латвію»*. що ж, цей список можна було б і продовжити, додавши до нього Люксембург, Монако і князівство Ліхтенштейн...

Початок «зимової війни» зазвичай описується такими словами: *«30 листопада 1939 р. війська Ленінградського ВО отримали наказ відкинути фінські війська від Ленінграда»*. Фраза побудована так, як ніби «фінські війська» перейшли кордон, вторглися на радянську територію і вийшли до передмість Ленінграда — після чого їх і довелося «відкидати»! Ще один характерний приклад — повністю законне право керівництва суверенної країни не підписувати договір, умови якого за одностайною думкою уряду і парламенту суперечать державним інтересам Фінляндії, сучасний російський історик коментує так: *«Демонстративна непоступливість Фінляндії і розгорнута в світовій пресі кампанія підтримки її позиції не залишали Москві іншого вибору, крім війни»*. Логіка приголомшлива: своєю «непоступливістю» жертва не залишила гвалтівникові «іншого вибору»?

Словом — крапку у вивченні історії «зимової війни» ставити ще рано. Багато питань (насамперед — питання про справжні мотиви, що спонукали Сталіна спочатку почати війну, а потім — припинити її, не досягнувши жодної із заявлених раніше цілей) все ще залишаються дискусійними. І тим не менше, величезне — порівняно з радянською історіографією — просування вперед є очевидним і безперечним.

Набагато менше вивченим залишається той етап радянсько-фінської війни, який розпочався 25 червня 1941 р. і отримав у фінській історіографії назву «війна-продовження». Традиція тотального замовчування має в цьому випадку давню історію. Початок їй поклало 80 років тому Радянське Інформбюро, яке не повідомило радянським людям ані про початок, ані (що зовсім уже дивно) про завершення цієї війни! 26 червня 1941 р. у зведенні Радінформбюро з'явилася одна-єдина фраза: *«На радянсько-фінському кордоні бойових зіткнень наземних військ 26 червня не було»* [36]. Навіть глибоке знання радянської пропагандистської

«новомови» не дає змоги зробити з цієї фрази висновок про те, що саме цього дня президент Фінляндії Рісто Рюті офіційно заявив, що його країна вступила у війну з СРСР. У вересні 1944 р. Радінформбюро так само не зронило жодного слова про угоду щодо припинення вогню, досягнуту 4—5 вересня, і укладення Угоди про перемир'я 19 вересня.

Повертаючись у літо 1941 р., ми знайдемо рівно ТРИ повідомлення Радінформбюро, в яких хоча б згадується слово «фінський» в будь-якому контексті:

— вечірнє повідомлення від 29 червня: *«Фінсько-німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту від Баренцового моря до Фінської затоки (стосовно подій 29 червня це було явним перебільшенням — М. С.), намагаючись прорвати наші укріплення по лінії держкордону. Неодноразові атаки фінсько-німецьких військ наші війська відбили»;*

— ранкове повідомлення від 28 липня: *«Наша авіація бомбардувала також фінський броненосець берегової оборони. Спостерігалися прямі влучення 500 кг бомб і сильні вибухи»;*

— вечірнє повідомлення від 21 вересня: *«Фінський броненосець берегової оборони «Ільмарінен», атакований нашими кораблями у Фінській затоці, напорвся на міни і затонув».*

І це все. Жодних інших повідомлень за три місяці (липень, серпень, вересень 1941 р.) війни, під час якої Червона Армія втратила 190 тисяч людей убитими, пораненими і полоненими, не було. Правда, у зведеннях Радінформбюро зрідка з'являлися гранично короткі згадки про бої на Ухтинському, Кексгольмському, Петрозаводському напрямках», але на цих «напрямах» Червона Армія вела бої або із безіменним «противником», або з «німецькими військами».

Досі в Росії не вийшло жодної серйозної монографії (подібної зазначеним вище великим дослідженням «зимової війни»), в якій би історія війни 1941—1944 років стала предметом комплексного, неупередженого дослідження. Більше того, **пріоритет пропаганди над науковим дослідженням в останні роки навіть посилюється**. Ймовірно, це пов'язано із загальною зміною настроїв у російському суспільстві, в якому «комплекс неповноцінності», спричинений прогресуючим відставан-

ням країни — тепер уже не тільки від Західної Європи, але і від Азії та Латинської Америки, які бурливо розвиваються, — химерно переплітається з великодержавними, імперськими амбіціями.

В Росії не вийшло жодної серйозної монографії, в якій би історія війни 1941—1944 років стала предметом комплексного, неупередженого дослідження.

У такій отруєній атмосфері критика сталінської зовнішньої політики починає сприйматися як «вияв русофобії», а знайомі ще з радянських часів нетерпимість і агресивне невігластво доповнюються невластивою раніше навіть комуністичній пропаганді словесною розгнузданістю.

Наведемо один, але досить характерний приклад. В останні роки на сторінках російських ЗМІ зарясніло ім'я якогось «фінського соціолога» Йохана Бекмана. Молоду [1972 року народження] людину позначають для читачів як «визнаного фахівця з Росії, який з 1993 року часто буває в Санкт-Петербурзі, де живе місяцями, займаючись науковою роботою». У найновішому (вийшов у світ в 2006 р. під редакцією В. М. Баришнікова) збірнику, присвяченому історії радянсько-фінських стосунків, можна ознайомитися і з плодами цієї «наукової роботи».

У своїй статті Й. Бекман вимагає, щоб в основу вивчення історії радянсько-фінської війни поклали *«визнання того, що фіни були фашистськими окупантами, що Фінляндія вела в Радянській Карелії жорстоку расову війну, що окупаційний уряд не мав нічого людського, а його жахливою метою було спільно з нацистською Німеччиною стерти росіян з карти світу»* [35, с. 308]. Так, подібна риторика була б цілком доречною у фронтовій дивізійній «багатотиражці». На війні, як на війні — військова пропаганда в усі часи будується на твердженні про те, що противнику «чуже щось людське». Дивно, однак, виглядають подібні висловлювання у науковій публікації зразка 2006 року. Примітно і те, що «фінський соціолог, який місяцями живе в Санкт-Петербурзі», заснував у Гельсінкі «Інститут Йохана Бекмана», під егідою якого, зокрема, вийшла книга Н. І. Баришнікова [39], що містить нехай і не такі одіозні, але дуже далекі від наукової об'єктивності оцінки і висновки.

Здавалося б, тісну співпрацю російських і фінських істориків з двох сусідніх міст треба тільки вітати, якби вона не розвивалася за зразком старого анекдоту, добре відомого кожному, хто народився в СРСР:

«Зустрілися росіянин з американцем і почали сперечатися — у кого в країні свободи більше?»

— Ось я, — каже американець, — можу вийти на галявину перед Білим Домом і кричати на все горло: «Президент Америки — дурень!» і мені за це нічого не буде.

— Знайшов, чим здивувати — відповідає йому росіянин, — я теж можу вийти на Червону площу в Москві і кричати: «Президент Америки дурень...»

Прикладів такого «анекдота» у вивченні історії фінської війни чимало. Хельге Сеппяля, професійний військовий і військовий історик, 18-річним юнаком солдатом фінської армії опинився в окупованому

Петрозаводську, де він служив у 1942—1944 роках. Драматичні переживання тих років спонукали пана Сеппяля до написання книги під назвою «Фінляндія як окупант» [27]. Поява книги Сеппяля (точніше кажучи — дуже упередженого і однобічного підходу автора до досліджуваної проблеми) стали у Фінляндії причиною справжнього суспільного скандалу. Під час презентації книги навіть співробітники поліції не змогли вберегти історика від розгніваних фінських бабусь, ветеранів жіночої добровольчої організації «Лотта Сверд» [35, с. 301].

Здавалося б, саме російські історики могли багато в чому доповнити і уточнити дослідження Х. Сеппяля. Перш за все, беручи до уваги той факт, що окуповану фінськими військами територію насильно відірвали від Фінляндії під час «зимової війни», слід було б написати книгу під назвою «Радянський Союз як окупант». Заслуговує на увагу і питання про те, звідки взагалі взялося «місцеве населення», яке фінські загарбники згнали з «рідних місць» у 1941 р. — якщо в люту холоднечу зими 1940 р. близько 400 тис. осіб пішли за фінської армією, яка відступала, а на «звільнених територіях» залишилося не більше 2 тис. місцевих мешканців? [41, ст. 135]. Розповіді Сеппяля про важкі умови життя і мізерні продовольчі пайки варто було б доповнити інформацією про умови життя і величину пайків по той бік лінії фронту, в радянській Карелії. Наприклад, за доповідною запискою начальника УНКВД Карело-Фінської радянської соціалістичної республіки від 11 червня 1942:

Розповіді Сеппяля про важкі умови життя і мізерні продовольчі пайки варто було б доповнити інформацією про умови життя і величину пайків по той бік лінії фронту, в радянській Карелії.

«Протягом травня ц. р. населенню Пудозького району видавалося з великими перебоями по 200—300 грамів хліба на людину. Інших продуктів не видавалося. Систематичне недоїдання протягом двох місяців створило масове виснаження значної частини на-

селення, а на ґрунті цього і зростання смертності. У квітні ц. р. по району померло 238 осіб, з них дітей до одного року — 67 осіб. Через це в районі помітно знизилася трудова дисципліна...» [49].

Нарешті, об'єктивне обговорення фінського окупаційного режиму зовсім немислиме без урахування того головного чинника, який і викликав такі протиправні і негуманні дії фінської військової влади, як насильницьке переселення населення і створення таборів для переміщених осіб. Йдеться, зрозуміло, про так званих «карельських партизанів», тобто про диверсійні загони НКВД, які тероризували мирне населення

Фінляндії і Карелії. Словом — фронт робіт для російських істориків величезний. На жаль, поки все обмежалося перекладом російською і публікацією книги Х. Сеппяля, яку активно використовують як збірник тенденційних цитат.

Набагато популярнішою стала інша книга. Фінський історик, науковий співробітник Фінської Академії, професор Мауно Йокипії написав у 1987 році об'ємне, 700-сторінкове дослідження, присвячене передісторії «війни-продовження» [26]. Своєю метою історик поставив знайти «власний внесок Фінляндії у розв'язання війни», про що, на його думку, «фінському народові ні тоді, ні пізніше не повідомлялося». З величезним старанням і скрупульозністю професор Йокипії зібрав усі факти і фактики, пов'язані з німецько-фінляндською військовою співпрацею 1940—1941 років. Висновки автора монографії зводяться до того, що «в напруженій ситуації після початку втілення «Барбаросси» у Радянського Союзу врешті-решт «не витримали нерви, і він першим завдав удару». Коротше кажучи, Фінляндія в черговий раз *«не залишила Радянському Союзу іншого вибору...»*

Можна сперечатися про те, чи відповідають висновки Йокипії тим фактам, які він сам і зібрав у своєму дослідженні. Зокрема, вже висловлювалася думка, що «погляди автора монографії на причини виникнення радянсько-фінської війни 1941—1945 років повністю спростовується документально-історичним матеріалом, докладно і сумлінно викладеним в його роботі» [42]. Варто зазначити і очевидну суперечність позиції історика. Явно засуджуючи дії фінського керівництва, він водночас констатує, що «на німецький шлях стали не без коливань — йому не було альтернативи». А якщо «альтернативи не було», то що ж у такому разі є предметом дискусії і, тим більше, політичної критики? Нарешті, вже у 1993 р. все той же М. Йокипії, полемізуючи з радянським істориком Н. І. Баришніковим, на сторінках фінської газети «*Keskisuomalainen*» заявив, що «якби не було в 1939—1940 роках «зимової війни», то, цілком імовірно, в ході німецького наступу восени 1941 р. на Ленінград в тилу його перебувала б нейтральна Фінляндія і мирний кордон по річці Сестра» [43].

Слід звернути увагу і на рік видання книги (1987 р.), і неминуче пов'язану з цим відсутність у професора Йокипії доступу до тієї інформації про плани і дії радян-

М. Йокипії: якби не було в 1939—1940 роках «зимової війни», то, цілком імовірно, в ході німецького наступу восени 1941 р. на Ленінград в тилу його перебувала б нейтральна Фінляндія і мирний кордон по річці Сестра.

ського військово-політичного керівництва, яку розсекретили і ввели в науковий обіг у середині 90-х років. Здавалося б, саме сучасним російським історикам слід доповнити картину подій останніх мирних місяців 1941 р. тими фактами, що «радянському народові ні тоді, ні пізніше не повідомлялися». Більше того, саме запрошенням до такої співпраці професор Йокіпії і закінчив свою книгу: *«Обговорення того складного часу, звичайно ж, на цьому не закінчується... Третій масштабний етап, який базується на відкритті архівів Росії, ще попереду... Лише невідкупна пам'ять може допомогти народам, які будують своє майбутнє на фундаменті минулого. Це, звичайно ж, однаково стосується до всіх сторін колишнього конфлікту»* [26].

«Невідкупна пам'ять»... Залишається тільки дивуватися простодушній наївності західних істориків, які ніяк не можуть (не хочуть?) усвідомити простий факт: їхні нинішні російські «колеги», до яких вони звертаються зі словами «пане професор», ніякі не «панове», а справжнісінькі «товариші», випробувані бійці «ідеологічного фронту партії», що стали «професорами» на кафедрах марксизму-ленінізму та історії КПРС.

Заклик професора М. Йокіпії вони почули по-своєму. У рік виходу книги ніхто в СРСР на неї особливої уваги не звернув. Радянська історіографія не потребувала тоді в «збирання компромату» на зовнішню політику Фінляндії — і без того «всі знали», що Фінляндія винна в усьому. Ситуація змінилася через 10 років, коли у постперебудовчій Росії стала можливою публічна дискусія про роль сталінської імперії в розв'язанні Другої Світової війни. У 1999 р. про монографію М. Йокіпії згадали, переклали і видали російською мовою. Упередженість проявилася вже на обкладинці, в тому, як було перекладено назву книги. «Jatkosodan synty» дослівно означає «Народження (виникнення, створення) війни-продовження». Але оскільки в радянській історіографії використання терміну «війна-продовження» прирівнювалося до акту «ідеологічної диверсії», назву книги Йокіпії переклали як «Фінляндія на шляху до війни». В кінцевому підсумку монументальну працю М. Йокіпії роздерли на «цитати», упереджене використання яких «прикрашає» нині чи не кожную публікацію, присвячену темі 25 червня 1941.

Далі — більше. У 2003 році професор В. М. Баришніков (син вищезгаданого Н. І. Баришнікова) видав книгу під назвою: «Вступ Фінляндії в Другу світову війну. 1940—1941» [44]. За загальною спрямованістю книга є розгорнутим на 326 сторінках «обвинувальним висновком у справі Фінляндії», у якому рясно цитовані фрагменти з робіт Йокіпії і Сеппяля гармонійно доповнюються спогадами колишнього резидента сталінської

розвідки Є. Сініцина. Наприклад, наводиться підслухана в будівлі фінського представництва в Москві розмова, учасники якої «висловлювалися досить виразно, що в разі нападу Німеччини на Радянський Союз Фінляндія не буде на російському боці». Дуже цікаво. Начальники тих, хто встановлював «жучки», розраховували на щось інше? Вони сподівалися на те, що пограбована і згвалтована Фінляндія кине́ться рятувати насильника? Але що найдивніше — три роки по тому все той же В. М. Барішніков написав, що «у фінського керівництва не залишалося інших варіантів політичного розвитку, крім як піти по шляху військово-політичного співробітництва з Німеччиною» [35, ст. 218].

Загалом, ситуацію, що склалася в сучасній російській історіографії навколо «війни-продовження», можна змалювати таким образним порівнянням. Уявімо собі телевізійний репортаж про поєдинок двох боксерів, з якого методами комп'ютерної графіки (техніка сьогоdnішнього дня це цілком дозволяє) прибрали одного з учасників. Що ж ми побачимо на екрані? Здоровенний чолов'яга з перекошеним від незрозумілої люті обличчям безглуздо стрибає по рингу і при цьому махає кулаками в потворних рукавичках... Саме так зображуються дії фінських керівників в останні передвоєнні місяці: вони весь час метушаться, їдуть то в Берлін, то в Зальцбург, то в Кіль, ведуть таємні переговори з німецькими генералами, починають приховану мобілізацію... що ж при цьому робить **ІНША СТОРОНА** майбутнього конфлікту? Вона зайнята винятково «мирною творчою працею»?

Завдання даного дослідження полягає в тому, щоб «повернути на ринг іншого боксера». При цьому автор у жодному разі не претендує на роль арбітра, і тим більше — на роль «прокурора», який визначатиме, чи були дії керівництва Фінляндії адекватними реальній загрозі, або воно (керівництво) вийшло за рамки необхідної самооборони. Більше того, «фінська складова» питання розглядатиметься найменшим чином. І не тільки тому, що російському історикові природніше і простіше займатися вивченням документів історії своєї країни, складених рідною мовою. Просто в парі СРСР — Фінляндія роль ведучого неминуче належала величезній 200-мільйонній світовій державі, тоді як Фінляндія могла лише більш-менш успішно реагувати на дії свого могутнього сусіда. У тій же пропорції, ймовірно, мають розподілятися і зусилля російських дослідників. В іншому випадку ми опиняємося в ситуа-

В парі СРСР — Фінляндія роль ведучого неминуче належала величезній 200-мільйонній світовій державі.

ції, про яку дві тисячі років тому було сказано: *«Лицеміре, чому ти шукаєш соломинку в оці брата свого, а колоду в своєму оці не помічаєш?»*

З усього величезного різноманіття питань, пов'язаних з історією радянсько-фінського протистояння в 1940—1941 роках, в цій роботі розглянемо лише малу їхню частину, а саме: стратегічне планування, оперативне розгортання та бойові дії Червоної Армії в перші тижні війни (червень-липень 1941 р.). Особливу увагу зосередимо на подіях 25 червня 1941 р., тобто масованого удару радянської авіації по об'єктах Фінляндії, який і став приводом для оголошення війни. Не намагаючись досягнути неосяжне, автор, проте, визнав за необхідне доповнити основний матеріал коротким, конспективним викладом історії радянсько-фінських стосунків 1918—1939 років і настільки ж коротким оглядом ходу бойових дій «зимової війни» та літньої кампанії 1944 р. Все це дасть змогу включити драматичні події літа 1941 р. до загального історичного контексту.

Вибір саме такого, «військового» кута зору, має дві причини. Перша пов'язана з характером використаних автором джерел — це, насамперед, документи військових архівів: Центрального архіву Міністерства оборони (ЦАМО, м. Подольск) і Російського Державного військового архіву (РДВА, м. Москва).

Друга причина заслуговує більш докладного пояснення. Справа в тім, що радянсько-фінська війна, яка почалася 25 червня 1941 р., відбувалася в рамках іншої, Великої Вітчизняної війни, була її невід'ємною складовою частиною. Червона Армія, яка в липні 1941 р. вела бойові дії в Карелії — це та ж сама армія, з тим же озброєнням, тим же командним складом, тією ж системою бойової підготовки, що і розгромлені влітку того ж 1941 р. армії Прибалтійського, Західного і Київського військових округів. Причини їхнього розгрому досі залишаються в центрі запеклої наукової та суспільної дискусії. Як відомо, частіше за інші називаються такі причини:

- раптовий напад противника;
- невідмобілізованість частин і з'єднань військ західних округів;
- технічна перевага озброєнь німецької армії і авіації;
- перший і раптовий удар по аеродромах базування радянської авіації, що забезпечив німецьким ВПС панування в повітрі;
- дворічний досвід ведення сучасної війни, накопичений вермахтом і люфтваффе до моменту вторгнення в СРСР.

Не станемо тут відволікатися на обговорення достовірності цих тез. Низка сучасних російських істориків (і автор цієї книги також) доклад-

но і аргументовано показали помилковий, якщо не зумисно брехливий характер таких тверджень [47, 48]. Для мети цього дослідження набагато важливіше інше. Якщо ми подивимося на весь перерахований вище перелік «причин» катастрофічного розгрому Червоної Армії, то переконаємося, що жоден із цих факторів не можна застосувати до опису ходу бойових дій (тобто поразки Червоної Армії) на «фінському фронті». Жоден.

Бойові дії почала радянська сторона, причому почала раптовим авіаударом по фінських аеродромах. Активна фаза бойових дій наземних військ почалася в перших числах липня, тобто через 10 днів після оголошення в СРСР мобілізації (не кажучи вже про приховану мобілізацію і розгортання військ Ленінградського ВО, про що піде мова далі). Годі навіть говорити про якусь «технічну перевагу» злиденної фінської армії. Що ж стосується «досвіду ведення сучасної війни», то обидві протиборчі сторони набували його в один і той же час і в одному місці — на засніжених полях битв «зимової війни» 1939—1940 років.

Отже, вивчення ходу бойових дій на фінському фронті дає нам унікальну можливість поглянути на Червону Армію зразка 1941 року в найсприятливіших для неї умовах: заздалегідь відмобілізовані війська починають бойові дії в обраний ними момент, за планами власного командування, проти супротивника, який значно поступається в технічній оснащеності. Можна сказати, що аналіз реальних подій фінської війни може послужити тією «машиною часу», що дає змогу відповісти на сакраментальне питання радянської історії: «А що б сталося, якби раптового нападу німців вранці 22 червня 1941 року не було?»

Перш ніж перейти, нарешті, до викладу основного матеріалу, залишається тільки визначитися з термінами.

Щоб уникнути звинувачень в упередженості, автор пропонує використовувати в подальшому для позначення подій червня-листопада 1941 р. повністю нейтральне, безоціночне визначення: «2-га радянсько-фінська війна». Відповідно, бойові дії літа 1944 року будуть називатися «3-ю радянсько-фінською війною». Таким чином, це дослідження присвячене історії початку 2-ї радянсько-фінської війни.

Прийнятий і усталений у вітчизняній історичній літературі термін «фінська» (фінська армія, фінська війна, фінська авіація) використовуватиметься і в цій книзі. Але при цьому не слід забувати, що політично коректним та історично

Політично коректним та історично правдивим має бути термін «фінляндська» війна.

правдивим був би термін «фінляндська» (Фінляндія країна двомовна, і в її армії, крім фінів, воювали громадяни багатьох національностей, а в дні «зимової війни» — ще й численні іноземні добровольці).

Певні складнощі створюють і метаморфози топоніміки театру військових дій. На момент початку 2-ї радянсько-фінської війни велика частина території Карельського перешийка входила до складу Карело-Фінської РСР. На всій її території зберегли колишні (фінські) географічні назви, тому, читаючи документи командування Ленінградського військового округу, ми бачимо розсип фінських топонімів, які важко вимовляти. Після закінчення 3-ої радянсько-фінської війни весь Карельський перешийок передали до складу Ленінградської області, і його топоніміку в 1949 р. радикально «русифікували». Кексгольм перетворився в Приозерськ, Койвісто — в Приморськ, Енсо — в Святогорськ, Антреа — в Каменногорськ і т. д. Примітно, що на Онезько-Ладозькому перешийку (тобто в адміністративних межах нинішньої Республіки Карелія) Вуонтеленмякі, Піткяранта, Найстен'ярві та інші місця залишилися при своїх споконвічних назвах.

Після закінчення 3-ої радянсько-фінської війни весь Карельський перешийок передали до складу Ленінградської області, і його топоніміку в 1949 р. радикально «русифікували».

У цій книзі обрано таку систему: географічні назви завжди наводитимуться в тому вигляді, як вони вказані в оригінальних документах, із зазначенням сучасних назв у дужках. Під словами «Приладозька Карелія» мається на увазі територія північно-схід-

ного узбережжя Ладозького озера (Сортавала, Піткяранта, Олонець) і Онезьке-Ладозького перешийка (Лоймола, Суоярві, Петрозаводськ). Територія на північ від Онезького озера (Медвежегорськ, Реболи, Кемь, Кестеньга) називатиметься «Біломорська Карелія». «Трикутник» суші між Фінською затокою і західним берегом Ладозького озера (Виборг, Кексгольм, Ленінград) називатимемо так, як він і називався в документах радянського командування: «Карельський перешийок» або скорочено — «Карперешийок».

Частина 1.

ПЕРША СПРОБА

Розділ 1.1.

Фінляндія, Карелія, Росія

Взаємне і здебільшого мирне співіснування східно-слов'янських і фіно-угорських народів має довгу історію. Багато що вже забуте, загублене в імлі століть. Мало хто сьогодні згадає про те, що глухі муромські ліси, в яких посвистував лихий Соловей-Розбійник із старовинних російських билин, отримали свою назву від фінського племені «мурома». А Чудське озеро, на берегах якого російський князь Олександр Невський здійснював свої ратні подвиги, названо на ім'я фінського племені «чудь». Зрештою, й топонім «Москва» на думку більшості фахівців має фінське походження. Що ж стосується міждержавних відносин Росії і суверенної незалежної Фінляндії, то вони на подив молоді — їм немає ще й 100 років. До 1917 року територія традиційного розселення народу суомалайсет (народ Суомі), який сформувався на початку 2-го тисячоліття нової ери на основі злиття племінних груп сумь, ємь, корела, входила до складу шведського королівства, а пізніше — Російської імперії. Найдавніший із достовірно відомих кордонів встановлювався Орешковецьким мирним договором 1323 року, укладеним між Великим Новгородом і Швецією. Згідно з цією угодою південна і східна частини Карельського перешийка (з містом Корела, воно ж Кексгольм, воно ж Кякісалмі, воно ж нинішній Приозерськ) визнавалися новгородськими землями.

Перший крок на довгому шляху завоювання Фінляндії зробив Петро Перший: довготривала на величезних просторах від Балтики до Полтави війна між Росією і Швецією (так звана «Північна війна») закінчилася в 1721 році підписанням Ништадтського мирного договору, за яким Карельський перешийок (у приблизних межах сучасної Ленінградської області) відійшов до Росії. Багаторічна спустошлива війна однаково розорила і російські, і фінські землі: чверть селянських господарств Фінляндії залишилися покинутими, та й Росії «славна епоха царя-реформатора» обійшлася скороченням населення на третину... Нова низка російсько-шведських війн, які вели напівнімці і німкені, що змінювали одне одного на російському престолі, закінчилася в 1809 році включенням всієї території сучасної Фінляндії до складу Російської імперії. Правда,

умови і порядок її входження був вельми нетрадиційним. Фінські землі увійшли до складу імперії як єдине ціле, яке отримало звучну назву «Велике князівство Фінляндське». і хоча титул Великого князя Фінляндського належав імператору російському, сама Фінляндія отримала права широкої автономії.

Фінські землі увійшли до складу імперії як єдине ціле, яке отримало звучну назву «Велике князівство Фінляндське». Титул Великого князя Фінляндського належав імператору російському, але сама Фінляндія отримала права широкої автономії.

На першому засіданні Зборів представників 4-х станів (сейму Фінляндії) в місті Порвоо, зачитали спеціальний маніфест, в якому Олександр I урочисто проголосив особливі милості: Фінляндія зберігала своє лютеранське віросповідання, свої колишні (тобто шведські) закони, судову систему

і місцеве самоврядування. Запроваджувати нові закони або змінювати колишні цар обіцяв тільки за згодою сейму. Адміністративна автономія доповнювалася економічною: Фінляндія мала окрему митницю, окремий від загальноросійського бюджет і податкову систему, а з 1878 р. і свою окрему грошову систему. Конкретне наповнення всіх цих автономних прав реальним змістом безперервно змінювалося відповідно до змін внутрішньої і зовнішньої політичної кон'юнктури. З 1820 по 1863 р. сейм не збирався жодного разу, у 1850 р. запровадили заборону на видання книг фінською мовою (крім сільськогосподарської та релігійної літератури). Епоха ліберальних реформ 60-х років значно змінила ситуацію в Фінляндії: шкільна реформа (1866 р.) ліквідувала церковний контроль над початковою освітою і запровадила навчання фінською; новий Статут сейму (1869 р.) визначив періодичність обов'язкових скликань сейму (один раз на 5 років, а з 1882 — раз на 3 роки); міська реформа (1873 р.) запровадила виборність органів місцевого самоврядування.

Політична реакція епохи царювання Олександра III також не забарилася позначитися на Фінляндії. У лютому 1889 р. спеціальним маніфестом російський імператор присвоїв собі право видавати обов'язкові для Фінляндії закони без згоди сейму. Активну політику, спрямовану на практично повну ліквідацію автономних прав і насильницьку «русифікацію» Фінляндії проводив генерал-губернатор Бобриков, який залишив по собі довгу і недобру пам'ять. Через півстоліття, в приспіві знаменитої фінської пісні воєнних років рефреном повторювалася фраза: *«Ні, Молотов, ні, Молотов! Ти брешеш навіть більше за Бобрикова...»*

Революція 1905 року радикально змінила ситуацію як у Росії, так і в Фінляндії. 22 жовтня Микола II змушений був підписати маніфест про скасування всіх законів царського уряду, прийнятих після лютого 1899 р. без згоди сейму. 20 червня 1906 р. прийняли новий Статут сейму Фінляндії, який передбачав ліквідацію системи станового представництва і створення однопалатного парламенту, що обирається на основі загального прямого рівного виборчого права всіма громадянами з 24-річного віку. Варто зазначити, що вже на парламентських виборах 1907 року фінські соціал-демократи отримали 80 місць із 200, а на виборах 1916 р. більше половини — 103 місця з 200. Народ, національний характер якого став синонімом спокою і холоднокровної розважливості, зробив вибір на користь соціального прогресу в рамках законності та порядку, тоді як по іншу сторону кордону стрімко росли екстремістські настрої (як відомо, на перших і єдиних виборах в Установчі збори Росії приголомшливу перемогу отримали ліві радикали — есери і більшовики — зібравши разом понад чотири п'ятих голосів виборців).

Народ, національний характер якого став синонімом спокою і холоднокровної розважливості, зробив вибір на користь соціального прогресу в рамках законності та порядку.

Не залишалася незмінною в XIX-му столітті й лінія адміністративного кордону Великого князівства Фінляндського.

У 1811 році Виборзьку губернію (тобто Карельський перешийок) передали до складу Фінляндії. У 1864 році імператор Олександр II вирішив ще раз підкоригувати кордон і передав містечко Сестрорецьк (за 30 км від Санкт-Петербурга) на територію Росії, причому в повній відповідності з пізнішою радянською формулою «у відповідь на численні побажання трудящих» (*«майстри та інші жителі належного скарбниці Російській Сестрорецького Збройового заводу суть російські піддані і незнайомі з мовою і законоположеннями Фінляндії»*). Тоді ж містечко Печенга (Петсамо), з його вкритими під вічною мерзлотою покладами нікелю, віднесли до складу Фінляндії. Вся ця історія не може не викликати асоціації з передачею півострова Крим з однієї частини радянської імперії (РРФСР) в іншу (УРСР), ні на мить не задумавшись про те, що всі імперії не вічні...

Російська імперія пішла в небуття наприкінці 1917 року, не витримавши напруги кровопролитної світової війни і внутрішньої смуги. В умовах наростаючого хаосу в Росії фінський парламент 6 грудня 1917 р. прийняв декларацію про оголошення Фінляндії незалежною державою. 31 грудня (тут і далі всі дати наведені за новим календарем) 1917 року

Рада Народних Комісарів РРФСР визнала незалежність Фінляндії, 4 січня 1918 постанова РНК була затверджена ВЦВК. Легкість і швидкість, з якою

6 грудня 1917 р. фінський парламент прийняв декларацію про оголошення Фінляндії незалежною державою. 31 грудня (за новим календарем) 1917 року Рада Народних Комісарів РРФСР визнала незалежність Фінляндії, 4 січня 1918 постанова РНК була затверджена ВЦВК.

уряд Леніна вирішив багатомісячне питання створення суверенної Фінської держави, не були випадковими. Вони повністю відповідали тому курсу на максимальне повне руйнування всіх державних структур Російської імперії, який більшовики, що захопили владу, проводили по всіх напрямках. І в цьому сенсі гасло «право націй

на самовизначення аж до відокремлення» нітрохи не поступалося за ефективністю абсолютно вже геніальному «грабуй награване». Ленін чітко розумів, що настав «час розкидати каміння», і чим більше і далі його розкидають, тим легше буде йому утримати владу на центральному плацдармі, де він зберігав позиції. *«Питання про те, як визначити державний кордон тепер, на час — бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів — є питання не основне, неважливе, другорядне. З цим питанням можна почекати і належить почекати».* (В. І. Ленін, ПЗТ, т. 40, с. 43).

«Для інтернаціоналіста питання про межі держав є питанням другорядним, а то й десятирядним... важливі інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури» (В. І. Ленін, ПЗТ, т. 40, с. 19).

Ця хитра «діалектика» була ключем (правильніше сказати — злодійською відмичкою), за допомогою якої пізніше успішно провели зворотне «збирання каміння». Забезпечення «основних інтересів пролетарської диктатури» вимагало, як вважалося, розширення території і примноження народонаселення, яке перебуває під владою «диктатури пролетаріату», і ця диктатура знаходила своє найадекватніше і найповніше вираження в диктатурі єдиної істинно пролетарської партії, тобто партії самого Леніна (незабаром ця партія стала цілком офіційно іменуватися «партією Леніна-Сталіна»). А остільки, оскільки «питання про межі держав є питанням десятирядним», то і розширювати територію «першої в світі держави робітників і селян» можна і треба було, не звертаючи жодної уваги на застарілі, «тимчасові» кордони інших держав. У всій цій бездоганній схемі був один-однісінький недолік: інші країни і народи ще не перейнялися революційною пролетарською свідомістю і тому не були готові ігнорувати свої кордони і свої державні інтереси. Для подолан-

ня цієї «несвідомості» і створили Робітничо-Селянську Червону Армію, в яку вже до 15 червня 1920 року примусово мобілізували 6,7 млн осіб [9, с. 44]. Спираючись на таку переважаючу військову міць, Радянська Росія до кінця 1921 року допомогла встановити справжню «пролетарську диктатуру» — тобто окупувала територію і ліквідувала національні органи влади — в Україні, Грузії, Вірменії та в усіх інших великих і малих «республіках», незалежність яких Ленін із незвичайною легкістю визнавав у 1917—1919 роках.

За всією логікою подій, така ж доля чекала і незалежну Фінляндію. Більше того, якщо Вірменію, Бухару або яку-небудь «Семиріченську республіку» від центральної Росії відокремлювали багато тисяч кілометрів, то Фінляндія була зовсім поруч із головним центром більшовицької диктатури, революційним Петроградом, а в Гельсінґфорсі (Гельсінкі) бешкетували натовпи матросів Балтійського флоту, п'яні від спирту, кокаїну і всездозволеності. Всього на території Фінляндії через триваючу світову війну перебувало щонайменше 40 тис. російських солдатів і матросів. Анархія, в безодню якої до кінця 1917 року остаточно занурилася російська армія, безсумнівно, знижувала значимість російських військ в Фінляндії як бойової одиниці — зате вони перетворилися на джерело «безхозного» озброєння і «активістів» для формування Червоної гвардії, чисельність якої до кінця січня становила вже 30 тис. осіб [22]. Керівництво фінської соціал-демократичної партії перебувало в повній розгубленості, повторюючи у такий спосіб трагічний досвід російських «меншовиків». У ніч на 28 січня 1918 року в Гельсінкі почалася революція. У перші години події розвивалися в повній відповідності з петроградським Жовтневим зразком: загони Червоної гвардії почали із захоплення банків, мостів і вокзалів, урядових установ. За кілька днів заколотники взяли під свій контроль столицю і основні центри південної, промислово-розвиненої частини країни: Турку, Тампере, Выборг. Законний уряд, сформований парламентом 26 листопада 1917 року, змушений був утікати на північ, у селянські райони Фінляндії.

Такий розвиток подій зустрів гарячу підтримку в радянській Росії. На допомогу Червоній гвардії Фінляндії йшли ешелони із зброєю і моряками-балтійцями. Для наступу на Карельському перешийку, з рубежу річки Vuoksi, в Петрограді сформували загони Червоної гвардії чисельністю в 10 тис. вояків. Номінальним командувачем «всіма збройними силами Фінляндії» значився колишній прапорщик Ееро Хаапалайнен, але фактично фінською Червоною гвардією командував полковник російської армії Свечніков. Різноманітну військову допомогу доповнили підтрим-

кою політико-дипломатичною. 1 березня 1918 р. в Петрограді з керівниками збройного заклоту підписали «Договір про зміцнення дружби і братерства між РРФСР і Фінляндською соціалістичною робочою республікою».

Номінальним командувачем «збройними силами Фінляндії» значився колишній прапорщик Ееро Хаапалайнен, але фактично фінською Червоною гвардією командував полковник російської армії Свечніков.

Серед «уповноважених представників», які підписали цей договір, був і І. Джугашвілі-Сталін. Саме так записали прізвище майбутнього владика радянської імперії. Ще одна цікава деталь — у п. 18 Договору право вирішення

всіх виникаючих між радянською Росією та «Соціалістичною Фінляндією» розбіжностей передавалося такому собі авторитетному третейському суду, «голова якого призначається правлінням шведської лівої соціал-демократичної партії» [37]. Все, здавалося, йшло до того, щоб у визначений час «соціалістична робоча Фінляндія» увійшла до «братерської сім'ї радянських республік».

Але цього не сталося. Чому? Історія не дозволяє знайти точні й однозначні відповіді на подібні питання. Але одну з багатьох причин ми можемо назвати на ім'я. Ім'я це буде незвично довгим для російського слуху: Карл Густав Еміль, барон Маннергейм.

Про цю людину, яка залишила такий яскравий слід на багатьох подіях бурхливого і божевільного ХХ століття, написані тисячі книг і статей. Багато з них перекладено російською, приміром [68, 69]. Найяскравіший літературний пам'ятник Маннергейм спорудив собі сам, написавши свої знамениті «Мемуари» [22]. Не намагаючись досягнути неосяжне, відзначимо лише кілька важливих для нашого дослідження моментів з феєричної історії життя К.-Г. Маннергейма.

Він народився 4 червня 1867 року в родовому маєтку шведських баронів Маннергеймів на південному заході Фінляндії, недалеко від Турку. Прадід майбутнього маршала, Карл Ерік Маннергейм у 1807 році очолював делегацію, яка успішно провела в Санкт-Петербурзі непрості переговори про умови переходу Фінляндії від Швеції до Російської імперії. Батько майбутнього маршала, барон Карл Роберт Маннергейм одружився з Елен фон Юлін — дочкою шведського промисловця (ймовірно, німецького походження). У їхній родині народилося семеро дітей. Рідною мовою Карла і Елен була шведська, але, бажаючи дати дітям блискучу європейську освіту, вони постійно розмовляли з ними англійською та французькою мовами. На рідну і звичну шведську дозволялося пере-

ходити лише у неділю! Фінську мову майбутній маршал і президент Фінляндії вивчив уже в зрілому віці, як іноземну, і розмовляв нею з помітним акцентом до кінця своїх днів (його мемуари написані шведською і перекладені на фінську). Дворянське звання і родовий маєток аж ніяк не забезпечили юному Карлу Густаву безбідного існування: його батько, розорившись в пух і прах на невдалих комерційних операціях, у 1880 році виїхав з коханкою в Париж, покинувши сім'ю без засобів до існування. Не витримавши такого потрясіння, наступного року померла мати, і 14-річний хлопчик залишився фактично сиротою. Родичі прилаштували Карла Густава в кадетське училище радше тому, що навчання і утримання там було безкоштовними.

З кадетського училища в Гаміні майбутнього маршала вигнали за ганебну поведінку і самовільні нічні походи в місто. У 1887 році, вивчивши за один рік російську мову, Карл Густав вступив до престижної Миколаївської кавалерійської школи в Петербурзі. У столиці імперії високий, красивий, різнобічно обдарований син шведського баронського роду зробив запаморочливу кар'єру. Через два роки після закінчення військового навчання, в 1891 році його зарахували в елітний лейб-гвардії кавалерійський полк, і на церемонії коронації Миколи II в 1896 року Маннергейм гарцював верхи на чолі урочистої процесії. Як і належить блискучому аристократу, Маннергейм був великим знавцем і цінителем породистих коней. Ця пристрасть — а також широкі зв'язки у вищому суспільстві — дали змогу «Густаву Карловичу» (саме так його ім'я писалося в Росії) у віці 30 років отримати високу посаду в управлінні царських стаєнь. Він особисто закуповував скакових коней для царської сім'ї і навіть під час виконання цих доручень був удостоєний аудієнції у німецького імператора Вільгельма. Коли почалася російсько-японська війна, Маннергейм добився відправки в діючу армію. З японського фронту лейб-гвардії ротмістр повернувся в чині полковника. У 1906 році Генеральний штаб доручив барону Маннергейму очолити секретну експедицію, яка повинна була під виглядом етнографічних досліджень вивчити китайсько-тибетський театр військових дій. Експедиція тривала два роки, а після її успішного завершення Маннергейма удостоїли аудієнції у російського імператора, яка замість встановлених 20 хвилин тривала понад півтори години. Початок першої світової війни Маннергейм зустрів у званні генерал-майора на посаді командира лейб-гвардії Його Величності Варшавської кавалерійської бригади, а в 1916 році, вже в званні генерал-лейтенанта, він командує кінним корпусом в армії Брусилова.

Сукупно 30 років шведський барон прослужив вірою і правдою в російській армії. Ймовірно, його можна назвати «російським генералом» на тих же підставах, за якими в багатонаціональній Російській імперії «російськими» вважалися полководець Багратіон, мореплавець Крузенштерн, письменник Фонвізін, мовознавець Даль, художник Левітан, міністр Вітте. У будь-якому разі генерал Маннергейм був нітрохи не менше «російським», ніж член ЦК партії більшовиків І. Джугашвілі (Сталін). Глибока, щира і нев'януча ненависть Маннергейма до більшовиків не мала нічого спільного ані з фінським шовінізмом, ані, тим більше, з будь-якою формою русофобії. Та й про яку «русофобію» можна було говорити, беручи до уваги національний склад більшовицького керівництва, здебільшого складеного з євреїв, грузинів, поляків, латишів, угорців...

Портрет Маннергейма став би набагато привабливішим як для ХХІ століття, якби ми могли сказати, що тільки глибокі демократичні переконання генерала відвернули його від тоталітарної ідеології та практики комунізму. Але це буде неправдою. Глибока відраза, яку Маннергейм відчував до російських більшовиків, а потім — до німецьких фашистів, була нічим іншим, як природним, з боку блискучого аристократа, неприйняттям беззаконної влади розгнужаної черні. За своїми політичними поглядами барон Маннергейм був скоріше прихильником «освіченої» конституційної монархії, ніж парламентської демократії, а «свободу», про яку він часто говорить у своїх мемуарах, він розуміє (на наш погляд) як вільно взятий на себе обов'язок аристократичної еліти піклуватися про благо суспільства. Так, як вона (еліта) це благо розуміє. Саме такої готовності до активного і, якщо буде треба, жертвовного виконання аристократією свого боргу перед Батьківщиною і не побачив Маннергейм в охопленій революційним божевіллям Росії. Його спроби організувати російських офіцерів для відсічі хвилі солдатської анархії натрапили на стіну байдужості і боягузтва. У грудні 1917 року Маннергейм їде (як з'ясувалося — назавжди) з Росії.

За своїми політичними поглядами барон Маннергейм був скоріше прихильником «освіченої» конституційної монархії, ніж парламентської демократії, а «свободу», про яку він часто говорить у своїх мемуарах, він розуміє (на наш погляд) як вільно взятий на себе обов'язок аристократичної еліти піклуватися про благо суспільства.

У Фінляндію він приїхав, «звільнившись» від усього рухомого і нерухомого майна, з російським ординарцем і портретом Миколи ІІ, який незмінно стояв на його робочому столі. Ознайомившись зі станом справ в країні, Маннергейм дійшов обнадійливого для себе висновку: «наша країна володіла

ширшими можливостями для порятунку культури і суспільного ладу, ніж Росія. Там я спостерігав лише відсутність віри і пасивність, на Батьківщині ж я відчув непереборне прагнення людей боротися за свободу» [22].

Уряд Свінхувуда доручив російському генералові Маннергейму створити (практично на порожньому місці) регулярну армію, яка могла б протистояти фінським і російським загонам Червоної гвардії, і шведський барон взявся за цю справу, вклавши в неї весь свій величезний військовий досвід і пристрасність неабиякого характеру. Один з наказів Маннергейма (відданий за іронією долі 23 лютого 1918 р, в день, який в Радянському Союзі назвуть «днем Радянської Армії») звучав так:

«...ленінський уряд, який однією рукою обіцяв Фінляндії незалежність, а іншою послав свої війська і своїх молодчиків завойовувати, як вони самі оголосили, Фінляндію назад і кров'ю придушувати за допомогою нашої Червоної гвардії молоду свободу Фінляндії... Нам не потрібно приймати, як милостиню, землю, що належить нам і пов'язану з нами кровними узами, і я клянусь ім'ям фінської селянської армії, головнокомандувачем якої я маю честь бути, що я не вкляду меча в піхви, перш ніж законний порядок не запанує в країні, перш ніж всі укріплення не опиняться в наших руках, перш ніж останній з ленінських солдатів і бандитів не буде вигнаний як з Фінляндії, так і з Біломорської Карелії...» [37].

Ще один важливий для нас момент — це старанно тиражована радянською (та й пострадянською також) історіографією теза про германофільство Маннергейма і нібито вирішальну роль німців у придушенні «пролетарської революції» в Фінляндії. Походження цього міфу більш ніж очевидне — таким чином перекидався «місток» із 1918-го в 1941-й рік, і вимушений союз соціал-демократичної Фінляндії з гітлерівською Німеччиною (про причини, зміст і наслідки якого піде мова в Частині 2) подавався природним продовженням «антирадянського курсу ставленика фінської буржуазії на союз із німецьким фашизмом». Фактично ж, першою і єдиною умовою, яку Маннергейм, приймаючи на себе в січні 1918 року командування білою армією Фінляндії, поставив перед главою фінляндського уряду Свінхувудом, полягало в тому, що уряд в жодному разі не звертатиметься до Німеччини по військову допомогу в придушенні червоного заколоту.

Фактично ж, першою і єдиною умовою, яку Маннергейм, приймаючи на себе в січні 1918 року командування білою армією Фінляндії, поставив перед главою фінляндського уряду П. Е. Свінхувудом, полягало в тому, що уряд в жодному разі не звертатиметься до Німеччини по військову допомогу в придушенні червоного заколоту.

допомогу в придушенні червоного заколоту. Коли ж з'ясувалося, що уряд Свінхувуда не виконав своєї обіцянки і за спиною головнокомандувача звернувся до німців, Маннергейм добився щонайменше того, щоб німецькі війська передали під його командування. Ось як він описує ці події у своїх «Мемуарах»:

«Першою моєю думкою було подати у відставку. Якщо Сенат обдурив мене, то він не міг вимагати, щоб я і далі продовжував виконувати свої обов'язки... Поступово у мене визріло нове рішення... Зваживши всі «за» і «проти», я вирішив залишитися на своєму посту і постаратися в майбутньому дотримуватися лояльного співробітництва з сенатом... 5 березня я відправив генералові-квартирмейстеру Німеччини Еріху фон Людендорфу телеграму... Насамперед, німецьким частинам одразу ж після висадки на територію Фінляндії слід підкоритися фінському верховному командуванню... У разі прийняття цих умов, говорилося в кінці телеграми, я можу заявити від армії Фінляндії, що ми вітаємо в нашій країні хоробрі німецькі батальйони і готові висловити їм подяку від імені всього народу...» [22].

Маннергейм писав свої спогади в середині ХХ століття, коли багато хто з учасників і очевидців цих подій були ще живі, проте ніхто з них не поставив під сумнів достовірність всієї цієї історії. У будь-якому випадку, не викликає сумніву, що рівно через два тижні після «параду перемоги» білої армії в Гельсінкі, 30 травня 1918 року Маннергейм відмовився від усіх керівних постів і виїхав з країни на знак протесту проти наміру уря-

Рівно через два тижні після «параду перемоги» білої армії в Гельсінкі, 30 травня 1918 року Маннергейм відмовився від усіх керівних постів і виїхав з країни на знак протесту проти наміру уряду передати реорганізацію фінської армії в руки німецьких генералів.

ду Свінхувуда передати реорганізацію фінської армії в руки німецьких генералів. Мотиви свого рішення він повідомив членам Сенату в дуже енергійних висловах: «Нехай ніхто навіть не очікує, що я, який створив армію і привів практично ненавчені, погано озброєні війська до перемоги тільки

завдяки бойовому настрою фінських солдатів і відданості офіцерів, тепер скорюся і буду підписувати ті накази, які вважатиме необхідними німецька військова адміністрація».

Причини антинімецької орієнтації Маннергейма також цілком зрозумілі. Справа тут не тільки в прищепленому з дитинства англофільстві, не тільки в природній для російського генерала часів Першої світової війни неприязні до німців. На відміну від політичних керівників дуже ще моло-

дої фінської держави з їхньою, на жаль, провінційною освітою і світоглядом, Маннергейм уже тільки завдячуючи своєму величезному життєвому досвіду і особистим зв'язкам з провідними європейськими політиками розумів, що Німеччина стоїть на порозі поразки у війні і загибелі. У зовнішній політиці Фінляндії слід було орієнтуватися на союз з країнами англо-франко-американського блоку, до союзу з якими Маннергейм посилено (і в кінцевому підсумку — цілком успішно) прагнув. 12 грудня 1918 року Свінхувуд змушений був піти у відставку, і парламент призначив Маннергейма регентом (Фінляндія тоді ще формально вважалася конституційною монархією). Призначення відбулося заочно, оскільки сам регент перебував з напівофіційні візитом у Західній Європі, де він зміг, мобілізувавши свої старі знайомства, провести важливі переговори з керівниками зовнішньополітичних відомств країн Антанти і домогтися від них надання Фінляндії екстреної продовольчої допомоги.

Що ж стосується впливу німецької «інтервенції» на хід і результат громадянської війни в Фінляндії, то факти такі. Німецькі війська склалися з однієї недоукомплектованої дивізії генерала Гольця чисельністю в 7 тис. осіб, які висадилися 3 квітня в Ханко, і ще більше недоукомплектованої піхотної бригади полковника Бранденштайна чисельністю в 2 тис. осіб, яка висадилася в Ловісі (селище на березі Фінської затоки приблизно за 100 км на схід від Гельсінкі) 7 квітня [22]. Разом 9 тис. багнетів. Найбільше угруповання Червоної гвардії, так звана «північна армія» чисельністю близько 25 тис. осіб, було до цього часу вже розгромлене білою армією під час запеклих двотижневих боїв поблизу міста Тампере. Але і після цього, на момент прибуття німців на початку квітня 1918 року, сили Червоної гвардії склалися за оцінками Маннергейма з 70 тис. вояків, включаючи 30 тис. слабо підготовлених до бойових дій місцевих загонів [22]. Навіть з усіма застереженнями про те, що дивізія регулярної німецької армії в бою багато в чому перевершувала поспішно озброєні червоногвардійські загоны, говорити про якийсь «вирішальний» внесок німецьких військ у перемогу білої армії не доводиться.

Нарешті, обговорюючи причини появи німецьких військ на берегах Фінської затоки, не можна не відзначити, що уряд Леніна-Троцького-Сталіна несе за це відповідальність незрівнянно більшу, ніж фінський уряд Свінхувуда. Громадянська війна в Фінляндії розгорталася в умовах великої загальноєвропейської війни. Поворотним моментом у ній став сепаратний Брестський мир, укладений між Німеччиною та радянською Росією. Відповідно до його умов німецькі війська отримали право окупувати Україну, більшу частину Білорусії, Литви, Латвії, Естонії. І Фінляндію

також. «Революційні матроси російського Балтійського флоту, — пише Маннергейм, — згідно з угодою між Росією і Німеччиною, підписаною

Маннергейм і його біла армія значно зменшили масштаб німецького втручання і запобігли окупації всієї Фінляндії.

5 квітня, покинули Гельсінкі». Фактично, Маннергейм і його біла армія значно зменшили масштаб німецького втручання і запобігли окупації всієї Фінляндії — а ця окупація могла б стати цілком логічним завершенням загадкової історії «взаємодії» більшовиків і кайзера Вільгельма...

Повернемося, однак, від бурхливих перипетій дивовижної долі барона Маннергейма до короткої історії «соціалістичної робочої Фінляндії». Для цього нам доведеться процитувати ще один фрагмент із спогадів маршала:

«Увечері 25 квітня 1918 року члени бунтівного уряду і диктатор Маннер ухвалили рішення, що не робить їм честі: вони втекли і залишили свої війська напризволяще. Це сталося в ніч на 26-те квітня: вищі керівники бунтівного руху зійшли на борт трьох кораблів і вирушили (з Выборга — М. С.) у бік Петрограда. Для того, щоб втеча пройшла без ускладнень, диктатор у своєму останньому наказі зажадав охороняти берегову лінію за будь-яку ціну».

У радянській Росії на «червоних фінів» чекали безліч справ. Перш за все, продовження боротьби за «основні інтереси пролетарської диктатури» вимагало створення істинно-революційної партії. І не такої, якою стала фінська соціал-демократія, що в рішучий момент так і не змогла пристати на бік антиконституційного заклоту. 25—29 серпня 1918 року в Москві заснували «комуністичну партію Фінляндії». У числі її керівників опинилися і вищезгаданий К. Маннер, і товариш О. Куусінен, якого ще не раз згадаємо на сторінках цієї книги. Те, що політична партія, яка мала намір взяти всю повноту влади в Фінляндії, формувалася в Москві, нікого в той шалений час вже не дивувало (*«питання про межі держав є питання другорядне, а то й десятирядне...»*).

Істина вимагає уточнення, що не всі «вищі керівники» втекли з потопуючого корабля революції на пароплав, що подався до Петрограда. Один із двох уповноважених революційного уряду, які підписали 1 березня 1918 року «договір про зміцнення дружби і братерства», Е. Гюллінг, залишався у Выборзі до останньої хвилини, а потім, дивом уникнувши арешту, довгим кружним шляхом через Стокгольм приїхав у Радянську Росію. Ще більш заплутаним виявився життєвий шлях другого «підписанта»,

О. Токоя. Тут ми знову повертаємося до подій, пов'язаних із Брестським миром і його парадоксальними зовнішньополітичними наслідками.

Після того, як німецькі війська прийшли до Фінляндії на допомогу білому уряду Свінхувуда, а на південному березі Фінської затоки зайняли всю Естонію і дійшли до Нарви, західні союзники (Велика Британія, Франція і США) постали перед реальністю появи німецьких військ на півночі Росії, зокрема, в портах Мурманськ і Архангельськ, де перебували величезні запаси військового спорядження, яке Антанта раніше відправила своїй союзниці, котра тепер стала союзницею Німеччини. 6 березня 1918 англійські «інтервенти» висадилися — за погодженням з есерівською Радою робітничих депутатів — у Мурманську. Цей факт (згода Ради) явно псував струнку схему радянської історіографії. Вихід знайшли в тому, що відповідальність за запрошення англійців переклали на найлютішого ворога народу Троцького, від якого — як всім відомо — можна було чекати будь-якої капості. Проте з Троцьким чи без нього, чисельність військ інтервентів становила 130 (сто тридцять) морських піхотинців. Лише в середині червня в Мурманськ допливло підкріплення: 600 англійських солдатів і батальйон сербської піхоти.

З новими силами британський командувач генерал-майор Мейнард 27 червня 1918 року вирішив організувати експедицію на південь — що правда, не для того, щоб «потопити в крові владу робітників і селян», а щоб відкинути від лінії Мурманської залізниці «білофінів», яких англійці не без підстав вважали союзниками Німеччини. Дані розвідки виявилися помилковими, і ніяких фінських військ на ділянці Кандалакша-Кемі не було. Замість них англійці наткнулися на ешелон російських червоногвардійців, стан яких видався Мейнарду загрозливим для порядку і спокою в краї. Від гріха подалі червоногвардійців роззброїли і тим же поїздом відправили назад у Петроград [45].

Попри настільки вдалий початок «інтервенції», наявних сил союзників було зовсім недостатньо для того, аби контролювати величезну територію Кольського півострова і північної Карелії. З іншого боку, кайзерівська Німеччина була вельми стурбована появою військ Антанти в незамерзаючих портах півночі Європи.

Під час переговорів, які проходили з 3 по 27 серпня 1918 року в Берліні, уклали додаткову угоду до Брестського миру, відповідно до ст. 5 якого Радянська Росія зобов'язалася «вжити негайно всіх заходів для видалення бойових сил Антанти з Півночі Росії» [67]. Таким чином, від сепаратного миру з Німеччиною уряд Леніна переходив уже до військової співпраці з колишнім супротивником Росії. У такій ситуації стало реальністю

неймовірно на перший погляд зміцнення співпраці Антанти з «червоними фінами».

Ще 4 травня 1918 року, за кілька днів до остаточного краху, керівництво «червоних фінів» (Рада народних уповноважених) відправила двох своїх представників до Мурманська для переговорів з командуванням союзників. 28 травня вони досягли згоди про те, що фінська Червона гвардія на півночі Карелії починає спільні бойові дії із союзниками, а ті беруть на себе обов'язки з навчання, озброєння і постачання фінів. Створена таким чином військова частина отримала назву «Фінський легіон». Чисельність «легіону» спочатку становила півтисячі, а до весни 1919 року збільшилася до 1200 осіб — колишніх бійців фінської Червоної гвардії, яких тепер можна було вже називати «червоно-білими» фінами. Влітку 1918 року в «Фінський легіон» вступив і О. Токой із групою товаришів. Після того, як не вдалося умовити його порвати з Антантою і повернутися в Москву, ЦК фінської компартії наприкінці вересня засудив О. Токоя до смертної кари (рішення, яке зазвичай не входить в компетенцію ЦК політичної партії), причому приведення вироку у виконання було оголошено «обов'язком кожного революційного робітника» [45].

Але й «фінський легіон» не був першим за рахунком фінським озброєним загоном, які взяли участь у братовбивчій війні, що розгорталася на безмежних просторах Карелії. Ще до початку всіх революцій близько тисячі фінських робітників, переважно плотників і лісорубів, були зайняті на роботах уздовж Мурманської залізниці. У перших числах лютого 1918 року чисельність фінів почала швидко зростати за рахунок біженців, які кинулися через російський кордон із зайнятих «білими» північних областей Фінляндії. З лютого на зборах фінських робітників в Кандалакші прийняли рішення створити озброєний загін, який отримав пізніше назву «північна експедиція». Очолив його колишній унтер-офіцер царської армії, талановитий (як показали подальші події) організатор і командир І. Ахава, карел із селища Ухта (нині Калевала). Поїзд з гвинтівками і патронами, виділеними радянським урядом (!), прибув у Кандалакшу 18 березня. Озброєна цією зброєю «північна експедиція» розгромила одну з двох груп фінських «білих» добровольців, які в березні 1918 року, за погодженням зі штабом Маннергейма, вторглися на територію Біломорської Карелії (один загін, чисельністю в 1000 багнетів, безуспішно намагався прорватися до Кандалакші, другий, чисельністю в 350 осіб, наступав від Суомуссалми на Ухту).

Поступово в міжусобицю втягувалось і місцеве карельське населення. Ще в липні 1917 року в Ухті відбувся якийсь самочинний «з'їзд»,

де розробили проєкт державного устрою автономної Карельської області, оформлений як клопотання населення Карелії до майбутніх Установчих зборів Росії. Ця ідея померла ще до того, як у січні 1918 року більшовики розігнали Установчі збори. Далі — більше. 17—18 березня 1918 року в тій же Ухті відбувся з'їзд представників кількох волостей, на якому схвалили рішення про вихід Біломорської Карелії зі складу Росії. З'їзд запропонував якусь складну формулу політичного приєднання до Фінляндії, при якому в економічному відношенні Карелія мала, однак, залишатися абсолютно окремим регіоном, її природні багатства мали перебувати виключно у власності карельського народу, а її громадяни не брали участі у громадянській війні в Фінляндії.

З'їзд запропонував складну формулу політичного приєднання до Фінляндії, при якому в економічному відношенні Карелія мала, однак, залишатися абсолютно окремим регіоном, її природні багатства мали перебувати виключно у власності карельського народу, а її громадяни не брали участі у громадянській війні в Фінляндії.

Подібні «з'їзди», на яких створювалися і розпускалися самозвані «республіки», не були дивиною для тієї обстановки правового вакууму, який створили на території колишньої Російської імперії більшовицький переворот і розгін всенародно обраних Установчих зборів. Реальну владу в 1918 році мав загін озброєних людей чисельністю в кілька сотень людей. Кілька тисяч, та ще й з дюжиною кулеметів «максим», ставали верховною владою. Такою владою в Біломорській Карелії на кінець 1918 року став «Карельський полк».

«Карельський полк» створили за підтримки все того ж невтомного англійського генерала Мейнарда в липні 1918 року. Населення російських і карельських сіл охоче підтримало англійців, в яких тоді бачили захист від тих хвиль анархії і насильства, які котилися з охопленої пожежею громадянської війни Фінляндії та Росії. Увійшли до складу полку і багато бійців зі складу «північної експедиції» разом із І. Ахаво. У другій половині серпня 1918 року в складі «Карельського полку» було 1200 людей, а в кінці року — вже 3600. Командиром полку призначили підполковника Вудса, ірландця за національністю і гарячого поборника національної незалежності малих народів. Ірландець Вудс вигадав і національний прапор Карелії: листок конюшини на помаранчевому полі (така емблема нашили на мундири бійців полку). У вересні 1918 року «Карельський полк» спільно з «Фінським легіоном» розгромив і витіснив за кордон залишки фінських «білих» добровольців. В руках «білих» фінів залишилося тільки прикордонне село Реболи і низка сіл однойменної волості, населен-

ня яких ще на початку року проголосувало за приєднання до Фінляндії. Таким чином, розпочата в березні 1918 р. фінська «інтервенція проти молоді республіки Рад» була остаточно ліквідована об'єднаними силами «червоно-білих» фінів і карельських селянських ополченців, озброєних імперіалістами Антанти [45, 67].

1919 рік у Карелії пройшов під знаком посилення розбіжностей (які перейшли потім у збройне протистояння) між різними антибільшовицькими силами. Білогвардійський уряд генерала Міллера (так званий «Північний тимчасовий уряд»), створений восени 1918 року за підтримки союзників в Архангельську, категорично відстоював тезу «єдиної і неподільної Росії». На цьому ґрунті стосунки між Міллером і карельськими автономістами загострювалися з кожним днем. Чиновників «північного уряду» з карельських сіл просто виганяли, спроби організувати добровільний призов до армії Міллера дали мінімальний результат (у жовтні 1918 р. набралось всього 359 чоловіків). Примусова мобілізація наштовхнулася навесні 1919 року на збройний опір з боку «Карельського полку». Тоді білогвардійський «північний уряд» вирішив натиснути на Карелію «кістлявою рукою голоду». і небезуспішно. Свого хліба в Біломорській Карелії вирощували дуже мало — край із століття в століття жив за рахунок торгового обміну з центральними районами Росії.

А оскільки всі найважливіші центри продовольчого постачання (порти Мурманська і Архангельська, лінія залізниці Мурманськ-Кандалакша-Кемь) контролювалися англійцями і Архангельським «урядом», організувати голод у карельських селах було нескладно. Різко загострилася і обстановка навколо «Фінської легіону», який в очах російських білогвардійців був занадто «червоним».

16—18 лютого 1919 року в Кемі відбувся черговий, але на цей раз набагато більш представницький з'їзд (були присутні делегати від 12 волостей). Формально скликанням і проведенням з'їзду керував І. Ахаво, але за лаштунками (фактично — в сусідній коморі) ситуацію на з'їзді контролював колишній керівник «соціалістичної робочої Фінляндії», засуджений до смерті Фінською компартією «червоно-білий» легіонер О. Токай [45]. З'їзд схвалив складену ним і зачитану І. Ахавою резолюцію, яка проголосила Карелію незалежною державою.

Питання про можливе в майбутньому приєднання на засадах федерації до Фінляндії або Росії залишалося на подальший розгляд карельського народу. Тоді ж обрали «Карельський національний комітет» з 5 осіб, головою якого став Ю. Лесонен. Комітет уповноважили почати переговори з Росією і Фінляндією, а також направити двох представ-

ників на Паризьку мирну конференцію, яка в цей час «судила і визначала» Європу.

Англіїці і білогвардійці встали на позицію жорсткої конфронтації (чим вони просто виручили більшовиків, у яких навесні 1919 року не було ні сил, ні часу для боротьби із «буржуазним націоналізмом» у Карелії). На з'їзд прибув командир гарнізону в Кемі генерал Прайс, який заявив, що керівництво союзників не підтримує жодних дій по відділенню Карелії від Росії. Генерал Мейнард наказав командирі «Карельського полку» Вудсу припинити будь-яку політичну діяльність в полку. В кінці березня

В кінці березня 1919 року «Карельський полк» спробував домовитися з особовим складом «Фінського легіону» про спільне повстанні проти союзників.

1919 року «Карельський полк» спробував домовитися з особовим складом «Фінського легіону» про спільне повстанні проти союзників. Однак плани заколотників розкрили і на початку квітня почалися широкомасштабні арешти. І. Ахаву заарештували і вбили солдати сербського батальйону союзних військ. В останньому без керівників «Карельському полку» почалося повальне дезертирство. 20 травня 1919 полк остаточно розформували. Після цього союзники натиснули на уряд Фінляндії, зажадавши від нього якнайшвидше вирішити питання про репатріацію особового складу «Фінського легіону». У вересні 1919 року підписали угоду, відповідно до якої значну частину «червоно-білих» фінів амністували і вони отримали право повернутися додому. Ті, кому в Фінляндії загрожувало кримінальне переслідування, залишилися під захистом англійців. Згодом вони (в тому числі і О. Токой) отримали дозвіл переселитися до Канади [45].

Без опори на збройні сили «Карельський національний комітет» продовжував марно волати про допомогу. Командування союзників підтвердило передачу всіх продовольчих складів Архангельська і Мурманська в розпорядження білогвардійського «північного уряду» Міллера і відхилило прохання про відкриття кордону з Фінляндією для завезення продовольства в Карелію. Уряд Міллера, зі свого боку, оголосив, що карельські села несуть колективну відповідальність за успішний хід мобілізації в білу армію. Тих, хто ухилявся, позбавляли підвезення продовольства, а спроби опору придушував сербський батальйон. Що ж стосується уряду Фінляндії, то він фактично **зайняв позицію стороннього спостерігача**. Відмовивши «Карельському комітетові» в будь-якій політичній або військовій допомозі, він погодився лише надати у кредит у 2 млн марок для закупівлі продовольства. Та ще в листопаді 1919 року міністр закордон-

них справ Фінляндії Рудольф Голсті заявив представникам білогвардійського уряду в Гельсінкі «рішучий протест» проти насильницької мобілізації карелів і пов'язаних з цим масових розстрілів. О цій же порі осені 1919 року уряд Фінляндії, одностайно з англійцями, категорично відхилив наполегливі заклики Маннергейма направити регулярну фінську армію (а вона в той момент налічувала понад 35 тис. осіб) на допомогу Юденичу, який безуспішно штурмував Петроград.

Зрозуміти логіку російських білогвардійців неважко: восени 1919 року перемога у громадянській війні здавалася їм можливою й близькою, і вони відмовлялися від підтримки сепаратистських рухів, за яку їм довелося б надалі розплачуватися територією «єдиної і неделімою». Можна зрозуміти і позицію керівництва Фінляндії — народ, який щойно пережив кошмар братовбивчої війни, хотів спокою і миру.

В країні прийняли нову, республіканську конституцію, і на перших президентських виборах 25 липня 1919 року поміркований центрист Стольберг переміг «білого генерала» Маннергейма з величезною перевагою голосів виборців (143 проти 50). Свінхувуда та інших керівників «білих фінів» епохи громадянської війни відсторонили від влади. Заодно оголосили амністію для тих «червоних фінів», хто зміг пережити терор перших місяців після придушення революції. Почала відновлювати втрачені позиції і соціал-демократична партія Фінляндії, яка отримала на виборах до парламенту 80 місць із 200 [68].

У такій ситуації влада Фінляндії просто не захотіла обтяжувати себе проблемами Карелії та Росії. А ось чим керувалися в своїх діях лідери Антанти, які врятували восени 1919 року Леніна, Троцького і Со від неминучої поразки, так і залишилося загадкою історії...

Наприкінці зими 1920 року, розгромивши основні сили армій Колчака, Денікіна і Юденича, Червона Армія змогла, нарешті, повернути «караючий меч революції» на північ. Геніальний задум Леніна — дати супротивникам більшовицької влади вимотати і знекровити один одного в міжусобних конфліктах на далеких околицях імперії — повністю виправдався. Частина Червоної Армії стрімко просувалися до Архангельська. 19 лютого 1920 року генерал Міллер втік до Мурманська. 21 лютого більшовицьке повстання почалося вже в місті. За кілька днів «північний уряд» і його армія просто зникли. Уцілілі при розгромі білогвардійці здавалися в полон, намагалися (здебільшого безуспішно) прорватися до Фінляндії або втекти в зайняті фінами Реболи і Пораярві (Поросозеро).

Зі схожим результатом закінчилася і громадянська війна в південній, Приладозькій Карелії, хоча розвиток подій там значно відрізняв-

ся від того, як розвивалася боротьба в північній, Біломорській Карелії. Першою відмінністю був уже зовсім інший склад дійових осіб: в Олонці і Петрозаводську не було англійців і сербів, зате була радянська влада і Червона гвардія, правда, не скрізь, не завжди і не одразу.

Звістку про більшовицький переворот у Петрограді в столиці Олонецької губернії, місті Петрозаводську, зустріли дуже насторожено. Петрозаводська Рада зібралася 8 листопада 1917 року на спільну нараду з радою службовців Мурманської залізниці, комітетом військових частин гарнізону Петрозаводська та іншими революційними органами. Вони проголосували резолюцію, в якій Раді народних комісарів (уряду Леніна) обіцяли підтримку лише за умови, що РНК гарантує своєчасне скликання Установчих зборів.

Розгін Установчих зборів викликав бурхливу дискусію в Петрозаводській Раді, яка пізнім вечором 18 січня 1918 року закінчилася насильницьким вигнанням противників більшовиків із зали засідання. Першою постановою нової президії стала заборона всіх демонстрацій в Петрозаводську. Потім створили Червону гвардію і ревтрибунал, які підкорялися тільки більшовикам. *«Революційна диктатура пролетаріату є влада, завойована і підтримувана насильством пролетаріату над буржуазією, влада, не пов'язана ніякими законами. Цю просту істину, істину, ясну як божий день для будь-якого свідомого робітника (представника маси, а не верхівкового шару підкупленої капіталістами міщанської сволочі...»* (В. І. Ленін) Цю просту істину більшовики ще не раз продемонстрували в червні-липні 1918 року. Ліві есери отримали тоді більшість не тільки в сільських районах (там більшовики і раніше не мали ніякої підтримки), але й у виконкомі Олонецької губернської Ради. Нітрохи не зніяковівши від такого волевиявлення «несвідомої міщанської сволочі», більшовики розігнали Раду і передали всю повноту влади в руки створеного ними «військово-революційного комітету». Втім, влада ревкому практично не поширювалася за межі двох міст: Петрозаводська і Олонця. Для того контролю розкиданих по лісовому бездоріжжю хуторів і сел у більшовиків тоді не вистачало військової сили.

Крихку рівновагу, що склалася в Приладозькій Карелії, порушили навесні 1919 року втручанням іззовні. На початку квітня група фінів-добровольців звернулася до Маннергейма (який тоді вико-

Влада ревкому практично не поширювалася за межі двох міст: Петрозаводська і Олонця. Для контролю розкиданих по лісовому бездоріжжю хуторів і сел у більшовиків не вистачало військової сили.

нував обов'язки регента, тобто тимчасового глави держави) з пропозицією організувати військову експедицію з метою звільнення Олонецької Карелії від влади більшовиків. 4 квітня 1919 року Маннергейм відповів, що схвалює ідею походу на Олонець, оскільки «Фінляндія не може байдуже спостерігати за стражданнями споріднених народів, які опинилися під гнітом більшовиків». Цю фразу люблять цитувати сучасні російські історики, чомусь забуваючи довести її до завершення. А саме: Маннергейм заявив добровольцям, що вони можуть розраховувати на підтримку офіційної влади Фінляндії лише в тому випадку, якщо **уряд отримає схвалення цього плану з боку Антанти**. Згоди союзників так ніколи й не отримали, і похід «Олонецької визвольної армії» готували напівлегальним способом. В «армію» зібралися близько тисячі добровольців, переважно учасників громадянської війни в Фінляндії [27, 45]. Одним із чотирьох «батальйонів» (по реальній чисельності — стрілецькою ротою) командував майор П. Талвела, в майбутньому — відомий фінський полководець.

У ніч з 20 на 21 квітня 1919 року фінські добровольці перейшли кордон і трьома групами почали просування уздовж берега Ладозького озера на Петрозаводськ. Через три дні, 24 квітня «визвольна армія» зайняла Олонець і Пряжу, тобто пройшла не менше 70—80 км на південний схід від кордону (мова йде про кордон 1919 року, сучасний російсько-фінський кордон проходить значно західніше). Такий темп наступу краще будь-яких свідчень очевидців свідчить про те, що фінські добровольці в карельських селах, щонайменше не зустрічали опору. До моменту виходу на підступи до Петрозаводська «Олонецька армія» виросла за рахунок місцевих ополченців до 3000 чоловік. Тепер ця «армія» за своєю чисельністю вже була схожою на стрілецький полк. Петрозаводські більшовики ще не встигли як слід злякатися, а англійський генерал Мейнард і російський білогвардієць Міллер вже зажадали від Гельсінкі пояснень. Результатом організованого Антантою і її ставлениками тиску стали телеграми фінського уряду, відправлені на початку травня (тобто всього через два тижні після початку «Олонецького походу») в Лондон і Париж (учасникам Паризької мирної конференції). Уряд Фінляндії запевняв, що «Олонецький похід» здійснено винятково з метою боротьби проти більшовиків, і що без схвалення провідних держав ніхто не наважиться змінювати кордони Карелії [45].

Тимчасом в Олонці виник «тимчасовий Олонецький уряд». До його складу увійшли тільки місцеві карельські активісти, хоча у військово-політичній ситуації, що склалася, вплив фінів був звісно ж вирішальним. У звільнених від влади більшовиків (або окупованих «Олонецькою армі-

єю» — читач має право обрати будь-яке визначення) восьми волостях Приладозької Карелії відбулися збори жителів, які обрали уповноважених делегатів на з'їзд, що відбувся 5—7 червня 1919 року. Він і ухвалив рішення про приєднання до Фінляндії за зразком Ребольського повіту (зі збереженням економічної самостійності та звільненням жителів від призову в фінську армію на 30 років з моменту об'єднання). Потужний наступ Червоної Армії (в ньому поряд з місцевими червоногвардійськими загонами брала участь регулярна стрілецька дивізія, частини «червоних фінів», які втекли з Фінляндії навесні 1918 року, і кораблі Онезької флотилії, з яких у тилу противника висадили десант) відкинули «Олонецьку визвольну армію» від Петрозаводська. На початку серпня добровольці змушені були відступити за фінський кордон. «Олонецький похід» закінчився поразкою, якщо не брати до уваги переходу під фінське управління села Пораярві (Поросозеро) і однойменної волості, жителі якої в липні проголосували за приєднання до Фінляндії (після чого фінські війська зайняли Пораярві у вересні 1919 г.) [45].

На початку 1920 року антибільшовицькі сили в Карелії були остаточно розгромлені, ще раніше Мурманськ і Архангельськ залишили збройні сили Антанти. Просування Червоної Армії до колишнього адміністративного кордону Великого князівства Фінляндського призвело в останні дні лютого 1920 року до перших сутичок з частинами регулярної фінської армії. В районі Пораярві (Поросозеро) зав'язалися бої місцевого значення, які тривали два тижні і закінчилися відходом фінів із двох невеликих сіл (Янкярві і Соутярві). Ставало очевидним, що для недопущення подальшої ескалації конфлікту радянська Росія і Фінляндія повинні, нарешті, визначитися з двома основними питаннями: державний кордон і карельська автономія.

Перший обмін нотами між міністром Голсті та наркомом Чичеріним показав наявність суттєвих розбіжностей у принципових підходах сторін. Фіни апелювали до «ленінських принципів» права націй на самовизначення і твердили, що цей принцип має поширюватися і на карелів. Більшовики чесно відповідали, що головним «принципом» для них є боротьба за диктатуру пролетаріату в світовому масштабі, і в буржуазну Фінляндію вони карельських трудящих не віддадуть. Не слід забувати і про те, що навесні 1920 року в кремлівських кабінетах поширилася небезпечна хвороба, пізніше названа товаришем Сталіним «запаморочення від успіхів». Троцький і Тухачевський готували Червону Армію до походу на Варшаву і Берлін, і в таких обставинах церемонитися з якоюсь Фінляндією ніхто не збирався.

Важка поразка Червоної Армії під Варшавою і подальший безладний відступ під ударами польської армії на схід від «лінії Керзона» протверезили надмірно гарячі голови. 28 липня в естонському місті Тарту (Юр'єв) поновилися переговори фінської і радянської делегацій з питання укладення мирного договору. Чітко розуміючи, що в той час, коли по всій Європі на руїнах повалених імперій (германської, австро-угорської, російської та турецької) виникали десятки нових незалежних держав, на переговорах з фінською делегацією ухилитися від обговорення питання про право карельського народу на автономію не вдасться, більшовицьке керівництво зробило спритний — на його думку — хід.

8 червня 1920 ВЦВК прийняв таке рішення:

«З метою боротьби за соціальне визволення трудящих Карелії... утворити в населених карелами місцевостях Олонецької та Архангельської губерній в порядку ст. II Конституції РРФСР обласне об'єднання — Карельську Трудову Комуни. Доручити Карельському Комітету приступити негайно до підготовки скликання з'їзду Рад Карельської Трудової Комуни, який визначить організацію органів влади в Карельській Трудовій Комуні» [37].

Справа залишалася за дрібним — знайти в Карелії трудящих, які б підходили для «трудової комуни». Таке завдання видавалося простим тільки на перший погляд. Промисловість у дореволюційній Карелії була розвинена слабо, Олександрівський завод боєприпасів в Петрозаводську був чи не єдиним великим підприємством регіону, тому фабричних робітників у краї кіт наплакав. А от найулюбленіших більшовиками представників «найбіднішого селянства» (тобто пропитого сільського люмпену) в Карелії ліквідували як клас за сотні років до народження Леніна (якщо вони там взагалі колись існували). Причина цього феномена гранично проста: в суворих природних умовах Біломор'я могла вижити тільки людина з тверезою головою і мозолястими руками. Втім, поодинокі там не можна було вижити і з мозолями, ось чому аж до початку ХХ століття і карели, і російські помори жили однією родиною з трьох-чотирьох поколінь, по 30—40 осіб в одному великому домогосподарстві.

Така соціальна структура (до речі — у повній відповідності з ученням Маркса і Леніна) категорично перешкоджала майновому розшаруванню і появі жебраків-пролетарів. На довершення своєї повної контрреволюційності, значна частина росіян і карелів Біломор'я були старообрядцями, а в таких сім'ях хмільне не пили навіть у великі свята. Кріпосного права в Олонецькій і Архангельській губерніях зроду не було, що очевидно позначилося і на характері його жителів. «Найхарактернішою особливістю фінських племен, що населяють Карелію, можна вважати працьовитість,

чесність, але, з іншого боку, їм притаманна й інша якість: це впертість і замкнутість. Майже всі жителі чудові мисливці і влучні стрільці» (це запис зі звіту працівника Головного штабу РСЧА К. Соколова-Страхова про вивчення досвіду громадянської війни). Хіба з таким народом утнеш «пролетарську революцію»? Не п'ють, не крадуть, працюють, але при цьому вперті і добре стріляють! Куркульня, чистої води куркульня! А куркулі, як навчав товариш Ленін, суть «звірячі, найгрубіші, найдикіші експлуататори... Куркуль шалено ненавидить радянську владу і готовий передушити, перерізати сотні тисяч робітників...».

Чи можна довірити таким диким звірам «організацію органів влади в Карельській Трудовій Комуні»? То ніхто їм і не довірив. 4 серпня 1920 р. за підписами Калініна і Леніна вийшла спільна Постанова ВЦВК і РНК, відповідно до якої «Тимчасовим (зрозуміло «тимчасовим», на короткий період до повної перемоги світової революції) вищим органом влади на території Карельської Трудової Комуні оголосили ревком Карельської Трудової Комуні [37]. Фактично ж владу у цьому дивному напівдержавному новоутворенні передали в руки колишніх «червоних фінів» на чолі з Е. Гюллінгом, які прибули в Карелію в обозі Червоної Армії, що наступала.

Зрозуміло, представники Фінляндії на переговорах в Тарту відмовилися визнати пред'явлену їм «Карельську трудову комуну» (КТК) як політичну структуру реальної автономії карельського народу. Але зробили це якось дуже невиразно. Знічев'я у тексті мирного договору, підписаного 14 жовтня 1920 року, з'явилася стаття 10, в якій згадувалася якась «Східно-Карельська автономна область» (що це?), яка була нібито утворена карельським населенням Архангельської і Олонецької губерній і «мала право національного самовизначення». Таким чином, ця неіснуюча «автономна область» начебто визнавалася вже створеною. З іншого боку, до договору додали спеціальну Заяву радянської делегації «Про місцеве самоврядування Східної Карелії», в якій за карельським населенням Архангельської і Олонецької губерній визнавалося право «утворити в своїх внутрішніх справах область, що входить до складу Російської держави на засадах федерації» [67]. Цю фразу можна було тлумачити так, що структура карельського самоврядування на момент укладення договору ЩЕ НЕ ІСНУЄ, і її належить створити в майбутньому. У будь-якому випадку, КТК і її славний «Ревком» не згадувалися в мирному договорі жодного разу.

Важко сказати з упевненістю, чи була така розмитість формулювань результатом обдуманого інтриги чи елементарної юридичної безграмот-

ності. Звертає на себе увагу надзвичайно дивний склад радянської делегації, яка підписала в Тарту мирний договір. Якщо договір із «Соціалістичною робочою Фінляндією» або Постанови про створення КТК підписували перші особи держави (Ленін, Троцький, Калінін, Сталін), то в Тарту відправили другорядних чиновників: керівника РОСТА (російського телеграфного агентства) Керженцева, колишнього генерала царської армії Самойлова, колишнього капітана 1-го рангу Беренса (військові експерти) та співробітника НКЗС (Народного комісаріату закордонних справ) Тіхменєва. Єдиною помітною фігурою був глава делегації Ян Берзін, майбутній керівник радянської військової розвідки.

У всякому разі, «міна уповільненої дії», закладена двозначними формулюваннями мирного договору, спрацювала менше, ніж через рік після його підписання. У серпні 1921 року уряд Фінляндії, апелюючи до зобов'язань радянської Росії за Тартуським договором, почав вимагати створення Карельської автономії. Радянський уряд, з виразом ображеної невинності, відповів, що таку вже давно створено в формі КТК. Коли ж Фінляндія запропонувала розглянути спірне питання про тлумачення умов мирного договору в Лізі Націй, Москва відповіла в тому ж дусі, в якому через 18 років, в перші дні «зимової війни», буде висловлюватися газета «Правда», а саме: *«Не дамо імперіалістичним свиням пхати своє брудне рило в наш радянський город»*.

Поки в дипломатичних кабінетах тривала словесна суперечка, карельські і російські селяни на практиці знайомилися з тією владою, яку їм принесла на своїх багнетах «робітничо-селянська Червона Армія». Результат виявився стандартним, у ньому не було нічого специфічно-місцевого, карело-фінського. Не тільки в Карелії, а й у Поволжі, на Тамбовщині, на Уралі, в Західному Сибіру селяни піднімали масові повстання проти грабунку і свавілля «комісародержавства». Різниця полягала лише в тому, що від Тамбова до Лондона і Парижа занадто далеко, і звалити провину за організацію «антоновщини» на імперіалістів Антанти сьогодні не ризикне жоден розсудливий російський історик. Карелія ж безпосередньо межувала з Фінляндією, участь фінських добровольців в антибільшовицькій боротьбі є безперечним фактом, і цей факт дає підстави недобросовісним авторам навіть на рубежі ХХІ століття видавати такі перли: «Карельська авантюра»: білофінська інтервенція 1921—1922 років з метою відторгнення від РРФСР територій Східної Карелії від Білого моря до Балтики і створення Великої Фінляндії» [67].

У всій цій фразі лише одне слово є правдою: «авантюра». Без серйозної підтримки з боку демократичних країн Західної Європи —

а такої підтримки не було — селянське повстання в Карелії (так само, як і всі інші) було приреченою на поразку авантюрою. Або актом «мужності відчаю» — читач знову ж має право вибрати будь-яке визначення.

Повстання почалося в жовтні 1921 р. і незабаром охопило величезну територію Північної Карелії від Поросозера до Кестеньги. Втім, про якийсь «суцільний фронт» у засніженій глушині тайги говорити не доводиться. Були окремі осередки, окремі хутори і села, зайняті повстанцями, між якими лежали десятки і сотні верст лісового бездоріжжя. Центром повстання стало спочатку селище Тунгуда, потім — Ухта. Селяни («бандити-куркулі» за термінологією радянських і деяких російських істориків) створили черговий «Тимчасовий Карельський комітет» і чергову (цього разу — вже останню) «Карельську визвольну армію» чисельністю близько 3 тис. осіб. Участь Фінляндії у цих подіях **звелася до моральної підтримки повсталих і неявну згоду влади на збір добровольців**. В кінцевому підсумку під командуванням все того ж П. Талвела зібралася 500 осіб карелів і фінів, які в листопаді 1921 р. двома групами перейшли майже не охоронюваний радянсько-фінський кордон, в районі Поросозера і Реболи (за умовами Тартуського мирного договору ці два повіти повернули Росії, а мешканцям, які підтримали приєднання до Фінляндії, оголосили амністію, але частини регулярної Червоної Армії в Поросозера і Реболи не вводилися) і з'єдналися з повсталими.

Командування Червоної Армії сприйняло повстання цілком серйозно. На території «Карельської Трудової Комуни» і Мурманської області запровадили військовий стан і сформували «Оперативну групу військ Карелії» чисельністю в 8,5 тис. багнетів за даними радянських істориків або 13 тис. — за оцінками фінських істориків [27]. Активну участь в придушенні повстання взяли військові формування «червоних фінів»: лижний батальйон під командуванням Т. Антікайнена і батальйон «Петроградської інтернаціональної військової школи» під командуванням А. Інно. Значна перевага в чисельності і величезна перевага в озброєнні («Оперативна група військ Карелії» отримала 166 кулеметів і 22 гармати) забезпечили швидке придушення заколоту. На початку січня 1922 року частини Червоної Армії зайняли Поросозера і Реболи, 25 січня увійшли в Кестеньгу і на початку лютого 1922 р. зайняли Ухту — головний центр повстання. Понад 8 тис. осіб — уцілілі учасники повстання, їхні сім'ї й сусіди — пішли на територію Фінляндії. Уцілів і П. Талвела, попереду у якого був ще один похід до Карелії...

11 лютого 1922 року голова Реввійськрази Л. Троцький підписав Наказ № 141:

«Радянська Карелія очищена червоними полками від білих банд, організованих фінським офіцерством на кошти фінської та іншої буржуазії. У найтяжчих умовах півночі, на пустинних холодних просторах, солдати революції знову виконали свій обов'язок до кінця. Злочин правлячих класів Фінляндії та її покровителів дав трудовим масам Росії нові поневіряння та жертви і вніс в історію Червоної Армії нові подвиги героїзму» [37].

Віддамо належне товаришеві Троцькому — він (на відміну від пізніших радянських істориків) не став розповідати про те, як 500 добровольців Талвели заповзялися створити «Велику Фінляндію від моря і до моря». Фінське «офіцерство» в Карельському повстанні справді брало участь: серед добровольців було 27 колишніх егерів (бійців елітної частини білої армії Маннергейма, що пройшли військове навчання в Німеччині) і вони, швидше за все, стали командирами підрозділів у селянській «визвольній армії» [27]. А от умови для ведення бойових дій були і справді «найтяжчими», ворог був озброєний і впертий, багато червоноармійців, безсумнівно, здійснили «подвиги героїзму». що робити — у вогні громадянської війни у кожної сторони була своя правда...

У боях під час придушення Карельського повстання війська «Оперативної групи» втратили убитими 352 людини. Порівняння цієї сумної цифри з цифрами безповоротних втрат Червоної Армії в інших операціях 1921—1922 років дозволяє оцінити **реальне місце «карельської авантюри»** в історії перших років радянської влади: [9, с. 48]:

- придушення заколоту в Кронштадті: 1912 осіб;
- придушення Західно-Сибірського заколоту: 3744 осіб;
- придушення заколоту Сапожнікова на Уралі і Нижній Волзі: 4164 людини;
- придушення заколоту Антонова на Тамбовщині: 6096 осіб;
- окупація Вірменії і Грузії: 9388 осіб;
- бойові дії в Білорусії проти білогвардійських загонів Булак-Булаховича та інших: 14 602 людини.

Як бачимо, **жодних причин називати бої в Карелії «війною», та ще й «радянсько-фінською війною», немає.** «Карельська авантюра» була лише одним — причому не найпомітнішим і значущим — із епізодів громадянської війни в Росії. Жоден підрозділ регулярної армії Фінляндії в бойових діях участі не брав. Позиція офіційної влади Гельсінкі щодо добровольців, які на свій страх і ризик записалися в загін Талвели, була аж ніяк не найбільш доброзичливою (прикордонна охорона перешкоджа-

ла як переходу добровольців в Карелію, так і проникненню карельських біженців до Фінляндії; справа дійшла до численних збройних зіткнень і вбивства міністра внутрішніх справ Фінляндії одним із карельських повстанців). Та й кількість «червоних фінів», які взяли участь в придушенні повстання, була нітрохи не меншою, ніж число «білих фінів» в загоні Талвели...

Здавалося б, після підписання мирного договору з Фінляндією і фактичної стабілізації військово-політичної ситуації на півночі Росії «Карельську Трудову Комуни» можна було б розпустити: «мавр зробив свою справу, мавр може йти». Але цього не сталося! КТК проіснувала два роки, після чого, відповідно до спільної Постанови ВЦВК і РНК від 25 липня 1923 року, була перетворена на «Автономну Карельську Радянську Соціалістичну Республіку, як федеративну частину РРФСР». Головою Ради Народних Комісарів АКРСР став все той же Е. Гюллінг. Продовжилася і навіть посилилася політика послідовної «фіннізації» автономної республіки. Фінській мові надали статус державної, на неї перевели навчання в карельських школах, фінською мовою видавалися газети і книги. І це, зауважимо, при тому, що фіни становили мізерно малу частку населення республіки (зустрічаються цифри від 5 до 0,9 %). Як і раніше в КТК, всі ключові пости в керівництві АКРСР опанували «червоні фіни». Першим секретарем Карельського обкому РКП(б) призначили І. Ярвісало, а після його смерті в травні 1929 року — Г. Ровіо.

У жовтні 1925 року здійснили перший призов до «Окремого Карельського егерського батальйону». Першим його командиром став «червоний фін» (за національністю — швед) Е. Маттсон. У 1927 році його змінив Урхо Антікайнен (молодший брат одного з головних керівників Червоної гвардії Фінляндії Тойво Антікайнена). У 1931 році на базі Карельського батальйону розгорнули «Окрему Карельську егерську бригаду». Командиром бригади призначили все того ж Е. Маттсона. Найменування «егерська» було для Червоної Армії зовсім унікальним. Його запропонувало керівництво АКРСР за аналогією за аналогією з егерськими частинами, які склали еліту фінської армії. Командний склад «Карельської егерської бригади» цілеспрямовано добирався з військовослужбовців фінської національності.

Що це було? Точної відповіді на це питання не існує. Одну з гіпотез можна побудувати, уважно ознайомившись з тим, що писав в 1928 р. товариш Е. Гюллінг в одній із своїх статей. Описуючи хід переговорів з урядом Леніна в Москві (тих самих, які завершилися підписанням

1 березня 1918 року «Договору про зміцнення дружби і братерства»), він згадував, що:

«Згідно з революційним принципам національної політики були використані нові рішення, які брали до уваги той факт, що на схід від кордону Фінляндії живе населення, споріднене фінам, відокремлене від Фінляндії в царські часи з різних надуманих причин. Було б доречним, **якби після завоювання пролетаріатом влади як у Фінляндії, так і в Карельській Республіці, прикордонна смуга між двома братніми народами зникла.** (підкреслено мною — *М. С.*)... Кривавою іронією долі виглядають спроби націоналістів і капіталістів, які прийшли до влади в Фінляндії, прикритися назвою фінської народної партії... Задушивши революцію у своїй країні, вони надали тим самим спорідненим Фінляндії народам ведмежу послугу, тобто перешкодили просуванню їх вперед, так, як це задумувалося спочатку...» [45].

Можна припустити (ані довести, ані спростувати цю версію документально навряд чи вдасться), що в 20-ті роки минулого століття в Москві ще сподівалися на те, що «завоювання пролетаріатом влади в Фінляндії» може статися в найближчому майбутньому, і в розрахунку на такий розвиток ситуації тримали напоготові «запасну Фінляндію», до якої можна буде приєднати реально існуючу Фінляндію після перемоги в ній революції за більшовицьким зразком. Це — гіпотеза. Безумовним фактом є лише повне винищення у другій половині 30-х років всього керівного складу «червоних фінів», які у 1918 році знайшли притулок у радянській Росії.

Перші арешти почалися навесні 1930 року. Тоді ОГПУ заарештувало групу командирів окремого Карельського єгерського батальйону. Друга хвиля арештів серед командного складу Карельської єгерської бригади почалася восени 1932 року і закінчилася розстрілом двох десятків заарештованих командирів. У 1933 році ОГПУ «викрив» чергову «змову фінського генштабу», після чого прокотилася нова хвиля репресій, яка завершилась остаточним розформуванням Карельської єгерської бригади в 1935 році. Але це були лише перші удари поминального дзвону.

У березні 1935 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розформування всіх фінських територіальних частин, а також відділень у військово-навчальних закладах, де готувалися національні кадри фінських офіцерів. Із 257 офіцерів і курсантів тільки 30 не зазнали арешту. 90 % заарештованих або загинули в таборах, або їх одразу розстріляли [38, с. 17]. З серпня 1935 року в Радянському Союзі розгорнулася повномасштабна кампанія боротьби з «фінським буржуазним націоналізмом».

У жовтні 1935 року на 5-му Пленумі Карельського обкому ВКП(б) повідомлялося, що починаючи з 1933 р. доблесні чекісти «виявили 1350 шпигунів всякого роду». Восени того ж 1935 року Г. Ровіо зняли з посади Першого секретаря обкому. Вже до кінця 1935 року в Карелії з партії виключили 835 осіб, 219 з них — заарештували [71, с. 156—158]. Загалом у результаті проведеної органами НКВД «спецоперації» тільки в Карелії заарештували 4688 осіб фінської національності, що склало близько 40 % всіх фінів, які мешкали в Карелії [38, с. 16—17].

15 жовтня 1935 р. Петрозаводський та інші карельські комітети Компартії Фінляндії закрили. Одночасно ліквідували організації КПФ в Ленінграді, розформували фінське відділення Університету національних меншин у Ленінграді. В кінці 1935 року заарештували організатора і лідера КПФ, колишнього керівника «червоної Фінляндії» К. Маннера. 28 травня 1936 року заарештували першого командира Карельської єгерської бригади Маттсона (йому невимовно пощастило — він дожив до реабілітації в 1957 році). У наступному 1937 році заарештували, а потім розстріляли Е. Гюлінга та Г. Ровіо. Після цього першим секретарем Карельського обкому призначили Г. М. Купріянова, росіянина, котрий багато років працював у партійному апараті Ленінграда (до Петрозаводська його перевели з посади секретаря райкому партії). Про фінську мову в Карелії боялися і згадувати, публічне висловлювання на тему про те, що карели і фіни мають певну спорідненість, стало рівнозначним самогубству. Практично повністю згорнули і діяльність емігрантської частини КПФ, яка діяла в СРСР. З 200 партійних активістів уцілило не більше десяти [25, с. 181]. Вони й писали в ЦК ВКП(б) листи, в яких гаряче дякували органи НКВС за виявлену революційну пильність і гірко розкаювалися в тому, що не побачили в колишніх товаришах запеклих ворогів...

Відповідно до недоброї пам'яті наказу НКВД СРСР № 00447 від 30 липня 1937 року (з нього, як вважають, і почався Великий Терор 1937—1938 років) Карельській автономній республіці виділили відносно невелику «рознарядку»: 300 осіб належало вилучити за «1-ю категорією» (розстріл) і 700 за «2-ю категорією» (арешт і табір). Фактично ж, уже до 15 квітня 1938 заарештували 8744 осіб [71, с. 159]. «Ліквідували» практично всіх керівників партійних і радянських органів, у тім числі і головних організаторів «першої хвилі» репресій (1-го секретаря обкому П. Іркліса, 2-го секретаря

До 15 квітня 1938 заарештували 8744 осіб. «Ліквідували» практично всіх керівників партійних і радянських органів, у тім числі і головних організаторів «першої хвилі» репресій.

обкому, члена «трійки» Нікольського, наркома юстиції КАРСР Поліна, наркома НКВД КАРСР Тенісона). Про масштаб репресій у Карелії можна судити з того, що в 1954—1961 роках реабілітували понад 10 тис. осіб [71, с. 174]. За оцінками сучасних фінських істориків в роки терору загинуло не менше 20 тис. фінів, які проживали в СРСР [25, с. 181].

Газети публікували урочисті рапорти про звітягу НКВС. Якщо на мить забути, що за всім цим гарячковим маренням ховається загибель тисяч людей, то нижченаведений текст читається як зразок «чорного гумору»:

«НКВС Карельської АРСР розкрито і ліквідовано контрреволюційну повстанську організацію. Вона виникла в 1920 році з приїздом в Карелію групи буржуазних націоналістів (Гюллінг, Мякі, Форст), які очолили роботу Карельського ревкому. Шляхом подальшого розширення контрреволюційній діяльності і залучення до неї колишніх членів фінської соціал-демократичної партії (Ровіо, Матсон, Вільма, Усеніус, Саксман, Ярвімякі та інші) контрреволюційна організація захопила командні висоти в партійному і радянському апараті Карелії... Оволодівши на самому початку командними висотами в республіці, націоналістична організація проводила підготовку збройного повстання, створивши стрілецьку єгерську бригаду, укомплектовану національним комскладом і політпрацівниками, які проводили контрреволюційну обробку особового складу... [37].

Так трагічно закінчилася перша глава історії «соціалістичної робочої Фінляндії». Але товариші Сталін і Молотов вже починали писати нову главу.

Розділ 1.2.

«Великі прикордонні інциденти в селі Майніла...»

На початку 30-х років з усією очевидністю збулося геніальне передбачення К. Маркса (*«запропонуйте капіталісту 300 % прибутку — і немає такого злочину, на який він не піде навіть під страхом шибениці»*). У часи глибокої економічної кризи («велика депресія») буржуазія промислово-розвинутих країн світу (США, Великої Британії, Франції, Німеччини) наввипередки кинулася продавати Сталіну військову техніку, технології, верстати, лабораторії, комплектні заводи. Безрозсудна, аморальна і самогубна політика Заходу дала змогу Сталіну перетворити гігантські фінансові ресурси (як насильно вилучені у колишніх власників, так і новостворені працею багатомільйонної армії колгоспних і ГУЛАГівських рабів) в гори зброї і військової техніки.

Безрозсудна, аморальна і самогубна політика Заходу дала змогу Сталіну перетворити гігантські фінансові ресурси в гори зброї і військової техніки.

Уже в 1937 році на озброєнні Радянських ВПС значилося 8139 бойових літаків — орієнтовно стільки ж було на два роки пізніше на озброєнні Німеччини (4093), Великої Британії (1992) і США (2473), разом узятих [92, с. 183; 88, с. 502].

До 1 жовтня 1939 року парк літаків радянських ВПС виріс в півтора рази (до 12 677 одиниць) і тепер уже перевершував загальну чисельність авіації всіх учасників розпочатої світової війни [34, с. 352]. За кількістю танків [14 544, не беручи до уваги застарілі Т-27 і легкі плаваючі Т-37/38]. Червона Армія влітку 1939 року рівно удвічі перевершувала армії Німеччини (3419), Франції (3286) і Великої Британії (547), разом узяті [34, с. 83, 601]. На момент початку Другої світової війни Радянський Союз був озброєний і дуже небезпечний. І він почав діяти в перші ж тижні війни.

17 вересня 1939 року Радянський Союз в односторонньому порядку розірвав договір про ненапад, укладений 25 липня 1932 року між СРСР

і Польщею, і величезними силами (21 стрілецька і 13 кавалерійських дивізій, 16 танкових і 2 моторизовані бригади, всього 618 тис. людей і 4733 танки) [34, с. 117] завдав удару в спину польській армії, яка билася в цей час проти німецького вермахту. Для кращого розуміння слів і справ Сталіна варто відзначити, що привід для виправдання цього віроломного нападу **змінювався тричі протягом одного тижня.**

10 вересня 1939 р. Молотов у розмові з послом фашистської Німеччини в СРСР графом Шуленбургом сказав, що *«радянський уряд мав намір заявити про те, що Польща розвалюється на шматки, і внаслідок цього Радянський Союз мусить прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина (підкреслення моє — М. С.)»* [10, с. 87]. Така пропозиція викликала обурення громадськості в Берліні. 15 вересня міністр закордонних справ Ріббентроп шле Шуленбургу термінову телеграму: *«Визначення такого мотиву вважаю неможливим! Він прямо суперечить реальним німецьким прагненням, які обмежені виключно добре відомими зонами німецького впливу. Він також суперечить угодам, досягнутим у Москві (мається на увазі Пакт про ненапад від 23 серпня 1939 року і Секретний додатковий протокол про розподіл «сфер впливу» в Східній Європі — М. С.) і, нарешті, за таких умов світ вважатиме обидві держави (Німеччину і СРСР — М. С.) ворогами»* [10, с. 93].

Молотов одразу ж дав «задню». 16 вересня 1939 року Шуленбург повідомляє в Берлін: *«Молотов погодився з тим, що планований радянським урядом привід містив у собі ноту, образливу для почуттів німців, але просив, беручи до уваги складну для радянського уряду ситуацію, не давати змоги подібним дрібницям вставати на нашому шляху»* [10, с. 94]. Після цього був блискавично вигаданий привід № 2. Виявляється, *«робітники і селяни Білорусії, України і Польщі повстали на боротьбу зі своїми одвічними ворогами — поміщиками і капіталістами».*

Далі в процитованому вище наказі № 01 Військової Ради Білоруського фронту від 15 вересня 1939 року перед військами фронту ставилося бойове завдання: **«сприяти повстанню робітників і селян Білорусії і Польщі (підкреслення моє — М. С.) в поваленні ярма поміщиків і капіталістів»**

[34, с. 113]. Отже, новий привід № 2 був насправді найстарішим, він повертав бійців і командирів в славу епохи громадянської війни і мрій про світову революцію. Ця красива схема прожила рівно один день. До кінця дня «ті, кому

З кінця вересня 1939 року і аж до 22 червня 1941 року Польща називалася виключно і тільки «колишньою Польщею» або уже зовсім на гітлерівський манер «генерал-губернаторством».

належить» зрозуміли, що боротьба польських робітників і селян, та ще й підтриманих незламної Червоною Армією, повинна була б закінчитися перемогою. Але ця перемога не планувалася. Планувалося щось зовсім інше — з кінця вересня 1939 року і аж до 22 червня 1941 року Польща (навіть у цілком таємних, для публіки не призначених документах) називалася виключно і тільки «колишньою Польщею» або уже навіть зовсім на гітлерівський манер «генерал-губернаторством».

Потім з'явився привід № 3, яким ми й зустрічаємо в наказі Військової Ради Білоруського фронту за номером 005 від 16 вересня 1939 року: «**Польські** (підкреслення моє — М. С.) поміщики і капіталісти поневолили трудовий народ Західної Білорусії та Західної України..., кинули наших **білоруських та українських братів** (польських «братів», як бачимо, вже немає — М. С.) у м'ясорубку другої імперіалістичної війни...» [34, с. 114]. Ще чіткішим був текст звернення В. М. Молотова до «громадян і громадянок нашої великої країни», переданий по радіо 17 вересня і опублікований в газетах 18 вересня 1939 року. У зверненні Молотова вже не було ні «трудящих», ні «пансько-буржуазних поневолювачів». Була тільки «кров» — чужа польська і рідна українсько-білоруська:

«Події, спричинені польсько-німецької війною, показали внутрішню неспроможність і явну недієздатність Польської держави... Від радянського уряду не можна вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, і раніше перебували на становищі безправних націй, а тепер і зовсім покинутих на волю випадку. Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам українцям і братам білорусам, які населяють Польщу...»

В. Молотов: «Події, спричинені польсько-німецької війною, показали внутрішню неспроможність і явну недієздатність Польської держави...».

Ця чудова аргументація пережила своїх авторів і користується попитом донині. На неї не вплинули ані той факт, що в 1945 році значну частину так званої «Західної Білорусії» (колишнє Білостоцьке воєводство) довелося повернути Польщі, ані те, що «брати-українці» вже 30 років тому вийшли зі складу радянської імперії і дякувати Росії за «руку допомоги» явно не збираються...

Покінчивши за два тижні з Польщею, Сталін, не втрачаючи ні дня, щоб перевести дух і відпочити, продовжив реалізацію своїх «прав», зафіксованих в Секретному додатковому протоколі. 28 вересня 1939 року в Москві підписали «Договір про взаємну допомогу» (прикметно,

що слово «дружба» не використовували!) між СРСР і Естонією. 5 жовтня 1939 року аналогічний за назвою і змістом договір підписали з Латвією, а 10 жовтня 1939 року — з Литвою. У всіх трьох випадках «взаємодопомога» передбачала розміщення на території країн Балтії радянських військових контингентів, приблизно рівних за чисельністю арміям цих держав. Так, в Естонію ввели частини 65-го стрілецького корпусу (65СК), загальною чисельністю 21 тис. бійців, в Латвію — частини 2-го СК загальною чисельністю 22 тис. бійців, у Литву — 16-го СК загальною чисельністю 19 тис. бійців. При цьому чисельність армій мирного часу трьох цих держав становила, відповідно, 20, 25 і 28 тис. людей [34, с. 186, 193].

Особливу увагу треба звернути на той факт, що дислоковані в Естонії, Латвії та Литві частини Червоної Армії були лише малою частиною того угруповання, яке зосередили на кордонах цих держав в кінці вересня — на початку жовтня 1939 року. Тоді для того, щоб «підкріпити» дипломатичну пропозицію про «взаємодопомогу» в смузі від південного берега

Документи, розсекречені у 90-і роки минулого століття, однозначно свідчать про те, що командування Червоної Армії підготувало операцію по розгрому збройних сил прибалтійських держав і насильницькій окупації їх території.

Фінської затоки до лівого берега Західної Двіни (Даугави), зосередили три армії [8-а, 7-а, 3-я] і окремий стрілецький корпус у складі 20 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад загальною чисельністю 437 тис. бійців [34, с. 180]. Причому, як стало тепер відомо, завдання цих військ

аж ніяк не зводилося тільки до «демонстрації прапора».

Документи, розсекречені у 90-і роки минулого століття, однозначно свідчать про те, що командування Червоної Армії підготувало операцію по розгрому збройних сил прибалтійських держав і насильницькій окупації їх території. Директива Наркома оборони СРСР № 043/оп від 26 вересня 1939 року вимагала *«негайно розпочати зосередження сил на естонно-латвійському кордоні до 29 вересня»*. Ставилося завдання *«завдати потужного і рішучого удару по естонських військах..., розбити війська противника і наступати на Юр'єв і далі — на Таллінн і Пярну..., швидким і рішучим ударом обома берегами річки Двіна наступати в загальному напрямку на Ригу...»*. 28 вересня 1939 року командування Червонопрапорного Балтфлоту отримало наказ привести флот в повну бойову готовність до ранку 29 вересня. Перед флотом поставили задачу *«захопити флот Естонії, не допустивши його відходу в нейтральні води, підтримати арт-*

вогнем сухопутні війська на узбережжі Фінської затоки, бути готовим до висадки десанту...» [34, с. 180]. Добровільна згода урядів Естонії і Латвії на укладення договору з СРСР зробила заплановану військову акцію зайвою, і документи про її підготовку на багато десятиліть зникли в надрах військових архівів.

Фінляндія була «найбагатолюднішою» серед чотирьох балтійських країн, віднесених до радянської «сфери впливу» (чисельність її населення становила в 1939 році 3,65 млн осіб, тоді як в Литви — 2,9 млн, Латвії — 2 млн і в Естонії 1,1 млн). що ж стосується території Фінляндії, то вона майже удвічі перевищувала за площею територію трьох прибалтійських країн разом узятих.

Та й розташована Фінляндія була «дуже незручно» для потенційного агресора: велика частина протяжного, 1300-кілометрового радянсько-фінської кордону проходила по безлюдній, бездорожній лісисто-болотистій місцевості, що переходила на півночі в заполярну лісотундру.

Не була секретом для радянського командування і наявність на Карельському перешийку смуги довгострокових укріплень, що прикривають найкоротший шлях з Ленінграда в Гельсінгфорс через Вііпурі (Виборг). Останнє за рахунком, але перше за значимістю — в Москві знали, що керівництво Фінляндії займає тверду позицію в справі відстоювання суверенітету своєї країни, до сумнівних пропозицій Радянського Союзу ставиться з великою недовірою, і тому простим залякуванням вирішити питання навряд чи вдасться.

Чітко розуміючи, що Фінляндія стане «міцним горішком», військово-політичне керівництво Радянського Союзу почало планування військової операції задовго до того, як 5 жовтня 1939 року глава уряду СРСР і народний комісар закордонних справ Молотов зателефонував фінському послу в Москві і повідомив йому, що Радянський Союз хоче обговорити з урядом Фінляндії «деякі політичні питання». Уточнити, які саме «політичні питання» будуть обговорюватися, Молотов відмовився, але зажадав приїзду фінської делегації в Москву в найкоротші терміни. В. Таннер (учасник цих переговорів, а з початку «зимової війни» — міністр закордонних справ Фінляндії) в своїх мемуарах пише:

«7 жовтня Молотов почав наполягати на відповіді. Наступного дня Дерев'янський, радянський посол у Гельсінкі, подзвонив Еркко

Фінляндія була «найбагатолюднішою» серед чотирьох балтійських країн, віднесених до радянської «сфери впливу», а її територія майже удвічі перевищувала за площею територію трьох прибалтійських країн разом узятих.

(тодішньому міністру закордонних справ — М. С.), щоб повідомити, що Москва буквально «кипить від обурення», оскільки відповідь досі не отримано; що ставлення Фінляндії до запрошення разуче відрізняється від реакції на нього країн Балтії — це може негативно вплинути на двосторонні стосунки. Еркко відповів, що він не знає, як поводитись країни Балтії, але фінський уряд поводить відповідно до ситуації...» [23].

На біду чи на щастя — уряд Фінляндії не знав тоді всієї «ситуації». Ми теж не знаємо всього, але деякі фрагменти картини підготовки Радянського Союзу до війни з Фінляндією зараз уже відомі. Так, уже 30 грудня 1938 року заступник начальника Генштабу РСЧА комдив Смородінов направив Військовій Раді Ленінградського округу директиву на проведення «окружної оперативної гри із залученням до неї Військової Ради і керівного складу штабу Уральського округу». Умови обстановки цієї «гри» формулювалися наступним чином: «Східна сторона. 1-а і 2-а армії Північного фронту з метою надійно захистити Ленінград, у взаємодії з ЧБФ і Ладозькою флотилією, розвивають наступальну операцію основним напрямком на Вііпурі (Виборг), Сан-Міхель (Міккелі)». Розроблений матеріал по грі наказано було надати в Генштаб до 1 квітня 1939 року [233].

Готувалися до «найміцнішого захисту Ленінграда» і в штабах Червонопрапорного Балтійського флоту. Вже 17 березня 1939 року в штабі ЧБФ (за вказівкою Головного морського штабу) розробили завдання на проведення «двосторонньої оперативної гри». Вона мала відбутися 26—28 березня 1939 року на Головній базі ЧБФ у Кронштадті. Відзначимо, що в завданні на «гру» вказали цілком конкретні дати початку наступу:

Готувалися до «найміцнішого захисту Ленінграда» і в штабах Червонопрапорного Балтійського флоту. Вже 17 березня 1939 року в штабі ЧБФ (за вказівкою Головного морського штабу) розробили завдання на проведення «двосторонньої оперативної гри».

«... 2. Приморські групи Червоної армії на Карперешейку і на південному узбережжі Фінської затоки на світанку 27. 07. 39 р. переходять у наступ на Вііпурі (Виборг) і Раквере (місто на території Естонії).

3. Флоту Червоних одночасною висадкою десанту захопити острови східної частини Фінської затоки...»

Однак найцікавіше в завданні на цю гру полягає в описі обстановки, яка передувє початку бойових дій: «На Карперешийку 22—23.07. 1939 року

в районі села Майніла мала місце низка великих прикордонних інцидентів з Синіми... У 10:00 24. 07 в районі маяка Кальбодагрунд невідомий ПЧ (підводний човен) потопив ТР (транспорт) червоних...» [234].

Ясновидіння укладачів завдання не може не вразити уяву. За вісім місяців до «нахабної провокації білофінської вояччини» (яка сталася, як відомо, 26 листопада 1939 року) вже знали і географічну точку (село Майніла), і, по суті справи, точну дату (за чотири дні до початку «визвольного походу»). «Невідомий підводний човен» також не залишилася без діла. 27 вересня 1939 року, в момент початку переговорів з естонською делегацією у Москві радянське радіо (а потім і центральні газети) повідомили про затоплення біля берегів Естонії радянського вантажного судна «Металіст». Але Естонія (як було вже сказано вище) поступилася сталінському диктату без бою, війна на південному березі Фінської затоки так і не почалася, і про «Металіст» наказали забути...

Про ці дивні «ігри» стало відомо тільки на початку ХХІ століття. Але ще у найглибші «застійні роки» пройшли всі види цензури і були опубліковані спогади маршала К. П. Мерецкова, в яких той розповідає, як наприкінці 1939 року його (тоді — командувача військами Ленінградського військового округу) викликали в Москву, до Сталіна:

«У нього в кабінеті я застав визначного працівника Комінтерну, відомого діяча (що правда, то правда, «діяч» і справді відомий — М. С.) ВКП(б) і світового комуністичного руху О. Куусінена... Мене детально ввели в курс загальної політичної обстановки і розповіли про побоювання, які виникли у нашого керівництва у зв'язку з антирадянською лінією фінського уряду...». У зв'язку з цим Мерецкову наказали «розробити план «контрудару по збройним силам Фінляндії в разі військової провокації з їхнього боку... Форсувати підготовку військ в умовах, наближених до бойових. Всі приготування тримати в таємниці...» [93, с. 173].

Візьмемо на замітку, що горезвісні «побоювання» виникли в Москві саме тоді, коли Радянський Союз створив і озброїв величезну, найбільшу в Європі, армію. Раніше, на рубежі 20—30 років, коли в СРСР ще тільки починали реалізовувати грандіозну програму модернізації та мілітаризації економіки, на кордоні з Фінляндією зосереджувалися лише чотири стрілецькі дивізії [35, с. 15]. і це було цілком зрозуміло і обгрунтовано: Фінляндія відокремлена від усіх потенційних противників Радянського Союзу морськими просторами, а перекидання значних військових контингентів морським шляхом вимагало часу, ресурсів, виключало можливість нанесення раптового удару, та й було вельми небезпечним для потенційного агресора, враховуючи, що підходи

до портів Фінляндії (Фінська і Ботнична затока) перебували в зоні досяжності Червонопрапорного Балтфлоту і радянської авіації. Після того, як Німеччина погодилася на перехід Прибалтики в радянську «сферу впливу», а в англо-французького блоку в зв'язку з початком великої європейської війни з'явилося занадто багато інших турбот, підстав для «побоювань» мало стати ще менше. Проте саме восени 1939 року підготовка вторгнення до Фінляндії перейшла в площину практичних справ. 16 вересня 1939 року відповідно до наказу НКО № 0052 на базі управління 33-го стрілецького корпусу сформували Мурманську армійську групу (надалі — 14 Армія), що отримала завдання зосередити свої сили на кордоні з Фінляндією до 1 жовтня 1939 року. 14 вересня 1939 року відповідно до Директиви НКО № 16664 створюються дві армії: 8-ма на базі Новгородської армійської групи (створена 13 серпня на підставі наказу НКО № 0129) та 7-ма на базі військ Калінінського військового округу. В останніх числах вересня 1939 року ці дві армії зосередилися на кордонах Естонії та Латвії, але вже до 26 жовтня 1939. штаб 8-ї Армії перебазовується до Петрозаводська [59, с. 386].

Відповідно до наказу НКО № 0145 від 24 жовтня три стрілецькі дивізії 7-ї Армії (49 сд, 75 сд, 123 сд) висувалися до кордону з Фінляндією на Карельському перешийку. Значно раніше почалася передислокація з'єднань Червоної Армії в Приладозькій і Північній Карелії, де через відсутність шляхів сполучення це потребувало більшого часу, ніж в Ленінградській області. Так, вже 17 вересня почала марш з Петрозаводська до кордону з Фінляндією 18-та стрілецька дивізія, наступного дня в район Реболи почала передислокацію 54-та гірськострілецька дивізія [14]. В кінці жовтня знялися з місць ще три дивізії (139 сд, 155 сд і 163 сд) [95]. Пізніше, у період з 6 по 23 листопада 75-ту стрілецьку дивізію перевезли кораблями Ладозької військової флотилії зі Шліссельбурга на східний берег Ладозького озера, де її включили до складу підрозділів 8-ї Армії.

Одночасно з початком передислокації військ до фінського кордону йшло відпрацювання плану того, що Мерецков в своїх мемуарах делікатно назвав «планом контрудару по збройних силах Фінляндії в разі військової провокації з їхнього боку». Одним із документально відомих нині варіантів плану була підписана самим Мерецковим Доповідь командувача військами ЛВО № 4587 від 29 жовтня 1939 року [97]. Вона адресувалася наркомові оборони Ворошилову і починалася такими словами: «Пропоную план операції по розгрому сухопутних і морських сил фінської армії...». Пункт 5 цього основоположного документа був таким:

«План операції передбачає:

Після отримання наказу про наступ наші війська одночасно вторгаються на територію Фінляндії на всіх напрямках, з метою розтягти угруповання сил противника, і у взаємодії з авіацією завдають рішучої поразки фінській армії.

Головні сили наших військ ударом з Відліцького (Відліця — селище на східному березі Ладозького озера за 30 км на північ від м. Олонець — М. С.) напрямку і з Карельського перешийка громлять головне угруповання фінської армії в районі Сортавала, Вііпурі, Кякісалмі (Кексгольм).

На півночі (Мурманський напрямок), після дозволу на перехід кордону, наші війська заволодівають м. Петсамо (Печенга), попередньо наносячи удар авіацією по військам противника, які там дислоковані.

На Кемському (Кемь — місто у Біломорській Карелії — М. С.) напрямку завдання наших військ — діяти в напрямку Оулу (Улеаборг), розбити фінські військові частини і не допустити можливості підходу військ противника з півночі, маючи кінцевою метою оволодіння Оулу» (велике місто на узбережжі Ботнічної затоки, вихід до Оулу означав, що територія Фінляндії буде повністю «перерізана» в її найвужчій ділянці — М. С.).

Варто зазначити, що вихід на лінію Выборг—Іматра—Сортавала розумівся розробниками «плану контрудару» лише як перше оперативне завдання військ. У пункті 6-б читаємо: *«Після виконанні цього завдання бути готовим до подальших дій вглиб країни по обстановці»*. Для рішучого і швидкого виконання поставленого завдання — розгрому фінської армії — планувалося створити велику перевагу в силах і засобах: 2,5 до 1 по кількості піхотних батальйонів, 5,5 до 1 в артилерії (в тому числі 12 до 1 по числу гармат великого калібру), 12 до 1 в авіації і 74 до 1 у танках. Як відомо, ці розрахунки оголосили пізніше «надмірно оптимістичними» або навіть «авантюристичними», а фактична чисельність радянських військ до кінця «зимової війни» утричі перевищила заплановану спочатку Мерецьковим.

У другій половині листопада 1939 року підготовка вторгнення до Фінляндії була практично завершена. Якщо не рахувати з'єднань 14-ї (Мурманської) Армії, тільки на Карельському перешийку, в Приладозькій і Північній Карелії було зосереджено 17 стрілецьких дивізій, 6 танкових і моторизованих бригад. 17 листопада (тобто за 10 днів до горезвісного «обстрілу в Майнілі») нарком оборони віддав наказ № 0205/оп, в якому поставив завдання «закінчити зосередження і бути готовим до рішучого наступу з метою в найкоротший термін розгромити противника».

На підставі цієї директиви Військова Рада ЛВО своїм наказом № 4715 від 21 листопада поставила конкретні бойові завдання арміям і флотам, при цьому зазначалося, що термін початку операції буде вказаний окремо [34, с. 149].

Далі командувачі арміями і корпусами віддали бойові накази своїм підлеглим. Наприклад, командир 19 СК (7-а Армія, Карельський перешийок) 23 листопада 1939 року (тобто рівно за тиждень до початку бойових дій) видав Бойовий наказ № 2, в якому було сказано:

«п. 3. 19 стрілецький корпус ударом у напрямку Ківенаппа (нині — селище Первомайське на виборзькому шосе, приблизно в 30 км від кордону 1939 р.) знищує наявні частини фінів, не допускаючи їх відходу на основний укріплений район...

п. 7. День переходу в наступ буде вказано окремо» [95, с. 55].

Навіть у заполярному Мурманську готувалися «відкинути фінські війська від Ленінграда». Причому дуже далеко. 28 листопада Військова Рада 14-ї Армії наказала: «При виході до шведського та норвезького кордону кордон в жодному разі не порушувати..., військовослужбовців шведської і норвезької армій при зустрічі на кордоні вітати відданням честі, не вступаючи в переговори...» [99]. Аналогічні за змістом накази (з вимогою «кордон зі Швецією не перетинати») були знайдені і в штабних документах двох дивізій 9-ї Армії, розгромлених на початку січня 1940 року в битві при Суомуссалмі (центральна Фінляндія) [22].

Пізньої осені 1939 року планування операцій Балтфлоту і Ладозької флотилії також перейшло від стадії «двосторонніх штабних ігор» до розробки бойових наказів. 23 листопада 1939 року Військова Рада ЧБФ видала Директиву № 5/оп: «Перервати морські комунікації Фінляндії, не допускаючи підвезення ззовні військ і бойового спорядження, знищити броненосці берегової оборони та підводні човни противника в морі і затоці, не допускаючи їхній вихід в територіальні води Швеції» [100].

У складеній уже після закінчення «зимової війни» доповіді командувача Ладозької флотилії капітана 2-го рангу Смірнова відзначено, що «першим завданням, яке за наказом Військової ради ЧБФ розроблялося штабом флотилії **у жовтні 1939 року** (підкреслення моє — М. С.), була висадка десанту в складі посиленого полку в затоці Сортанлак» [37]. 23 листопада Військова Рада ЧБФ в своїй Директиві № 7/оп поставила перед командуванням Ладозької флотилії масштабніші завдання:

- «— знищити фінські кораблі в Ладозькому озері;
- не допустити висадки диверсійних десантів на Ладозькому озері...
- підтримати вогнем артилерії фланги 7-й і 8-ї армій;

— бути готовою до висадки диверсійних груп на фронті Сортавала — Кякісалмі (Кексгольм);

...Початок бойових дій за сигналом «Факел» (зброю застосовувати, війна почалася)» [37].

Разом із головною, військовою, складовою, «план контрудару» включав у себе й політико-пропагандистську частину.

Треба було організувати ту саму «військову провокацію з боку збройних сил Фінляндії», у відповідь на яку буде завданий контрудар із «виходом на шведський та норвезький кордон». І, що набагато важливіше, треба було заздалегідь створити ті псевдо-самостійні державні структури, яким формально передадуть владу в Гельсінкі після того, як радянські війська *«знищать військові частини фінів, які вчинили провокацію, не допускаючи їхнього відходу»*.

Якщо з методикою і технікою організації збройної провокації особливих складнощів не спостерігалось (ОГПУ-НКВС накопичило на той час величезний досвід),

то з «народним урядом» і «революційною армією» виникли непередбачені проблеми. Кадри, як учив товариш Сталін, вирішують все, але саме кадрів і не було. Кадри, як нам уже відомо, поголовно ліквідували під час багаторічної боротьби із «фінським буржуазним націоналізмом». У Карелії та Ленінграді уцілілих майже не залишилося, тому керівників для майбутньої радянської Фінляндії довелося шукати в безпечніших місцях. Одним з таких безпечних (порівняно з Радянським Союзом зразка 1937 року) місць була охоплена вогнем громадянської війни Іспанія. Там військовим радником інтербригад воював «червоний фін», випускник військової академії ім. Фрунзе, товариш А. Анттіла. Його і призначили командиром 106-ї стрілецької дивізії Ленінградського ВО.

Дивізія ця, попри стандартне позначення, була аж ніяк не звичайною — особовий склад набирався виключно з осіб, які володіють фінською або карельською мовою. Наказ про її формуванні був підписаний наркомом Ворошиловим 11 листопада 1939 року (тобто за 20 днів до того, як здивований світ побачив «народний уряд демократичної Фінляндії»). Втім, російський історик П. Аптекарь, який багато

Треба було організувати ту саму «військову провокацію з боку збройних сил Фінляндії», у відповідь на яку буде завданий контрудар із «виходом на шведський та норвезький кордон».

23 листопада 1939 року на базі 106-ї дивізії почав формуватися «1-й гірничо-стрілецький корпус народної армії Фінляндії».

років працював з документами РДВА, стверджує, що наказ від 11 листопада лише формально завершив процес формування «карело-фінської дивізії», який почався ще в середині жовтня [95]. Та попри все це, дивізію сформували, командира призначили, і вже 23 листопада 1939 року на базі 106-ї дивізії почав формуватися «1-й гірничо-стрілецький корпус народної армії Фінляндії». Передбачалося розгорнути корпус у складі чотирьох дивізій, але людей, на жаль, не вистачало. За січень-лютий 1940 року подали лише 1441 заяву про добровільний вступ до «народної армії» [41, с. 138]. Цього могло вистачити для комплектування двох стрілецьких батальйонів — але зовсім не чотирьох запланованих дивізій.

Зрозуміло, некомплект особового складу дивізій «народної армії» не мав ні найменшого військового значення. Все, що від неї було потрібно — це пройти парадним маршем перед президентським палацом у Гельсінкі. Для параду і півтори тисячі осіб буде цілком достатньо. А ось відмова товариша Туомінен очолити «народний уряд» мало не поставила всю пропагандистську частину операції під загрозу зриву. Ерво Туомінен належав до покоління молодих фінських комуністів (у 1918 р йому було лише 24 роки). У 20—30 роках він працював (тобто закликав фінських робітників не працювати, а скидати уряд) в Фінляндії, де став одним із відомих лідерів (надалі — секретарем ЦК) ФКП і звідти його запросили на роботу до Комінтерну в Москву. У Москві Туомінену казково пощастило — його не розстріляли. Навіть більше: на початку 1938 він звернувся з проханням до О. Куусінен направити його для продовження революційної боротьби в Стокгольм, і це прохання задовольнили. Таким чином, восени 1939 року Е. Туомінен міг вважатися ідеальним кандидатом на роль керівника «демократичної Фінляндії»: він був живим, він майже все своє життя провів поза межами СРСР, і його знали у Фінляндії (з гарного чи поганого боку, але знали).

13 листопада 1939 року Туомінен отримав листа за підписом Куусінен і Дмитрова з вимогою негайно повернутися в Москву. У наступному листі зазначалося, що йому належить виконати важливу і відповідальну місію в справі налагодження нових взаємовідносин між Фінляндією і СРСР. Е. Туомінен все зрозумів і 17 листопада написав листа, в якому відмовився від такої «честі». 21 листопада через Москву до Стокгольма прибув кур'єр, який привіз категоричніший наказ Туомінену прибути в СРСР наступного дня московським літаком. Туомінен і цього разу відмовився [23, 103]. Надалі він відкрито порвав зі Сталіним і більшовизмом. У відкритому листі, адресованому керівнику Комінтерну панові Дмитрову, Туомінен пояснював своє рішення так: «Ви і деякі інші з секретарів

Комінтерну принаймні вже 13 листопада знали, що на Фінляндію почнуть наступати і про створення «народного уряду» вирішене питання [104, с. 308].

У дужках зауважимо, що далеко не всі фінські комуністи, які облаштувалися в затишному і спокійному Стокгольмі, пішли по шляху, який вказав товариш Туомінен. В жодному разі. В архіві Комінтерну лежать поживклі листки паперу: «Цілком таємно. Про роботу КПФ в останні місяці». Документ складено 12 липня 1940, підписав його товариш І. Стренд.

Читаємо: *«Робота партійного апарату в Швеції сконцентрувалася на початку війни навколо створення саперних груп, які при наближенні Червоної Армії перейшли б кордон і ускладнили відступ ворога»* [105].

Ворог, якого збиралися підривати при спробі відступу фінські комуністи — це фінська армія...

Непокора (можна сказати — спроба до втечі), проявлена колишнім товаришем Туомініном, викликала вибух обурення в Кремлі. А гнів, як відомо — поганий порадник у справах. Тільки зайвими емоціями можна пояснити неймовірне рішення призначити «главою уряду звільненої Фінляндії» О. Куусінена — відомого в усьому світі секретаря Виконкому Комінтерну, який безвилазно жив з 1918 року в Москві, а до всього цього ще й члена ЦК ВКП(б). Призначення Куусінена перетворювало весь спектакль з «повсталими» в дачному селищі Теріокі «робочими» і проголошенням «демократичної Фінляндії» в дурний і грубий фарс. Маннергейм у своїх спогадах описує перші дні війни так: «по радіо передали звернення (було аж два «звернення»: від імені ЦК КПФ і від імені «народного уряду» Куусінена — М. С.), адресоване фінському народові, яке оголило не тільки обличчя супротивника, але і його мету... листівки, які разом із бомбами розкидалися над столицею і обіцяли «голодному народові Фінляндії хліб», не могли викликати нічого іншого, крім сміху. По суті, ця пропаганда тільки зміцнювала наш внутрішній фронт» [22, с. 259].

Але що цікаво — по інший бік кордону знайшлися люди, які всерйоз повірили в те, що товариш Сталін готовий віддати «уряду Куусінена» якісь території. У результаті в радянській Карелії, в районах, які одним розчерком пера перейшли до неіснуючої «демократичній Фінляндії», почалася легка паніка. Не тільки росіяни, а й корінні карели, давно і міцно підковані на лекціях в «червоних куточках», не захотіли перебувати «в світі злиднів, безправ'я і звірячої капіталістичної експлуатації». Справа дійшла до того, що в середині грудня 1939 року в Петрозаводську зібрали

республіканський партгоспактив, на якому Перший секретар Карельського обкому ВКП(б) товариш Купріянов (ймовірно, він і сам точно нічого не розумів у цій клоунаді) роз'яснював присутнім поточний момент таким чином: *«Прагнення втекти з районів, що відходять до Фінляндії, не може розцінюватися інакше, як ганебне дезертирство. Це зневага інтересами партії і Батьківщини»* [41, с. 136].

Так, багато всякого було в історії КПСР і СРСР, були часи, коли до самовільного виїзду з Країни Рад в офіційних документах застосову-

вався термін «втеча» — ніби мова йшла про в'язницю або концтабір, а не про батьківщину трудящих усього світу. Але щоб бажання залишитися в СРСР стало прирівнюватися до дезертирства — це вже щось поза межею...

вався термін «втеча» — ніби мова йшла про в'язницю або концтабір, а не про батьківщину трудящих усього світу. Але щоб бажання залишитися в СРСР стало прирівнюватися до дезертирства — це вже щось поза межею...

По правді кажучи, на цьому короткий огляд подій, що передували початку «зимової війни», можна було б і завершити. Проте — деякі наші читачі будуть здивовані (якщо не сказати — обурені) тим, що автор обійшов мовчанкою таку важливу тему, як радянсько-фінські переговори, що відбулися в Москві у жовтні-листопаді 1939 року. Розглянемо і це питання. Всі радянські (та й багато хто із сучасних російських) істориків хором запевняють нас у тому, що Сталін не хотів війни з Фінляндією, і тільки вперте і зарозуміле небажання фінського керівництва задовольнити дуже скромні вимоги Радянського Союзу (чотири крихітних острівця у Фінській затоці, невелике «пересування» кордону на Карельському перешийку) змусило Сталіна розпочати війну. На наш погляд, це комплексне твердження необхідно розділити на дві частини. Тоді стане гранично просто оцінити кожне з них окремо.

Сталін справді не хотів війни з Фінляндією. Сталін хотів включити Фінляндію до складу своєї споруджуваної імперії. Все, що ми сьогодні знаємо про Сталіна, про його політику, про його тактику, про його характер веде нас до припущення, що Сталін не хотів війни, не любив війну (та й з червоноармійцями в окопах жодного разу не розмовляв) і все, що можна було забрати без війни — обманом, хитрістю або погрозами — забирав мирним шляхом. У цьому сенсі наш головний герой не був схожим ані на Петра Першого, ані на Наполеона. З ймовірністю близькою до 100 % можна припустити, що Сталін погодився б здійснити анексію Фінляндії в тих же мирних формах, в яких анексував і включив до складу СРСР Естонію, Латвію і Литву.

Що ж стосується впертого небажання уряду Фінляндії задовольняти будь-кого, то вважати це законним приводом для війни можна тільки в рамках диких понять «закону джунглів». Фінляндія не зобов'язана була віддавати жодного квадратного сантиметра своєї території. Більше того, вона навіть не зобов'язана була брати участь у таких «переговорах», предметом яких є примусовий «обмін територій» або якась дивна «оренда», погодитися на яку примушують погрозою війни і т. п. Це так само безперечно, як і те, що **небажання жертви згвалтування добровільно задовольняти «мінімальні запити» насильника жоден суд світу не розцінюватиме як обставину, що пом'якшує провину злочинця**. Єдине, що Фінляндія (так само, як і СРСР!) була зобов'язана виконувати, так це Договір про мир, підписаний у 1920 році в Тарту і Договір про ненапад, укладений між Фінляндією і СРСР в 1932 році. Бо Договори повинні виконуватися. Але саме від обговорення цієї складової радянсько-фінських відносин Москва всіляко ухилялася. *«Ми постійно посилалися на мирний договір, укладений у Тарту, а також на Пакт про ненапад, укладений у 1932 році за ініціативою СРСР і підтверджений у 1936 році. Ці посилання були марними; їх буквально пропускали повз вуха»,* — пише в своїх мемуарах В. Таннер [23].

У цих очевидних питаннях не було предмету для дискусії. Тож зовсім не випадково 26 листопада 1939 року організували інсценований обстріл позицій Червоної Армії в Майнілі — навіть Сталін з Молотовим розуміли, що одного лише небажання фінів «обмінюватися територіями» мало для того, щоб надати розв'язаній ними війні хоча б легку видимість законності. Саме тому за чотири дні до війни і стався запланований ще в березні 1939 року «інцидент в Майнілі», а на другий день війни з'явився «уряд Куусінена», на прохання якого Червона Армія і пішла громити «білофінські маннергеймівські банди».

Чи означає це, що московські переговори були лише формальністю, або що їх організували лише як прикриття для трудовістки і неминучої тривалої передислокації військових з'єднань в лісову глушину Карелії? Велика частка здорового глузду у версії про «маскувальне» завдання переговорів (таку максималістську точку зору висловив професор Ю. Кілін), безумовно, присутнє [14]. Дорожня мережа в Приладозькій Карелії мала досить низьку пропускну здатність, а подекуди доріг як таких не було зовсім, і війська висувалися до кордону пішим маршем, умовно кажучи «зі швидкістю черепахи». Проте завдання, яке Сталін і Молотов хотіли вирішити на переговорах із фінською делегацією, не вичерпувалася тільки прикриттям зосередження військ. Радянська сторона реально прагнула

досягнення домовленостей на тих умовах, які вона висувала на переговорах. Щоб переконатися в цьому, достатньо уважно перечитати меморандум радянського уряду, який увечері 14 жовтня вручили керівникові фінської делегації. Наведемо резюмуючу частину цього документа практично повністю:

«...Діючи на підставі вищевикладених пропозицій, необхідно врегулювати такі питання за взаємною згодою і до обопільної вигоди:

1. Надання в оренду радянському уряду на 30 років порту Ханко і прилеглої території в радіусі від п'яти до шести морських миль на південь і схід, озброєння її береговою артилерією, здатною своїм вогнем спільно з вогнем бази в Палдіськи на південному березі перекрити доступ у Фінську затоку. Для оборони морської бази Фінляндія дозволить Радянському Союзу розмістити в порту Ханко такий персонал...

2. Надання Радянським ВМФ права використовувати затоку Лаппохья (поруч з півостровом Ханко — М. С.) як якірну стоянку.

3. Уступка Радянському Союзу наступних районів з відповідною територіальною компенсацією:

— островів Суурсаарі, Лавенсарі. Великий Тютерс і Малий Тютерс (Гогланд, Потужний, Малий, Сескар) і Койвисто (Березовий);

— частини Карельського перешийка від селища Ліпол (Котово) до південної околиці міста Койвисто (Приморськ);

— західної частини півострова Рибачий загальною площею 2761 квадратний кілометр згідно з доданою картою.

4. Як відшкодування районів, зазначених у пункті 3, Радянський Союз поступиться Фінляндській Республіці радянською територією близько Реболи і Поріярві (Поросозеро) загальною площею 5529 квадратних кілометрів відповідно з доданою картою.

5. Посилення пакту про ненапад, що діє в даний час між Радянським Союзом і Фінляндією, доповнення його умовою, за якою країни-учасниці зобов'язуються утримуватися від участі в таких угрупованнях або союзах країн, які можуть прямо або побічно бути загрозою для іншої країни-учасниці.

6. Руйнування обома сторонами укріплених районів уздовж фінсько-радянського кордону на Карельському перешийку, залишаючи вздовж лінії кордону звичайну прикордонну варту» [23].

Як відомо, виступаючи по всесоюзному радіо 29 листопада 1939 року за кілька годин до початку війни, Молотов заявив: «Єдиною метою наших заходів є посилення безпеки Радянського Союзу і особливо Ленінграда». Якщо під цим кутом зору подивитися на радянський меморандум, то ми

можемо знайти в ньому єдиний пункт, який насправді можна вважати пропозицією, спрямованою на зміцнення безпеки СРСР. Це підпункт перший п. 3 — передача Радянському Союзу ланцюжка островів, які тягнуться вздовж основного судноплавного фарватеру в Фінській затоці. Таким чином, не створюючи особливих додаткових проблем для Фінляндії, Радянський Союз зміцнював позиції свого флоту в затоці. **І на цю пропозицію фіни погодилися!** Уже 16 жовтня, при першому ж обговоренні радянського меморандуму в Державній раді прийняли рішення погодитися на поступку островів у Фінській затоці. Потім це рішення підтвердили уряд і президент Фінляндії і включили в ті директиви, з якими фінська делегація 21 жовтня вирушила до Москви на другий раунд переговорів [23]. Тому традиційне для радянської історіографії твердження про те, що «фіни зарозуміло відкинули ВСІ пропозиції радянського уряду», є явною брехнею.

Зв'язати ж із посиленням «безпеки міста Леніна» питання про західну частину півострова Рибачий, розташованого на відстані 1400 км від Ленінграда, можна тільки недоречним жартом. На переговорах у Тарту в 1920 році вирішили розділити півострів і надати рівні умови для рибальства обом країнам — дві бухти на західному березі віддали Фінляндії, дві бухти на східному — Радянському Союзу. Оскільки жодного зв'язку з «обороною Ленінграда» у цьому випадку не можна було навіть вигадати, в преамбулі радянського меморандуму від 14 жовтня з'явилася така чудова аргументація: *«Окремо слід вирішити питання про півострів Рибальський, де межа визначена штучно, тому має бути переглянута відповідно до вказівок із картою»* [23].

Однак питання про західну частину півострова Рибачий виникло на переговорах зовсім не випадково, і аж ніяк не з метою поліпшення постачання радянських трудящих норвезьким оселедцем. Західна частина Рибачого — це вхід у бухту порту Петсамо (Печенга). Це північні морські ворота Фінляндії, а в умовах війни — єдина точка, через яку буде можливим зв'язок Фінляндії зі зовнішнім світом (простіше кажучи — з англійським флотом), бо морське сполучення через Фінську затоку планувалося паралізувати діями Червонопрапорного Балтфлоту, а сухопутний зв'язок з портами Норвегії залежав від доброї волі двох урядів: норвезького і шведського.

Якщо поява Червоної Армії і флоту на західному березі півострова Рибачий могла заблокувати зв'язок Фінляндії з ймовірними союзниками фізично, то п. 5 меморандуму блокував цей зв'язок політично. Підступне (хоча і легко розгадуване) формулювання («в таких угрупованнях або

союзах країн, які можуть прямо або побічно становити загрозу для іншої країни») давала змогу Москві пред'явити Фінляндії звинувачення в порушенні умов договору в разі практично будь-якої спроби Фінляндії звернутися по міжнародну допомогу і підтримку.

Пункт 6 абсолютно явно і прямо спонукав до зниження (замість декларованого підвищення) безпеки обох договірних сторін. Зрозуміло, для Фінляндії руйнування лінії укріплень було подібним до смерті, тоді як для Радянського Союзу, з його величезною армією і авіацією, ефект зниження оборонних можливостей був меншим. І тим не менше — якби Сталін справді вважав можливою появу на території Фінляндії великої ворожої армії (німецької або англо-французької), то він за жодних умов не став би навіть обговорювати питання про **руйнування укріплень на радянській стороні кордону**, та ще безпосередньо під Ленінградом — найбільшим промисловим, науковим та транспортним центром країни. Сенс і мета пункту 6 радянського меморандуму не викликає найменших сумнівів — йдеться про фактично відкриту вимогу розкрити ворота перед Червоною Армією, що наступає на Выборг і далі «вглиб країни по обстановці».

Подібні наслідки могло мати і виконання радянських вимог про пересування кордону на Карельському перешийку до міста Койвісто і передачу Радянському Союзові однойменного острова (нині місто Приморськ і острів Березовий). Від Койвісто до центру Ленінграда понад 100 км. Артилерії з такою дальністю стрільби просто не існує, тому «тримати місто Леніна під загрозою обстрілу» з Койвісто неможливо в принципі. Зате передача цих територій розривала «лінію Маннергейма» на найголовнішому, Выборзькому оперативному напрямку і позбавляла фінські війська вогневої підтримки двох артилерійських фортів (Сааренпя з шістьма гарматами калібру 10 дюймів і Хюмалійокі з шістьма гарматами калібру 6 дюймів).

Для Червоної Армії, в якій рахунок гармат польової артилерії йшов на десятки тисяч, а гармат великого калібру — на тисячі, питання про долю 12 гармат навряд чи заслуговувало на увагу. Але для злиденної фінської армії берегові батареї острова Койвісто становили четверту частину всієї великокаліберної артилерії! До того ж, гармати ці знаходилися всередині залізобетонних казематів, тобто були відносно надійно укриті від ударів радянської авіації, перевага якої (кількісна і якісна) було безсумнівна. Оперативне значення цих батарей ще більше зростало з урахуванням того, що в зоні їхнього вогню перебували дві основні дороги Карельського перешийка — автомобільна і залізна. І хоча форти остро-

ва Койвісто з їхньою максимальною дальністю стрільби, відповідно, 23 і 18 км, не створювали загрози ані для Ленінграда, ані для Кронштадту (до якого було понад 70 км), **Сталін наполегливо вимагав передачі цього острова** аж до самого кінця переговорів [23, 103].

Пунктом першим у переліку «мінімальних вимог» Сталіна стояв півострів Ханко. І це питання справді заслуговувало першого місця. Якщо «мирне захоплення» Койвісто і руйнування довгострокових укріплень на Карельському перешийку виводили Червону Армію лише на підступи до Виборга — а від нього до Гельсінкі ще 240 км, — то радянська військова база на Ханко була нічим іншим, як «револьвером, приставленим до скроні» Фінляндії. Порт Ханко не замерзає майже всю зиму, має 1500 м обладнаних причалів і, що найголовніше, автомобільну та залізничну гілку, що з'єднує Ханко зі столицею. Від Ханко до центру Гельсінкі 110 км по шосе. Маючи такий готовий плацдарм для висадки військ, як порт Ханко, Червона Армія могла нанести удар по Гельсінкі з двох сторін одночасно: із заходу від Ханко і зі сходу від Виборга. Наміри Сталіна були занадто очевидними, тому їх довелося маскувати. Зроблено це було, як завжди, грубо і безграмотно.

І преамбула, і пункт 1 радянського меморандуму обґрунтовували претензії на Ханко бажанням *«перекрити доступ в Фінську затоку вогнем берегової артилерії спільно з вогнем бази в Палдіськи на південному (естонському) березі затоки»*.

І справді, на географічній карті великого масштабу синенька смужка морської поверхні біля входу у Фінську затоку здається дуже тоненькою, і «перекрити» її вогнем великокаліберних гармат здається можливим. Вся біда в тому, що карта — плоска, а Земля — кругла. Кривизна земної (морської) поверхні призводить до того, що дистанція прямої видимості становить близько 10 морських миль [18—20 км]. Усе. Далі — горизонт, і за ним нічого не видно. Тому прицільна стрільба в морському бою на дистанціях більше 10—12 миль неможлива в принципі — якими б величезними гарматами не був оснащений корабель.

Практично ж на морі трапляється туман, щодоби настає ніч, тому без радіолокаторів і складних систем управління вогнем прицільна стрільба на дальність в 10 миль залишається лише мрією. Та й з локаторами, далекобійними гарматами і досвідченими канонірами не завжди вдається «перекрити» прохід ворожих суден. У чому практично переконалися англійці 12 лютого 1942 року, коли три німецьких кораблі (лінкори «Шарнхорст» і «Гнейзенау» і важкий крейсер «Принц Євген») пройшли крізь невидимі промені радіолокаторів і під дулами великокалібер-

них берегових батарей через Ла-Манш. І це при тому, що англійці чекали на цю подію і готувалися до нього кілька років. Ширина Ла-Маншу в найвужчому місці, в районі Дувра, становить всього 34 км, а від Ханко до Палдіськи — 76 км. І ніяких радіолокаторів. Що ж тут можна було «перекрити артилерійським вогнем»?

З іншого боку, перекрити вхід ворожого флоту у Фінську затоку таки можливо. Вже після Першої світової війни морські офіцери точно знали, як це робиться. А в червні 1941 року всі знову змогли переконатися в ефективності такого методу. Мінні загородження, встановлені німцями і фіннами за лічені дні, намертво перекрили вихід Червонопрапорного Балтфлоту в Балтику [106]. і в подальшому, під час злосчасного «таллінського переходу» основні втрати ЧБФ зазнав саме від мін. У 1939—1940 роках, маючи в своєму розпорядженні величезний флот і дві великі військово-морські бази (Кронштадт і Таллінн), ЧБФ мав усі можливості для того, щоб покрити води Фінської затоки суцільними мінними полями. Смішити військових фахівців пропозиціями «перекрити вхід в затоку артилерійським вогнем» не було жодної потреби.

Таким чином, неважко переконатися в тому, що радянські пропозиції на московських «мирних» переговорах не були випадковими, так само як і вважати, що переговори не були простою «балаканиною», влаштованою лише з метою затягнути час. Перед фінами не стояв вибір: мир чи війна. **Фактично, їм запропонували два варіанти війни: війна негайно (у разі відмови від домовленостей із Москвою), або війна з незначною відстрочкою.** У першому випадку Фінляндія могла вступити у війну, маючи обладнані оборонні позиції і деяку надію на отримання допомоги ззовні. В іншому випадку — після задоволення «мінімальних вимог» Сталіна — Фінляндії довелося б вступити у війну у зовсім безнадійному становищі, не маючи ні союзників, ні смуги укріплень на Карельському перешийку, ні можливості перешкодити висадці великого радянського десанту за 100 км від столиці. Подальші події показали, що в цій важкій, трагічній ситуації Фінляндія зробила правильний вибір.

Розділ 1.3.

Багатогранне диво «зимової війни»

Перша радянсько-фінська війна (30 листопада 1939—13 березня 1940 років) досить докладно описана в сучасній російській історіографії. Скрупульозно, чи не по днях і годинах розібрано хід бойових дій, опубліковано низку великих монографічних досліджень [16, 18, 20, 21, 30, 31]. Особливо варто відзначити фундаментальну працю [33], побудовану на використанні величезного масиву первинних документів із радянських і фінських архівів. Намагаючись не повторювати без потреби вже сказане, зазначимо лише кілька моментів, що безпосередньо стосуються до двох головних, «наскрізних» тем нашого дослідження: реальні зовнішньополітичні цілі і устремління сталінського керівництва, реальний стан і боєздатність радянських Збройних Сил.

Військові результати фінської кампанії шокували як друзів, так і ворогів Радянського Союзу. Величезна світова держава кинула в бій 900-тисячну армію, оснащену тисячами танків і літаків, але при цьому так і не змогла — висловлюючись мовою газети «Правда» зразка листопада 1939 року — «приборкати незначну блоху, яка стрибає і фіглярствує біля наших кордонів». У своїх мемуарах К. Маннергейм гранично коротко і чітко сформулював загальну думку: «Перше, що впадало в око — це диспропорція між величезним внеском і нікчемним результатом». Так само чітко висловився і генерал вермахту, він же — автор класичної праці з історії Другої світової війни, К. Тіппельскірх: «Росіяни протягом всієї війни показали таку тактичну неповороткість і таке погане командування, що в усьому світі склалася несприятлива думка щодо боєздатності Червоної Армії» [51]. Така оцінка довгі роки вважалася загальноприйнятною і безперечною. Більше того, до подібної оцінки почала схилитися навіть «пізно-радянська» історіографія. Характерний приклад: укладачі збірки [9], повторивши в короткій вступній статті, присвяченій подіям «зимової війни», всі брехливі штампи радянської пропаганди, проте визнали, що «війна з Фінляндією слави переможцеві не принесла».

У цьому питанні, як і в багатьох інших, «порушником спокою» став історик і публіцист В. Суворов. Як завжди яскраво і пристрасно він розповів читачам про те, як моделював «зимову війну» 1939—1940 років на англійському суперкомп'ютері, а також ставив експеримент на собі, видрапавшись (без зимового обмундирування, лише з пляшкою горілки) в скаженний мороз на ялину. У підсумку і штучний інтелект, і особисті відчуття замерзлого до нестями історика зійшлися на висновку: прорвати «Лінію Маннергейма» без атомної бомби було неможливо. Зовсім. Таким чином, Червона Армія, яка таки здолала «Лінію Маннергейма», спростувала бачення світової військової науки... Червона Армія вчинила диво. Непотрібне, безглузде, але диво... З точки зору суто військової це була блискуча перемога, рівної якій у всій попередній і у всій подальшій історії немає...» [58].

Як не дивно, але версія запеклого антикомуніста В. Суворова на диво точно «уклалася» в матрицю свідомості, підготовлену багаторічною комуністичною пропагандою. Вона — ця пропаганда — незмінно намагалася звести всі події «зимової війни» виключно і тільки до боїв на горезвісній «лінії Маннергейма». Такий підхід вирішував одразу **три завдання**. По-перше, підкріпити ключову для всієї радянської історіографії тезу про те, що єдиною метою війни був «захист північних підступів до Ленінграда», якого й намагалися досягти шляхом невеликого «пересування кордону» на Карельському перешийку. Лінія фінських укріплень заважала цьому «пересуванню» — ось її і довелося знести. По-друге, постійне нагадування про «залізобетонні ДОТи, які вивергають смертоносний вогонь» сприймалося далекими від теорії військової справи читачами як цілком «поважну», «об'єктивну» причину величезних втрат особового складу бойових з'єднань Червоної Армії. По-третє, прорив «лінії Маннергейма», який стався через три місяці після початку війни, можна було подати і як великий успіх, і як розумне пояснення того, чому війна несподівано припинилася. На жаль, з реальними історичними подіями все це має надто мало спільного.

Почнемо з найпростішого. З арифметики та географії. Довжина радянсько-фінського кордону складала близько 1350 км. На будівництво «великої фінляндської стіни» такої протяжності не вистачило б ресурсів не тільки Фінляндії, але навіть і величезного Радянського Союзу. В реальності лінія довготривалих фінських укріплень на Карперешийку прикривала ділянку кордону протяжністю близько 100 км. Менше однієї десятої загальної протяжності кордону. Іншими словами — дев'ять десятих фінського кордону не прикривалися жодним «смертоносним ДОТом».

Відповідно, з «лінією Маннергейма» можна було вчинити так само, як вермахт в травні-червні 1940 року вчинив із незрівнянно потужнішою французькою «лінією Мажино», тобто обійти її, зовсім не намагаючись пробити укріпрайон «в лоб».

Чутки про нібито «непрохідну місцевість» на північний схід від Карельського перешийка дуже перебільшені. Південна Фінляндія — це цілком обжитий і облаштований регіон, в смузі Сортавала—Лаппеенранта—Котка існувала доволі розвинута дорожня мережа. Місцевість стає ще більш прохідною саме в умовах зимової війни, коли мороз сковує поверхню озер і боліт міцним шаром льоду.

Південна Фінляндія — це цілком обжитий і облаштований регіон, в смузі Сортавала—Лаппеенранта—Котка існувала доволі розвинута дорожня мережа.

Це — теорія. Тепер повернемося до практики. Ідея глибокого флангового обходу фінських укріплень навколо північного узбережжя Ладозького озера незмінно була присутня і в довоєнних планах радянського командування, і в діях військ під час «зимової війни». Звернемося ще раз до «Плану операції по розгрому сухопутних і морських сил фінської армії» від 29 жовтня 1939 року [97]:

«Після отримання наказу про наступ наші війська одночасно вторгаються на територію Фінляндії **на всіх напрямках з метою розтягнути угруповання сил противника** (підкреслення моє — *М. С.*) і у взаємодії з авіацією завдають рішучої поразки фінській армії. Головні сили наших військ ударом із Відліцького напрямку і з Карельського перешийка громлять головне угруповання фінської армії в районі Сортавала, Віпури (Выборг), Кякісалмі (Кексгольм).

а) Відліцький напрямок — сім сд (стрілецьких дивізій), три корпусних артполки, один артполк РГК, один танковий і хімічний батальйони... Завдання військ цього напрямку — знищити фінські частини в районі Суоярві, Сортавала, Салмі, опанувати їхньою укріпленою смугою між оз. Яніс-Ярві і Ладозьким озером, **наступати в південно-західному напрямку, в тил угруповання противника, що діє на Карельському перешийку** (підкреслення моє — *М. С.*), сприяти 7-ї армії в розгромі цього угруповання...

б) Карельський перешийок — вісім стр. дивізій, п'ять корпусних артполків, п'ять артполків РГК, два окремих артдивізіони ВП (великої потужності), три танкових бригади... Завдання — знищити частини прикриття, оволодіти укріпленим фінським районом на Карперешийку і, розвиваючи наступ в північно-західному і північному напрямках, при взаємо-

дії з військами Відліцького напрямку, розгромити головне угруповання військ противника в районі Сортавала, Віпури, Кякісалмі...»

Як бачимо, ідея обходу «лінії Маннергейма» і удару во фланг і тил фінських військ, розгорнутих на Карельському перешийку, прописана в плані цілком конкретно. Варто звернути увагу і на те, що угруповання радянських військ на «Відліцькому напрямку» (тобто 8-а Армія в Приладозькій Карелії) віднесена розробниками плану до «головних сил наших військ», а за кількістю стрілецьких дивізій це угруповання лише трохи поступається 7-ій армії на Карперешийку (сім і вісім дивізій, відповідно).

Крім цих двох, головних угруповань, передбачалося ще й створення двох допоміжних (в реальності вони були організаційно зведені в одну 9-ту Армію), які, наступаючи по одному напрямі — з півночі від Кандалакші через Рованіємі, з півдня від Реболи через Кухмо і Каяаані — мали, «опанувавши районом Кемі, Оулу (Улеаборг), відрізати сполучення Фінляндії зі Швецією через сухопутний кордон».

Навіть не беручи до уваги наявність ще одного операційного напрямку (Мурманського) і чисельність розгорнутої на ньому 14-ї Армії, неважко переконатися в тому, що за кількістю стрілецьких дивізій 9-а Армія (122-а, 163-я, 54-а дивізії) і 8-а Армія (155-а, 139-а, 56-а, 18-а і 168-а дивізії) в перші дні війни навіть перевершували наступаючу на «лінію Маннергейма» 7-у Армію (шість дивізій) [33]. Надалі йшло безперервне нарощування сил Червоної Армії на всіх операційних напрямках (зокрема, в Приладозьку і Північну Карелію додатково перекинули не менше 13 дивізій), але при цьому в прориві «лінії Маннергейма» на будь-якому етапі війни було задіяно **не більше половини** особового складу частин і з'єднань діючої армії.

У цифрах ситуація була такою: при середньомісячній чисельності всього угруповання військ в розмірі 849 тис. бійців, середньомісячна чисельність військ Північно-Західного фронту (7-а Армія і сформована в кінці грудня 1939 р 13-а Армія) становила 423 тис. бійців. 9-а Армія (Північна Карелія) мала середньомісячну чисельність в 94 тис. бійців, 8-а і 15-а Армії (Приладозька Карелія) — 271 тис. бійців [9, с. 99].

Таким чином, на відстані в сотні кілометрів від найближчого доту «лінії Маннергейма» діяло величезне угруповання радянських військ загальною чисельністю **понад 350 тис. людей**. Яке ж «диво» зробила там Червона Армія? Які «блискучі перемоги, рівних яким немає в історії» здобула?

Першим «дивом» було безпосередньо планування операції, в межах якого військам 9-ї Армії визначили темп наступу 22 км за день. Взимку,

через завалену снігом лісову глухомань центральної Фінляндії. І це при тому, що на своїй власній території висування стрілецьких дивізій до кордону йшло з темпом 12—16 км на день, та й при цих темпах тили і артилерія постійно відставали [33]. Іншим «дивом» можна вважати зосередження таких великих сил на місцевості, майже позбавленій автомобільних і залізничних шляхів. Примітно, що за передвоєнним розрахунками Маннергейма «в Карелію поблизу Ладоги в зв'язку з труднощами транспортування росіяни могли перекинути максимум три дивізії». Фактично ж до кінця війни в Приладозькій Карелії були зосереджені (або висувалися до фронту) близько 15 дивізій.

Оскільки радянське військово-політичне керівництво аж до самого початку бойових дій так і не визначилося з головним питанням — готується воно до війни чи до «тріумфального маршу» — запаси пального і боєприпасів, накопичені в Карелії, були мінімальними. Так, за вищезгаданим планом Мерецкова військам «Відліцького напрямку» потрібно «боєприпасів 3,5 боєкомплекти і пального для транспортних машин на 6—7 заправок». Після того, як війна набула затяжного характеру, а війська понесли величезні втрати в живій силі і техніці, радянське командування «несподівано» для себе з'ясувало, що доправляти підкріплення і боєприпаси практично нічим. Війська 14-ї, 9-ї, 8-ї і 15-ї армій загрузли в безлюдній, позбавленій місцевих ресурсів місцевості, а все постачання трималося на одній нитці Мурманської (Кіровської, як вона називалася тоді) залізниці, швидкість просування військових ешелонів по якій через снігові замети і величезне перевантаження лінії знизилася до 5—6 км на годину. Тільки відсутність у фінів потужної бомбардувальної авіації, здатної зруйнувати два залізничні мости через Свір, врятувало радянські війська у Карелії від повної катастрофи [14]. Втім, і без того результати бойових дій стали вкрай невтішними.

У перші дні війни війська 8-ї і 9-ї Армій успішно і відносно швидко просувалися вглиб фінської території. Як пише Маннергейм, *«наші слабкі підрозділи змушені були відійти під натиском переважаючих сил. Противник, підтримуваний танками, просувався несподівано швидко; раптова поява машин, одягнених у броню, паралізувала наші війська, з яких лише нечисленні підрозділи встигли отримати зброю для протидії танкам»*. Найбільшого успіху домоглися частини 8-ї Армії, які на напрямку Суоярві-Толвоярві пройшли 100—120 км від державного кордону вглиб Фінляндії. Але вже в середині грудня фіни здійснили часткове перегрупування своїх кволих сил і почали активні контратаки. Майстерно маневруючи, лижні батальйони «розрізали», оточували і знищували части-

нами величезні і неповороткі колони радянських стрілецьких дивізій. До 24 грудня 1939 року 75-ту і 139-ту стрілецькі дивізії 8-ї Армії відкинули на схід від Толвояві більш, ніж на 50 кілометрів. Про стан цих з'єднань можна судити по тому, що 139-та дивізія залишила на полі бою 2247 гвинтівок, 165 станкових і 240 ручних кулеметів, а на початок січня в її стрілецьких ротах залишалося по 30—50 чоловік, тобто не більше 30 % штатної чисельності [33]. Не кращим було і становище в 75-ій дивізії.

На початку січня 1940 року фіни перейшли у великий (за їхніми мірками) наступ і силами семи піхотних батальйонів оточили біля північно-східного узбережжя Ладозького озера в районі міста Питкяранта 18-ту стрілецьку дивізію і 34 танкову бригаду зі складу 8-ї Армії. Незважаючи на наявність у оточених великого числа танків, боєприпасів і пального (навіть до кінця лютого в частинах 18-ї дивізії і 34-ї танкової бригади залишалося до 12 тис. снарядів і дві заправки пального для танків [33]), їхнє командування вибрало тактику пасивного очікування допомоги ззовні. Вже після закінчення війни, 17 квітня 1940 року корпусний комісар Вашугін на нараді вищого комскладу РСЧА описав ці події таким чином:

«Фіни оточували наші дивізії невеликими частинами. Мені уявлялося, що для того, щоб дивізію оточити, потрібно мати три дивізії. А як там вийшло? Це оточення створювало психоз у оточених...

Я дуже детально з'ясував оточення 97-го стрілецького полку 18-ї дивізії. Який це мало вигляд? Командир полку заявив, що із заходу перебувало близько роти противника, зі сходу було менше посиленого взводу, з півночі були регулярні війська — близько батальйону, який займав укріплені позиції в таборі, але останнім часом наші ходили в розвідку в цей табір і не знаходили там зовсім противника. Вони ніде противника не бачили. З півдня ж противника ніколи не було. І вони вважали себе в оточенні... Ми його виводили дуже просто. Прийшли кілька розвідників, які сказали, що полку наказано вийти з оточення. Гарнізон піднявся і пішов» [20].

Не скрізь, проте, все закінчилося так просто і благополучно. Під час тривалих боїв фіни розчленували на окремі групи і до кінця лютого практично повністю знищили оточене угруповання. Неодноразові спроби деблокувати оточених великими силами (в цілому було задіяно чотири дивізії: 60 сд, 11сд, 72 сд і 25 кд) виявилися безрезультатними. Як трофеї фіни отримали 128 танків, 91 гармату, 120 автомашин і тракторів і навіть бойовий прапор 18-ї стрілецької дивізії [22, 33]. Лише припинення бойових дій 13 березня 1940 року врятувало від такого ж розгрому ще

одну, 168-у стрілецьку дивізію. Пораненого командира 18-ї дивізії комбрига Г. Ф. Кондрашева 4 березня заарештували і згодом розстріляли. Командир 34-ї танкової бригади комбриг С. І. Кондратьєв, начальник штабу бригади Н. І. Смірнов і начальник Особливого відділу бригади капітан Доронін застрелилися. Покінчили життя самогубством також начальники політвідділів дивізії і бригади І. А. Гапанюк і І. Е. Ізраєцький. 8 березня застрелився командир 56-го стрілецького корпусу (до складу якого входили 18-а і 168-а дивізії) комдив І. Н. Черепанов [33].

«Треба сказати прямо, що в напрямку Петрозаводська фіни взяли в середині грудня ініціативу в свої руки і утримували її майже до кінця війни» — змушений був визнати начальник Генерального штабу РСЧА Шапошников, виступаючи на вже згаданій нараді вищого комскладу 16 квітня 1940 року [20]. Серйозна заява — беручи до уваги плани, співвідношення сил і озброєння сторін.

Схожим чином розвивалися події і серед глухих лісів центральної Фінляндії, в смузі наступу 9-ї Армії. З 30 листопада по 7 грудня (цього дня 163-тя стрілецька дивізія захопила важливий дорожній вузол у селищі Суомуссалмі), з'єднання 9-ї армії, відкинувши від кордону два батальйони фінських резервістів, наступали, що називається, «малою кров'ю». Так, загальні втрати 163-ої дивізії склали 243 людини [33]. Ситуація різко змінилася після прибуття в район боїв 27-го піхотного полку і призначення командувачем усіма частинами фінської армії в районі Суомуссалми полковника Сийласуо (надалі генерала, одного з найбільш знаменитих і видатних фінських воєначальників). 15 грудня фіни відбили Суомуссалмі, а до 21 грудня лижними групами оточили велику частину сил 163-ої стрілецької дивізії.

На допомогу цій дивізії радянське командування висунуло 44-ту стрілецьку дивізію. Ця частина, що входила до складу військ Київського військового округу, прибула з недавно «звільненого» польського Тарнополя в звичайному осінньому обмундируванні: шинелях і кирзових чоботях. Тим часом надзвичайний мороз в районі боїв опустився до 40 градусів. Сийласуо пише в своїх післявоєнних спогадах: *«Мені було незрозуміло і дивно, чому росіяни не мали лиж і тому не могли відірватися від доріг»*. К. Маннергейм прослужив у російській армії 30 років. Тому, не висловлюючи ніякого подиву, він просто констатує: *«Опір групи 163-ої дивізії зламали 30 грудня. На місці залишилося убитими понад 5 тисяч солдатів противника, близько 500 бійців взяли в полон. Трофеї були досить значними: 27 гармат, 11 танків, 150 вантажних автомобілів, величезна кількість піхотного озброєння і боєприпасів»* [22].

За документами радянських штабів втрати 163-ої дивізії за весь час боїв склали 3043 людини убитими і зниклими без вести, 8558 пораненими і обмороженими, тобто приблизно 70 % штатної чисельності. «Стрілочниками» Особливий відділ 9-ї Армії обрав командира 662-го полку 163-ої дивізії полковника Шарова і батальйонного комісара Подхомутова. Їх притягли до суду військового трибуналу і розстріляли.

У перші дні січня остаточно оточили і розгромили 44-ту дивізію. Сіїласуо пише:

«Паніка серед оточених все зростала, у противника більше не було спільних і організованих дій... Солдати втікали в ліси... Опівдні 7 січня противник почав здаватися. Голодні і замерзлі люди виходили із землянок... Ми захопили немисливо велику кількість військових матеріалів, про які наші частини не могли мріяти навіть уві сні. Дісталось нам все у справному стані, гармати були нові, ще блищали... Трофеї склали 40 польових і 29 протитанкових гармат, 27 танків, 6 броневих автомобілів, 20 тракторів, 160 вантажних автомобілів, 600 коней...» [33].

У цій цитаті важливо відзначити слова: «люди виходили із землянок». Тут розвіюється міф про те, що фінні сидять у теплому ДОТі, поки червоноармійці йдуть в атаку на лютому морозі по пояс в снігу. Фінські частини безперервно маневрували на 40-градусному морозі, тоді як оточені радянські дивізії мали можливість налагодити хоча б мінімальні умови для обігріву особового складу. Варто відзначити і те, що за даними штабу 9-ї Армії втрати озброєння і техніки 44-ї дивізії були навіть більшими, ніж зміг нарахувати Сіїласуо: 4340 гвинтівок, 350 кулеметів, 87 гармат різних калібрів, 14 мінометів і 37 танків [33].

Військовий трибунал визнав командира 44-ї стрілецької дивізії комбрига Виноградова, начальника штабу полковника Волкова і начальника політвідділу Пахоменка винними в тому, що вони «злочинно ігнорували накази вищого командування... розділили частини дивізії на окремі загони і групи... рятуючи свою шкуру ганебно втекли з невеликою групою людей в тил». Вирок виконали 11 січня 1940 року перед строем залишків особового складу дивізії.

Нищівний і ганебний розгром головних сил 9-ї Армії не остудив, однак, «наступальний порив» радянського командування. Ідея «перерізати» Фінляндію і захопити Оулу і далі витала у високих кабінетах. Так, у плані (практично нереалізованому) операції Балтфлоту по захопленню Аландських островів, складеному 21 січня 1940 року, важливість встановлення повного контролю над судноплавством в Ботнічній затоці аргументувалася таким чином: «З переходом нашої армії в наступ і перері-

занням сухопутної комунікації в районі Улеборга, морська комунікація залишається єдиною можливою для Фінляндії» [235].

В реальності ж, замість всіх цих «маніловських прожектів» зусилля командування 9-ї Армії, численні підкріплення, які вона безперервно отримувала, і напружена бойова робота авіації спрямовувалися головним чином на порятунок від повного розгрому ще однієї дивізії: оточеної в районі Кухмо (приблизно за 100 км на південь від Суомуссалмі) 54-ї гірськострілецької. Так само, як і на інших ділянках безмежного карельського фронту, фіни розірвали колону 54-ї дивізії, яка розтяглася на 25 кілометрів, на вісім окремих груп і з 1 лютого приступили до їх методичного оточення і знищення. Попри те, що ця дивізія — на відміну від багатьох інших, кинутих у крижане пекло фінської війни — була «старою», кадровою дивізією, спеціально підготовленою до дій на північному театрі військових дій, її командування і особовий склад виявилися нездатними до вирішення будь-яких бойових завдань.

Командувач ВПС 9-ї Армії (надалі — командувач ВПС всієї Червоної Армії) П. Ричагов доповідав 16 квітня 1940 року на нараді вищого комскладу:

«Гусевский (командир дивізії) щодня, а іноді по кілька разів на день, слав панікерські телеграми... Під впливом цих телеграм угробили майже всі резерви 9-ї Армії, які там були і підходили, туди кидали безліч людей і не могли організувати ніякого наступу для звільнення... Авіація зобов'язана була бомбити, стріляти, охороняти його протягом 45 днів. Дивізія трималася завдяки 80-му авіаполку протягом 45 днів, і цей полк фактично врятував її, бездіяльну дивізію, від голоду і загибелі, не даючи фінам спокою вдень і вночі. Щодня при найменшій активності фінів, там піднімалася паніка, туди давали все нові ескадрони і батальйони лижників, які прибували на фронт... На самого Гусевського вплинути ніяк не могли, а порядку в оточеному гарнізоні не було» [20]

«Укладення миру, — пише Маннергейм, — врятувало дуже пошарпану 54-ю дивізію, що втратила майже половину свого складу і озброєння» [22]. Судячи з даних радянських архівів, оцінка фінського маршала була дуже точною — втрати дивізії обчислювалися в 2691 бійців убитими і зниклими безвісти, 3732 пораненими і обмороженими, що становило 60 % від штатної чисельності радянської гірськострілецької дивізії» [33].

Таким чином, жодне з поставлених перед військами 8-ї та 9-ї Армії завдань вони не виконали. Ні про «вихід до шведського кордону», ні про удар у фланг і тил фінських військ, які обороняли «лінію Маннергейма»,

навіть не йшлося. На момент закінчення бойових дій війська 8-ї Армії просунулися вперед на відстань всього 20—30 км від лінії кордону 1939 року у напрямку на Лоймола-Суоярві, 60—70 км на правому фланзі армії, в напрямку на Іломантсі. Війська 9-ї Армії фіни практично повсюдно відкинули назад, на початкові позиції.

За такі вельми скромні результати заплатили величезну ціну. Втрати Червоної Армії за три місяці боїв у Карелії склали 141 тис. бійців. Безповоротні втрати 9-ї Армії склали 13,5 тис. бійців, загальні втрати — 46 тисяч. 8-ма і 15-та Армії втратили 31 тис. бійців убитими і зниклими безвісти, загальні втрати двох цих армій склали 95 тис. бійців [9, с. 112—119]. Для порівняння зазначимо, що 12-я і 13-а піхотні дивізії фінської армії, що протистояли Червоній Армії в Приладозькій Карелії, (разом із доданими їм окремими батальйонами) втратили загалом 4 тис. бійців убитими і зниклими безвісти, 9,5 тис. бійців пораненими [33]. Те, що втрати атакуючої (причому успішно атакуючої) фінської армії виявилися в **7—8 разів менше втрат** Червоної Армії по праву можна назвати *«дивом, яке спростувало і перевернуло уявлення світової військової науки...»*

Необхідно відзначити і той факт, що наведена вище жаклива цифра втрат військ 8-ї, 9-ї і 15-ї Армій скоріш за все занижена. Справа в тому, що під час проведеної в 1949—1951 роках Головним управлінням кадрів Міністерства оборони СРСР роботи по складанню іменних списків військовослужбовців, загиблих і зниклих безвісти в ході радянсько-фінської війни, виявили розбіжність з даними, поданими тоді штабами частин і з'єднань. **31 527 людей зникли невідомо куди** [9, с. 121—122]. Вони не потрапили ні в число загиблих, ні в число зниклих безвісти, які враховувалися в донесеннях військ до кінця березня 1940 року. Зрозуміло, встановити сьогодні долю цих 31527 людей немає жодної можливості, але з дуже великою часткою ймовірності можна припустити, що значна їх частина загинула саме в хаосі відступу і оточення в Карелії, а не на Карельському перешийку, де відбувалися організовані і впорядковані бої на «Лінії Маннергейма». Якщо це припущення вірне, то тоді належить визнати, що втрати Червоної Армії в Карелії, «далеко від лінії Маннергейма», **склали майже половину (47 %) від загальних втрат «зимової війни».**

Не можна забувати й про те, що «зимова війна» велася не тільки на суші, але і в повітрі. Навіть не відкриваючи жодного довідника, можна впевнено стверджувати, що ніякої «літаючої лінії Маннергейма» не існувало навіть у згадках. Проте дії радянських ВПС під час «зимової війни»

можна вважати яскравим прикладом того, що сам маршал Фінляндії назвав «величезним внеском і нікчемним результатом».

У фондах Російського Державного військового архіву (РДВА) зберігся примітний документ: переклад статті «Радянська повітряна війна проти Фінляндії» такого собі пана Боргмана з Хельсінкі, опублікований у трьох номерах (28 червня, 5 і 12 липня 1940 г.) німецького військового журналу «Дойче Вер» [96]. На першій сторінці машинописного тексту — резолюція начальника Оперативного відділу штабу ВПС Червоної Армії генерал-майора Теплінського: «Звірити цифри з нашими даними. Зробити зведення основних цифр». За даними підлеглих генерала Теплінського, «СРСР до початку військових дій мав 1800 літаків на фронті, а до кінця війни 3353 літаки, з них 60 % — бомбардувальники». Але треба мати на увазі, що в штабі ВПС РСЧА не врахували значні сили авіації Балтійського і Північного флотів. За сучасними даними угруповання радянської авіації на фінському театрі військових дій на момент закінчення війни налічувала **3885 літаків** (з них 508 літаків у складі ВПС флотів), в тому числі тисячу сімсот тридцять два бомбардувальники. За весь час війни це угруповання виконано понад **101 тисячу** бойових літако-вильотів [52, с. 156, 64, с. 102].

Усе пізнається в порівнянні. Для того, щоб гідно оцінити цю цифру — 101 тисяча бойових вильотів — слід порівняти її з кількісними показниками застосування авіації в найбільших боях Великої Вітчизняної війни: Курська битва — 118 тисяч вильотів з 5 липня по 23 серпня 1943 року, Сталінградська битва — 114 тисяч вильотів за сім місяців (з липня 1942 року по лютий 1943-го). Не менш показовим є і порівняння чисельності угруповання радянської авіації і інтенсивності її застосування на фінському фронті з цифрами, що характеризують дії люфтваффе. Як відомо, максимальне за чисельністю угруповання німецької авіації утворили перед початком наступу на Західному фронті (вторгнення у Францію, Бельгію та Голландію) 10 травня 1940 року — 3641 бойовий літак (без урахування транспортної, санітарної, зв'язкової і розвідувальної авіації). До початку найзапекліших боїв «битви за Британію» (станом на 13 серпня 1940 року) чисельність угруповання люфтваффе була помітно нижчою — 3067 літаків, в тому числі 1847 бомбардувальників. Значно менші сили німецької авіації були зосереджені й біля західних кордонів СРСР вранці 22 червня 1941—2344 літаки, в тому числі 1236 бомбардувальників [48, с. 188, 216, 399].

Як бачимо, угруповання радянської бомбардувальної авіації на фронті війни з «фінською комахою» нітрохи не поступалося за чисельністю

силам бомбардувальної авіації люфтваффе, які мали «вибомбити Велику Британію з війни». За інтенсивністю використання — значно перевищувала.

Угрупування радянської бомбардувальної авіації на фронті війни з «фінською комахою» нітрохи не поступалося за чисельністю силам бомбардувальної авіації люфтваффе, які мали «вибомбити Велику Британію з війни».

Радянські бомбардувальники за весь час «зимової війни» (три місяці і 12 днів) виконали 44 962 вильотів, а німецька бомбардувальна авіація за три місяці і шість днів (з 1 липня по 6 жовтня) виконала лише 16 850 бойових вильотів [52, 53]. Щоправда, останнє порівняння не зовсім коректне, оскільки радянська бомбардувальна авіація на фінському ТВД діяла головним чином по військах і укріпрайонах на полі бою, тоді як люфтваффе бомбило великі площі (простіше кажучи — міста) в глибині англійської території.

Доречніше буде порівняти дії люфтваффе під час «битви за Британію» з результативністю нальотів радянської бомбардувальної авіації на тилові об'єкти (залізничні станції та перегони, порти, промислові підприємства, адміністративні центри) Фінляндії. У вищезгаданій статті «Радянська повітряна війна проти Фінляндії» пан Боргман наводить такі кількісні параметри: здійснено 2075 нальотів на 516 об'єктів, під час яких було виконано 14 640 літако-вильотів, скинуто 100 тисяч бомб усіх типів. Сучасні історики наводять дещо менші (і, ймовірно, реалістичніші) цифри: 55 тисяч фугасних і 41 тисячу запалювальних (тобто набагато легших) бомб [52, с. 159]. Ці цифри — 14,6 тис. вильотів і 55 тис. фугасних бомб — цілком порівнянні з показниками бойового застосування бомбардувальників люфтваффе (16,9 тис. вильотів за три місяці, 30 тис. фугасних авіабомб, скинутих на Лондон також за три місяці, з вересня по листопад 1940 року). Абсолютно несхожими виявилися тільки результати.

Німецькі бомбардування викликали колосальні руйнування і призвели до численних жертв. Вже під час першого нальоту на Лондон 300 осіб було вбито і понад 1300 важко поранено. За перший місяць масованих бомбардувань, у вересні 1940 року в Лондоні загинуло понад 7 тисяч осіб. Всього в ході «битви за Британію», з серпня 1940 року по травень 1941 року в англійській столиці знищили 84 000 будівель, 250 тис. жителів залишилося без даху над головою. Ось як описує в своїх мемуарах У. Черчилль один з нальотів, що відбувся 10 травня 1941 р: «У місті спалахнуло понад дві тисячі пожеж, причому ми не могли гасити їх, оскільки

бомбардуваннями було зруйновано близько 150 водопровідних магістралей. Були пошкоджені 5 доків і більше 70 найважливіших об'єктів, половину з яких становили заводи. Всі найбільші залізничні станції, за винятком однієї, були виведені з ладу на кілька тижнів, а наскрізні шляхи повністю відкрилися для руху тільки на початку червня. Було вбито і поранено понад 3 тисяч осіб» [55].

У Манчестері найстрашніші нальоти трапилися 23 і 24 грудня 1940 року. За два дні (точніше кажучи — за дві ночі) загинуло 2500 чоловік і 100 тисяч залишилися без даху над головою. У ніч на 14 листопада 1940 року 449 бомбардувальників люфтваффе зруйнували вщент місто Ковентрі. Величезний збиток заподіяли Бірмінгему, Белфасту, Ліверпулю, Шефлду і Брістолу, Саутгемптону... Загалом по всій країні було зруйновано близько одного мільйона будинків. За відомостями, наведеними У. Черчиллем, загальне число втрат населення склало 43 тис. убитими і 51 тис. тяжкопораненими.

Результат бойових дій радянської авіації по тилових об'єктах Фінляндії (дій, за які Радянський Союз «заплатив» не тільки величезними матеріальними витратами, пов'язаними із забезпеченням 14 тисяч бойових вильотів, але і втратою останніх залишків міжнародної репутації і ганебним виключенням з Ліги Націй) виявився фактично мізерним. Ось що пише в своїх мемуарах Маннергейм:

«Попри величезну кількість (приблизно 2500 літаків) (ця цифра занижена — М. С.), радянські ВПС не зробили вирішального впливу на хід війни. Удари, що наносилися по військах з повітря, особливо на початку війни, були боязкими, і бомбардування не змогли зломити волю нації до оборони... Стратегічне завдання — розірвати наші зовнішні комунікації та домогтися розвалу руху транспорту — росіянам виконати зовсім не вдалося. Наше судноплавство, сконцентроване в Турку, не було паралізоване, хоча місто і бомбили понад 60 разів... Єдиним шляхом, що зв'язує Фінляндію зі закордоном, була залізниця Кемі—Торнію. Нею надходила найбільша частина експорту та завезення військового обладнання. Цей шлях залишався цілим і неушкодженим до самого кінця війни. Правда, деякі залізничні перевезення доводилося здійснювати в нічний час, але в основному залізниці з честю впоралися зі своїми завданнями. Невеликі пошкодження, що наносилися їм ворожою авіацією, швидко ліквідували. Виробництво військового спорядження також йшло без великих зривів» [22].

Всього в містах та селищах Фінляндії повністю зруйнували 256 кам'яних і 1764 дерев'яні будівлі [52, с. 159]. Іншими словами, для руйнування

однієї дерев'яної хатинки в середньому витрачалося 7 літако-вильотів, скидалося 27 фугасних і 20 запалювальних бомб. Боргман оцінює втрати цивільного населення Фінляндії в 646 убитих і 538 тяжкопоранених, Маннергейм пише, що «більше семисот цивільних осіб було вбито, а поранено вдвічі більше» [22]. Сучасні історики називають цифру в 960 загиблих при бомбардуваннях мирних жителів [52, с. 159].

У будь-якому випадку, ці цифри абсолютно непорівнянні з числом жертв цивільного населення Англії. Зрозуміло, читач, малознайомий з історією Сталіна і його імперії, може припустити, що настільки малі жертви мирного населення були пов'язані з тим, що радянська авіація наносила виключно точні, снайперські удари по суто військових об'єктах. Не кажучи вже про те, що при наявності бажання у Сталіна була можливість зменшити число жертв серед фінських трудящих до нуля (досить було просто не починати війну), факти і документи аж ніяк не підтверджують гіпотезу про «точкові» бомбардування. Перші авіанальоти на Гельсінкі і Ханко, внаслідок вкрай низькою точності бомбометання, спричинили численні руйнування і жертви в житлових районах. Дві бомби розірвалися навіть поруч із будівлею радянського повпредства, легко поранивши кількох співробітників. З огляду на вкрай небажані на тому етапі війни (Радянський Союз готувався посадити в Гельсінкі «народний уряд» Куусінена) політичні наслідки, а також розуміючи неможливість негайного і радикального підвищення якості льотної і тактичної підготовки екіпажів бомбардувальної авіації, Ворошилов видав наказ про «категоричну і безумовну» заборону бомбардувань «міст і мирного населення». Однак, всі ці «ігри в демократію» швидко закінчилися, коли стало ясно, що замість тріумфального маршу Червона Армія втягнулася в жорстоку, затяжну, кровопролитну війну.

21 грудня 1939 року начальник Головного автобронетанкового управління РСЧА комкор Павлов пише доповідну записку наркомові оборони Ворошилову: *«Треба струсити нещадно всю Фінляндію, щоб іншим неповадно було (через півтора року саме так Сталін і розправиться з Павловим: нещадно, щоб іншим неповадно було — М. С.). Я впевнений, що як тільки ми покінчимо з Фінляндією (незалежно від застосування засобів і способів), так про неї забудуть і англійці, і французи. Виходячи з цього вважаю, що можна і треба піддати повному руйнуванню всі залізничні вузли, портові гавані та адміністративні центри управління країною. Зруйнувати військові заводи, посягати смертельний страх на дорогах вдень і вночі»* [72, с. 88]. Поради Павлова (ймовірно, і не його одного) прийняли і схвалили. 3 січня 1940 року радянські ВПС отримали наказ,

підписаний Ворошиловим, Сталіним і Шапошниковим, який вимагав «у найближчі десять днів наносити систематичні і потужні удари по глибоких тилових об'єктах, адміністративних і військово-промислових пунктах» [52, с. 119]. Зрозуміло, вразити за 10 днів Фінляндію не вдалося, і все наростаючі за потужністю удари сипалися на фінські міста і селища аж до самого кінця війни.

Резидент радянської розвідки в Фінляндії Є. Сініцин у своїх мемуарах описує свій перший після закінчення «зимової війни» візит в Гельсінкі так: *«Місто здавалося мені мертвим, брудним і запущеним. Було видно руйнування і обгорілі остови будівель. Нечисленні перехожі квапливо протискувалися серед мішків з піском біля кожного під'їзду...»* [156, с. 64].

Примітно, що працівники оперативного відділу штабу ВПС залишили на полях статті Боргмана коментар, з якого випливає, що «беручи до уваги укріплення, мости, залізничні перегони» бомбардування зазнали «близько 100 населених пунктів». Відзначив пан Боргман і масове застосування боєприпасу невідомого йому нового типу. Судячи з опису, мова йде про РРАБ (ротаційну авіабомба), яку прозвали в Фінляндії «хлібним кошиком Молотова». Це простий і ефективний пристрій засипав скляними кульками із запальною сумішшю площу до одного гектара. Зрозуміло, що ці РРАБи скидалися аж ніяк не для руйнування «укріплення, мостів і залізничних перегонів», а для створення масових пожеж у населених пунктах з дерев'яними будівлями.

Червоним олівцем начальник Оперативного відділу штабу ВПС Червоної Армії підкреслив такі фрази в статті Боргмана: *«Радянській авіації не вдалося ні скувати транспорт, ні перешкодити роботі військової промисловості, ні порушити виробництво і розподіл, ні зломити волю населення до опору... Зовсім не зазнала бомбардування залізнична лінія Кемі—Торнію...»*

На останньому зауваженні варто зупинитися докладніше. Так само, як і в Росії, територія Фінляндії заселена і освоєна вкрай нерівномірно. Відповідно, густа мережа залізниць на півдні країни стає рідшою в центрі, поки не перетворюється в одну-єдину «нитку», яка вздовж північного берега Ботнічної затоки, через міста Оулу (Улеаборг)—Кемі —Торнію йде на захід, до Швеції і Норвегії, пов'язуючи фінські залізні дороги з незамерзаючими норвезькими портами. Величезне стратегічне значення лінії Оулу—Кемі мало б бути очевидним. Настільки ж очевидно і безперечною була наявність авіаційно-технічних можливостей для систематичних бомбардувань цієї магістралі (від Кемі до радянсько-фінляндської кордону не більше 250 км по прямій). і що найдивніше — забувши

про залізницю, радянське командування організувало систематичні бомбардування крупного (в масштабах північній Фінляндії) губернського центру Рованіємі, розташованого всього за 97 км по шосе від Кемі.

За даними фінського історика авіації К. Геуста на Рованіємі виконали 19 авіанальотів, під час яких скинули 700 фугасних бомб. Особливо великими були нальоти 1 лютого (8 ДБ-3 і 26 СБ) і 21 лютого (13 ДБ-3 і 26 СБ). Наприкінці війни, 10 березня 1940 року для авіаудару по Рованіємі навіть задіяли 6 чотиримоторних гігантів ТБ-3. Останній наліт на це злощасне місто здійснили об 11 годині ранку 13 березня, всього за годину до закінчення бойових дій «зимової війни» [52, с. 152—210]. *«У результаті всіх зусиль в місті, яке не мало якогось помітного військового значення, вбили 25 мирних жителів, але розташовану всього за сотню кілометрів на північний захід стратегічну залізницю «зовсім не піддавали бомбардуванню...»*

Обговорювати ефективність використання бомбардувальної авіації неможливо у відриві від урахування ступеню протидії супротивника. Влітку-восени 1940 року німецьким бомбардувальникам протистояла хоча і відносно нечисленна (щодо чисельності угруповання люфтваффе), але добре підготовлена, оснащена радарями раннього виявлення і цілком сучасними літаками англійська винищувальна авіація. Застереження про «відносну» нечисленність винищувачів Королівських ВПС зроблене не випадково. Навіть в найкритичніші моменти серпня 1940 року чисельність боєготових «Харрікейнів» і «Спітфайрів» зберігалася на рівні 700—750 машин [48, с. 215]. Чисельність і можливості фінських винищувачів були зовсім іншими.

За даними сучасних істориків до початку війни ВПС Фінляндії мали 145 літаків усіх типів, з них 119 у бойових ескадрильях, в тому числі близько 50 літаків, які з більшими чи меншими натяжками можна було віднести до розряду «винищувачів» [52, с. 90, 155]. Найсучаснішими серед них були **36 голландських «Фоккерів»** Д-21, які за своїми тактико-технічними характеристиками відповідали радянським І-16 ранніх модифікацій (до «ішаків» зразка 1939 «Фоккер» не дотягував за всіма параметрами). До дня припинення бойових дій (13 березня 1940 г.) з-за

До початку війни ВПС Фінляндії мали 145 літаків усіх типів, з них 119 у бойових ескадрильях, в тому числі близько 50 літаків, які можна було віднести до розряду «винищувачів».

кордону до Фінляндії надійшло 130 бойових літаків, в той час як безповоротні втрати фінської авіації за весь час війни склали 71 літак (в т. ч. 36 збили радянські винищувачі і стрілки бомбардувальників, 6 — збиті зенітним

вогнем, 29 розбилися в аваріях) [52, с. 158]. Таке співвідношення втрат і поставок дозволило не тільки підтримувати на приблизно постійному рівні чисельність літаків в бойових частинах фінських ВПС, але і навіть збільшити її. Так, на 1 березня 1940 року кількість сучасних винищувачів у складі бойових ескадрилій становила вже **77 літаків** (24 «Фоккери», 25 французьких «Моранів», 17 англійських «Гладіаторів», 11 італійських «Фіатів») [52, с. 155].

Такими силами фінська авіація здійснила 5693 літаковильотів та завдала противнику величезних втрат.

Вже 14 лютого 1940 року начальник Головного управління ВПС Смушкевич в листі № 487821 на ім'я наркома оборони Ворошилова пропонував виділити «на заповнення втрат літаків для фронту» 800 бойових літаків (180 ДБ-3, 320 СБ, 100 І-16, 200 І-153) [66, с. 43]. фактичні втрати радянської авіації (причому втрати пораховані не за доповідями фінських льотчиків і зенітників, а з розсекречених документів радянських архівів!) склали близько 600—650 літаків, з яких не менше половини були збиті противником, а інші втрачені під час аварій [52, 64]. Безнадійно-застарілі (повернемо радянським «історикам» цей їхній улюблений вислів) «Фоккери» збили (за фінськими даними) 120 літаків радянських ВПС, втративши в повітряних боях тільки 10 своїх винищувачів [52, с. 156,158]. Загалом же, при фінальному співвідношенні чисельності авіаційних угруповань 26 до 1, **співвідношення бойових втрат склало 8 до 1** на користь крихітної фінської авіації!

Літак-винищувач не є єдиним противником бомбардувальника. Є ще і зенітна артилерія. Правда, потрапити некерованим снарядом в літак, що летить на великій висоті і з величезною швидкістю, майже неможливо. Незначну ймовірність попадання доводиться компенсувати великим числом зенітних гармат і колосальною витратою боєприпасів. Наприклад, станом на 22 червня 1941р. в радянських Збройних Силах значилося 7200 (сім тисяч двісті) зенітних гармат середнього калібру (76-мм і 85-мм) і 1400 зеніток малого калібру (37-мм і 40-мм) [9, с. 353]. Зокрема, на озброєнні військ Московської зони ППО було 779 зенітних гармат середнього і 248 малого калібру, на озброєнні військ Ленінградської зони ППО було 864 гармати середнього і 16 гармат малого калібру [54, 56]. До початку війни накопичили 5,03 млн зенітних пострілів калібру 76-мм і 0,495 млн зенітних пострілів калібру 85-мм [74, с. 433—434]. План виробництва боєприпасів на 1941 рік, затверджений на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 14 лютого 1941 року, передбачав виготовлення 5 млн зенітних снарядів калібру 85-мм і 76-мм [75].

Всі радянські і багато сучасних російських істориків оцінюють таку кількість як недостатню. Так, автори авторитетного статзбірника пишуть: «Червоній Армії на початку війни явно не вистачало зенітних засобів. Внаслідок цього наші війська опинилися беззахисними від ударів противника з повітря...» [9, с. 346].

«Беззахисними від ударів противника з повітря...» Фінляндія зустріла війну з Радянським Союзом, маючи на озброєнні 38 (тридцять вісім) зенітних гармат середнього калібру (76-мм «Бофорс» М/29) з боєзапасом

Фінляндія зустріла війну з Радянським Союзом, маючи на озброєнні 38 зенітних гармат середнього калібру.

188 пострілів на одну гармату і 53 (п'ятдесят три) малокаліберних 40-мм «Бофорс» М/38. До кінця війни, завдяки терміновим закупівлям за кордоном, чисельність фінської зенітної артилерії зазна-

чених калібрів зростає до 81 і 100 установок відповідно. Для порівняння зазначимо, що лише на одній військово-морській базі Червонопрапорного Балтфлоту в Кронштадті перебувало 48 зенітних гармат калібру 76-мм і 8 зеніток калібру 85-мм, і все це — на додачу до найпотужнішої корабельної артилерії [106].

З огляду на те, що досяжність по висоті малокаліберної зенітної артилерії тих років не перевищувала 2—3 км, її використання мало сенс тільки для захисту бойових порядків військ від ворожих штурмовиків і бомбардувальників на низькій висоті. Для оборони міст Фінляндія фактично мала лише півсотні 76-мм зенітних гармат. Простіше і точніше кажучи — велика частина тилових об'єктів Фінляндії взагалі не мала жодного зенітного прикриття, і радянські бомбардувальники могли діяти над ними, як на навчальному полігоні. У таких-то умовах «радянській авіації не вдалося ні скувати транспорт, ні перешкодити роботі військової промисловості». Більше того, фінські зенітники заявили про знищення 314 радянських літаків. Навіть з урахуванням того, що ця цифра завищена приблизно вдвічі, ефективність фінської зенітної артилерії слід оцінити як неймовірно високу. Так, витрата 76-мм боєприпасів склала всього 168 снарядів на один збитий (збитий за фінськими даними) літак [52, с. 157]. Це феноменальний показник. Проробивши найпростіший розрахунок, читач зможе переконатися в тому, що **якби хоча б одна десята від наявних 5,5 млн радянських зенітних снарядів була витрачена з такою ж результативністю**, то все угруповання люфтваффе на Східному фронті було б знищене до останнього літака, однією тільки зенітною артилерією, без допомоги винищувачів...

У холодних водах Балтики також не було виявлено жодної «плавучої лінії Маннергейма». Проте результативність дій Червонопрапорного Балтійського флоту (ЧБФ) виявилася дивовижно низькою. До слова сказати, сам Маннергейм, висловивши здивування тим, що «росіяни для боротьби із нашим судноплаством не зосередили легкі сили флоту в портах Балтики», пояснює це в мемуарах тим, що «вони із самого початку розраховували на «блискавичну війну». В даному випадку маршал помилився. Плани і наміри радянського військово-політичного керівництва були найсерйознішими і далекосяжними. Вже 26 жовтня 1939 року (це не помилка, саме жовтня!) тоді, коли в Москві з фінської делегацією ще велися «мирні переговори» з питань передачі Радянському Союзу кількох островців у Балтійському морі і про невелике «пересування» кордону на Карельському перешийку, Військова Рада ЧБФ видала Директиву № 1оп/575сс. У ній 2-й бригаді підводних човнів наказувалося вийти на позиції на випадок «ведення необмеженої підводної війни проти Фінляндії», а також для розвідки «за розгортанням і діями шведського (і це теж не помилка) флоту» [57, с. 109, посилання на РДА ВМФ, ф. Р-92, оп. 2, д. 497, а. 12].

12 листопада, за день до того, як радянсько-фінські переговори остаточно зайшли в глухий кут, Військова Рада ЧБФ у Директиві № 1оп/606сс поставила підводним силам флоту вже цілком конкретні завдання:

- «— знищити фінські броненосці берегової оборони;
- вести розвідку розгортання і діяльності шведського флоту;
- зупинити підвезення постачання до Фінляндії через Балтійське море і з портів Швеції через Ботнічну затоку».

23 листопада 1939 р. наказ командувача ЧБФ № 5/оп ще раз, в найкатегоричніших виразах, сформулював завдання флоту: *«Перервати морські комунікації Фінляндії, не допускаючи підвезення ззовні військ і бойового спорядження, знищити броненосці берегової оборони та підводні човни противника в морі і затоці, не допускаючи їхній перехід у територіальні води Швеції»* [57, с. 109—110]

За тиждень почалася війна. Насамперед з'ясувалося, що з 49 підводних човнів, що входили до бойового складу ЧБФ, до участі у військових діях придатні тільки 27 [55 % від загальної кількості]. Потопивши помилково естонський пароплав «Кассарі» (в нейтральних водах, поза оголошеною зоною морської блокади), підводні сили ЧБФ не змогли

З'ясувалося, що з 49 підводних човнів, що входили до бойового складу ЧБФ, до участі у військових діях придатні тільки 27.

проте виконати жодного із поставлених перед ними завдань. 26 грудня 1939 нарком ВМФ СРСР Н. Г. Кузнецов у своїй директиві № 4747 відзначав, що дії підводних човнів по блокаді Фінляндії є пасивними і зажадав від командирів «діяти рішучіше, з належним ризиком». Того ж дня командувач ЧБФ В. Ф. Трібуц надіслав командирам дивізіонів підводних човнів радіограму такого змісту: «*т. Сталін вимагає рішучої, сміливої, зухвалої боротьби з противником на комунікаціях, підходах до портів і в самих портах...*» [57, с. 114, 115].

У перших числах лютого 1940 року, внаслідок небувалих холодів, велика частина Балтики вкрилася льодом, що унеможливило продовження бойових дій флоту. Настав час підбиття підсумків. Вони виявилися надто бентежними. Ігноруючи оголошену «морську блокаду», в порти Фінляндії з початку листопада 1939 року до середини січня 1940 року благополучно дісталися 349 (триста сорок дев'ять) транспортних суден. З 27 підводних човнів ЧБФ хоча б один раз атакували противника тільки вісім. 19 підводних човнів Червонопрапорного Балтфлоту так і не змогли за два місяці хоча б один раз виявити і атакувати транспорт противника. І це не в безмежних просторах Атлантики, а у вузькій «горловині» Фінської затоки (максимальна відстань від фінського до радянського берега не більше 80—100 км). Вісім підводних човнів атакували загалом 11 суден, з яких 10 не мали охорони і будь-якого озброєння. З 11 атакованих суден потоплено лише 5 (п'ять), включаючи нещасливий естонський «Кассарі». Два транспорти потопили торпедами, при цьому витратили 11 торпед. Три беззбройних пароплави потопили артилерійським вогнем (більш ніж дивне застосування підводних човнів!), при цьому витратили 6 снарядів калібру 100-мм і 602 снаряди калібру 45-мм [57, с. 120].

Таким чином, майже не зустрічаючи збройної протидії ані в морі, ані в небі над Балтикою, підводні сили ЧБФ змогли потопити лише 1,1 % від загального числа транспортів, що дісталися до Фінляндії. Така от вийшла «морська блокада». що ж стосується завдання «знищити фінські броненосці берегової оборони», то ці кораблі (а їх і було рівно два: «Ільмарінен» і «Вяйнямейнен») залишилися цілими й неушкодженими, незважаючи

Майже не зустрічаючи збройної протидії ані в морі, ані в небі над Балтикою, підводні сили ЧБФ змогли потопити лише 1,1 % від загального числа транспортів, що дісталися до Фінляндії.

на всі зусилля Червонопрапорного Балтфлоту і його бомбардувальної авіації. Можна тільки припустити, що імена героїв древніх сказань «Калевали», дані фінським броненосцям, врятували їх від загибелі...

Тепер ми можемо повернутися до легенди про супер-потужну і майже нездоланну «лінію Маннергейма». Ось як виглядає характерний фрагмент цієї «ненаукової фантастики» в блискучому виконанні талановитого публіциста В. Суворова:

«Лінія Маннергейма» споруджувалася як абсолютний кордон зі сто відсотковою гарантією нездоланності. У її будівництві брали участь кращі інженери-фортифікатори світу... За безкрайними мінними полями, за протитанковими ровами і гранітними надобами, за залізобетонними тетраедрами і дротяними загородженнями в десять, двадцять, тридцять, сорок сім рядів густого колючого дроту на металевих стовпах, так от, за цими загородженнями — залізобетонні каземати: три, чотири, п'ять поверхів під землю, перекриття — півтора-два метри фортифікаційного залізобетону, напольні (це означає «повернені на поле бою» — М. С.) стінки прикриті броньовими плитами, все це завалено багатотонними гранітними валунами і засипано ґрунтом... Всередині у них, у кожному казематі — склад боєприпасів і палива, всередині — теплі спальні приміщення, кімната відпочинку, і кухня, і їдальня, і туалет, і водопровід, і електростанція, вузли зв'язку, госпіталі — все під землею, все під бетоном... Фінські солдати знають, що в разі поранення на них чекає операційна палата глибоко під землею, там чисто, сухо, і знову ж таки — тепло...» [58].

Багато що в цьому тексті повністю відповідає дійсності. Зокрема — дріт, рови і кам'яні уламки. Залишається тільки з'ясувати, що все це означає на практиці.

Є такий мудрий вислів: *«Генерали готуються до колишньої війни»*. Це правило якнайкраще підходить до оцінки лінії довготривалих фінських укріплень на Карельському перешийку. «Сорок сім рядів густого колючого дроту на металевих палях», про які з таким захопленням пише В. Суворов, так само як і ешелоновані на глибину в 90 км ряди кулеметних дотів були воістину нездоланною перешкодою для піхоти і кінноти епохи Першої світової і громадянської воєн. Втім, велика (дві третини) частина оборонних споруд будувалася в 1921—1924 роках, коли нічого небезпечнішого, ніж кавалерійська лава кінноти Будьонного, на південних рубежах Фінляндії і не очікувалося. До слова, з 1919 по 1931 роки сам Карл Густав Маннергейм жодних офіційних посад у військовому відомстві Фінляндії не займав, тому його «авторство» цих споруд є ще одним міфом. Але головне, зрозуміло, в іншому — до зими 1939 року горезвісна «лінія Ман-

З 1919 по 1931 роки сам Карл Густав Маннергейм жодних офіційних посад у військовому відомстві Фінляндії не займав, тому його «авторство» цих споруд є міфом.

нергейма», так і не встигнувши зробити жодного пострілу по ворогові, вже безнадійно застаріла. Причин цього було рівно дві. **Одна з них називається «танк», інша — «літак».**

Наймасовіший легкий радянський танк Т-26 був справді «легким» — але тільки порівняно з іншими танками — середніми і важкими. Важив ж він 9750 кг (були й важчі модифікації), і ця сталева махина на гусеничному ході могла порвати сім, сорок сім, чи сто сорок сім рядів «густого колючого дроту» з тією ж легкістю, з якою Гуллівер порвав тоненькі ниточки, які в розумінні ліліпутів, що його зв'язали, були товстезними канатами. Розчистивши територію від «густого дроту» і попутно вирвавши із землі злощасні «металеві кілки», легкий танк Т-26 міг дістатися ДОТу вприпул — оскільки кулеметні кулі рушничного калібру здатні були лише висікати іскорки на його 15-мм броні. Далі було два можливих варіанти дій, залежно від того, який це був танк і як були розташовані амбразури в доті. Звичайний («лінійний») Т-26 міг кількома пострілами 45-мм бронейним снарядом розбити бронезаслонки на амбразурі ДОТа, вивести з ладу кулемет і стрільців. Вогнеметний («хімічний») варіант танка Т-26 (ОТ-130) міг вилити на амбразуру, оглядові щілини і повітрязабірники доту 360 літрів вогнесуміші КС. Надійніше виходило в комплексі: спочатку лінійний танк розбиває бронезаслонки, потім вогнеметний танк випалює нутроці бетонної коробки. Був ще й третій, найгуманніший спосіб нейтралізації кулеметного ДОТу: танк під'їжджає до амбразури і просто закриває її своїм броньованим корпусом.

Ось тому з появою на полі бою маси танків **укріпрайон, позбавлений потужного протитанкового озброєння, втрачає свою колишню цінність.** Іншими словами, кулеметні ДОТи необхідно було доповнити (саме доповнити, а не замінити — для боротьби з піхотою і кіннотою противника скорострільний кулемет ефективний) дотами з артилерійським озброєнням. Це добре розуміли радянські командири та інженери-фортифікатори. Так, уже в складі 13-ти укріпрайонів 1-ї черги (споруди 1928—1937 р. р.) передбачалися артилерійські вогневі точки. Хоча треба відзначити, що було їх недостатньо (в середньому не більше 9 % від загального числа ДОТів, та й озброєні вони були застарілими «тридцятирічками» початку ХХ-го століття).

Приміром, у складі Могилів-Ямпільського укріпленого району було 279 кулеметних дотів і 18 гарматних напівкапонірів [60]. У Мінському УРі на фронті в 160 км перебували на чергуванні 242 кулеметних ДОТи (одно-, дво- і триамбразурні), 9 дотів протитанкової оборони з обертовими вежами танка Т-26, 16 гарматних напівкапонірів на дві 76,2-мм гар-

мати і один 4-х гарматний капонір. Летичівський УР (Україна) на фронті в 122 км мав 354 ДОТи, в тому числі 11 артилерійських. Відзначимо, що влітку 1941 року командувач 12-ї Армії генерал-майор Понеделіна оцінив ці 343 кулеметних ДОТи (майже три на один кілометр фронту!) Словами: «Укріпрайон неймовірно слабкий» [50, с. 321].

У другій лінії укріпрайонів (споруди 1938—1940 років) кількість артилерійських споруд піднялася до 22—22 %. Нарешті, укріпрайони на «новому» (зразка 1939—1940 року) радянському кордоні (так звана «лінія Молотова») на 40—45 % склалися із дотів з артилерійським озброєнням. Причому як озброєння використовувалися не старі, списані гармати, а новітні напівавтоматичні артсистеми з чудовою перископічною оптикою.

Зрозуміло, молода фінська республіка з її кучим військовим бюджетом (і відсутністю багатомільйонної армії безкоштовної робочої сили з ув'язнених ГУЛАГу) не могла дозволити собі і малої частки такої розкоші. У 1921—1924 роках побудували 168 бетонних споруд всіх призначень, в тому числі 114 найпростіших одноповерхових, одноамбразурних кулеметних ДОТів і тільки 7 ДОТів — артилерійських. Внаслідок обмеженого фінансування ДОТи будувалися з бетону марки 350—450 (радянські стандарти вимагали використання в фортифікаційних спорудах бетону марки 750 і вище) і з «гнучким армуванням» (тобто замість міцної стрижневої арматури використовувався звичайний дріт). Під час боїв з прориву «лінії Маннергейма» деякі ДОТи були розбиті 40-кг снарядами 152-мм гаубиць, хоча «кращі інженери-фортифікатори світу» проектували їх з розрахунком на опірність прямого попадання 100-кг снаряда 203-мм гаубиці. Пучки дроту, що стирчать з уламків бетонних брил, добре видно на сучасних фотографіях руїн ДОТів [62].

Велика частина фортифікацій розташовувалися на поверхні і лише деякі з них частково врізалися в схили пагорбів і складки місцевості. Ніяких тобі «трьох, чотирьох, п'яти поверхів під землею» не було і в планах. Причина дуже проста: на Карельському перешийку ґрунт або скельний, або, навпаки, дуже близько до поверхні ґрунтового води, або ДОТ взагалі доводилося будувати на болоті.

У 1930 році почалося будівництво другої черги споруд «лінії Маннергейма». Це були вже цілком добротні зроблені, але як і раніше кулеметні (дво- або триамбразурні) ДОТи. Всього ж в той період побудували або реконструювали (зокрема — установкою тих самих бронеплит на стінах, про які пише В. Суворов) 48 ДОТів. Нарешті, в 1937—1939 роках побудовано кілька (різні джерела називаються різні цифри: від 5 до 8) великих

багатоамбразурних фортів (так звані ДОТи—«мільйонники»), в кожному з яких розмістили кілька кулеметів і 1—2 гармати калібру 75-мм або 155-мм. Загальна кількість дотів на всіх оборонних рубежах протяжністю по фронту в 135 км не перевищувала 170—200 [61, 62, 63].

Точну цифру назвати важко, оскільки різні автори по різному враховують вогневі та допоміжні споруди, включають або не включають до загального переліку укріплення Выборга і берегових батарей Тайпале (вісім 120-мм і 155-мм гармат) і Койвисто (дванадцять 155-мм і 254-мм гармат). Варто зазначити, що тільки цим батареям сам Маннергейм дав високу оцінку: *«Єдиними укріпленими спорудами, про які варто згадати, були форти берегової артилерії, що прикривали фланги головної оборонної лінії на березі Фінської затоки і Ладозького озера»*. Втім, навіть важкі морські гармати здатні вести прицільний вогонь по танках лише в межах прямої видимості, тобто на відстані не більше 1,5—2 км, тоді як 100-км простір між цими фортами майже повсюдно не був прикритий вогнем схованих в бетонні каземати протитанкових гармат.

Півтораметровий шар снігу, яким, за переказами В. Суворова, він здивував електронні мізки англійського суперкомп'ютера і ліг непереборною перешкодою на шляху радянських танків, з'явився аж ніяк не в перший день, і навіть не в перший місяць війни. Звернемося ще раз до мемуарів Маннергейма: *«У противника була технічна перевага, надана йому погодою. Земля замерзла, а снігу майже не було. Озера й річки замерзли, і незабаром лід став витримувати будь-яку техніку... На жаль, сніговий покрив продовжував залишатися занадто тонким, щоб ускладнювати маневрування противника»*. На озброєнні фінських піхотних дивізій протитанкові гармати були, але в мізерних кількостях («в останній момент ми отримали на озброєння 37-мм протитанкові гармати «Бофорс». Їх зараз у розпорядженні армії налічувалося приблизно з сотню») [22].

Фактично, головним засобом протитанкової оборони «лінії Маннергейма» були пасивні загородження: рови, контрескарпи, гранітні брили і надовби. Це, звичайно, краще, ніж нічого. І це цілком відповідало уявленням військової науки 20-х років. Але при масованому застосуванні танків і артилерії руйнування таких загороджень є лише питанням часу. Причому дуже нетривалого часу, що влітку 1941 року наочно продемонстрували танкові частини вермахту, які стрімко подолали нескінченні ряди протитанкових ровів на радянській території. І це — попри наявність на озброєнні Червоної Армії 14900 протитанкових гармат [9, с. 353].

Тільки сумну посмішку могли викликати у фінських ветеранів «зимової війни» захоплені розповіді В. Суворова про «теплі спальні приміщення, кімнати відпочинку, їдальні, електростанції, вузли зв'язку, госпіталі під землею, в теплі і чистоті». ДОТи першої черги будівництва (а це дві третини від загальної кількості!) були бетонними коробками без жодного внутрішнього обладнання. Вони не мали ані електрики, ані водогону, ані відхожого місця, ані складу палива для печі. На амбразурах не було бронезаслонок (тому «розбивати» бронебійним снарядом було нічого, можна було одразу заливати нутрощі ДОТу вогнесумішшю...), вхідні двері були дерев'яними, в кращому випадку оббиті листовим залізом (такі двері можна було вибити не тільки близьким розривом гаубичного снаряда, але навіть зв'язкою гранат). Телефонний зв'язок з сусідами мав не кожен ДОТ, перископів зовнішнього спостереження не було зовсім. Найсуттєвіше — в ДОТах не було примусової вентиляції, і в безвітряний день приміщення за лічені хвилини стрільби заповнювалося задушливими пороховими газами. Тільки у вкрай нечисленних «мільйонниках» було дещо з того, про що пише В. Суворов. Наприклад, таке «чудо техніки», як вентиляційна установка з ручним (!) приводом [31, 33, 61, 62, 63].

Примітивне обладнання та озброєння, слабкість протитанкової оборони була характерною особливістю саме фінської лінії довготривалої фортифікації. Але і набагато більш досконала «лінія Мажино» і «лінія Сталіна», «Атлантичний вал» і «Західний вал» не виправдали покладених на них сподівань. І це не випадково, так само, як не випадково і те, що після Другої світової війни дороге будівництво «китайських стін» назавжди припинили. Щоб зрозуміти причини цього, треба повернутися у вихідну точку, в початок ХХ-го століття, і розібратися в тому, звідки взагалі взялася в той період ідея стаціонарної оборони.

Наймасовіші «тридюймові» гармати польової артилерії (наприклад, радянська дивізійна гармата ЗІС-3) важить 1,2 тонни і викидає осколково-фугасний снаряд вагою в 6,2 кг. Снаряд «шестидюймової» (152-мм) гаубиці важить вже 40—45 кг. Але і вага самої гаубиці складає близько 4 тонн. Для транспортування такої гармати бездоріжжям потрібен трактор (гусеничний тягач) або, щонайменше, шістка міцних «артилерійських» коней. Снаряд 203-мм радянської гаубиці зразка 1931 року важив 100 кг, при цьому вага самої гармати становила 17,5 тонн. Такий калібр і вагу можна вважати практично граничними для гармат польової артилерії. Так, з точки зору технології виробництва можливе виготовлення гармат значно більшого калібру (аж до 14—15 дюймових) з вагою в сотні тонн. Але такі гармати встановлювалися тільки на важких крейсерах

і лінкорах. Використовувати їх на суші заважала як обмежена вантажопідйомність мостів, так і закон синуса, відповідно до якого вже при підйомі в гору з кутом нахилу всього в 30 градусів потрібно тягове зусилля рівне половині ваги. Наочною ілюстрацією до всього сказаного можуть служити цифри, що характеризують випуск артилерійських гармат в СРСР. За чотири роки Великої Вітчизняної війни Червона Армія отримала 68,8 тис. гармат калібру 76,2 мм, 5 тис. гармат і гармат-гаубиць МЛ-20 калібру 152-мм і всього 100 (сто) гаубиць калібру 203-мм [9, с. 356]. Артсистеми більшого калібру зняли з виробництва ще до початку війни.

Наявність об'єктивної межі для нарощування ваги снарядів польової артилерії відкривала — як здалося багатьом військовим фахівцям — можливість для створення практично невразливих довготривалих вогневих точок (ДОТів). Залишалось тільки розрахувати потрібну товщину і марку залізобетонного перекриття, яке могло б витримати багаторазові попадання снарядів вагою в 50—100 кг. Захопившись цими розрахунками, військові інженери спочатку не звернули увагу на легке дзигчання, що доносилося з неба. По небу летів літак-бомбардувальник, який навіть в своїх перших, фанерно-брезентових зразках, без натуги піднімав 100-кг бомбу. Наприкінці 30-х років минулого століття легкі двомоторні бомбардувальники (радянський СБ, англійський «Бленхейм») піднімали бомби одиначною вагою до 500 кг. Середній двомоторний бомбардувальник ДБ-3 брав бомбу ФАБ-1000, його ровесники, англійський «Веллінгтон» і німецький «Хейнкель» -111, піднімали бомби одиначною вагою в 1814 і 1800 кг відповідно. Важкий чотиримоторний ТБ-7 в перевантаженому варіанті міг взяти 5-тонну бомбу, а у величезний бомбовідсік англійського стратегічного «Ланкастера» помістили навіть спеціально розроблену надважку 10-тонну бомбу [76].

З появою боєприпасів такої потужності одвічне змагання «меча і шита» остаточно і безповоротно вирішилося на користь «меча». Кажучи іншими словами, витративши неймовірну кількість бетону і сталевих арматури, можна побудувати ДОТ, здатний витримати пряме попадання 5-тонної бомби, але жодна країна не може дозволити собі тринькати ресурси на будівництво «рукотворних гірських хребтів»...

Такий вигляд має теорія довготривалої інженерної фортифікації в самому найкоротшому викладі. Повернімося тепер до практики.

Влітку 1941 року уздовж західного кордону Радянського Союзу, від Балтики до Чорного моря, простяглися такі укріпрайони: Тельшайський, Шауляйський, Каунаський, Алітусський, Гродненський, Осовецький, Замбрівський, Брестський, Ковельський, Володимир-Волинський,

Рава-Руський, Струмилівський, Перемишльський, Верхньо-Прутський і Нижньо-Прутський. На глибині в 200—250 км від них, за лінією «старого» кордону 1939 року розташовувалися укріпрайони «лінії Сталіна»: Кінгісеппський, Псковський, Островський, Себезький, Полоцький, Мінський, Слуцький, Мозирський, Коростенський, Новоград-Волинський, Шепетівський, Ізяславський, Старокостянтинівський, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Могилів-Ямпільський, Рибницький, Тираспольський. Кількість ДОТів у складі одного укріпленого району була різною і коливалася в діапазоні від 206 до 439.

За кількістю і складом озброєння, за якістю залізобетону, за оснащенням спеціальним обладнанням (фільтро-вентиляційні установки, дротовий і радіозв'язок, електрообладнання, оптичні прилади) **будь-який з цих дотів щонайменше не поступався оборонним спорудам «лінії Маннергейма»**. Приблизно половина радянських укріпрайонів були побудовані на берегах повноводних річок (Німан, Західна Двіна, Буг, Дністер, Прут), що створювало додаткову перешкоду для наступу противника.

Результат відомий. Через деякі з перерахованих вище УРів німці пройшли, навіть не звернувши уваги на спорожнілі коробки кинутих при панічній втечі ДОТів. Через інші — проривалися з боями. Як правило, бої ці тривали **не більше двох—трьох днів**. Особливо запеклі бої розгорілися в перші дні війни на лінії нового кордону: гарнізони деяких дотів Гродненського, Рава-Руського, Перемишльського укріпрайонів відчайдушно боронилися аж до 26—27 червня 1941 року. 3-я рота 17-го артбату Брестського УРу утримувала чотири ДОТи на березі Бугу біля містечка Семятиче до 30 червня. За рідкісними винятками, німецькі танки обходили вогневі точки укріпрайонів, не втягуючись у затяжні бої з потенційно великими великими втратами.

Авіація люфтваффе (чисельність якої на тисячокілометровому фронті від Риги до Одеси була меншою, ніж число літаків радянських ВПС над Карельським перешийком у лютому 1940 року) прокладала вогнем дорогу наступаючим танковим дивізіям вермахту і до боротьби з дотами залучалася лише епізодично. Вогневі споруди «ліній Молотова і Сталіна» швидко і впевнено руйнувалися спільними діями артилерії і спеціальних штурмових груп німецької піхоти. Артилерія (включаючи зенітну і протитанкову) вела прицільний вогонь по амбразурах до-

Вогневі споруди «ліній Молотова і Сталіна» швидко і впевнено руйнувалися спільними діями артилерії і спеціальних штурмових груп німецької піхоти.

тів, позбавляючи їх можливості вести вогонь. Тим часом штурмові групи наближалися до ДОТів упритул і проламували стіни і перекриття потужними фугасними зарядами. Як доречно зауважив А. Ісаєв: «Механізм армії ХХ-го століття без затримок перемолов бетонні коробки з кулеметами» [50, с. 325].

Взимку 1939—1940 року командування Червоної Армії зосередило на Карельському перешийку колосальні сили. Уже в перші десять днів війни в бій вступили дев'ять стрілецьких дивізій і шість танкових бригад, 200 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, понад 1000 танків і бронемашин. До початку «другого генерального наступу» (6 лютого 1940 року) у складі військ Північно-Західного фронту, + розгорнутого на Карперешийку, були включені двадцять одна стрілецька дивізія (7, 24, 42, 43, 51, 70, 80, 90, 100, 113, 123 і 138-а в 7-й Армії, 4, 8, 17, 49, 50, 62, 136, 142 і 150-а в 13-й Армії). Крім численної дивізійної і корпусної артилерії в складі фронту було 13 полків і 4 дивізіони артилерії ВП (великої потужності). Разом 5,8 тис. гармат і мінометів (включаючи 767 гармат і гаубиць калібру 152 мм і 28 надважких 280-мм мортир, що стріляють снарядами вагою в 286 кг). Протягом січня-лютого 1940 року в Ленінградський військовий округ і на аеродроми Естонії перебазовували додатково 29 авіапунктів, в тому числі 3 важких бомбардувальних і 5 далекобомбардувальних [77].

Але й це ще не було межею можливостей великої держави, армія якої повинна була врятувати від ганебного конфузу найвеличнішого Сталіна. У березні 1940 року на фронтах війни з «нікчемною блохою» розгорнули 58 дивізій [20]. Зокрема, на Карельському перешийку зосредили понад пів мільйона людей, 114 тис. коней, 40 тис. автомобілів, 7,1 тис. гармат і мінометів. Кількість танків перевищила 3 тисячі [9, 33]. Навіть якщо відняти з цього числа 492 легкі плаваючі танкетки Т-37 / Т-38, виходить, що на один ДОТ «лінії Маннергейма» в середньому наступало понад 10 радянських танків.

Зосередивши таку грандіозну силу, радянське командування могло використовувати — і використовувало в реальності — всі мислимі способи прориву укріпайону. Авіація під час 19,5 тис. літако-вильотів скинула на ДОТи «лінії Маннергейма» **10,5 кілотонн бомб** (цифра, як бачимо,

цілком еквівалентна потужності тактичних ядерних боєприпасів, з тією лише різницею, що 10-кілотонна атомна бомба створює надвисокий тиск в одній-єдиній

На один ДОТ «лінії Маннергейма» в середньому наступало понад 10 радянських танків.

точці, а тисячі фугасних бомб «накривали» смугу укріпрайону набагато ширше і ефективніше).

«Не кожна бомба може точно влучити в ціль, — доповідав на нараді вищого комскладу командувач ВПС Північно-Західного фронту Е. С. Птухін, — але якщо бомба в 500 кг впаде поруч з ДОТом — це теж діє морально і матеріально. Ми знаємо випадки, коли бомба падала поруч, а з ДОТу витягали людей, у яких з носа і вух кров йшла, а частина з них зовсім гинули... у нас літало вдень по 2,5 тис. літаків і вночі 300—400 літаків... Подивіться на Виборг — від нього нічого не залишилося. Місто повністю зруйноване» [20].

Радянська артилерія добу безперервно довбала бетонні коробки снарядами важких гаубиць, в **окремі дні на фінські укріплення обрушувалося до 230 тис. снарядів**. Невразливі для кулеметного вогню танки підвозили на броньованих санях до стін дотів саперів і фугасні заряди. Якби при такій нерівності в силах і засобах «лінія Маннергейма» протрималася хоча б один тиждень, це вже можна було б назвати найбільшим досягненням. На більше перед війною не розраховував і сам маршал Маннергейм. В. Таннер у своїх мемуарах так передає його думку, висловлену в жовтні 1939-го, напередодні початку московських переговорів: *«Фінляндія навіть теоретично не могла вести війну: озброєння армії було недостатнім і застарілим, боєприпасів вистачило б щонайбільше на два тижні військових дій» [23].* Фіни ж стримували натиск броньованої орди аж три місяці! Ось до цього дива цілком можна застосувати слова В. Суворова про *«блискучу перемогу, рівної якій у всій попередній і у всій подальшій історії немає...»*.

І все ж головне диво сталося пізно ввечері 12 березня 1940 року. До цього моменту загальні втрати фінської армії (убитими і пораненими) перевищили 68 тис. осіб, тобто становили приблизно 40 % від первісної чисельності діючої армії [22]. Ті, хто ще тримав зброю, були гранично стомлені невпинними боями без можливості заміни і відпочинку. Відступ фінської армії до Виборга (від вершини «трикутника» Карельського перешийка до його основи) означав багаторазове збільшення протяжності фронту, який доводилося утримувати силами, що танули на очах. Співвідношення сил сторін на Карельському перешийку на початку березня було таким: **6,5 до 1 в особовому складі, 14 до 1 в артилерії, 20 до 1 в авіації** [33]. Але навіть і ці приголомшливі для уяви цифри не відображають всю безнадійність ситуації, в якій перебувала Фінляндія: в резерві у командування Червоної Армії були сотні тисяч солдатів, багато тисяч танків і літаків, і воно могло безперервно нарощувати

чисельність свого угруповання аж до будь-якого потрібного рівня, тоді як у Маннергейма залишалося 14 останніх батальйонів погано навчених резервістів [22]. Саме такою була обстановка на фронті в той час, коли 8 березня 1940 року в Москві почалися переговори, що завершилися в ніч з 12 на 13 березня підписанням мирного договору, відповідно до якого бойові дії припинялися 13 березня в 12 годин опівдні.

Наостанок сталінське керівництво встигло зробити ще один злочин проти радянського і фінського народів. За умовами мирного договору місто Вііпурі (Виборг) відходило до Радянського Союзу. Проте, пізно увечері 12 березня частини 7 і 95-ї стрілецьких дивізій 7-ї Армії отримали наказ взяти місто штурмом. Ніхто з червоних командирів, які пройшли страшну «школу 37-го року», не наважився перешкодити цьому божевіллю. Масове і позбавлене будь-якого військового (та й будь-якого іншого) сенсу вбивство радянських і фінських солдат, мирних жителів Виборга тривало аж до останніх хвилин встановленого договором терміну припинення вогню. Повністю «опанувати» місто, яке формально-юридично вже стало радянським, так і не вдалося. О 12 годині дня по фінському радіо виступив міністр закордонних справ В. Таннер і повідомив громадянам про підписання мирного договору. О 15 годині 30 хвилин фінські війська спустили державні прапори з фортеці і вокзалу Виборга і організовано покинули місто. Війна закінчилась.

Розділ 1.4.

Чому Сталін помилував Фінляндію

Війна закінчилась. Змучені, смертельно втомлені люди, які ще не до кінця повірили в те, що саме їм пощастило вижити, виходили з лісів, бліндажів і землянок. Пильні «органи» змушені були фіксувати випадки стихійного братання. А потім по обидва боки колишнього фронту почався непростий процес осмислення підсумків жорстокого протистояння.

14 березня 1940 року 72-річний маршал Маннергейм підписав свій останній наказ «зимової війни»:

«Солдати славної армії Фінляндії!

Між нашою країною і Радянською Росією укладено суворий мир, який передав Радянському Союзу майже кожне поле бою, на якому ви проливали свою кров в ім'я всього того, що для нас дороге і святе. Ви не хотіли війни, ви любили мир, роботу і прогрес, але вас змусили битися, і ви виконали величезну роботу, яка золотими літерами буде вписана в літопис історії...

Солдати! Я бився на багатьох полях, але не бачив ще воїнів, які могли б зрівнятися з вами.

Я пишаюся вами так, нече ви мої діти... Я однаково пишаюся й жертвами, які принесли на вівтар Вітчизни простий хлопець із селянської хати, заводський робітник і багата людина...» [22, с. 306].

З неприхованою гордістю Маннергейм у своїх мемуарах пише, що цей наказ «передали по радіо і вивісили на стінах всіх церков країни».

Маршал Ворошилов не сказав своїм бійцям і командирам нічого схожого. І не тільки тому, що малограмотний сталінський «висуванець» не мав літературного хисту... Проте, пропагандистська машина продовжувала працювати і з натужним скрипом штампувала нові номери «Правди». Про «народний уряд пана Куусінена», про «кордон зі Швецією не переходити», про «червоний прапор над президентським палацом в Гельсінкі» тимчасово забули. Виявляється, війна велася через те, що «білофінни, сподіваючись на свої укріплення, хотіли загарбати Радянський Союз до Уралу, але Червона Армія всі їхні укріплення розбила, і вони, бачачи

свою загибель, прийшли до СРСР з проханням укласти мир». Ці слова як характерний приклад «здорових висловлювань основної маси червоноармійців» наводив у своїй доповіді від 18 березня 1940 року начальник Особливого відділу ГУГБ НКВС по Ленінградському військовому округу майор держбезпеки Сіднев [78].

Слідом за обозами Червоної Армії рухалися огрядні стада «інженерів людських душ», тобто підготованих партійних журналістів і письменників, які поспішали прославити нові успіхи радянської влади:

«...Знаменитий центр мракобісся, Валаамський монастир припинив своє існування... Документи монастирського архіву переконливо показують, що його діяльність за останні два десятиліття перетворилася в одну з важливих ланок у комплексі заходів, що застосовували імперіалісти різних країн для створення плацдарму для нападу на СРСР... Представники Червоної Армії вивісили на дзвіниці Преображенського собору кумачеве полотнище прапора. В аудиторії, де сотні років лунали лише гугняві проповіді чорноризців, на повен голос зазвучала людська мова — бригадний комісар Кадишев прочитав перед червоноармійцями доповідь про міжнародне становище...

...Ми заходимо у велику триповерхову будівлю, на даху якої виблискують літери «Кіно». Тут колись білогвардійці показували антирадянські фільми, а в фойє мітингували, закликаючи до хрестових походів на Ленінград і Урал... На вулиці, що прилягає до центрального проспекту, містилася російська бібліотека. Тут збирався так званий «гурток читання», де догниваюча білогвардійщина піднімала свій дух антирадянськими бесідами і читанням заялжених книг...» [112].

На жаль, дух «догниваючої білогвардійщини» не вивітрувався до кінця. Згаданий вище майор ГБ Сіднев змушений був відзначити в своїй доповіді, що «мали місце з боку окремих бійців і командирів вислови провокаційного характеру і поразки». З наведених т. Сідневим прикладів слід зробити висновок, що, попри жорстокий терор і безперервну агітаційну тріскотню, далеко не всі радянські люди втратили здатність до адекватного сприйняття пережитого і побаченого:

«— скільки людей загинуло, а нам дадуть тільки болота. Адже всі країни будуть над нами сміятися, бо ми навіть маленьку державу і то не змогли перемогти...

— добре, що уклали мирний договір з Фінляндією, а то б білофінни угробили половину Червоної Армії...

— наші генерали, незважаючи на те, що з ранку 13 березня було відомо, що мир укладено, все ж почали артпідготовку і атаку... Штурм

Виборга — це демонстрація бажання наших генералів принести зайві жертви...

— вся війна з Фінляндією звелася до того, що СРСР приєднав шматок землі і поніс сотні тисяч жертв...»

І що зовсім уже не сподобалося т. Сідневу — у вогні бою і в сліпучій пелені сніжної хуртовини червоноармійці встигли все ж розгледіти шматочок іншого життя: «білофіни живуть краще нашого, у них у всіх гарні будинки, а у наших колгоспників немає ні в кого таких будинків, навіть лазня у фінів багато культурніша і краща, ніж будинок колгоспника» [78].

Одним словом, командувач 13-й Армії комкор Грендаль мав всі підстави журитися про те, що *«політичне виховання нашого бійця залишало бажати багато кращого. Доводилося читати зведення особливих органів, і виявляти масу сволочі, окремі моменти контрреволюційного характеру... Над нашим бійцем потрібно ще як слід попрацювати. 22 роки існування Радянської влади ще не вправили деяким мізки»* [20].

Невідкладні завдання і плани «вправлення мізків» обговорювалися на нараді з питань ідеологічної роботи в Червоній Армії 13 травня 1940 року. Там начальник ГОЛОВПУРу (і заступник Наркома оборони за посадою) т. Мехліс виголосив абсолютно чудову фразу: *«Зіткнення з дійсністю розмагнічує нашого бійця і командира, який звик розглядати населення зарубіжних країн із загальної, поверхневої точки зору»* [80]. Не цілком, правда, зрозуміло: де і коли «бійці і командири» (в основній своїй масі — безпаспортні колгоспники, які не мають ані права, ані можливості переїхати в сусіднє місто) призвичаїлися розглядати «населення зарубіжних країн»? і чому завідомо неправдиві вигадки відомства Мехліса щодо «безпросвітних злиднів і звірячої експлуатації» повинні вважатися лише «поверхневою» точкою зору?

29 березня 1940 року офіційну оцінку «поточного моменту» дав, виступаючи на Сесії Верховної Ради СРСР, глава уряду і нарком закордонних справ В. М. Молотов:

«Відомо, що висловлене ще в кінці минулого року прагнення Німеччини до миру було відхилено урядами Англії та Франції... Під приводом виконання своїх зобов'язань перед Польщею вони оголосили війну Німеччині. Тепер особливо ясно видно, як далека справжня мета урядів цих держав від інтересів Польщі або Чехословаччини, які вже розпалися. Це видно вже з того, що уряди Англії та Франції проголосили своєю метою розгром і розчленування Німеччини... Оскільки Радянський Союз не захотів стати пособником Англії та Франції в проведенні цієї імпе-

ріалістичної політики проти Німеччини, ворожість їхніх позицій щодо Радянського Союзу ще більш посилилася, і це наочно свідчить, наскільки глибоке класове коріння ворожої політики імперіалістів проти соціалістичної держави» [73].

Коріння, справді було дуже глибоким. Таким глибоким, що у всіх післявоєнних радянських підручниках лунали прямо протилежні звинувачення на адресу західних держав — звинувачення в тому, що вони недостатньо активно протидіяли «прагненню Німеччини до миру», кинули Польщу напризволяще і вели пасивну «дивну війну» — також обґрунтовувалися посиланнями на класову ворожість світової буржуазії до «першої у світі держави робітників і селян».

Відшпетивши своїх майбутніх союзників по антигітлерівській коаліції, а також доповівши присутнім чабанам і дояркам про щоденне зміцнення з кожним новим актом агресії дружби з Гітлером («нові, хороші радянсько-німецькі відносини були перевірені подіями в колишній Польщі і показали свою достатню міцність»), Молотов перейшов, нарешті, до підведення підсумків фінської війни:

«Народний уряд Фінляндії висловився за те, щоб з метою запобігання кровопролиттю і полегшення становища фінського народу треба було б піти назустріч пропозиції про закінчення війни. Тоді нами були прийняті (так в тексті, краще було б використовувати слова «вироблені», «сформульовані») умови, на які незабаром погодився фінський уряд... Незабаром з'явилася угода між СРСР і Фінляндією. У зв'язку з цим постало питання про саморозпуск Народного Уряду, що й було здійснено... Таким чином, мета, поставлена нами, була досягнута і ми можемо висловити повне задоволення договором з Фінляндією» [73].

Судячи з газетного звіту, останні слова Молотова присутні зустріли бурхливими оплесками.

А й правда — що може бути краще? Все ж сталося винятково за побажаннями широких народних мас. Спочатку повсталі з пекла капіталістичної експлуатації трудящі Фінляндії захотіли повалити уряд «кривавих блазнів» та «білофінських маннергеймівських бандитів». Будь ласка — братський Радянський Союз послав їм на допомогу мільйонну армію і висипав на фінські міста 55 тисяч фугасних авіабомб. Потім «народний уряд» вирішив наступити на горло власній пісні і самоліквідувався. Ще краще, оскільки жодних інших цілей, крім як допомагати в усьому «панові» Куусінену, у радянського керівництва ніколи й не було, воно з готовністю пішло назустріч новим побажанням трудящих і припинило війну.

Жарти жартами, але жодних розумних пояснень припинення війни офіційно не назвали аж до саморозпуску Радянського Союзу у грудні 1991 року. Сподіваюся, читач вибачить нам те, що ми не будемо відносити «зміцнення безпеки Ленінграда» (якесь «зміцнення» нібито досягли після руйнування лінії укріплень, що відокремлювали Фінляндію від СРСР) до розряду причин несподіваного припинення війни...

Головні підсумки війни підводили, зрозуміло, не у Верховній Раді, а зовсім в інших кабінетах. З 14 по 17 квітня 1940 року в ЦК ВКП(б) відбулася нарада начальницького складу Червоної Армії, присвячена аналізу бойових дій фінської війни. У нараді взяли участь практично все вище військово-політичне керівництво країни (Сталін, Молотов, нарком оборони Ворошилов, заступники наркома Кулик і Мехліс, начальник Генштабу Шапошников, начальник Головного розвідувального управління Проскуров) і кілька десятків командирів в званнях від майора до командарма 2-го рангу (генерал-полковника).

Стенограми виступів учасників Наради розсекретили й опублікували в кінці 90-х років [20]. Вивчення цих документів змушує переглянути багато усталених стереотипів. Всупереч широко поширеній помилці, **Сталін зовсім не був засмучений, вражений, або хоча б просто незадоволений рівнем боєздатності своєї армії.** Принаймні, саме таку лінію поведінки, такий характер обговорення він подав високому зібранню. Попри те, що багато учасників Наради говорили про факти непривабливих і навіть трагічних подій, привели безліч прикладів кричущого нехлюйства, неорганізованості, слабкого і безграмотного управління на всіх рівнях, товариш Сталін був налаштований цілком благодушно. Він по-батьківськи картав тих, що провинилися, хвалив Червону Армію загалом, не забуваючи м'яко вказати на окремі недоліки, охоче і багато жартував. Обстановка була суто сімейною — зустріч суворого батька з улюбленими і люблячими синами. Загальний настрій важко передати короткими словами, тому ми змушені запропонувати читачеві розлогі цитати:

«КУРДЮМОВ. Я тут доповідаю з повною відповідальністю про те, що воювати за 40-градусного морозу в черевиках, навіть не в рваних, і в хороших чоботях, не можна, тому що через кілька днів буде 50 % обморожених... Тут є закон фізіології, на 5-й день відбувається таке переохолодження, що незалежно від вживання горілки, сала — опір організму буде знижуватися.

СТАЛІН. У товариша Курдюмова...

СТАЛІН. У вас є один агент в Англії, як його прізвище, Черній, хто він такий?

ПРОСКУРОВ. Він уже тут, це не агент, а військово-повітряний аташе, комбриг Черній.

СТАЛІН. Він писав, що через кілька днів буде великий наліт авіації на нафтопромисли Баку. Через кілька днів він писав, повідомить подробиці. Минуло шість днів, пройшли дві-три тижні, а доповнень ніяких немає.

ПРОСКУРОВ. Він приїхав і нічого не міг доповісти.

СТАЛІН. і це Черній, людина, якій ви вірите... Ви сперечаєтеся, що він чесна людина. Я кажу, що чесна людина, але дурень. (Сміх).

ОБОРІН. Тепер щодо розвідки. Я деяку претензію висуваю до розвідки. Треба сказати, що у нас агентурна розвідка була відсутня.

СТАЛІН. Її немає. Чи є вона? Чи існує вона? Чи повинна вона існувати?

ОБОРІН. Як на мене, має існувати. А у нас? Фінляндія під рукою, а що вона робить, ми не знали. А я впевнений, що на це відпускаються гроші? Вірно?

СТАЛІН. Три-чотири туристи послати, і все зроблять.

ОБОРІН. Хоча я розвідник поганий, але якби мені дали відрядження туди, я б все вивідав (Сміх).

ЧУЙКОВ. Пробратися до Гусевського (командир 54-ї дивізії 9-ї Армії) не було жодної можливості, щоб його перевірити, а він брехав... Гусевський своїми панічними телеграмами вводив нас в оману...

СТАЛІН. Кожен, хто в оточенні, вважається героєм.

ЧУЙКОВ. Пробитися не вдалося.

СТАЛІН. Пробиватися не хотіли... Навколо оточених коло звужується, і кожна точка пристрілюється, і кожен фін, татарин, китаєць пристрелить, якщо довго сидіти.... Значить, Гусевський у героях у вас не ходить?

ЧУЙКОВ. Ні.

СТАЛІН. Слава Богу.

ЧУЙКОВ. 9-я фінська дивізія, яка оточувала 54-ту, зазнала великих втрат. У ній, крім старих від 40 років і вище і жінок, нічого не залишилося.

СТАЛІН. Але все ж оточені були ви, а не старі...

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Багато було самострілів і дезертирства.

СТАЛІН. Були дезертири?

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Багато. (Зі зведень Особливих відділів НКВС з 25 січня 1940 р кінець війни затримано 3644 дезертири — М. С.).

СТАЛІН. До себе в село йшли чи в тилу сиділи?

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Було дві категорії. Одна — бігла в село, потім звідти листи писали... Я вважаю, що тут місцеві органи погано боролися.

Друга — бігли не далі обозу, землянок, до кухні. Кількох таких розстріляли... Коли з'явився загороджувальний загін НКВС, він нам дуже допоміг... Ось був такий випадок у 143-му полку. Протягом дня полк вів бій, а до вечора в цьому полку виявилось 105 самострілів. В одному полку — 105 бійців-самострілів.

СТАЛІН. У ліву руку стріляють?

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Стріляють або в ліву руку, або в палець, або в м'якоть ноги, і жоден себе не скалічить.

СТАЛІН. Дурнів немає. (Сміх).

ШТЕРН. Ніде правди діти, товариші, починали ми з вами в цій війні не блискуче. І те, що ми добилися швидко, в найважчих умовах, історичної перемоги над фінами, цим ми зобов'язані, перш за все тому, що тов. Сталін сам безпосередньо взявся за справу керівництва війною, поставив все в країні на службу перемозі. І «цивільна людина», як часто називає себе тов. Сталін, почав нас навчати і порядку, перш за все, і проведенню операцій, і використанню піхоти, артилерії, авіації, і роботі тилу, і організації військ.

СТАЛІН. Така чудова, щаслива людина! Як я це міг би зробити сам? і авіація, і артилерія...

ШТЕРН. Тов. Сталін, тільки Ви, при Вашому авторитеті в країні, могли так незвичайно швидко поставити все на службу перемозі і поставили, і нас підтягнули всіх і послали кращі сили, щоб швидше отримати цю перемогу...»

Особливе пошвавлення, масу питань і критичних зауважень з місць викликав виступ начальника управління постачання РСЧА товариша Хрульова. Сталін добродушно підбадьорив його: «Ви не гарячкуйте, вони Вас заплутають, нападати на вас будуть, тримайтеся міцніше» — потім почав ставити питання сам.

СТАЛІН. Як сушена риба?

ХРУЛЬОВ. Я зараз доповім.

СТАЛІН. Як копчена ковбаса?

ХРУЛЬОВ. Я доповім. Дозвольте доповісти про кількості, яких ми добилися за потужністю...

СТАЛІН. Про горілку нічого не сказали.

ХРУЛЬОВ. Про горілку вони знають краще за мене, тому що вони пили, а я не пив.

Надзвичайно різкі оцінки довелося вислухати командувачу 15-ї Армії Ковальову. Саме він був винним (на фронт фінської війни командармові 2-го рангу Ковальов прибув 3 січня, в командування 15-я Армії всту-

пив 12 лютого, коли оточення 18 сд і 168 сд, 34 тбр стало вже доконаним фактом), але так вже вийшло — розмовляв із ним Сталін дуже жорстко. Кінцевий же висновок цієї, найжорсткішої за весь час Наради, розмови звівся до необхідності перебудови:

СТАЛІН. Тов. Ковальов, ви людина чудова, один з героїчних командирів громадянської війни, але ви не перебудувалися по-сучасному. Помімо, перший висновок і братська порада — перебудуватися. Ви більше всіх запізнилися в цій перебудові. Всі наші командири, які мали досвід громадянської війни, перебудувалися. Фролов добре перебудувався, а Ви і Чуйков ніяк не можете перебудуватися. Це перший висновок. Ви здібна людина, хоробра, справу знаєте, але воюєте по-старому, коли артилерії не було, авіації не було, танків не було, тоді людей пускали і вони брали лінію оборони. Це старий метод. Ви людина здібна, але у вас якесь приховане самолюбство, яке заважає вам перебудуватися. Визнайте свої недоліки і перебудуйтеся, тоді справа піде.

КОВАЛЬОВ. Слухаю, тов. Сталін!

Про співвідношення сил сторін на суші, в повітрі і на морі учасники Наради намагалися не розмовляти. Начальник Генерального штабу, який не міг про це не говорити, дав таку оцінку: *«Я вважаю, що та перевага сил, яка нами була зосереджена на фронті, виявилася абсолютно правильною в стратегічному і тактичному вимірі»*. Практично єдиним, хто згадав про величезні втрати Червоної Армії, був заступник наркома оборони, начальник Головного артилерійського управління, майбутній маршал Кулик. Правда, при цьому він занижив кількість загиблих майже втричі: *«Той досвід, та кров, пролита нашими 50 тис. товаришів, кращих колишніх бійців, повинні використовувати і не хвалитися, а тут була форма хвастоців. Не так гладко було, товариші, насправді, як ви тут малювали...»* На останньому засіданні, ввечері 17 квітня із заключним словом виступив сам Господар. І от він-то намалював таку «гладку картину», до якої жоден з інших доповідачів у своїх хвастоцях не посмів дійти.

Почав Сталін з того, що в своїй улюбленій манері питань і відповідей, з багаторазовими повторами, пояснив високому зібранню, що «уряд» — тобто він сам — ні в чому жодного разу не помилився:

«Перше питання — про війну з Фінляндією. Чи правильно вчинили уряд і партія, що оголосили війну Фінляндії? Чи не можна було обійтися без війни? Мені здається, що не можна було. Неможливо було обійтися без війни. Війна була необхідною, оскільки мирні переговори з Фінляндією не дали результатів, а безпеку Ленінграда треба було забезпечити безумовно, бо його безпека є безпекою нашої Батьківщини...»

Друге питання, чи не поспішили наш уряд, наша партія, коли оголошили війну саме наприкінці листопада, на початку грудня? Чи не можна було відкласти це питання, почекати місяців два-три-чотири, підготуватися і потім вдарити? Ні. Партія і уряд вчинили абсолютно правильно, не відкладаючи цієї справи... Там, на Заході, три найбільші держави вчепилися одна одній у горло, коли ж іще вирішувати питання про Ленінград, якщо не в таких умовах, коли у них руки зайняті і нам надано сприятливу ситуацію **для того, щоб їх у цей момент вдарити** (тут і далі підкреслено мною — *М. С.*)... Відстрочити цю справу місяців на два означало б відстрочити цю справу років на 20, адже всього не передбачиш у політиці. Воювати-то вони там воюють, але війна якась слабка, чи то воюють, чи то в карти грають. **Раптом вони візьмуть і помиряться, що не виключено.** Ми мали сприятливу обстановку для того, щоб поставити питання про оборону Ленінграда і не могли її втрачати...

Третє питання. Війна оголошена, почалися військові дії. Чи правильно розмістили наші військові керівні органи наші війська на фронті? Як відомо, війська були розміщені на фронті у вигляді п'яти основних колон... Чи правильним було таке розміщення військ на фронті? Я думаю, що правильним.

Найбільша колона наших військ була на Карельському перешийку для того, щоб виключити можливість виникнення будь-яких випадковостей проти Ленінграда з боку фінів... По-друге, розвідати багнетом стан Фінляндії на Карельському перешийку, її становище сил, її оборону. По-третє, створити плацдарм для стрибка вперед і просування далі... (Після цього Сталін перерахував інші оперативні угруповання, дивним чином іменовані «колонами», по кожній з яких монотонно були повторені два завдання: «розвідка багнетом» і захоплення плацдармів «для військ, які потім підвезуть»).

Чому не можна було вдарити зі усіх п'яти боків і затиснути Фінляндію? **Ми не ставили такого серйозного завдання**, тому що війна в Фінляндії дуже важка... Ми знали, що Петро I воював 21 рік, щоб відбити у Швеції всю Фінляндію... Ми знали, що після Петра I війну за розширення впливу Росії в Фінляндії вела його дочка Єлизавета Петрівна два роки. Дечого вона домоглася, розширила, але Гельсінгфорс залишався в руках Фінляндії. Ми знали, що Катерина II два роки вела війну і нічого особливого не домоглася... Всю цю штуку ми знали і **вважали, що, можливо, війна з Фінляндією триватиме до серпня або вересня 1940 р...** Війна закінчилася через 3 місяці і 12 днів тільки тому, що наша армія добре попрацювала...»

Нарешті, фінальні акорди виступу Сталіна загриміли справжнім тріумфальним маршем:

«...Наша армія міцно стала обома ногами на рейки нової, справжньої радянської сучасної армії...

Питається, кого ми перемогли? Кажуть, фінів. Ну, звичайно, фінів перемогли. Але не це найголовніше в цій війні. Фінів перемогти — не бо'зна яка задача. Звичайно, ми мусили фінів перемогти. Ми перемогли не тільки фінів, ми перемогли ще їхніх європейських вчителів — німецьку оборонну техніку перемогли, англійську оборонну техніку перемогли, французьку оборонну техніку перемогли. Не тільки фінів перемогли, але і техніку передових держав Європи. Не тільки техніку передових держав Європи, ми перемогли їхню тактику, їхню стратегію... Ми розбили техніку, тактику і стратегію передових держав Європи, представники яких були вчителями фінів. В цьому основна наша перемога!

(Бурхливі оплески, всі встають, крики «Ура!» Вигуки: «Ура товаришу Сталіну!» Учасники наради влаштовують на честь тов. Сталіна бурхливу овацію.)

КУЛИК. Я думаю, товариші, що кожен із нас в душі, в крові, в свідомості більшовицькій носитиме ті слова нашого великого вождя, товариша Сталіна, які він виголосив з цієї трибуни. Кожен з нас має виконати вказівки товариша Сталіна. УРА, товариші! (Вигуки «Ура!»).

Зрозуміти насагу присутніх неважко, бо вони (учасники Наради) зрозуміли найголовніше: Господар задоволений. Батько простив своїх шкодливих синів, карати — цього разу — він нікого не буде. А міг і покарати. Це знали всі, і всього через півтора року, в кінці свого короткого життєвого шляху, в цьому змогли переконатися багато учасників цієї історичної Наради. У червні-липні 1941 року заарештують і потім розстріляють Клича, Оборіна, Павлова, Проскурова, Птухіна, Ричагова, Штерна. Кулика заарештують і розстріляють пізніше, 24 серпня 1950 року (причому не за реальні гріхи — провал усіх доручених йому операцій, мародерство в зоні бойових дій і «побутове розкладення» — а за те, що в п'яних розмовах товариш Кулик дозволяв собі зовсім інші, ніж на квітневій Нараді, висловлювання про великого вождя тов. Сталіна) [47, 48].

Але все це буде потім. Тоді ж, навесні 1940 року, на Червону Армію

і, перш за все, її командний склад обрушився водоспад нагород, нових звань і нових призначень. Саме після закінчення фінської війни, 4 червня 1940 року запро-

Саме після закінчення фінської війни, 4 червня 1940 року запровадили генеральські звання.

вадили генеральські звання. Центральні газети кілька тижнів поспіль друкували довжелезні списки на 949 новоспечених генералів. Вищої нагороди країни — звання Героя Радянського Союзу — удостоїли 412 осіб (в чотири рази більше, ніж буде нагороджено за мужність, проявлену в битві за Москву). Ордени та медалі вручили і 50 тис. бійців і командирів. 70 частин і з'єднань нагородили орденами Леніна і Червоного Прапора [66, 81].

Майже всі учасники квітневої Наради піднялися по службових сходах. Комдив Гореленко в «зимову війну» командував 50-м стрілецьким корпусом, Велику Вітчизняну зустрів на посаді командира 7-ї Армії. Командир 100-ї стрілецької дивізії комбриг Єрмаков став командувачем 50-ї Армії. Командир 1-го стрілецького корпусу комдив Козлов став командувачем військами Закавказького військового округу. Командир 39-ї танкової бригади комбриг Лелюшенко став командиром 21-го мехкорпусу. 2-й мехкорпус очолив колишній командир 8-ї стрілецької дивізії комбриг Новосельський. Командир 142-ї стрілецької дивізії комбриг Пшенніков став командувачем 23-ї Армії. Начальник артилерії 7-ї армії комкор Парсегов став командувачем артилерії найбільшого в країні Київського Особливого військового округу (КОВО). Командувач ВПС 9-ї Армії комкор Ричагов у 29 років став начальником Управління ВПС Червоної Армії і заступником наркома оборони.

Та найзапаморочливіший злет випало пережити командир 70-ї стрілецької дивізії. У червні 1940 року колишній комдив Кирпонос командує військами всього Ленінградського військового округу, а з лютого 1941 року вже в званні генерал-полковника стає командувачем КОВО. Під керівництвом колишнього командира дивізії (до цього — начальника піхотного училища в провінційній Казані) опинилося угруповання військ, що значно перевищує за чисельністю сухопутну армію Великобританії або США... Навіть командувача 15-ї Армії Ковальова, хоча йому на Нараді довелося вислухати від Сталіна чимало міцних слів, відправили в почесне і досить комфортне заслання — на посаду командувача Забайкальським фронтом.

Першим, головним і фактично єдиним аргументом на користь версії про те, що Сталін нібито був дуже незадоволений діями Червоної Армії, є факт зміни керівництва Наркомату оборони (травень 1940 року), а потім і Генерального штабу (серпень 1940 року). При цьому дивним чином ігнорується інший факт — на звільнені після відставки Ворошилова і Шапошникова місця призначили найголовніших «героїв» фінської війни. Наркомом оборони став С. К. Тимошенко, який займав із 7 січня

по 26 березня 1940 року посаду командувача військами Північно-Західного фронту. Начальником Генерального штабу став колишній командувач військами ЛенВО і 7-ї Армії К. П. Мерецков, тобто саме той воєначальник, який із самого початку керував оперативним плануванням війни і підготовкою театру військових дій до наступу.

Так само дивним чином з поля зору істориків випав інший факт — куди саме Сталін «вигнав у ший» Ворошилова. Але ж достатньо відкрити будь-який, зовсім несекретний біографічний довідник, аби дізнатися про те, що після звільнення від обов'язків наркома оборони товариш Ворошилов того ж дня, все в тому ж вищому військовому званні маршала Радянського Союзу, став головою Комітету оборони при уряді СРСР. 30 червня 1941 року Ворошилов увійшов до складу Державного комітету оборони, тобто в число тих п'яти осіб (Сталін, Молотов, Ворошилов, Маленков, Берія), в руках яких формально-юридично зосередилася вся влада в країні. Крім цієї, найвищої державної посади, маршал Ворошилов отримав і дуже високий пост у військовому керівництві: 10 липня 1941 року його призначили Головнокомандувачем військами Північно-Західного стратегічного напрямку.

Формально-декоративною, розрахованою насамперед на західних військових аналітиків, була і відставка Шапошникова. Звільнивши його від обов'язків начальника Генерального штабу, Сталін призначив Шапошникова (до якого він, за словами всіх мемуаристів, відчував незмінну повагу) на почесну «синекуру» заступника наркома оборони СРСР і нагородив присвоєнням звання маршала Радянського Союзу. Через один місяць і один тиждень після початку Великої Вітчизняної війни маршал Шапошников знову став начальником Генерального штабу. Він помер 26 березня 1945 року і за спеціальним наказом Сталіна був удостоєний унікальних почесностей: в пам'ять про нього в Москві провели салют у 24 залпи зі 124 гармат. Це не дуже схоже на «опалу» і «вигнання»...

То чому ж Сталін не довів вторгнення до Фінляндії до логічного і всіма очікуваного завершення?

У пошуках відповіді на це, ключове для розуміння всіх наступних подій, питання звернемося знову до промови Сталіна на Нараді вищого командувача 17 квітня 1940 року. Це, без перебільшення, дивовижний і загадковий текст. Дешифрувати його таємний сенс трохи легше, ніж однозначно інтерпретувати пророцтва Нострадамуса. Перш за все, впадає в око відверта, неприхована, явна брехня (чого раніше за товаришем Сталіним не спостерігалось). Кого Сталін хотів обдурити, розповідаючи своїм майбутнім генералам про те, що «затискати Фінляндію» він

і не планував, метою операції нібито були лише «розвідка багнетом» і захоплення плацдармів, на які ще треба було підвезти якісь «головні сили», що воювати збиралися до вересня 1940 року? Хай би вже він виступав на польовому стані перед колгоспниками (щоправда, в колгоспи, так само як і на заводи з фабриками, Сталін якраз ніколи й не їздив...), але ж учасники Народи не просто знали про реальний план фінської кампанії. Вони його розробляли. Саме вони і малювали червоні стрілки на картах, проміряли з циркулем кілометри маршрутів, прораховували потрібну кількість «добового продфуражу для особового і кінського складу». У планах, які вони розробили, і які потім повернулися до них у вигляді обов'язкових для виконання наказів і директив, **були абсолютно конкретно вказані мета операції, її терміни і рубежі.**

Мета: *«завдати рішучої поразки фінській армії..., розгромити головне угруповання військ противника..., захопити флот Фінляндії і не допустити його відходу в нейтральні води..., знищити авіацію і аеродромні споруди противника...»*

Рубежі: *«опанувати районом Хіітола, Іматра, Вііпурі (Виборг). Після виконання цього завдання бути готовим до подальших дій вглиб країни по обстановці..., розбити фінські частини в районі Суоярві, Сортавала, опанувати їх укріпленої смугою між оз. Яніс-Ярви і Ладозьким озером..., оволодівши районом Кемі, Оулу (Улеаборг), відрізати сполучення Фінляндії зі Швецією через сухопутний кордон...»*

Терміни: *«проведення операції на Відліцькому напрямку протягом 15 днів, на Карперешійку 8—10 днів при середньому просуванні військ 10—12 км на добу» [97].*

Все це можна звести до одного короткого слова: розгром. Планувався повний розгром збройних сил Фінляндії, причому в досить короткі терміни. Ні про яку «розвідку боєм», ні про яке «відкиданні білофінів від стін міста Леніна» мова не йшла. Та й дивно було б розгортати 58 дивізій тільки для того, щоб розвідати «розташування сил і оборону» фінської армії, яка в мирний час складалася з трьох дивізій і однієї бригади... що ж стосується «подальших дій просування вглиб країни», то сенс, мета і зміст цих майбутніх дій був доведений до відома не тільки вищого командного складу РСЧА, але і всіх робітників і колгоспниць Країни Рад. *«Радянський уряд не визнає так званий «фінський уряд», який вже покинув місто Гельсінкі і зник у невідомому напрямку (ця явна брехня не була новинкою — тов. Молотов просто продублював ті формулювання, які вже використав 17 вересня 1939 року для обґрунтування вторгнення і подальшої окупації Східної Польщі). Радянський уряд визнає тільки*

Народний уряд Фінляндської демократичної республіки, з яким уклав Договір про взаємну допомогу і дружбу».

Цю чудову відповідь тов. Молотова на запит шведського посланця Вінтера опублікувала 5 грудня 1939 року на першій шпальті «Правда» і теоретично її мусили вивчити в кожному трудовому колективі. І якщо на сторінках газети «Правда» так званий «народний уряд» більше не з'являвся, то в секретних документах він ще довго продовжував жити своїм примарним життям. Ось, наприклад, 23 лютого 1940 року член ЦК ВКП(б) тов. Куусінен шле з Москви в Москву, в ЦК ВКП(б) вітання від імені «народного уряду Демократичної Фінляндії». У ньому він висловлює свою тверду переконаність у тому, що *«за допомогою славної Червоної Армії і Військово-морського флоту СРСР наш народ скоро доб'ється свого повного звільнення від варварського ярма плутократичної зграї Маннергейма — Рюті— Таннера, злочинних провокаторів війни, підкуплених іноземними імперіалістами»* [79].

Найголовніше в цьому документі — дата. За два тижні до того, як «варварський ватажок плутократичної зграї», тобто прем'єр-міністр Фінляндії Рісто Рюті, прибув до Москви для підписання мирного договору, тов. Куусінен все ще сподівався на «швидке і повне звільнення».

Загальноприйнята, усталена в історичній літературі відповідь на всі ці знаки питання, так само як і на головне питання, винесене в заголовок цього розділу, відоме. Сталін насправді був вкрай стурбованим, якщо не сказати «наляканим» — але не величезними втратами і мізерними успіхами своєї армії, а планами і діями англо-французького блоку. Саме

Боязнь опинитися втягнутим у війну з об'єднаною коаліцією «передових держав Європи» і спонукала Сталіна до рішення не спокушати долю і зупинити похід на Гельсінкі на півдорозі.

це — боязнь опинитися втягнутим у війну з об'єднаною коаліцією «передових держав Європи» — і спонукало Сталіна до рішення не спокушати долю і зупинити похід на Гельсінкі на півдорозі (в прямому і переносному сенсі цього слова).

«Рішення Москви припинити війну пояснювалося перш за все побоюваннями втручання в конфлікт Великобританії і Франції» [14]. «В умовах різко збільшеної загрози втручання у війну Англії та Франції радянське керівництво було змушене піти на переговори і укладення миру з законною фінською владою» [34]. «Може бути, ознаки підтримки фінів Англією і Францією виявилися головним фактором, який спонукав Радянський Союз змінити свою позицію» [51]. «Продовження бойових

дій до повної військової перемоги над Фінляндією вело до неминучого збройного втручання у війну західних держав. У підсумку 6 березня радянське керівництво повідомило про свою готовність почати в Москві мирні переговори з Фінляндією» [52].

«Щоб уникнути майбутніх ускладнень із західними державами, радянському керівництву довелося наступити на горло власній пісні й задовольнитися поки анексією великих територій у Карелії» [65]. Про те ж саме — правда на зовсім феєричній мові більшовицької пропаганди — було сказано і в секретному директивному листі Виконкому Комінтерну від 18 березня 1940 року: *«Нова перемога миролюбної політики Радянського Союзу перекреслила англо-французькі військові плани, дозволила утримати Скандинавію від вступу у війну...»* [82]. Примітно, що навіть в підцензурних спогадах К. П. Мерецкова (видання 1984 року) наводяться такі слова Сталіна, сказані ним у телефонній розмові з Мерецковим 10 березня 1940 року: *«Затягування війни дасть змогу французам і шведам надіслати підкріплення, і замість війни з однією державою ми вплутаємося у війну з коаліцією»* [93, с. 185].

По правді кажучи, прямих документальних підтверджень цієї версії не існує. Швидше за все, їх ніколи і не вдасться виявити: Сталін не довіряв свої потаємні думки ні паперові, ні навіть вухам найближчих соратників. Вище ми вже детально розглянули те, як він розмовляв із вищим командним складом своєї армії. У повному невіданні про багато реальних планів Сталіна перебували і вищі партійні чиновники. «Які конкретно територіальні претензії були висунуті, які політичні вимоги, які взаємини повинні були скластися, я зараз не пам'ятаю, але мабуть якісь умови були висунуті з тим, щоб Фінляндія стала дружньою країною. Ця мета переслідувалася, але як це виражалось, як формулювалося, я цього не знаю. Я навіть ці документи і не читав і не бачив». Це не мемуари голови колгоспу з російської глибинки. Це фрагмент із знаменитих «Спогадів» М. С. Хрущова, на той момент — члена Політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК найбільшої в СРСР української республіканської компартії. Проте багато непрямих доказів дають змогу з великою вірогідністю припустити, що несподіване (а саме так його і сприйняли в усьому світі) припинення війни може бути пояснено тільки реакцією Сталіна на зміну зовнішньополітичної обстановки.

У відомому сенсі такими «непрямими доказами» можна вважати і ті заклинання, якими Сталін завершив свою промову 17 квітня 1940 року (*«німецьку оборонну техніку перемогли, англійську оборонну техніку перемогли, французьку оборонну техніку перемогли. Не тільки фінів перемогли,*

але і техніку передових держав Європи. Не тільки техніку передових держав Європи, ми перемогли їхню тактику, їхню стратегію...»). Прекрасно знаючи, що нікого він не переміг, більше того — навіть побоявся вступити в прямий конфлікт із Заходом, — Сталін, імовірно, намагався таким чином втішити себе і своїх зачарованих слухачів. Не менш показовою є й промовиста обмовка, яку допустив у свій промові Сталін («коли ж іще вирішувати питання про Ленінграді, якщо не в таких умовах, коли у них руки зайняті і нам надано сприятливу нагоду для того, щоб їх у цей момент вдарити»).

Зрозуміло, Сталін хотів сказати лише про сприятливу можливість для удару по Фінляндії, що виникла в той момент, коли «у них» (тобто у англо-французького блоку) «руки були зайняті» війною проти Німеччини. Але образа і прихована ненависть «до них» (тобто до своїх майбутніх союзників, у яких восени 1941 року він випрошуватиме не тільки зброю, але й солдатів для захисту своєї імперії, що розвалювалася) виплеснулися з підсвідомості назовні в цьому маленькому слові «їх».

Незрівнянно більш значущою є історія з Петсамо (Печенга). Це заполярне місто і незамерзаючий порт на Баренцевому морі, на стику кордонів Норвегії, Фінляндії і СРСР, мав велике економічне (найбільші в Європі нікелеві рудники) і військово-стратегічне (північні «морські ворота» Фінляндії) значення. Війська 14-ї Армії зайняли Петсамо в перші ж дні війни. Потім наступ 14-ї Армії вглиб Фінляндії успішно продовжувався, незважаючи на важкі природні умови: полярна ніч, завірюха і сильні морози, які доходили в окремі дні до 50 градусів. До кінця війни 52-га стрілецька дивізія дійшла до 150-го кілометра по шосе Петсамо-Рованіємі. Всі ці досягнення були зведені до нуля, коли за умовами мирного договору від 12 березня 1940 року Петсамо повернули Фінляндії. Ситуація стає ще більш дивною, якщо порівняти її з тим, як було вирішене територіальне питання в Приладозькій Карелії і на Карельському перешийку: **на всіх ділянках лінія кордону пройшла значно (іноді на багато десятків кілометрів) далі на північ і на північний захід від тієї лінії фронту, яка склалася станом на 12 березня 1940 року.** І зокрема, Кексгольм, Антреа, Хітола, Сортавала, Лоймола, Суоярві (ці назви будуть ще багато разів зустрічатися на сторінках нашої книги) перейшли до Радянського Союзу саме за умовами Московського договору, а зовсім не були захоплені у бою.

Єдиним розумним поясненням того єдиного випадку, коли в одному-єдиному пункті СРСР не взяв додатково, а, навпаки, віддав частину захопленого, є те, що концесія на нікелеві рудники Петсамо належала британській (точніше кажучи — канадській) фірмі. Таким чином, анексія

Петсамо означала б пряме збройне захоплення власності Британської імперії, на яке Сталін не наважився. Слід відзначити і той факт, що від початку війни одна з трьох дивізій 14-ї Армії (14-та стрілецька) в бойових діях проти «білофінів» не брала участі, а була (за винятком 95-го стрілецького полку) розгорнута на узбережжі Кольського півострова, маючи завдання відбити можливу висадку морського десанту західних союзників [33].

Яскравою ілюстрацією тієї тривоги і невпевненості, в яких на початку весни 1940 року перебував Сталін, може служити і нижченаведений звіт посла гітлерівської Німеччини в СРСР графа Шуленбурга, відправлений з Москви до Берліна 11 квітня 1940 року:

«Протягом деякого часу нами спостерігалася явно несприятлива відносно нас зміна ставлення з боку радянського уряду. Ми несподівано зіткнулися з труднощами, які в багатьох випадках були абсолютно необґрунтовані, у всіх сферах... Радянський уряд раптом взяв назад вже дані ним обіцянки щодо «бази Норд», в якій зацікавлений наш військово-морський флот, і т. д. Ці перешкоди досягли своєї найвищої точки в тимчасовому припиненні поставок нам нафти і зерна. 5-го числа цього місяця у мене відбулася тривала розмова з паном Мікояном, під час якої позиція Народного Комісара була вкрай недоброзичливою...

Ми марно питали себе, у чому можлива причина несподіваної зміни позиції радянської влади. Я підозрював, що неймовірний шум, піднятий нашими супротивниками (в даному випадку, безсумнівно, малися на увазі Англія і Франція — *М. С.*), їхні різкі нападки на нейтралів, особливо на Радянський Союз, і на нейтралітет взагалі не лишилися нерезультативними, оскільки радянський уряд боїться бути залученим Антантою у велику війну (до якої він не готовий) і з цієї причини хоче уникнути всього, що може послужити для англійців і французів приводом для звинувачення СРСР в поведінці, яка суперечить нейтралітету, або в гарячій підтримці Німеччини. Мені здавалося, що **несподіване завершення фінської війни** (підкреслення моє — *М. С.*) відбулося з тих самих міркувань... Ситуація стала такою нестерпною, що я вирішив звернутися до пана Молотова для того, щоб обговорити з ним ці питання... Фактично, візит до пана Молотова так і не відбувся до ранку 9-го квітня, тобто мав місце вже після наших скандинавських операцій (мається на увазі початок операції «Везерюбунг», в ході якої були окуповані Данія і Норвегія — *М. С.*).

Під час цієї розмови стало очевидним, що радянський уряд знову зробив повний поворот кругом. Несподіване припинення поставок нафти і зерна назвали «зайвою ретельністю підлеглих інстанцій», яку негайно скасують... Пан Молотов був сама люб'язність, він з готовністю вислухав

всі наші скарги і обіцяв виправити ситуацію. За власним рішенням він торкнувся низки цікавих для нас питань і оголосив про їх вирішення в позитивному сенсі. Я мушу зізнатися, що був повністю вражений такою зміною.

З моєї точки зору є тільки одне пояснення такого повороту подій: наші скандинавські операції повинні були принести радянському уряду велике полегшення, зняти, так би мовити, величезний тягар тривоги... Якщо англійці і французи мали намір зайняти Норвегію та Швецію, то можна з певністю припустити, що радянський уряд знав про ці плани і, очевидно, був наляканий ними. Радянському уряду ввижалася поява англійців і французів на узбережжі Балтійського моря, йому бачилося, що буде знову відкрите фінське питання. Нарешті, їх найбільше лякала небезпека залучення у війну з двома великими державами. Очевидно, ця боязнь була нами ослаблена. Тільки цим можна пояснити повну зміну позиції пана Молотова. Сьогоднішня велика стаття в «Известиях», яку ніхто не омине увагою, про нашу скандинавської кампанію, здається одним глибоким зітханням полегшення» [70, с. 46—47].

Ця фраза про «глибоке зітхання полегшення» дає ключ до розуміння тієї дивної на перший погляд благодюшності, в якій тов. Сталін провів нараду зі своїми воєначальниками. Нарада почалася 14 квітня 1940 року — через п'ять днів після початку бойових дій у Норвегії і саме в той день, коли західні союзники домоглися великого успіху в Нарвіку і Тронхеймі. Війна на суші і на морі ставала запеклішою, і в цій обстановці можна було вже не сумніватися в тому, що Захід начисто забув про колишні плани «порятунку Фінляндії» (точніше кажучи — порятунку власної репутації, неабияк підмоченої боягузливою тримісячною бездіяльністю). Не треба бути екстрасенсом, аби зрозуміти, яка думка домінувала в той момент у свідомості товариша Сталіна. «Пронесло» — саме це радісне відчуття стало лейтмотивом його виступу на Нараді. Сам того не бажаючи, Гітлер не тільки позбавив Сталіна від тривожного очікування висадки англо-французького експедиційного корпусу на півночі Фінляндії, але і врятував сталінських генералів від гніву Хазяїна.

Розділ 1.5.

Підсумки та обговорення

Фінляндія як така не займала багато місця ні в думках Сталіна, ні в оперативних планах Генерального штабу Червоної Армії (Шапошников: *«Фінський театр військових дій в загальному нашому оперативному плані посідав при відомій політичній обстановці другорядне становище, абсолютно не те, яке він отримав під час бойових дій, що сталися»*). Звіт комісії Головного штабу ВМФ СРСР: *«Основна лінія бойової підготовки флоту була спрямована в бік підготовки до війни з противником, який має великий флот, до війни ж з Фінляндією конкретно не готувалися»*. Ворошилов: *«Польща, Румунія і всякі там Прибалтики, вони вже у нас з рахунків давним-давно зняті, цих панів ми в будь-який час за будь-яких обставин зітремо в порошок»*). Велика Гра, яку Сталін розпочав влітку 1939 року, мала привести до встановлення радянської гегемонії не в малолюдній Фінляндії, а на більшій частині Європейського континенту.

На початку Гри Сталін зробив блискучий хід. Важко буде знайти в його довгому політичному житті приклад іншого, настільки ж масштабного, швидкого і шаленого успіху, яким був союз із Гітлером, встановлений у серпні—вересні 1939 року. Одним коротким ударом Сталін перемішав усі фігури на загальноєвропейському (та й на загальносвітовому) полі й залишив англо-французький блок (керівники якого вже встигли дати Польщі офіційні гарантії військової допомоги!) один на один з берлінським параноїком, який після укладення пакту Молотова — Ріббентропа вознісся у той стан, який відповідає приказці «п'яному море по коліно». Європейська війна стала неминучою, і вона почалася рівно за тиждень після підписання пакту.

В обмін лише за невтручання Сталіна у війну (і вельми обмежену, швидше ритуальну, ніж фактичну, військову допомогу) Гітлер віддав йому 50,4 % території Польщі (за розгром якої німецький вермахт заплатив життями 16 тис. солдатів), надав Сталіну повну свободу рук в Естонії, Латвії, Литві, Бессарабії та Фінляндії, надав вільний доступ сталінських «інженерів» на найважливіші військово-промислові підприємства

Німеччини, в обмін на сиру руду і вичіски льону продав новітні зразки бойових літаків, танків, гармат, кораблів, радіостанцій... В ейфорії від своїх перших успіхів Гітлер не встиг помітити того, що Сталін — у повній відповідності із заповідями свого великого вчителя — підтримує його, як «мотузка підтримує повішеного» (В. І. Ленін, ПЗТ, т. 41, с. 73). Лише влітку 1940 року до Гітлера дійшло, нарешті, розуміння того простого факту, що він віддав в руки Сталіна не один навіть, а цілих три «рубильники», здатних «вимкнути» економіку Німеччини.

Один з них перебував на нафтових промислах Румунії, які після виходу Червоної Армії на рубіж річки Прут опинилися в радіусі досяжності навіть найлегших одномоторних бомбардувальників. Другим були шведська залізна руда і фінський нікель, поставка яких після встановлення радянського контролю над Фінляндією опинилась би цілком у залежності від доброї волі Сталіна. Третім «рубильником» була безмежна сталева стрічка Транссибу, по якій в Німеччину йшов транзитний потік каучуку, вольфраму, соєвих бобів з країн Південно-Східної Азії. Без цих найважливіших джерел сировини німецька військова машина могла б протриматися півроку, щонайбільше — рік.

На жаль, грандіозний і дуже «дешевий», безкровний успіх запаморочив голову товаришеві Сталіну. (Хрущов: *«Він буквально ходив гоголем, задерши носа, і буквально говорив: «Надув Гітлера! Надув Гітлера!»*).

Грандіозний і дуже «дешевий», безкровний успіх запаморочив голову товаришеві Сталіну.

Плануючи анексію Прибалтики, Сталін просто не подумав про те, що одна з відданих в його розпорядження країн поведе себе не як об'єкт, а як повноправний, одухотворений суб'єкт світової політи-

ки. Вперте небажання прогнутися, виявлене керівництвом Фінляндії, викликало у нього подив і вкрай роздратовало. Всі питання — на думку Сталіна — одночасно були вже вирішені. Великі Боси про все вже домовилися. Кому цікаво слухати думку фінського уряду? Хто взагалі дозволив йому мати якусь «думку» про те, що вже вирішили між собою Гітлер і Сталін? Та й взагалі — що це за уряд такий? Політичні картярі. Блазні горохові. Фінляндська комаха. Нікчемна блоха...

Опинившись у полоні негативних емоцій, Сталін почав робити одну помилку за іншою. Навіщо було влаштовувати весь цей найдурніший спектакль з «урядом Куусінена»? Навіщо було публічно називати озброєного супротивника «блохою» і «комахою»? Навіщо було кричати про «червоний прапор над президентським палацом у Гельсінкі» ДО ТОГО,

як Червона Армія увійшла в місто? Навіщо було заганяти себе в ситуацію, з якої не можна було вийти без втрати престижу? Чому 230 тис. снарядів на день посипалися на фінські укріплення в останні, а не в перші дні війни? Чому Червона Армія розпочала бойові дії лише однією третиною тих сил, які були зосереджені на фінському театрі військових дій під кінець війни?

На жаль, на всі ці питання є конкретна відповідь. На жаль, тому що ту ж саму помилку Сталін повторив — тільки з незрівнянно важчими, трагічними наслідками — влітку 1941 року. **Сталін не брав до уваги те, що в його епоху називалося «свідомістю», а сьогодні — «людським фактором».** Оцінюючи співвідношення сил протиборчих сторін, Сталін рахував дивізії, гармати, танки, літаки.

Всього цього у нього було багато, дуже багато, в десятки разів більше, ніж в упертої Фінляндії. Які могли бути за таких умов сумніви в неминучій і швидкій перемо-

Одну і ту ж помилку Сталін повторив — тільки з незрівнянно важчими, трагічними наслідками — влітку 1941 року.

зі? І ніхто з натовпу тупиць і лизоблюдів, якими він себе оточив, не набрався сміливості сказати Господарю, що один полк фінських резервістів, готових померти заради того, щоб не жити під владою Сталіна, в бою буде коштувати більше двох кадрових дивізій Червоної Армії, набраних з підневільних колгоспних рабів. Більше того — Сталіна хором запевняли в тому, що його піддані *«усі як один з радістю готові віддати життя за велику справу Леніна-Сталіна, і в ім'я цієї ідеології бійці, командири і політпрацівники готові завжди віддати своє життя»* (Ворошилов, промова на XVIII-му з'їзді ВКП(б)). Втім, чого ми хочемо від Ворошилова, якщо і сьогодні, через вісімдесят років, обговорюючи причини невдалого дебюту Червоної Армії у фінській війні, чимало російських істориків продовжують жувати стару жуйку про «лютий мороз», «розтягнутість комунікацій», та «незламні ДОТи лінії Маннергейма»...

Своїх помилок товариш Сталін ніколи не визнавав публічно — але майже завжди швидко усвідомлював і з незламною наполегливістю виправляв. Невдачу грудневого наступу він оцінив цілком адекватно, тобто відповідно реальності. Без втішного самообману, але й без паніки. Та й з чого б йому було панікувати? 18 тисяч убитих і зниклих безвісти? Не велика біда — влітку 1938 року, в розпал Великого терору за один день розстрілювали по 5 тисяч чоловік. І нічого. Баби нових понародили. Двох дивізій проти одного фінського полку мало? і це можна вирішити — пошлемо 12 дивізій. І у нас ще залишиться. Снаряди були,

гармати були, дивізії були, отже і остаточний розгром фінської армії був питанням часу.

Але ось саме часу Сталіну і не вистачило. До небезпеки військового втручання англо-французького блоку Сталін поставився дуже серйозно —

До небезпеки військового втручання англо-французького блоку Сталін поставився дуже серйозно.

і це також було цілком адекватно реальності. Загроза була дуже великою, щоб нею можна було знехтувати. Ні, зрозуміло, що ніякого «150-тисячного експедиційного

корпусу», яким радянські історики-пропагандисти десятки років лякали довірливих людей, не було і в згадках. Після всіх нескінченних нарад, засідань, обговорень і заяв союзники (Англія і Франція) твердо і конкретно пообіцяли Маннергейму, що до кінця березня (!!!) до Фінляндії прибуде «перший ешелон» у складі трьох бригад і декількох окремих батальйонів загальною чисельністю 15,5 тис. бійців. Аби підсолодити цю пігулку, вони додали, що «це будуть добірні війська», а слідом за першим ешелonom до Фінляндії (якщо вона на той час ще існуватиме) прибуде й другий ешелон, що складається — страшно сказати — аж з трьох британських дивізій. Зрозуміло, це зовсім не ті сили, якими можна було радикально змінити співвідношення сил на фінському театрі військових дій або принаймні збентежити Сталіна. **Його побоювання були пов'язані з тим, що союзники скористаються ситуацією для того, щоб відкараскатися від війни з Німеччиною.** («Воювати-то вони там воюють, але війна якась слабка, чи то воюють, чи то в карти грають. Раптом вони візьмуть і помиряться, що не виключено»).

Такий розвиток подій був цілком імовірним, і він загрожував розвалити весь стратегічний план Сталіна по використанню європейської війни для власної мети. До цього він, подібно до мудрої мавпи з китайської притчі, «сидів на горі, спостерігаючи за сутичкою двох тигрів». У цій комфортній позиції радянські керівники хотіли б перебувати й далі. («Якщо вже у цих панів є таке нестримне бажання воювати, нехай воюють самі, без допомоги Радянського Союзу. (Сміх. Оплески) Ми б подивилися, що це за вояки».

Сталін, подібно до мудрої мавпи з китайської притчі, «сидів на горі, спостерігаючи за сутичкою двох тигрів». У цій комфортній позиції радянські керівники хотіли б перебувати й далі.

Молотов, промова на Сесії Верховної Ради СРСР 31 серпня 1939 року). Тепер, в умовах тривалої війни з Фінляндією, після того, як всі побачили, що за «вояки» сидять у Кремлі, а й панове Даладье

і Чемберлен (у яких, як відомо, ніколи не було «нестримного бажання» воювати проти Гітлера) отримали прекрасну нагоду для того, щоб повернути гармати в інший бік.

У такій ситуації до початку 1940 року зробити це їм було б одночасно і легко, і вигідно. Легко, тому що Ліга Націй вже прийняла відповідні резолюції, в яких дії Радянського Союзу назвала «агресією», а всіх учасників Ліги Націй закликали надати допомогу жертві агресії. Таким чином, незаперечна правова база для збройного втручання у війну на боці Фінляндії була створена. Крім того, «не по уму старанний» товариш Молотов своїми абсо-

Ліга Націй вже прийняла резолюції, в яких дії Радянського Союзу назвала «агресією», а всіх учасників Ліги Націй закликали надати допомогу жертві агресії.

лютно розбещеними промовами публічно оголив (і навіть більше — значно перебільшив) роль СРСР як фактичного союзника гітлерівської Німеччини. А це давало підстави всьому світові подати будь-які антирадянські дії (в тому числі і плановані авіаційні удари по нафтопромислах Баку) як удар по «базі тилового постачання» фашистського рейху. Виняткова вигода становища полягала в тому, що після висадки на півночі Норвегії англо-французький експедиційний корпус просто не міг пройти до Фінляндії інакше, ніж через район шведських залізних рудників Елліваре-Кіруна. Розсекречені після війни документи командування союзників однозначно свідчать про те, що встановлення контролю над шведськими рудниками і незамерзаючими портами Норвегії цікавили їх набагато більше, ніж благородна місія «порятунку Фінляндії» [65].

Як би вчинила Німеччина, якби збройний конфлікт між СРСР і англо-французьким блоком став реальністю? Про це можна тільки здогадуватися. Але не випадає ні на мить сумніватися в тому, як оцінював можливий розвиток ситуації сам Сталін. *«Треба запам'ятати найважливіше — філософію Леніна. Вона неперевершена і добре було б, щоб наші більшовики засвоїли цю філософію»*. Саме відповідно до цієї «неперевершеної філософії» міжнародна буржуазія в будь-який момент мусила відкинути всі свої внутрішні розбіжності і об'єднатися для боротьби з першою в світі «пролетарською державою». Нав'язлива ідея про те, що «вони раптом візьмуть і помиряться» нічним кошмаром переслідувала Сталіна протягом всієї світової війни. Навіть після того, як Черчилль і Рузвельт — у повному протиріччі з усією «філософією Леніна» — кинулися рятувати його з тієї пастки, в яку він сам себе загнав, маніакальна підозрілість Сталіна

не зникла. Тоді ж, узимку 1940 року, Сталін оцінював ситуацію в найпохмуріших тонах (*«Ми знали, що фінів підтримують Франція, Англія, нішком підтримують німці, шведи, норвежці, підтримує Америка, підтримує Канада. Знаємо добре. Треба у війні передбачити всякі можливості, особливо не випустити з уваги найгірші можливості.»*) Найгірша можливість полягала в тому, що через «нікчемну блоху» мудрій мавпі доведеться спуститися з гори і вступити в сутичку з одним із тигрів, а може стати ся — і з двома тиграми одночасно...

Віддамо належне товаришу Сталіну — обираючи між інтересами справи і особистим престижем, він тоді обрав інтереси справи. Перша пропозиція про готовність радянського керівництва викинути за непотрібністю «уряд Куусінена» і укласти мирний договір із законною владою Фінляндії надійшла в Гельсінкі 30 січня 1940 року. Територіальні вимоги Радянського Союзу були при цьому сформульовані дуже розпливчато (*«Необхідно також враховувати, що вимоги Радянського Союзу не обмежаться тими, які були висунуті під час переговорів з панами Паасікві і Таннером у Москві, оскільки після цих переговорів з обох сторін пролилася кров...»*) [22, 23]. У будь-якому випадку, цей дипломатичний демарш свідчив про готовність Сталіна припинити війну навіть до досягнення хоча б мінімальних військових успіхів, які могли б дали змогу великій державі «зберегти обличчя».

На жаль, небезпечна хвороба, яку товариш Сталін називав «запамороченням від успіхів», набула поширення не тільки в Москві, але і в Гельсінкі. У відповіді, яку фінський уряд дав 2 лютого 1940 року, було більше образи і гордості (по-людськи цілком зрозумілих), ніж здорового глузду. (*«Уряд Фінляндії не починав і не бажав війни... Фінляндія була задоволена своєю колишньою позицією, в основі якої лежали вільно укладені договори, і Фінляндія не вимагала для себе нічого... Уряд Фінляндії вважає, що передача територій може бути здійснена тільки шляхом обміну»*) [22, 23]. По суті справи, Сталіну запропонували визнати свою повну воєнну поразку і повернутися у початкову точку ні з чим. Хіба що зі згодою Фінляндії на обмін деяких територій. І не більше того.

Навіть такі заяви «фінської комахи» Сталін обдумував цілих дев'ять днів (!), перш ніж 11 лютого тривале затишшя на фронті розірвав гуркіт артилерійської канонади, яка сповістила про початок генерального на-

Небезпечна хвороба, яку товариш Сталін називав «запамороченням від успіхів», набула поширення не тільки в Москві, але і в Гельсінкі.

було більше образи і гордості (по-людськи цілком зрозумілих), ніж здорового глузду. (*«Уряд Фінляндії не починав і не бажав війни... Фінляндія була задоволена своєю колишньою позицією, в ос-*

ступу Червоної Армії на Карельському перешийку. Ймовірно, на рішення Сталіна зробити другу спробу швидкого військового вирішення питання вплинула й інформація, що надходила дипломатичними і розвідувальними каналами, яка свідчила, що далі порожніх розмов і писання чергових «планів» англо-французьке командування йти наразі не збирається. Ще через місяць, на початку березня 1940 року в Москві чітко зрозуміли два взаємозалежні факти: розгром фінської армії неминучий, але досягти його швидко не вдасться. Незважаючи на концентрацію величезних сил, стрімкий марш-кидок по маршруту Виборг-Гельсінкі так і не стався. Червона Армія наступала, але з величезними втратами, метр за метром болісно «прогризаючи» фінську оборону. Наближалось весняне бездоріжжя і загрожувало ще більше знизити темпи наступу, оскільки серед талих боліт та озер (крижаний панцир яких використовувався як злітні смуги оперативних аеродромів) Червона Армія втрачала свою ключову перевагу в танках і важкій артилерії.

На початку березня 1940 року в Москві чітко зрозуміли два взаємозалежні факти: розгром фінської армії неминучий, але досягти його швидко не вдасться.

З іншого боку, загроза втручання в конфлікт західних держав набула вже зовсім конкретних обрисів: 13 березня німці виявили англійські підводні човни в балтійських протоках [65, с. 33], кілька тихохідних транспортів з військами союзників уже вийшли в море [95, с. 110]. «Найнайгірша можливість» починала реалізовуватися, і мирний договір у Москві уклали буквально за кілька днів до можливої висадки англо-французького експедиційного корпусу в Скандинавії.

Підводячи в своїх мемуарах підсумки «зимової війни», маршал Маннергейм пише:

«Причини того, що Радянський Союз — хоча б тимчасово — вирішив відмовитися від своїх початкових планів, носили перш за все військовий характер... Блискавичного успіху не вийшло... До того ж виникла ціла низка політичних ускладнень. Найбільш важливим із них стала загроза втручання західних країн, що могло зруйнувати відносини СРСР з Францією і Англією.

Кремлю було не вигідно і те, що у нього на півночі **руки виявилися зв'язаними саме в той момент, коли перед ним постали нові завдання** (підкреслення моє — *М. С.*), передбачені радянсько-німецьким пактом: окупація Бессарабії і більшовизація прибалтійських країн...» [22, с. 347].

Останнє зауваження — про плани окупації Бессарабії, що її могла зірвати війна з Фінляндією, яка вже тривала понад всякі розумні терміни, — заслуговує, аби зупинитися на цьому питанні трохи докладніше.

На рівні «народного розголосу» війни проти Румунії чекали, причому чекали саме навесні 1940 року. Ці очікування абсолютно чітко фіксуються в донесеннях Особливих відділів Ленінградського військового округу як характерний приклад «нездорових настроїв», що мають місце серед

На рівні «народного розголосу» війни проти Румунії чекали, причому чекали саме навесні 1940 року.

частини військовослужбовців. Зокрема, саме з необхідністю перекидання військ на «румунський фронт» чутки пов'язували і раптове припинення фінської війни.

На цю «солдатську правду» можна було б і не звертати значної уваги — будь-яка війна породжує свої стійкі міфи — якби про те ж саме не проходилися і безпосередньо високопоставлені командири.

Ось, наприклад, начальник Головного Автобронетанкового управління Червоної Армії генерал Павлов ділиться своїми роздумами з учасниками квітневої (1940 року) наради: «Щоб виправити помилки минулого, я сів за вивчення військово-географічного опису південного театру дій, якщо ми туди підемо, а може бути, нам і доведеться піти в Румунію...»

Генерал Павлов: «Щоб виправити помилки минулого, я сів за вивчення військово-географічного опису південного театру дій, якщо ми туди підемо...»

А ось думка, висловлена на тій же нараді безпосередньо начальником Генерального штабу РСЧА: «Тов. Сталін правильно сказав, що у всіх державах ви зіткнетеся з такою стіною, яку будували так довго фіни і яку нам довелося

брати... Це перше, з чим ми зіткнемося так чи інакше на кордоні. Напевно, і румуни щось городять, і турки, щодо Афганістану не знаю, але Іран намагається закуповувати цемент...»

І вже зовсім дивовижний (дивовижний тим, що його не знищили, а розсекретили) документ зберігся в надрах Російського державного військового архіву. 5 березня 1940 року заступник начальника Особливого відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР майор держбезпеки Осетров пише доповідну записку наркому оборони Ворошилову:

«31 січня командувач військами Сибірського військового округу командарм 2-го рангу Калінін зробив в окружному будинку Червоної Армії доповідь про міжнародне становище... Калінін заявив про неминучість великої війни навесні 1940 року, в якій з одного боку буде сто-

яти СРСР в блоці з Німеччиною, Японією та Італією (мила компанія — *М. С.*) проти англо-французького блоку. Застрільником цієї великої війни буде Румунія..., але Румунія на самому початку конфлікту отримає удар з трьох напрямків, тобто з боку СРСР, Німеччини та Болгарії (цю фразу Ворошилов підкреслив червоним олівцем — *М. С.*), після чого у війну вступить Туреччина, Іран, Англія, Франція, Італія і, можливо, США. Війна з Румунією закінчиться дуже швидко, але військові дії з Англією, Францією та їхніми союзниками будуть носити затяжний характер...» [83].

Цікаво — що саме схвилювало Ворошилова в підкресленій ним фразі? Красива оперативна ідея, яку можна буде при нагоді доповісти Господарю, чи неприпустимий витік важливої інформації, яку і командармові 2-го рангу Калініну знати не слід було...

Найцікавіше ж, як і належить, проявляється в останніх рядках доповідної записки, там, де заступник «головного особиста» Червоної Армії робить свої висновки: «Багато командирів вважають виступ тов. Калініна плутаним і висвітлення в такому вигляді міжнародної обстановки політично шкідливим». Звідки така розпливчастість і обережність в оцінці? З яких це часів особисти стали ховатися за «думку багатьох командирів»? І це після того, як НКВС успішно пересаджало і перестріляло багато тисяч командирів Червоної Армії... Швидше за все, 5 березня 1940 року тов. Осетров і сам ще не знав, як треба тепер «висвітлювати міжнародну обстановку», з ким і проти кого буде воювати Радянський Союз, але про всяк випадок він вирішив проінформувати Ворошилова про доповідь Калініна з тим, щоб зняти з себе відповідальність. Судячи з наслідків — 4 червня 1940 р. С. А. Калінін отримує звання генерал-лейтенанта і продовжує благополучно командувати своїм округом — доповідь із заявами про швидку війну проти Румунії, та ще й в союзі з гітлерівською Німеччиною і фашистською Італією, не була оцінена як «злісний наклеп на незмінно миролюбну зовнішню політику СРСР». (Заарештували С. А. Калініна набагато пізніше — 24 червня 1944 року за те, що він «висловлював сумніви у правильності ведення війни, звинувачуючи Верховне Головнокомандування в тому, що воно допускає в окремих операціях великі втрати»). Генерал вийшов на свободу лише незабаром після смерті Сталіна, 13 липня 1953 року) [84].

Заарештували С. А. Калініна за те, що він «висловлював сумніви у правильності ведення війни, звинувачуючи Верховне Головнокомандування в тому, що воно допускає в окремих операціях великі втрати».

Південний напрямок можливих бойових дій аж ніяк не зводився до румунського. Варто зазначити, що в квітні 1940 року (тобто одразу після завершення фінської війни) у Закавказький військовий округ додатково перекинули **6 авіаційних полків**. Версію про посилення ППО району Баку перед лицем агресивних підступів англійського імперіалізму доведеться негайно відкинути, оскільки серед цих шести полків **не було жодного винищувального**. Всі шість були бомбардувальними (три ДБАПа, два ШБАП і один ЛБАП) [85]. Ще масштабніша передислокація авіачастих сталася в травні—червні 1940 року. В Одеський військовий округ (тобто до кордонів Румунії) було перебазовано **14 авіапунктів, серед них 10 бомбардувальних**, в тому числі три ДБАПа і два ВБАП [85].

Навіщо до південно-західних рубежів Радянського Союзу навесні 1940 року перебазували два десятка авіапунктів (більше тисячі літаків)? Можливо, частина відповіді на це питання міститься в Директивах № № 468200, 468214, які 9 і 11 квітня 1940 року начальник Головного управління ВПС КА Смушкевич направив командувачем ВПС Закавказького і Одеського військових округів. У цих документах ставилося завдання «*приступити до вивчення Близко-Східного ТВД, звернувши особливу увагу на такі об'єкти...*» Далі йшов перелік із 22 географічних пунктів, включаючи Олександрію, Бейрут, Хайфу, Нікосію, Стамбул, Анкару, Суецький канал,

В обстановці суворой секретності пропонувалося провести тренувальні польоти з навчальним бомбометанням над територією СРСР з дальністю і навігаційними умовами, що відповідають умовам Близькосхідного ТВД.

протоки Босфор і Дарданелли [147]. В обстановці суворой секретності пропонувалося провести тренувальні польоти з навчальним бомбометанням над територією СРСР з дальністю і навігаційними умовами, що відповідають умовам Близькосхідного ТВД.

Через радянського військового аташе в Берліні передбачалося запросити у німців розвіддані щодо англійської військово-повітряної бази в Мосулі...

Не пасли задніх і в командуванні ВПС Чорноморського флоту. В «Записці командувача ВПС ЧФ за планом операцій ВПС ЧФ (не раніше 27 березня 1940 року) читаємо: «*Імовірний противник: Англія, Франція, Румунія, Туреччина...*»

Завдання ВПС: нанести удари кораблям у водах Мармурового моря, протоці Босфор, поставити мінні загородження в Босфорі...» [139].

Доповідь командувача ВПС ЧФ Головного морського штабу про план розвитку авіації Чорноморського флоту на 1940—1941 р. р. передбачала такі дії:

«...Завдання авіації по театрах військових дій:

1. Чорне море. Нанесення потужних бомбових ударів по базах: Констанца, Ізмаїл, Варна...

2. Егейське море: Салоніки, Смірна...

3. Середземне море: Олександрія, Хайфа, Суецький канал, о. Мальта, Бріндізі... Систематичними ударами по Суецькому каналу позбавити Англію і середземноморські держави можливості нормальної експлуатації цієї комунікації...» [140]

Варто тримати в умі, що тоді ж Розвідувальне управління Генерального штабу РСЧА передає головному штабу ВПС Червоної Армії для ознайомлення перелік секретної літератури, виданої Развідупром в кінці 1939 — на початку 1940 року. У цьому списку серед іншого опинилися [86]:

- дев'ять зведень по Близькому, Середньому і Далекому Сходу;
- довідник про ВПС Туреччини, Ірану і Афганістану;
- опис об'єктів нафтопереробки в Іраку;
- перелік військово-промислових об'єктів Румунії;
- довідник про ВПС Румунії.

Та й Головне управління ВПС РСЧА теж не сиділо склавши руки і підготувало документ на 19 сторінках під назвою: «Опис маршрутів по Індії № 1 (перевали Барочіль, Читралі) і № 4 (перевали Кіллі, Гільча, Срінагор) [87]. На 34 сторінках склали Перелік військово-промислових об'єктів Туреччини, Ірану, Іраку, Афганістану, Сирії, Палестини, Єгипту та Індії [89].

Не треба думати, що дійти (долетіти) до Гангу або, приймаючи, до Палестини збиралися тільки авіаційні командири. 11 травня 1940 року дивізійний комісар Шабалін пише доповідну записку начальникові Головного політуправління Червоної Армії Мехлісу, в якій з великою тривогою зазначає про «необхідність ретельно переглянути організацію частин і з'єднань Червоної Армії під кутом зору їхньої готовності вести війну на Близькосхідному театрі» [90]. Відзначимо також, що рівно через 20 днів, 31 травня 1940 року сам

Розвідувальне управління Генерального штабу РСЧА передає головному штабу ВПС Червоної Армії для ознайомлення перелік секретної літератури, виданої Развідупром в кінці 1939 — на початку 1940 року. У цьому списку серед іншого опинилися [86]:

- дев'ять зведень по Близькому, Середньому і Далекому Сходу;
- довідник про ВПС Туреччини, Ірану і Афганістану;
- опис об'єктів нафтопереробки в Іраку;
- перелік військово-промислових об'єктів Румунії;
- довідник про ВПС Румунії.

товариш Мехліс підписав наказ № 0027, в якому поставив завдання «в місячний термін обладнати в секретній друкарні Воєнвидату цех з необхідними іноземними шрифтами для випуску літератури (ймовірно, малися на увазі листівки для солдатів противника і короткі розмовники — М. С.). Далі в наказі йде довгий перелік, в якому разом із 11 європейськими мовами названі також «турецька, іранська, афганська, індіанська (так у тексті — М. С.), китайська, монгольська, корейська, японська» [91].

Як бачимо, не лише Маяковський любив «громаддя планів...». Повертаючись, однак, від проблем «індіанського» мовознавства до головної теми цього розділу, ми можемо ще раз відзначити той факт, що **радянська Фінляндія не була ані єдиним, ані головним завданням, яке навесні 1940 року стояло перед Червоною Армією**. І коли зайва зятність у вирішенні дрібного завдання **поставила під загрозу зриву реалізацію всього Великого Плану**, Сталін, як обережний і далекоглядний політик, наказав дати «задній хід».

Частина 2.

МИР — ЦЕ ВІЙНА

Розділ 2.1.

Договір про мир або «мирний перепочинок»?

29 березня 1940, виступаючи на Сесії Верховної Ради СРСР, глава уряду СРСР і нарком закордонних справ В. М. Молотов завершив свій звіт перед «вищим органом Законодавчої влади» в частині, що стосується війни з Фінляндією, такими словами: «Укладення мирного договору з Фінляндією завершує виконання завдання, поставленого в минулому році щодо забезпечення безпеки Радянського Союзу з боку Балтійського моря. Цей договір є необхідним доповненням до трьох договорів про взаємодопомогу, укладених з Естонією, Латвією і Литвою...» [101].

Хто б і як би не ставився сьогодні до товариша Молотова особисто, не можна не визнати, що завдання забезпечення безпеки є найпершою справою будь-якого уряду будь-якої країни. Для Радянського Союзу проблема забезпечення безпеки «з боку Балтійського моря» вельми актуальною. На березі цього моря, на самому краю російської землі перебував Ленінград: красиве місто, центр військової промисловості, великий залізничний вузол і морський порт; місто-символ могутності країни, її героїчної історії і багатотисячолітньої культури. «Безпека Ленінграда є безпекою нашої Батьківщини» — говорив Сталін своїм генералам і тут же пояснив чому: *«Не тільки тому, що Ленінград забезпечує відсотків 30—35 оборонної промисловості нашої країни, а й тому, що Ленінград є другою столицею нашої країни. Прорватися до Ленінграда, зайняти його і утворити там, скажімо, буржуазний уряд, білогвардійський — це означає досить серйозну базу для громадянської війни всередині країни проти Радянської влади»* [20].

До яких же підсумків у справі забезпечення безпеки Ленінграда, та й усього Радянського Союзу загалом, привела 1-я радянсько-фінська війна? Найкоротшу і точну відповідь на це питання можна знайти у відомому вислові про те, що не можна перестрибнути прірву двома стрибками. Краще й не пробувати.

Сталін важко поранив Фінляндію — але не добив її до кінця. Це дуже небезпечна ситуація, небезпечна при полюванні на будь-якого великого звіра і в тисячу разів небезпечніша в політиці. Тим паче, що ця політика

здійснювалася під час великої загальноєвропейської війни. До початку «зимової війни» Радянський Союз мав своїм північним сусідом малу за населенням, але велику за площею державу. Держава ця не мала ані військових сил, необхідних для нападу на СРСР, ані будь-яких істотних стимулів на таке безрозсудство. Працьовитий і розважливий характер фінського народу укупі з утвердженням у Фінляндії демократичним ладом

Фінляндія не мала ані військових сил, необхідних для нападу на СРСР, ані будь-яких істотних стимулів на таке безрозсудство.

давав велику гарантію стабільності такого стану справ. Величезні і важкопрохідні простору фінських лісів і озер були нічим іншим, як безкоштовною, створеною самою природою «смугою пере-

шкод» на шляху будь-якого агресора, який спробував би атакувати Радянський Союз через територію Фінляндії. Нарешті, той обрис кордонів, який існував станом на 30 листопада 1939 року — вузька «горловина» Карельського перешийка, обмежена із західного і східного флангів водними просторами Фінської затоки і Ладозького озера — був однаково вигідний для оборони як Фінляндії, так і Радянського Союзу. Карельський укріпрайон, бетонні споруди якого почали будуватися ще в 1928 році, підтриманий потужним артилерійським вогнем фортів Кронштадта і кораблів Балтійського флоту, міг би стати такою ж важко-переборною перепорою на шляху англо-французьких чи німецьких військ (якби їм в якійсь гіпотетичній ситуації все ж вдалося — війною або угодою — пройти через території Фінляндії), якою в реальній історії стала «лінія Маннергейма».

Тепер, навесні 1940 року ситуація кардинально змінилася. Так, лінію кордону відсунули на 100—120 км на північ від Ленінграда. Але за цією межею лежала країна, народ якої почувався ображеним, приниженим, пограбованим — і жадав помсти і реваншу. Цей народ зберіг свою державність, що в даному контексті означало збереження (якщо і не юридичне, то фактичне) можливості для пошуку помічників і союзників у справі помсти і реваншу. Фінська держава зберегла свою армію, втрати якої (близько 27 тисяч чоловік убитими і зниклими безвісти, 55 тисяч пораненими і хворими) хоча і були трагічно великими для країни з населенням менше 4 млн, але загалом їх можна було надолужити за рахунок нових призовних контингентів. Що ж стосується бойової техніки і озброєнь, то парадоксальним підсумком «зимової війни» стало значне (по кількох позиціях — багаторазове) збільшення технічної оснащеності фінської армії. Це було пов'язано з тим, що озброєння, закуплене за

кордоном (або отримане в рамках безоплатної допомоги жертві радянської агресії), переважно дісталось в порти Фінляндії вже після того, як у березні 1940 року бойові дії припинилися.

Нітрохи не більш сприятливими були і суто військові, оперативно-тактичні результати «зимової війни». Замість 65-кілометрової смуги укріплень Карельського укріпрайону, фланги якого міцно спиралися на водні рубежі, тепер треба було боронити поки ще нічим не обладнану лінію нового кордону, яка починалася на північному березі Фінської затоки і йшла в «безмежність» тайги. Якщо ж казати не про «безмежність», а про конкретну протяжність смуги оборони 23-ї Армії, яка безпосередньо прикривала «виборзький і кексгольмський напрямки», то вона становила 180 км (від Віролахті до Рісталахті). Тисячу і один раз радянські історики гірко журилися з приводу того, що влітку 1941 року чотири дивізії 23-ї Армії не могли утримати смугу оборони в 200 км. І це цілковита правда. За радянськими передвоєнними статутами стрілецька дивізія могла боронити смугу в 8—10—12, але ніяк не 45 км. Залишається тільки згадати — хто і навіщо занастив 127 тис. червоноармійців заради того, щоб пересунути лінію кордону з укріпрайону в безмежну лісову глушину. Ця абстрактна на перший погляд теорія однозначно підтвердилась на практиці. У серпні 1941 року тонку «смугу» оборони 23-ї Армії прорвали за кілька днів, і тільки після відходу розрізнених залишків цієї армії на лінію «старого кордону» (тобто лінію бетонних укріплень Карельського УРу) вдалося, нарешті, зупинити фінський наступ і стабілізувати фронт.

Ще раз віддамо належне товаришеві Сталіну: він легко і вільно обманював інших, але ніколи не займався дурною і боягузливою справою самообману. Що б не кричала сталінська пропаганда, сам Сталін не міг не розуміти, що обороноздатність

Сталін не міг не розуміти,
що обороноздатність Ленінграда
небезпечно ослаблена.

Ленінграда небезпечно ослаблена. І в цьому сенсі твердий намір Сталіна не зупинятися на півдорозі, а довести розпочату справу до логічного завершення виглядає цілком розумним. Намір, адекватний наявній ситуації (яка значною мірою склалася всупереч планам і намірам самого Сталіна). У горах Кавказу, де народився Іосиф Джугашвілі, наїзники кажуть: *«Перестрибнув огорожу передніми ногами — стрибай задніми...»*.

Завершити розпочату боротьбу за «зміцнення безпеки Ленінграда» (припустимо на мить, що в листопаді 1939 року Сталін розв'язав війну із Фінляндією саме з оборонною метою) можна було двома, принципово різними, способами. Велика держава могла запропонувати ображеному

нею сусідові забути старі образи і почати життя «з чистого аркуша». Велика держава могла переконати Фінляндію — і не словами, зрозуміло, а практичними справами — що мирне співіснування і тісне економічне співробітництво з СРСР принесе їй більше користі, ніж безплідні мрії про військовий реванш. Кажучи прямо — можна було почати вибудовувати таку лінію взаємин, яка в 50—60 роках ХХ століття реально перетворила радянсько-фінський кордон в «кордон миру і дружби». Набагато спокійніший, зауважимо, ніж кордон із «братнім соціалістичним Китаєм».

Але був і інший шлях, шлях підготовки до нової війни, до нового — і цього разу вже остаточного — вирішенням «фінського питання». Який же шлях обрав Сталін? Перші відповіді на це, ймовірно найголовніше для мети нашого дослідження питання, можна отримати вже з аналізу умов Московського мирного договору березня 1940 року. Головною з цих умов стало визначення нової лінії кордону між СРСР і Фінляндією. Цю лінію можна було провести, керуючись щонайменше трьома різними міркуваннями (і обґрунтовуючи це рішення трьома типами аргументів).

Можна було згадати всенародно-улюблену пісню, яка в ті роки гриміла з усіх репродукторів. «Земли чужою ми не хотим ни пяди». Під цим гаслом переможна Червона Армія з розгорнутими прапорами, під грім оркестрів, могла повернутися на ту лінію кордону, яка існувала до 30 листопада 1939 року, «білофінська вояччина» отримала б гідний урок, а весь світ переконався в тому, що для Червоної Армії не існує нездоланих перешкод, а чужого добра нам не треба. «Ми ж не заради фінських боліт з журавлиною війну починали, а для захисту міста Леніна» — так можна було б пояснити це своєму народу і міжнародній спільноті. Втім, такого благородства від Сталіна і Ко навряд чи хтось чекав, тому одразу перейдемо до Варіанту № 2.

Новий кордон можна було провести строго по тій лінії, яку запропонували фінам під час Московських переговорів у жовтні-листопаді 1939 року. І таке рішення давало Сталіну можливість вийти з війни, як кажуть, «зберігши обличчя». Все мало б прийстойний вигляд: «Воля могутнього Радянського Союзу — закон для всіх. Те, що нам треба, ми візьмемо завжди. Не хотіли віддавати по-хорошому, через обмін територіями — вам же гірше, тепер доведеться передати Радянському Союзу шматок території Карельського перешийка по-поганому, після військової поразки і без жодних обмінів».

Нарешті, можливим був і найжорсткіший (та й найпоширеніший в міжнародній практиці) варіант № 3. Нову лінію кордону могли провести по тій лінії фронту, яка склалася на початок березня 1940 року. На

підставі простого і давнього «права завоювання». Швидше за все, саме на таке вирішення територіального питання — як на найгірший, але, на жаль, неминучий, варіант — розраховувала в березні 1940 року і фінська делегація.

Але жоден із трьох перерахованих варіантів Сталіна не влаштував. В ультимативній формі фінам запропонували погодитися на відверто-нахабний розбій, при якому Радянський Союз привласнював собі не тільки всі фактично зайняті Червоною Армією території, а й ті землі, до яких і близько не змогли підійти солдати Радянської Армії. За умовами Московського договору від 12 березня 1940 року до Радянського Союзу відходив весь Карельський і весь Онезько-Ладозький перешийок, а також смуга уздовж північно-західного берега Ладозького озера, включаючи залізничну гілку Виборг — Сортавала.

Нова межа перерізала Сайменський канал, що з'єднує порт Виборг із Сайменською озерною системою (до війни цією водною магістраллю проглядав головний маршрут сплаву фінського лісу). Лінію нового кордону провели так «спритно», що перехрестя залізниць біля Елісенваара опинилося на радянській території (див. Карта № 2). При цьому вся система залізниць південно-східній Фінляндії повністю розірвалася. Наприклад, для того, щоб проїхати з Іматра в Савонлінна (70 км по прямій), тепер треба було зробити 350-км «гак» маршрутом Коувола, Міккелі, Піексямякі. Сьогодні нам залишається тільки гадати: чи було таке позначення кордону зроблено тільки через лиху вдачу, або ж уже тоді ставилося завдання максимально утруднити маневр сил фінської армії в смузі майбутнього головного удару Червоної Армії.

Сьогодні нам залишається тільки гадати: чи ставилося завдання максимально утруднити маневр сил фінської армії в смузі майбутнього головного удару Червоної Армії.

Не забули автори «мирного договору» і свої нездійснені мрії про те, як «при виході до шведського кордону» вони «військовослужбовців шведської армії вітатимуть віддаванням честі, не вступаючи в переговори». Попри те, що на «Кемському напрямку» війська 9-ї Армії не мали жодних успіхів, за умовами Московського договору Радянський Союз анексував неабиякий шматок території (площею близько 5 тис. кв. км) на півночі Карелії, в районі Алакуртті-Салла. (див. Карта № 3). Не обмежившись одним тільки «мирним проривом» вглиб фінської території на 60—65 км, сталінське керівництво зажадало від Фінляндії (ст. 7 Московського договору) побудувати, «по можливості протягом 1940 року», залізну дорогу,

що сполучає Кеміярві з тепер прикордонним Салла. Обґрунтовувалася це вимога бажанням Радянського Союзу здійснювати «транзит товарів між СРСР і Швецією найкоротшою залізничною колією» (для чого на «своїй», тобто анексованій території СРСР мав намір побудувати залізничну гілку Алакуртті-Салла).

Справді, з'єднавши залізницею Кеміярві і Алакуртті, можна було отримати пряме сполучення від Кандалакші до Кемі—Торнію «найкоротшим шляхом». На перший погляд, все логічно. А от з другого і вже уважного погляду стає зрозуміло, що заполярна Кандалакша може бути тільки проміжним пунктом на шляху транспортування вантажів із Швеції в обжиті і промислово-розвинені райони СРСР. До Москви або Ленінграда найкоротший маршрут руху проходить через південну і центральну частину Фінляндії (тобто через Оулу, Куопіо, Елісенваара, Кексгольм). Ніякого скорочення шляху транспортування по Мурманської (Кіровській) дорозі (тобто через Кандалакшу, Петрозаводськ, Лодейне Поле) не дає. Не маючи економічного сенсу, дорога на Кеміярві—Рованіємі—Кемі мала зате цілком очевидне, безсумнівне військове значення як лінія постачання для наступу від Салла до узбережжя Ботнічної затоки радянських військ.

З метою «забезпечення безпеки Ленінграда» СРСР анексував також західну частину півостровів Рибачий і Середній, що **розташовані на від-**

З метою «забезпечення безпеки Ленінграда» СРСР анексував західну частину півостровів Рибачий і Середній, а також присвоїв собі право створення військово-морської і авіаційної бази на півострові Ханко.

стані 1400 км від Ленінграда, а також присвоїв собі право створення військово-морської і авіаційної бази на півострові Ханко, розташованому на північній (фінській) стороні Фінської затоки, на відстані за 400 км від Ленінграда. Загалом трофей склав близько

37 тис. кв. км фінської землі (не рахуючи водних просторів) — в **13 разів більше того, що Сталін вимагав на переговорах в жовтні 1939 року і приблизно уп'ятеро більше того, що захопили силою зброї під час «зимової війни».**

Що ж стосується анексованих територій Карельського перешийка і Приладожжя, то це були одні з найбільш розвинених в економічному плані районів Фінляндії. Розташовані там целюлозно-паперові комбінати виробляли приблизно стільки ж целюлози, скільки і на решті території СРСР, причому значно кращої якості. 19 великих і середніх електростанцій повністю забезпечували енергією всю промисловість регіону. Більше того, до 29 жовтня 1940 року там збудували високовольтну лінію

електропередач від ГЕС Роухіала на річці Вуоксі до Ленінграда, по якій в енергосистему міста на Неві вливалось 1 млн кВт·год електроенергії. До війни, влітку 1939 року на цій території мешкало 12 % населення Фінляндії і вироблялося 30 % зерна. За площею освоєних орних земель (178 тис. га) «ново надбані» райони в 2,7 разу перевищували відповідний показник всієї Радянської Карелії [14, 112].

Заслуговують уваги і дуже примітні юридичні аспекти історії укладення Московського договору. Хто, з ким і на якій підставі уклав 12 березня 1940 року договір в Москві? Це аж ніяк не прості питання. Формально-юридично Радянський Союз не оголошував війну Фінляндії і не перебував у стані війни з нею. Формально-юридично взаємини СРСР і Фінляндії ґрунтувалися на Договорі про взаємодопомогу і дружбу, укладеному 2 грудня 1939 року з Народним урядом Фінляндської Демократичної республіки. Ніякої війни між двома державами не було. Про це глава уряду СРСР тов. Молотов публічно заявив світові 4 грудня 1939 року:

«Радянський уряд не визнає так званий «уряд Фінляндії», який вже покинув місто Гельсінкі і відправився в невідомому напрямку, і тому ні про які переговори з цим «урядом» не може тепер бути й мови. Радянський уряд визнає тільки Народний уряд Фінляндської Демократичної республіки, уклав з ним договір про взаємодопомогу і дружбу, і це є надійною основою розвитку мирних і сприятливих відносин між СРСР і Фінляндією» [100].

Цю ж бездоганну логіку використали і в Лізі Націй, Генеральному секретареві якої заявили, що «Радянський Союз не перебуває в стані війни з Фінляндією і не несе загрози фінському народові. Радянський Союз перебуває в мирних відносинах з Демократичною Фінляндською Республікою, з урядом якої 2 грудня цього року укладено Договір про взаємну допомогу і дружбу». Війни не було. Відносини були мирними. Червона Армія, Червонопрапорний Балтійський флот і славні «сталінські соколи» безкорисливо допомагали «народному уряду» в його героїчній боротьбі проти бунтівних «маннергеймівських банд...»

Сміх сміхом, але навіть на секретних топографічних картах району військових дій, випущених картографічним Управлінням Генштабу РСЧА на початку 1940 року, замість «нормальної» лінії державного кордону СРСР показано лінію кордону з «Фінляндією Куусінена», а якась межа на ділянці кордону північної Карелії проходила майже поруч з Кіровської залізницею...

Зрозуміло, всі ці абсурдні заяви не створювали непереборних перешкод у справі укладення повноцінного, юридично-значущого мирного договору. Треба було лише скласти, підписати і вручити фінській делега-

ції три документи. Грамотний чиновник МЗС міг підготувати їх за кілька годин. Перший документ — заява «уряду Куусінена» про саморозпуск. Другий — спільна заява уряду СРСР і «народного уряду Фінляндської Демократичної Республіки» про те, що в зв'язку з саморозпуском «народного уряду» укладений 2 грудня 1939 року Договір про взаємодопомогу і дружбу визнається таким, що втратив юридичну силу. Третій документ мусив би стати найделікатнішим — слід було так чи інакше дезавувувати скандальні заяви Молотова. Як один із можливих варіантів — відповідний папір міг підписати Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. Калінін (тов. Сталін, як один з багатьох рядових депутатів ВР СРСР, дезавувувати заяви глави уряду СРСР, звичайно ж, не міг).

Проте, може бути, глава радянського уряду (а за сумісництвом і нарком закордонних справ) товариш Молотов через прогалини своєї освіти не знав і не розумів цю найпростішу юридичну техніку? Нічого подібного. Наявність правової колізії, пов'язаної з існуванням «народного уряду демократичної Фінляндії», він чудово усвідомлював, про що і повідомив депутатам трудящих на Сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася 29 березня 1940 року:

«...ми звернулися до Народного Уряду Фінляндії, щоб дізнатися його думку з питання про закінчення війни. Народний Уряд висловився за те, що з метою припинення кровопролиття і полегшення становища фінського народу варто піти назустріч пропозиції про закінчення війни... Угода між СРСР і Фінляндією незабаром відбулася... У зв'язку з цим постало питання про саморозпуск Народного Уряду, що він і здійснив» [101].

Правда, товариш Молотов і на цього разу злукавив, поставивши в своєму виступі віз попереду коня. Не укладення мирного договору робило необхідним саморозпуск «уряду Куусінена», а навпаки: ліквідація маріонеткового псевдо-уряду неіснуючої країни була необхідною умовою ведення переговорів і укладення договору із законним урядом Фінляндії. Втім, набагато важливішою, ніж використані Молотовим мовні звороти, є дата. Доповідь Молотова пролунала 29 березня, а Московський договір підписали 12 березня. Ніяких інших офіційних документів (якщо тільки промову на Сесії ВР можна вважати «документом», що має міжнародно-правове значення) про саморозпуск «уряду Куусінена», так само як і про визнання

Радянським Союзом законного уряду і президента Фінляндії, зроблено не було.

Таким чином, пізно увечері 12 березня 1940 року в Москві договір підписали з представниками

Ліквідація маріонеткового псевдо-уряду неіснуючої країни була необхідною умовою ведення переговорів і укладення договору із законним урядом Фінляндії.

«білофінськими банд», які підняли збройний заколот проти уряду «демократичної Фінляндії», з якою СРСР на той момент був пов'язаний узами Договору про взаємодопомогу і дружбу. Випадок в історії дипломатії цивілізованих країн унікальний. Але навряд чи випадковий — швидше за все Сталін цілком свідомо не поспішав із «саморозпуском» уряду Куусінена, притримуючи його, як картковий шулер притримує в рукаві фальшивого туза. Тільки після того, як «гру» завершили, договір з Фінляндією підписали, а загроза втручання у війну англо-французького блоку тимчасово відступила, Сталін дозволив розпустити «народний уряд».

Якщо наявність зайвого уряду і «двох Фінляндій» створювала швидше фарсову ситуацію, то значення «Договору про мир» у ситуації агресії, що не припинилася, дає змогу поставити питання про юридичну нікчемність цього документа загалом. Пояснимо суть проблеми одним конкретним прикладом, який прямо стосується радянсько-фінських воєн. Третя і остання з цих воєн завершилася в такий спосіб:

- 4 вересня 1944 набула чинності угода про припинення вогню;
- 19 вересня 1944 року підписано Угоду про перемир'я;
- 10 лютого 1947 року підписано Мирний договір.

Можна припустити, що реалізація такого порядку виходу з війни була викликана тим, що цього разу однією із сторін Угоди про перемир'я і Мирного договору виступав не Радянський Союз, а група країн антигітлерівської коаліції, включаючи Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії. У такій ситуації можливості сталінського «безмежів'я» були істотно обмежені. У березні ж 1940 року фінську делегацію викликали в Москву і запропонували підписати якийсь документ під «дулами гармат» — у прямому і переносному сенсі цього виразу. Ні угоду про тривале перемир'я, ні, щонайменше, тимчасову домовленість про припинення вогню на період ведення переговорів не було досягнуто (правильніше сказати — їх категорично відкинула радянська сторона), і Московський договір підписувався безпосередньо під час війни. Що ж стосується характеру цієї війни, то Ліга Націй охарактеризувала її як агресію Радянського Союзу проти нейтральної, миролюбної країни, і навіть кремлівські укладачі тексту Московського договору не набралися нахабства звинуватити в чомусь Фінляндію, ухильно охарактеризувавши війну як якісь «виниклі між обома країнами військові дії». і не більше того. Ні про який «провокаційний обстріл радянської території», ні про яку «загрозу для Ленінграда» в преамбулі Московського договору не сказано жодного слова.

У такому випадку цілком доречно поставити запитання: чи був Московський мирний договір від 12 березня 1940 року добровільною угодою сторін або він став ще одним етапом у реалізації розв'язаної Сталіним агресії? і якщо міжнародне співтовариство визнало за Фінляндією право на збройний опір агресії, то чи втратила його країна після підписання Московського договору? Простіше кажучи — чим «мирний договір», укладений в умовах триваючого збройного насильства, відрізняється від боргової розписки, отриманої вимагачами за допомогою праски і паяльника? Чи накладає така «розписка» на жертву вимагачів будь-які зобов'язання — крім морального обов'язку законослухняного громадянина звернутися в правоохоронні органи і допомогти їм у затриманні злочинців?

Уряд СРСР негайно надав просту відповідь на весь цей «пакет» складних міжнародно-правових питань. Терпіння радянського керівництва вистачило рівно на тиждень. 20 березня 1940 року він відкрито продемонстрував своє ставлення до підписаного в Москві «Мирного договору». Цього дня частини Червоної Армії — без жодного узгодження з фінською стороною — перейшли лінію нового кордону і зайняли селище Енсо.

Селище це було не просте, а, можна сказати, «золоте». Поруч з маленьким селищем знаходився величезний, один із найбільших в світі, целюлозно-паперовий комбінат (сульфитний завод, сульфатний завод, картонна фабрика, паперова фабрика і хімічний завод, що виробляє хлор для відбілювання целюлози). Повний, технологічно закінчений комплекс підприємств, здатних випускати целюлозу в обсязі 50 % від потужностей усього СРСР.

Через надмірний поспіх на переговорах у Москві про комбінат забули, і лінія нового кордону, проведена через залізничну станцію Енсо на географічній карті великого масштабу, залишила комбінат на фінській стороні. У дужках відзначимо, що в аналогічній ситуації з металургійним заводом в Вяртсіля (Приладозька Карелія) лінію на карті передбачливо вигнули на північний захід, і завод опинився на анексованій території.

Через надмірний поспіх на переговорах у Москві про целюлозно-паперовий комбінат забули, і лінія нового кордону, проведена через залізничну станцію Енсо на географічній карті великого масштабу, залишила комбінат на фінській стороні.

Помилку з Енсо (яка в певних умовах тієї епохи могла бути з легкістю перекваліфікована у «шкідництво») негайно виправили прямим збройним захопленням. Ні в які нові переговори з «білофі-

нами» радянські представники просто не вважали за потрібне вступати. Пізніше, вже після закінчення 3-й радянсько-фінської війни, селище Енсо отримало нову, радянську, життєстверджуючу назву — Святогірськ. Якщо ви, шановний читачу, подивіться на упаковку туалетного паперу, що зберігається у вашому санвузлі, то можливо знайдете на ній напис «Святогірський ЦПК».

Збройне захоплення комбінату в Енсо негайно поставило перед радянським керівництвом наступне завдання — тепер треба було забезпечити надійний захист такого цінного трофею, а для цього... Звісно ж, для цього треба було ще раз пересунути кордон. 9 травня 1940 року заступник начальника Головного управління таборів (ГУЛАГ) НКВС СРСР майор держбезпеки Г. М. Орлов пише на ім'я заступника голови РНК СРСР товариша Булганіна доповідну записку [102]. Відзначивши велике економічне значення комбінату в Енсо, товариш Орлов переходить до конструктивних пропозицій: *«Тому треба зробити все можливе (підкреслено тов. Орловим) до максимального віддалення фінського кордону від цього комбінату, тому що наявна на тепер межа не може бути допустимою».*

Дотепно! Це найм'якше, що могла б сказати про цю доповідну людина, не посвячена у «таємниці кремлівського двору». А й справді: якийсь заступник головного вертухая, у надто скромному для вирішення таких питань званні майора ДБ, консультує заступника глави уряду з проблеми, яка не має ніякого стосунку до службових повноважень майора Орлова, та ще й називає «недопустимою» ту лінію кордону, яка встановлена міждержавним договором, підписаним главою уряду СРСР, вірним соратником великого Сталіна, товаришем Молотовим. Це звідки ж така сміливість, така спритність? А ще кажуть, що *«при Сталіні всі боялися слово сказати проти волі начальства...»*

Розгадка цієї загадки проста. Товариш Орлов, заступник начальника ГУЛАГу виконував тоді обов'язки... Голови радянської делегації в спільній радянсько-фінляндській комісії з демаркації кордону! Напевно, це і є той випадок, про який кажуть: «Правда дивовижніша за вигадку». Головний табірний наглядач креслить лінію нового фінського кордону — яскравішої метафори нездійснених надій Сталіна годі було й вигадати. Так, саме «нездійснених». Того разу «віддалити фінський кордон» від Енсо не вдалося. Навіть на мінімальне «віддалення», до прикордонного міста Іматра (якому належить ще багато разів бути згаданим в цій книзі). Ймовірно, тому, що навесні 1940 року Сталін ще не був готовим йти **на все можливе...**

Розділ 2.2.

«Фінський народ став би щасливим...»

Якщо сподівання і мрії товариша Сталіна в березні 1940 були ще дуже далекі від повного втілення в життя, то товариш Куусінен мав усі підстави святкувати перемогу. Під його особистим керівництвом Фінляндія влилася-таки в братню сім'ю радянських республік як «12-та сестра». Правда, це була якась нова, «карело-фінська», «запасна» Фінляндія. Але про все по порядку.

У кривавому вирі трагічних подій початку «зимової війни», можливо, не всі звернули увагу на дивовижну фразу, двічі повторену в тексті Договору про взаємодопомогу і дружбу, укладеного 2 грудня 1939 року з так званим «народним урядом» Куусінена. А йшлося там про таке: *«Настав час для здійснення вікових сподівань фінського народу про возз'єднання карельського народу з родинним йому фінським народом в єдиній фінській державі».*

За двадцять років до цього (і ще півстоліття опісля) найм'якшим з виразів, в яких радянська пропаганда могла б охарактеризувати намір карельського народу возз'єднатися з «родинним йому фінським народом», та ще й «в єдиній **фінській** (!!!) державі» було щось на кшталт: «нахабне втручання білофінської вояччини у внутрішні справи Радянської Карелії» або «куркульський білогвардійський бандитизм, підтриманий із-за кордону реакційними колами фінської буржуазії». А могли (і до цього дня можуть) просто і без викрутасів назвати події 1918—1921 років «білофінською агресією проти Радянської Росії». У другій половині 30-х років минулого століття, на піку «боротьби з фінським буржуазним націоналізмом», будь-яка згадка про те, що карели і фіни перебувають у близькій спорідненості, розглядалося як підбурювання до заколоту. І ось тепер, за один день грудня 1939 року, все раптом перекинулося з ніг на голову (або навпаки, з голови на ноги — у світі радянського абсурду не було ні верху, ні низу, а була лише тільки «генеральна лінія»).

Здавалося б, після «саморозпуску народного уряду» в березні 1940 року (ще раз підкреслимо, що точна дата і офіційна заява про «само-

розпуск» ніколи не публікувалися) з «віковими сподіваннями» буде покінчено — тепер вже остаточно і безповоротно. Однак життя (точніше кажучи — плани сталінського керівництва) виявилось складнішим від примітивних схем. Березень ще не закінчився, а 6-та Сесія Верховної Ради СРСР, «йдучи назустріч побажанням трудящих Карельської АРСР і керуючись принципом вільного розвитку національностей» (хіба можна заперечити проти таких благих намірів?), прийняла Закон «Про перетворення Карельської АРСР у союзну Карело-Фінську Радянську Соціалістичну Республіку». Відповідно до статті 1 цього Закону нова Союзна республіка отримала «територію, що відійшла від Фінляндії до СРСР на підставі мирного договору між СРСР і Фінляндією, за винятком невеликої смуги, що прилягає безпосередньо до Ленінграда, в тому числі міста: Виборг, Антреа (Каменногорськ), Кексгольм (Приозерськ), Сортавала, Суоярві, Куолаярві».

6-та Сесія Верховної Ради СРСР, «йдучи назустріч побажанням трудящих Карельської АРСР і керуючись принципом вільного розвитку національностей», прийняла Закон «Про перетворення Карельської АРСР у союзну Карело-Фінську Радянську Соціалістичну Республіку».

Таким чином, Карело-Фінська Союзна Республіка стала більшою сучасної Карелії, оскільки до неї включили частину території Карельського перешийка (нині входить до складу Ленінградської області РФ) і ділянку анексованої фінської землі в районі Алакуртті-Салла (нині майже вся ця територія входить до складу Мурманської області РФ, саме ж місто Салла з прилеглим районом повернули Фінляндії). Іншими словами, новоявлена «карело-фінляндія» отримала всі землі, відібрані у справжньої Фінляндії, за винятком тієї ділянки Карельського перешийка, яку «народний уряд» Куусіненна 2 грудня 1939 року широким жестом доброї волі передав Радянському Союзу — його включили до складу Ленінградської області.

Юридичне оформлення створення КФ РСР узаконили як завжди — тобто дуже недбало. Кажучи зрозумілою мовою, нова республіка виявилася незаконнонародженою, позаяк оформити рішення Верховної Ради Карельської РСР з питання про вихід Карельської автономної республіки зі складу РРФСР забули (через поспіх або через усталену звичку до правового хаосу). У підсумку **порушили Конституцію СРСР**, відповідно до якої зміна території і кордонів союзної республіки без її згоди не допускалося. І якби створення КФ РСР було чимось більшим, ніж черговий політичний фарс, то воно створило б для РРФСР серйозну транспортну проблему,

оскільки Мурманська область втрачала при цьому сухопутне сполучення з рештою території РРФСР і перетворювалася в якийсь «анклав» (подібно до того, як після розпаду СРСР і утвердження державної незалежності Литви, Калінінградська область опинилася відрізаною від решти Росії).

Такою ж абсурдною була і послідовність правових актів, які оформили створення КФ РСР: 31 березня 1940 року ВР СРСР «пішла назустріч побажанням трудящих Карелії», саме ж рішення повноважного органу влади цих трудящих — Верховної Ради Карельської АРСР — прийняли на Позачерговий Сесії ВР КаАРСР лише через два тижні, 13 квітня 1940 року [107]. Які такі «трудящі» напередодні 31 березня попросили ВР СРСР задовольнити їхні «вікові сподівання» і перетворити автономну республіку в союзну — це залишається загадкою і до цього дня.

Крім того, у новонародженій союзній республіці з'явилася мало не «власна армія». 7 травня 1940 нарком оборони Ворошилов підписав наказ (один з останніх на цій посаді, тому що саме цього дня Ворошилова зняли з поста наркома), відповідно до якого мали «до 10 липня сформувати 71-ту Особливу Карело-Фінську стрілецьку дивізію чисельністю 9000 бійців». Дивізія мала стати «особливою» не тільки за назвою.

«Особовим складом дивізію укомплектувати з числа військовозобов'язаних карелів і фінів, насамперед з колишнього корпусу тов. Анттіла» [135]. Корпус тов. Анттіла — це той самий «1-й гірничо-стрілецький корпус народної армії Фінляндії», який мав за планами кремлівських володарів піднімати червоний прапор над президентським палацом у Гельсінкі...

Нова союзна республіка вийшла чималою за площею території (як Азербайджан, Вірменія і Грузія разом узяті), але при цьому крихітною за чисельністю населення. У ній не було навіть одного мільйона жителів (що за негласними «нормами» вважалося обов'язковою умовою для створення союзної — а не автономної — республіки). У списках виборців на перших виборах Верховної Ради КФ РСР зареєстрували всього 497 тис. осіб. Те, що 98,5 % виборців підтримали на виборах кандидатів непорушного блоку комуністів і безпартійних, не дивно. Цікавіше інше — національний склад народних обранців (склад якого, знову ж таки за «негласними нормами» того часу, заздалегідь формувався більш-менш пропорційно національному складу жителів). Так от, із 133 депутатів ВР КФ РСР росіян, а також представників інших національностей (крім «титульних»), було 88 осіб (66 %). Для того, щоб замаскувати **майже повну відсутність фінів**, їх в офіційному повідомленні об'єднали з карелами («45 карелів і фінів») [107]. Як було зазначено вище, після масових репресій 30-х років, живими й на волі залишилася крихітна меншість від

і без того нечисленного фінського населення регіону. Проведена потім війна з Фінляндією принесла Сталіну безлюдну територію — практично все населення анексованих територій (400 тис. людей всіх національностей) пішли разом із фінської армією. Саме тоді і народився анекдот: «У Карело-Фінській республіці живуть два фіни: ФІНінспектор і ФІНкельштейн, але й із них один єврей».

Проведена війна з Фінляндією принесла Сталіну безлюдну територію. — практично все населення анексованих територій пішли разом із фінської армією.

Крім легендарного фіна «ФІНкельштейна», в Карело-Фінській республіці був і не менш легендарний фін Куусінен. Для «годування і честі» («для кормлення и чести» — стандартне формулювання указів московських царів) йому жалували почесний, але при цьому позбавлений реальних владних повноважень титул Голови Президії ВР КФ РСР. Справжня ж, тобто партійна, влада залишилася в колишніх руках: Першим секретарем ЦК Компартії Карело-Фінляндії призначили (тобто одностайно обрали на організаційному Пленумі ЦК) колишнього Першого секретаря Карельського обкому Г. М. Купріянова (росіянина за національністю). Керівником «карело-фінської» молоді (Першим секретарем ЦК комсомолу республіки) призначили Ю. В. Андропова — так, саме того...

Те, що реальний національний склад населення республіки не відповідав її назві, не могло вважатися чимось незвичайним (унікальною була лише кількісна міра цієї невідповідності — назва «фінська» при практично повній відсутності фінів). Проте розпочата в КФ РСР **кампанія по форсованій і тотальній «фінізації» була абсолютно безпрецедентною**. У протоколах засідань Бюро ЦК Карело-Фінської компартії читаємо:

— 4 травня 1940 року. «Розробити і внести на затвердження бюро ЦК до 19 травня 1940 року детальні заходи щодо переведення діловодства на фінську мову...» [108];

— 9 травня 1940 року. «Все радіомовлення вести двома мовами — фінською і російською, залишивши (тимчасово) деякі передачі на карельській мові... Створити при Карельському радіокомітетові в місячний термін карело-фінський національний хор, фінську вокальну групу і групу дикторів...» [109];

— 28 травня 1940 року. «Перевести діловодство з карельської на фінську мову до 1 липня 1940 року... Забезпечити заміну вивісок на вулицях до 10 липня... Розробити проект заходів з вивчення фінської мови партійним і радянським активом... Перевести в 1940—1941 роках викладання в карельських школах на фінську мову...» [110];

— 19 червня 1940 року. *«Перекласти з 15 липня ц. р. з карельської на фінську мову районні газети «Червона Кестеньга», «Червона Тунгуда», «Лоухський більшовик»... Замість журналу «Карелія» карельською мовою з 1 липня почати випуск журналу «Пуна Липпі» («Червоний Прапор») фінською мовою»* [111].

Важко сказати — чи встиг партійний і радянський актив вивчити фінську мову (вельми далеку по фонетиці і лексиці від російської), але картонні папки, в яких підшивалися протоколи засідань Бюро, до початку 1941 року змінилися радикально: склад документів і правила ведення обліку надруковані латиницею фінською, на всіх печатках і штампах великими літерами викарбувано напис фінською, і тільки маленькими літерами — російською. Навіщо все це? *«Керуючись принципом вільного розвитку національностей»*, до такого абсурду додуматися було неможливо. Для більшості населення, яке говорило і писало російською, вся ця «китайська грамота» створювала лише зайві незручності. Аж ніяк не в кращому становищі опинилися і кількісно менші карели. Зрозуміти на слух фінську мову вони ще могли (так, як російська людина може в загальних рисах зрозуміти українську мову), але фінська писемність, заснована на латинській графіці, принципово відрізнялася від побудованої на використанні кирилиці карельської мови.

Усе пізнається в порівнянні. Унікальність ситуації (штучне і насильницьке впровадження фактично іноземної мови, причому мови однієї з «відсталих буржуазних націй»), що склалася в Карело-Фінській РСР, стає особливо наочною, якщо порівняти її з тим, як вирішувалося мовне питання в інших «новонабутих» територіях Радянського Союзу. Найбільш коректно порівняти з розвитком подій у Молдові.

Із 1924 року в складі Української РСР існувала Молдавська автономна республіка (територіально збігається з нинішнім самопроголошеним «Придністров'ям»). 28—30 червня війська Червоної Армії перейшли Дністер і зайняли територію між річками Прут і Дністер (історична область Бессарабія). 2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про створення нової, 13-ї за рахунком, союзної республіки, до складу якої включили територію колишньої Молдавської АРСР і в багато разів більшу за площею Бессарабію. Нову союзну республіку, однак, не назвали Румунсько-Молдавською (або Бессарабсько-Молдавською), а просто і без викрутасів вона отримала назву Молдавської РСР. Ні про яке використання румунської мови в радянській Молдавії не могло бути й мови. Більше того, фактично створили нову, «молдавську мову», перероблену із початкової румунської, перекладену на кирилицю і насичену росій-

ськими словами. Цього дивного філологічного монстра оголосили державною мовою Молдавської РСР, тоді як використання мови сусідньої Румунії нещадно обмежувалося.

Схожим чином розвивалися події і в окупованих у вересні 1939 року областях Східної Польщі. Відповідно до політичної кон'юнктури моменту нові союзні республік тоді створювати не стали, а окуповані польські землі розділили на три (нерівні за площею) частини: м. Вільно і прилеглі райони подарували Литві (якій менше, ніж через рік довелося переконатися в тому, що безкоштовний сир буває тільки в мишоловці), територію на північ від р. Прип'ять (Білостоцьке, Брестське і Гродненське воєводства) приєднали до Білоруської РСР, а територію на південь від Прип'яті — до Української РСР. На використання слова «Польща» запровадили негласну, але сувору заборону. Не тільки в публічних виступах, а й в секретних військових документах використовувалися винятково і тільки вислови «колишня Польща» або «генерал-губернаторство». Як і слід було очікувати, польську мову послідовно виводили з ужитку в офіційному діловодстві, з державних установ і армії. Ну а добровільно-примусові курси вивчення польської мови могли приснитися партійному активу хіба у кошмарі.

Історія, як прийнято говорити, повторюється: те, що було трагедією, повертається фарсом. Ця цілковито стосується і до історії появи навесні 1940 року бутафорської «Карело-Фінляндії». Історія Карельської Трудової комуни 1920—1923 року, без сумніву, склалася трагічно. Але то була героїчна трагедія — при всіх помилках і непомірних амбіціях, проявлених керівниками «червоних фінів», не можна заперечувати того, що багато хто з них цілком щиро вірив в ідеали комунізму, в майбутнє світової революції. І вже в будь-якому випадку, своєю мученицькою смертю в сталінських катівнях вони з лихвою спокутували всі свої реальні й надумані гріхи. Наспих зліплена Карело-Фінська РСР зразка 1940 року, в якій зібрані з усієї Росії номенклатурні чиновники з подивом витріщалися на фінські написи і фінські букви на бланках документів, які вони підписували, була зразком такого грубого фарсу. Фарс справді був грубим — та чи був він дурним? Для того, щоб гідно оцінити прийняте 19 червня 1940 року рішення про запровадження друку газет «Червона Тунгуда» і «Лоухського більшовика» фінською мовою (і десятки подібних йому рішень) слід згадати про те, що означали всі ці дати на календарі великої європейської політики.

10 травня 1940 року німецькі війська на Західному фронті перейшли в давно очікуваний наступ. З наявних на той час у складі вермахту 156 дивізій для війни з Францією і її союзниками виділили 136 (87 %). На вели-

чезних просторах Данії, Польщі, Чехословаччини, Австрії та особливо Німеччини залишили лише 13 дивізій (ще 7 дивізій вели бойові дії в Норвегії). На Заході сконцентрували і майже всі сили люфтваффе. З округів ППО Кенігсберга, Бреслау, Дрездена, Нюрнберга, Відня зняли всі винищувачі. У зоні ППО Берліна залишився тільки штаб 3-ї винищувальної ескадри і лише одна з її винищувальних груп (II/JG-3, 39 справних літаків станом на 10 травня 1940 року). Удар нищівної сили проломив оборону союзних армій. Увечері 14 травня голландська армія припинила опір, 23 травня танкові дивізії вермахту вийшли до Ла-Маншу, 27 травня капітулювала Бельгія, у ніч з 3 на 4 червня останні англійські частини покинули узбережжя Дюнкерка, 12 червня Париж оголосили «відкритим містом», 17 червня французький уряд звернувся до німців з проханням про припинення вогню.

24 червня 1940 року в Комп'єнському лісі, на тому ж місці, де в листопаді 1918 року німецьке командування підписало умови капітуляції, уклали Угоду про перемир'я. За цією Угодою Франція втрачала дві третини території, втрачала свій величезний військово-морський флот і більшу частину військової авіації. Для образності — із розряду великих держав

24 червня 1940 року в Комп'єнському лісі, на тому ж місці, де в листопаді 1918 року німецьке командування підписало умови капітуляції, було укладено Угоду про перемир'я між Францією та Німеччиною.

Європи вона переходила в категорію напівнезалежного протекторату Німеччині. Втративши всіх своїх союзників на континенті, Велика Британія опинилася тепер у становищі оточеної фортеці, виживання якої залежало від здатності вкрай нечисленних ви-

нищувальних частин Королівських ВПС стримати повітряний наступ бомбардувальних армاد люфтваффе, та ще від здатності британського флоту прорвати блокаду німецьких підводних човнів і забезпечити островів продовольством.

Для Сталіна все, що сталося в травні-червні 1940 року, означало радикальну (і значною мірою несподівану) зміну військово-політичної ситуації, запаморочливий поворот, який створював нові загрози, але й обіцяв нові вигоди. Розмовляючи 13 червня 1940 року з послом фашистської Італії А. Россо, глава радянського уряду Молотов говорив:

«...Після серйозних ударів, отриманих Англією і Францією, не тільки їхня сила, а й престиж впали і панування цих країн добігає кінця. Слід гадати, що голоси Німеччини й Італії, а також і Радянського Союзу будуть більш чутні, ніж рік тому... Англія і Франція, як показують події, з їхнім

старим політичним ладом, не витримують випробувань. Інші країни виявилися більш пристосованими до нових умов, ніж вони. Багато нового дала світові Італія, багато нового дала і Німеччина. Багато нового, йдучи своїм шляхом, дав і СРСР...» [113, с. 342].

17 червня 1940 року посол Німеччини в СРСР граф Шуленбург доповідав у Берлін: *«Молотов запросив мене сьогодні ввечері до свого кабінету і висловив мені найтепліші вітання радянського уряду з нагоди блискучого успіху німецьких збройних сил...»* [70, с. 55]. В даному випадку тов. Молотов проявив похвальну скромність. Блискучий успіх німецької армії відбувся не без допомоги СРСР. Не кажучи вже про загальну військово-політичну ситуацію, створену Пактом імені тов. Молотова і нацистського злочинця, паля віїни Ріббентропа, а саме ця ситуація дала змогу Німеччині зосередити всі сили вермахту і люфтваффе на одному, Західному, фронті, Радянський Союз надав своєму союзнику чималі послуги безпосередньо в ході кампанії. Так, 23 травня 1940 року Шуленбург повідомив Молотову, *«що ним отримано низку телеграм із Берліна з проханнями збільшити поставки нафтопродуктів, що є надзвичайно важливим з огляду на події, які відбуваються зараз на Західному фронті»*.

Не кажучи про загальну військово-політичну ситуацію, створену Пактом імені тов. Молотова і нацистського злочинця, паля віїни Ріббентропа, Радянський Союз надав своєму союзнику чималі послуги безпосередньо в ході кампанії.

І що ж? *«Молотов відповів, що питання про бажану кількість нафтопродуктів не викликає заперечень з радянської сторони. Він недавно говорив щодо цього питання з тов. Мікояном, і всі пропозиції німецького уряду прийняті. Отримано повну згоду. При теперішніх масштабах операцій справді потрібні і бензин, і газойль¹ для німецької армії, дії якої такі успішні...»* [113, с. 287].

Бойове братерство червоно-коричневих міцніло з кожним днем. 24 липня 1940 року, цього разу вже з Риму до Москви прилетіла депеша. Посол Радянського Союзу із захопленням доповідав про свою зустріч з вождем фашистської Італії:

«...Муссоліні зустрів мене біля дверей свого величезного кабінету. Під час бесіди він був люб'язним і після закінчення аудієнції провів мене до дверей кабінету... Муссоліні підкреслив, що зараз у трьох країн — СРСР, Італії та Німеччини — незважаючи на відмінності внутрішніх режимів (і це суцзя правда: в Італії не було своєї Колими — М. С.), є одне спільне

¹ Тут — дизельне паливо.

завдання: це боротьба проти плутократії, проти експлуататорів і паліїв війни на Заході» [113, с. 453—454].

Західні плутократи в новій ситуації, що склалася влітку 1940 року, перестали бути небезпечними для СРСР. Отже, **відпала головна причина, що змусила свого часу Радянський Союз проявити стриманість і помилювати Фінляндію.**

Західні плутократи в новій ситуації, що склалася влітку 1940 року, перестали бути небезпечними для СРСР. Отже, відпала головна причина, що змусила свого часу Радянський Союз проявити стриманість і помилювати Фінляндію.

Сьогодні ми можемо тільки здогадуватися про те, в яких саме виразах товариш Сталін висловив свою досаду з приводу того, що розгром англо-французьких військ стався не в березні, а в травні. Зате ми точно, на підставі розсекречених 20—30 років тому документів, можемо відтворити картину того, що товариш Сталін зробив практично.

30 травня 1940 року газета «Известия» опублікувала офіційне повідомлення наркомату закордонних справ СРСР про зв'язчі злочини литовської вояччини, яка «викрадає і катує» з метою отримання військових таємниць рядових червоноармійців зі складу розквартированих у Литві з осені 1939 року радянських військових гарнізонів. Щоправда, конкретні прізвища «викрадених червоноармійців» радянська сторона постійно плутала [34, с. 195]. Пропозицію литовської сторони щодо проведення спільного розслідування радянська влада з гнівом і обуренням відхилила.

«Литовська влада під виглядом розслідування та вжиття заходів щодо винуватців чинить розправу над друзями СРСР» — так зазначили в директиві Політуправління РСЧА № 5258 від 13 червня 1940 року [34, с. 200].

3 червня 1940 року нарком оборони СРСР маршал Тимошенко видав наказ № 0028, відповідно до якого війська Червоної Армії, розміщені на території Литви, Латвії та Естонії виключалися зі складу своїх військових округів і переходили у безпосереднє підпорядкування наркому оборони через його заступника, командарма 2-го рангу А. Д. Локтіонова (в майбутньому — генерал-полковника, командувача військами новоствореного Прибалтійського військового округу) [120, с. 20]. 8 червня 1940 року Локтіонов отримав наказ підготувати аеродроми прибалтійських держав, на яких відповідно до угод жовтня 1939 року дислокувалися радянські авіачастини, «до оборони і прийому десантів» [122]. 11 червня в білоруському місті Ліда, недалеко від кордону з Литвою, відбулася нарада командування Білоруського ОВО і 11-ї Армії, на якому затвердили план

операції і завдання військ 11-ї Армії, яка спільно з дислокованим у Литві 16-м Особливим стрілецьким корпусом мала «оточити і знищити противника в районі Каунаса, не допускаючи його відхід у Східну Пруссію» [34, с. 196]. Загалом, для проведення Прибалтійської операції біля кордонів Литви, Латвії та Естонії в складі трьох армій (8-й, 3-й і 11-й) було зосереджено 20 стрілецьких, 2 мотострілецькі, 4 кавалерійські дивізії, 9 танкових і 1 повітряно-десантну бригаду [34, с. 197].

Після завершення розгортання військ біля кордонів прибалтійських держав, слово взяла радянська дипломатія. Пізно ввечері (можна сказати — вночі), о 23:50 14 червня 1940 року міністра закордонних справ Литви Уршбіс (він з 10 червня вже перебував у Москві) викликали в кабінет Молотова. Там йому зачитали текст Заяви Радянського уряду, в якому дослівно зазначалося:

«Радянський уряд вважає абсолютно необхідним і невідкладним:

1. Негайного притягнення до суду міністра внутрішніх справ Скучаса і начальника департаменту політичної поліції Повелайтіса, як безпосередніх винуватців провокаційних дій проти радянського гарнізону в Литві.

2. Негайного формування в Литві такого уряду, який був би здатний і готовий забезпечити чесне проведення в життя радянсько-литовського Договору про взаємодопомогу і рішуче приборкання ворогів Договору.

3. Негайно забезпечити вільний пропуск на територію Литви радянських військових частин для розміщення їх у найважливіших центрах Литви у кількості, достатній для того, щоб забезпечити можливість здійснення радянсько-литовського Договору про взаємодопомогу і запобігти провокаційним діям, спрямованим проти радянського гарнізону в Литві.

Радянський уряд вважає виконання цих вимог тією мінімальною умовою, без якої неможливо домогтися того, щоб радянсько-литовський Договір про взаємну допомогу виконувався чесно і сумлінно. Радянський уряд очікує відповіді Литовського уряду до 10 години ранку 15 червня. Ненадходження відповіді Литовського уряду до цього терміну розглядатиметься як відмова від виконання зазначених вище вимог Радянського Союзу» [120, с. 40].

Таким чином, «на роздуми» литовському уряду дали аж 10 годин. Офіційний радянський протокольний запис зустрічі Молотова з Уршбісом зберіг, зокрема, такі деталі бесіди:

«...Уршбіс звертається до тов. Молотова з проханням, посилаючись на надзвичайно складний і відповідальний момент в житті Литви, про відстрочку терміну, згаданого в заяві Радянського уряду. Тов. Молотов

відповідає, що він оголосив йому рішення Радянського уряду, в якому він не може змінити жодної літери... Далі тов. Молотов попереджає Урбшіса, що якщо відповідь затримається, то Радянський уряд негайно здійснить свої заходи без зволікання... Тов. Молотов підкреслює, що відповідати на вищезгадану заяву Радянського уряду треба невідкладно і якщо його вимоги не будуть виконані в передбачений термін, то в Литву негайно увійдуть радянські війська.

...Урбшіс говорить, що він не бачить статті, на підставі якої можна було б віддати під суд міністра внутрішніх справ Скучаса і начальника політичної поліції Повілайтіса. Запитує, як бути? Тов. Молотов говорить, що **перш за все потрібно їх заарештувати і віддати під суд, а статті знайдуться** (підкреслення моє — М. С.). Та й радянські юристи можуть допомогти в цьому...» [120, с. 31—32].

16 червня такі ж ультиматуми пред'явили Латвії та Естонії (єдина відмінність полягала в тому, що в них не було вимог про арешт міністрів внутрішніх справ цих держав, бо про «викрадення червоноармійців» в Латвії та Естонії заздалегідь оголосити не встигли). Вручення ультиматумів тов. Молотов супроводжував такими ж хамськими коментарями, як і в «бесіді» з Уршбісом. Про бодай якесь втручання Великої Британії в події у реаліях червня 1940 року не могло бути й мови. З іншого боку, німецьке керівництво, строго дотримуючись умов угоди про розподіл трофеїв, узгоджених 23 серпня і 28 вересня 1939 року в Москві, категорично відмовило прибалтійським державам у наданні будь-якої допомоги. Більше того, зовнішньополітичне відомство Німеччини «ввічливо, але твердо» відмовилося навіть прийняти офіційно ноти протесту, з якими посли гинучих держав звернулися до Берліна. 17 червня усім дипломатичним місіям Німеччини за кордоном надійшла циркулярна телеграма, в якій говорилося: «Безперешкодне посилення російських військ у Литві, Латвії та Естонії і реорганізація їхніх урядів стосується тільки СРСР і прибалтійських держав... Будь ласка, уникайте під час бесід будь-яких висловлювань, що можуть бути витлумачені як упереджені» [70, с. 55].

16—17 червня війська Червоної Армії, не зустрічаючи опору, почали просування вглиб територій прибалтійських держав, повністю завершивши їхню окупацію до 21 червня. 17 червня, ще коли величезні колони танків і вантажівок котилися дорогами Прибалтики, нарком оборони СРСР маршал Тимошенко направив товаришу Сталіну доповідну записку № 390, в якій сформулював такі пропозиції:

«... 2. У кожну із зайнятих республік вести по одному (насамперед) полку військ НКВС для охорони внутрішнього порядку.

3. Якогомога швидше вирішити питання з «урядами» (лапки стоять в тексті доповідної записки — М. С.) зайнятих республік.

4. Почати роззброєння і розформування армій зайнятих республік. Роззброїти населення, поліцію і наявні воєнізовані організації...

6. Рішуче приступити до радянзації зайнятих республік.

7. На території зайнятих республік утворити Прибалтійський військовий округ зі штабом у місті Рига...» [123].

Цей документ вказує на дивовижний дар передбачення, яким було наділене вище військово-політичне керівництво СРСР. 17 червня воно вже точно знало про те, що 14 липня на виборах нових парламентів 95 % виборців Литви, Латвії та Естонії дружно проголосують за єдиний список кандидатів, що 21 липня одностайно обрані депутати від народу звернуться до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти їх у братню сім'ю радянських республік. А як інакше, не будучи впевненим у всьому цьому, можна було б при здоровому глузді приймати рішення про створення військового округу Червоної Армії на території трьох ІНОЗЕМНИХ (станом на 17 червня 1940 року) держав?

За великими справами «радянзації зайнятих республік» про долю «викрадених» військовослужбовців геть забули. Причому забули саме тоді, коли встановлення повного військового контролю над Прибалтикою відкривало, здавалося б, необмежені можливості для пошуку «викрадених», для передачі винних до суду, а тіл «закатованих литовською воєнщиною червоноармійців» — землі. На жаль, ні радянська преса, ні секретні накази радянського військового командування так нічого ніколи і не повідомили бійцям і командирам Червоної Армії про долю їхніх «зниклих» товаришів...

Не зупиняючись на досягнутому, і без найменшої паузи товариш Сталін обернув свій орлиний погляд на південний захід. Від Румунії зажадали передати Радянському Союзу не тільки Бессарабію, але й Буковину, яка ніколи не входила до складу Російської імперії (і — що набагато важливіше — не згадувалася в секретному протоколі про розподіл сфер впливу в Східній Європі між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939 року). Як аргумент у Заяві уряду СРСР використано таку досить нетривіальну думку: «У 1918 році Румунія, користуючись військовою слабкістю Росії, насильно відібрала від Радянського Союзу (Росії) частину його території — Бессарабію — і тим порушила одвічну єдність Бессарабії, **населеної переважно українцями** (підкреслення моє — М. С.), з Українською Радянською Республікою» [120, с. 62]. Насправді ж на території Бессарабії 2 грудня 1917 року утворилася Молдавська Демократична Республіка,

парламент якої в березні 1918 року прийняв рішення про об'єднання Молдови з Румунією. Радянська офіційна історіографія завжди трактувала це рішення як «окупацію Бессарабії Румунією». Куди цікавіше інше — у червні 1940 року «віковичним сподіванням» українського (???) населення Бессарабії, «відірваної від Росії», було оголошене бажання воз'єднатися з Україною (???), і лише пізніше вигадали і негайно реалізували інше «віковичне сподівання», для здійснення якого і була створена «самостійна Молдавська РСР...»

От саме в ці дні стрімкої зміни карти світу в далекій від Парижа і Бухареста Фінляндії з'явилася на світ ще одна організація, що проголосила своєю метою «боротьбу проти експлуататорів і паліїв війни». Називалася вона цілком милозвучно: «Товариство миру і дружби з СРСР».

Наскільки можна судити з назви, мета Товариства була надзвичайно благородною: сприяти примиренню двох народів, які щойно пережили криваву міжусобицю. Чого й кращого бажати? Навіть дивно, що в нашій країні історія цієї богоугодної структури майже невідома. Лише зрідка в книгах можна зустріти короткі згадки про створення «Товариства», про мітинги і демонстрації, які воно проводило на захист миру і дружби. А ще в промові Молотова на Сесії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 року можна прочитати дивну фразу, яка, ймовірно, має стосунок до діяльності «Товариства»: *«Зрозуміло, що якщо деякі елементи фінляндських правлячих кіл не припинять своїх репресивних дій проти трудящих Фінляндії, котрі прагнуть зміцнити добросусідські відносини з СРСР, то стосунки між СРСР і Фінляндією можуть погіршитися»* [126]. Ось, власне, і все. Проте той, хто шукає, той завжди знайде. У РДАСПІ і архіві Комінтерну віднайшлася цікава колекція документів (РДАСПІ, ф. 516, оп. 2, д. 1544, д. 1547), які проливають світло на мету і завдання «Товариства миру і дружби».

Неординарна й історія появи цих документів. У грудні 1940 року «фінська плутократія» рішуче припинила діяльність «Товариства» — організацію заборонили, активістів заарештували і судили. Вже після початку 2-ї фінської війни 290 політв'язнів звільнили з в'язниць Фінляндії, відновили в громадянських правах і включили до складу спеціально сформованого батальйону. 1 вересня ця військова частина прибула на фронт у північну Карелію. 16—18 вересня 1941 року група з 54 фінських комуністів перейшла лінію фронту і здалася частинам Червоної Армії. В архіві Комінтерну збереглися рукописні звіти декількох учасників цієї групи про роботу, яку вони як керівники районних та міських організацій компартії Фінляндії (КПФ) вели до дня свого арешту. Переклад документів російською з'явився у січні 1942 року. Наведемо короткі уривки з цих звітів:

Лааксо Ейно, «Про роботу КПФ в Тампере»:

«Після війни в Тампере провели збори активу, на якому дали оцінку стану та інструкції для роботи.

Але в цій оцінці ми переоцінили хід подій, тому і оцінка наша була неправильною. Ми вважали, що **події в Фінляндії будуть розвиватися так само, як в Балтійських країнах** (підкреслення моє — М. С.)...

У нашій організації працювали профспілкова, жіноча, військова секції, але робота останньої була вельми обмеженою і полягала переважно у зв'язках з армією, в придбанні кількох одиниць зброї, вибухових речовин і в добуванні важливих військових секретів...» [114].

Кайно Раухалінна, «Короткий звіт про роботу КПФ в місті Сало»:

«Від початку 1941 року працювала також організація, що добувала військові відомості. До завдань цієї організації входило дізнаватися відомості про військові транспорти, про розташування військ, про склади зброї та боєприпасів, про аеродроми і т. д...» [119].

Пааво Менделін, «Про роботу КПФ в «Товаристві миру і дружби»:

«В організації Союзу в Тампере керівництво партії було явним. У комітеті, обраному на організаційних зборах, з 6 членів четверо були члени партії і працювали в Товаристві за інструкціями партії... 30 липня на зборах Товариства в Тампере зачитали декларацію партії, адресовану прем'єр-міністру Рюті, в якій вимагали заміни уряду і притягнення до відповідальності винуватців війни...» [115].

Рейно В. Косунен, «Про роботу КПФ в Куопіо»:

«У червні 1940 року я відвіз у Куопіо інструкції про організацію Товариства миру і дружби, письмову доповідь про оцінку становища та інструкції про найближчі завдання партії...» [116].

Юрьє Хеленіус, «Звіт про роботу райкому КПФ в Турку»:

«У період війни райком намагався спонукати до дезертирства з військової служби та до активної партизанської боротьби проти білофінів... На 7 серпня 1940 року призначили збори Товариства друзів Радянського Союзу, але їх заборонила місцева влада. Робочі зібралися і за пропозицією райкому партії влаштували демонстрацію, пройшли до торговельної площі і поліцейської в'язниці, висуваючи вимогу про відставку уряду (підкреслення моє — М. С.). Між беззбройними робітниками і озброєними ручними автоматами (так у тексті перекладу — М. С.) поліцейськими виникли зіткнення, під час яких загинули 8 робочих і 4 поліцейських, а кілька десятків людей зазнали поранень...» [117].

Лейно Рейно, м Турку (Документ без заголовка):

«Всі заплановані партією заходи в зв'язку з демонстрацією 7 серпня пройшли точно за планом...» [118].

На підставі звітів фінських товаришів чиновником Комінтерну тов. Вілковим була складена об'ємна (58 машинописних сторінок) доповідь під назвою «Про роботу компартії Фінляндії напередодні німецько-радянської війни». Назва досить дивна — на той час (довідь укладач датував 11 травня 1942 року) у всіх газетах Радянського Союзу ця війна вже називалася «Великою Вітчизняною»...

Детально (майже дослівно) переказавши повідомлення фінських комуністів, товариш Вілков перейшов до оцінок і висновків. З приводу подій 7 серпня 1940 року (точніше кажучи — з приводу відсутності аналогічних подій в наступні дні) написано досить невиразну фразу: «ЦК КПФ після 7 серпня заборонив проведення будь-яких демонстрацій або масових виступів. Частина членів партії вважала це рішення ЦК помилковим, але не порушила його» [124]. Зрозуміти позицію автора важко. У партії Леніна-Сталіна (філією якої і був Комінтерн) такий «плюралізм думок» м'яко кажучи, не заохочувався. Когось треба було б назвати «антипартійною групою», або «окремими товаришами», або «капітулянтами і розкольникими», які захопили владу в ЦК. Таке в комінтернівських партіях траплялося частенько, але у цьому випадку вище керівництво (Виконком Комінтерну) мало призначити «здорові сили» і доручити їм «розбити групу опортуністів, які засіли в ЦК».

Зате загальна оцінка, дана діяльності «Товариства миру і дружби з СРСР», була цілком однозначною — «Товариство» не впоралося з покладеним на нього відповідальним завданням. «Одним із найбільших завойовань партії було створення з її ініціативи і під її керівництвом Товариства миру і дружби. Однак, в результаті слабкості та нечіткості з боку керівництва, партії не вдалося перетворити цю організацію на таку силу, яка зламала б хребет фінській буржуазії (підкреслення моє — М. С.)» [125]. Така ось сумна невдача трапилася — Товариство миру не змогло «зломити хребет»...

Цілком очевидним і безсумнівним є той факт, що «Товариство миру і дружби» створила, організувала і керувала ним компартія Фінляндії, діяльність якої скурпульозно контролювалася з Москви.

Тепер спробуємо підсумувати наявну інформацію. Цілком очевидним і безсумнівним є той факт, що «Товариство миру і дружби» створила, організувала і керувала ним компартія Фінляндії, тобто нелегальна воєнізована підрив-

на організація, діяльність якої скурпульозно контролювалася з Москви. Безпосереднім завданням, поставленим перед «Товариством», була дестабілізація внутрішньополітичного становища в Фінляндії. Цю задачу намагалися виконати поєднанням політичних (висуванням вимог про «відставку уряду», які явно виходили за межі статутних вимог «Товариства миру і дружби») і силових акцій (організація вуличних заворушень). Про масштаб і мету таких акцій можна судити з трагічних подій 7 серпня в місті Турку (велике портове місто на березі Фінської затоки), де в результаті побійща між «беззбройними (?) робітниками» і озброєними автоматами поліцейськими було вбито 4 поліцейських, і кілька десятків людей зазнали поранень. Причому ці події аж ніяк не були результатом стихійного (або навіть спровокованого групою підбурювачів) виходу ситуації з-під контролю організаторів маніфестації. Ні, вони (організатори) діяли за заздалегідь обдуманим сценарієм і залишилися цілком задоволені результатом («всі намічені партією заходи на демонстрації 7 серпня сталися точно за планом»).

Втім, без провокацій також не минулося. На початку серпня 1940 року «Товариство» поширило повідомлення про те, що в найближчі два тижні Червона Армія займе ключові населені пункти Фінляндії під приводом необхідності захисту і забезпечення залізничних перевезень по лінії Виборг—Ханко (про це писав у своїх виданих у Стокгольмі мемуарах великий друг СРСР, посол Фінляндії в Москві, а потім і Президент країни Ю.-К. Паасікві) [103].

Не викликає сумнівів і стратегічне завдання, поставлене в Москві перед фінськими комуністами і керованим ними «Товариством миру» («ми були певні, що події в Фінляндії будуть розвиватися так само, як у Балтійських країнах»). Зі ще більшою, граничною відвертістю стратегічна лінія Комінтерну (тобто сталінського керівництва СРСР) щодо Фінляндії розкривається в «Листі фінським комуністам», написаному керівною групою ЦК ФКП, яка перебувала в СРСР (документ підписали Куусінен і Антікайнен). Перед членами ФКП у Фінляндії ставилися такі завдання:

«...Викривати перед масами класовий характер головного гасла фінської буржуазії: «Захист самостійності Фінляндії»... Фінський народ став би щасливим, якби він отримав таку свободу і самостійність, які мають народи Карело-Фінської, Литовської, Латвійської, Естонської Радянських Республік. Таким чином, наша партія, відкидаючи і викриваючи гасло «захисту самостійності Фінляндії», пов'язує питання про забезпечення самостійності Фінляндії і фінського народу із **завданням перетворення Фінляндії в радянську республіку** (підкреслення моє — М. С.)» [127].

Дискусійними є два питання. По-перше, не цілком зрозумілий сам сценарій запланованого переходу від «дестабілізації до радянзації». Можна лише припустити, що Карело-Фінська РСР створювалася (і активно «фінізувалася» влітку 1940 року) саме для того, щоб у подальшому здійснити «перетворення Фінляндії на радянську республіку» не як поглинання малої країни величезним сусідом, а у дещо красивішій формі «возз'єднання карельського і фінського народів в єдиній державі».

Карело-Фінська РСР створювалася саме для того, щоб у подальшому здійснити «перетворення Фінляндії на радянську республіку» не як поглинання малої країни величезним сусідом, а у дещо красивішій формі «возз'єднання карельського і фінського народів в єдиній державі».

Карело-Фінська РСР створювалася саме для того, щоб у подальшому здійснити «перетворення Фінляндії на радянську республіку» не як поглинання малої країни величезним сусідом, а у дещо красивішій формі «возз'єднання карельського і фінського народів в єдиній державі». З іншого боку, сподіватися на те, що народ Фінляндії, який вистояв у найважчих випробуваннях «зимової війни», погодиться «добровільно-примусово» (за зразком трьох країн Прибалтики) возз'єднатися з «Карело-Фінляндією» Куусінена було б занадто легковажно.

Важко повірити в те, що Сталін міг планувати таку просту гру. Можливо, кровопролитні вуличні заворушення мали лише створити пропагандистський привід для повномасштабного вторгнення військ Червоної Армії. Як пише в своїх мемуарах Маннергейм, «у Гельсінкі за відомим зразком були інсценовані демонстрації комуністів, мета яких полягала в провокуванні кризи. Коли групу хуліганів затримали під час вуличних заворушень, посол СРСР заявив протест прем'єр-міністру Рюті...» [22, с. 356].

За такого сценарію вторгнення могли обґрунтувати необхідністю врятувати «стікаючих кров'ю фінських робітників». На жаль, наявна джерельна база не дозволяє поки просунутися далі здогадок і припущень.

Ще загадковішим видається друге питання. Чому ж, врешті-решт, ні миролюбному «Товариству», ні переможній Червоної Армії так і не вдалося «зламати хребет фінської буржуазії»? Чому «ЦК КПФ після 7 серпня заборонив проведення будь-яких демонстрацій», тобто **фактично зупинив кампанію дестабілізації на самому початку**? Чому окупація Фінляндії, очікувана багатьма і така «логічна» в ситуації літа—осені 1940 року, так і не відбулася? і на це питання у нас немає переконливої відповіді. Деякі припущення про обставини, що вплинули на прийняття (краще сказати — неприйняття) рішення про вторгнення, можна отримати з аналізу суто військових аспектів ситуації літа—осені 1940 року, про що й піде мова в наступному розділі.

Розділ 2.3. Тривожне літо

Хронологічно першим серед «фінських питань», які вирішувало радянське керівництво в перші тижні після підписання Московського мирного договору 12 березня 1940 року, стала заборона на створення військового союзу Норвегії, Швеції і Фінляндії.

Передісторія питання така. Протягом усієї «зимової війни» уряди Норвегії та Швеції демонстративно відсторонилися від надання дієвої військової допомоги жертві агресії. Більше того, ці два уряди категорично відмовилися пропустити через територію своїх держав англо-французький експедиційний корпус. Ця відмова — тверда, рішуча і публічна — фактично була використана Чемберленом і Даладье як слушний привід для нескінченних зволікань з відправкою військ у Скандинавію (в кінцевому підсумку все це закінчилося окупацією частини Фінляндії військами Радянського Союзу і всієї Норвегії — військами фашистської Німеччини). З іншого боку, керівники Норвегії та Швеції неодноразово заявляли про те, що їхні симпатії цілком на боці демократичної Фінляндії, і якщо після закінчення війни Фінляндія ще існуватиме, то вони готові укласти з нею тісний військово-політичний союз.

Війна закінчилась. Фінляндія, неабияк пошарпана, але не переможена, вціліла. Одразу ж після закінчення війни, у березні 1940 року почалися переговори про створення оборонного союзу Скандинавських країн. Однак у ці переговори негайно «включилася» Москва, яка заявила про те, що участь Фінляндії в такому союзі буде вважатися порушенням умов Мирного договору від 12 березня з усіма наслідками, що випливають з такого порушення. Зрозуміло, у ситуації весни 1940 року Фінляндії не залишалось нічого іншого, як погодитися з цим неприкритим тиском. Заслуговує на увагу оцінка історії невдалого союзу, дана в мемуарах Маннергейма:

«Оборонний альянс задумувався як втілення бажання північних країн захистити свій нейтралітет і незалежність, і його єдиною метою було

збереження статус-кво Півночі, при цьому Фінляндія входила б у союз з кордонами, встановленими Московським договором. Додатковою гарантією мирної мети передбачуваного союзу було пряме зобов'язання всіх його членів не починати війни, якщо питання не йде про спільну оборону від агресора.

Опір Радянського Союзу створенню такого оборонного альянсу був помилкою. Як показав подальший розвиток подій, відмова від нього пішла на користь тільки Гітлеру, напад якого на Скандинавію не зустрів спільного опору Швеції і Норвегії. Можна задатися питанням, чи окупував би Гітлер Норвегію, якби знав, що вступить у відкритий конфлікт зі Швецією і Фінляндією? Оборонний союз автоматично привів би нас на сторону супротивників Німеччини... Зруйнувавши плани створення оборонного союзу, СРСР фактично сприяв тому, що німці захопили плацдарм на норвезькому узбережжі Північного Льодовитого океану. Звідти вони почали загрожувати Мурманську і протягнули частину своїх комунікацій найкоротшим шляхом через північ Фінляндії, а пізніше, використали залізницю, побудовану за наказом Радянського Союзу (лінія Кеміярві—Салла), з'явилися в небезпечній близькості від Мурманська» [22, с. 349—350].

Зрозуміло, позиція, зайнята радянським керівництвом в питанні про створення оборонного союзу Скандинавських країн, була «помилкою» лише в припущенні про те, що метою сталінської дипломатії було підтримання миру в усьому світу і перш за все — біля кордонів СРСР. Якщо ж припустити, що мета була зовсім іншою, то тоді й оцінка може змінитися на іншу — прямо протилежну. Так само, залежно від передбачуваної мети і завдань, слід оцінювати і спосіб створення і озброєння військової бази на півострові Ханко, який опинився у розпорядженні Радянського Союзу за умовами Московського договору.

У розділі 1. 2. цієї книги вже говорилося про те, що обґрунтуванням своїх домагань на Ханко Сталін висував суто оборонний намір «перекрити артилерійським вогнем вхід у Фінську затоку». Цей намір навіть теоретично неможливий (про що також йшлося вище). Події 1940 року показали, що **ніхто і не намагався реалізувати цю абсурдну ідею на практиці.**

Споруда (і військова частина, яка цю споруду займає), призначена для боротьби з кораблями противника (і здатна при нагоді перекрити артилерійським вогнем морський форватер), називається «берегова батарея». Берегова батарея — це не просто кілька гармат, що самотньо стоять на березі моря. Пояснимо цей момент докладніше.

Для того, щоб берегова батарея могла вести артилерійську дуель з великими надводними кораблями противника (до важких крейсерів і лінкорів включно), вона має, щонайменше, не поступатися їм у двох ключових параметрах: озброєнні і захищеності. Ці вимоги цілком досяжні. На озброєнні берегових батарей найчастіше використовувалися морські гармати тих же калібрів і систем, які ставилися на важкі кораблі. Вирішити питання з захищеністю також не складало великого труда — берегова батарея нерухома, і вона не мусить мати позитивну плавучість. Таким чином, обмеженнями на габарити і вагу бронезахисту, в рамках яких відбувається проєктування бойових кораблів, у випадку з береговою батареєю можна знехтувати.

Практично все це означає, що берегові батареї ховалися серед незламних гранітних скель, їх розміщували в природних (або спеціально створених вибухом) печерах, захищали багатометровим шаром фортифікаційного залізобетону, обладнували підземними складами і укриттями для особового складу. Так виникала вогнева точка, яку майже неможливо було придушити ані вогнем корабельних гармат, ані авіаційним бомбардуванням. Саме висока захищеність і невразливість перетворювали берегову батарею (а це, як правило, насправді лише дві-три-чотири гармати) у вельми значущий елемент оборонної системи, що має велике тактичне або навіть оперативне значення.

Російська, а потім і радянська військово-морська наука накопичила величезний багаторічний і багатовіковий досвід створення потужних берегових батарей. Але на Ханко цей досвід не затребували. Стаціонарні берегові батареї на Ханко навіть не починали будувати! У радянській історичній або мемуарній літературі можна зустріти пояснення цього парадоксального факту (нестача будматеріалів і робочих рук, тривалі терміни будівництва), але вони повністю абсурдні.

Стаціонарні берегові батареї на Ханко навіть не починали будувати!

Втративши за три місяці «зимової війни» 127 тис. бійців і командирів Червоної Армії, радянське керівництво не знайшло необхідної кількості будівельників для облаштування тієї самої військово-морської бази Ханко, за оволодіння якою й велася війна? Та й коли це в імперії Сталіна не вистачало робочих рук? Тільки в Карелії і тільки на будівництві залізниць на анексованих територіях працювало понад 100 тис. ув'язнених. Якщо ста тисяч було мало — можна було пригнати ще двісті, триста чи п'ятсот тисяч.

Достеменно відомо, що в так звані «передвоєнні роки» в Радянському Союзі йшло грандіозне військове будівництво. На «лінії Молотова» уздовж нового західного кордону було заплановано створення 5807 довготривалих споруд, з яких до 22 червня 1941 році не менше тисячі завершили і ввели в експлуатацію. На 194 військових аеродромах будувалися (або реконструювалися) бетонні злітно-посадкові смуги, підземні бетоновані бомбосховища на 300 тонн боєприпасів і бензосховищами на 225 тонн для кожного аеродрому [128]. Втім, про те, чи мав або не мав Радянський Союз необхідні ресурси для будівництва берегових батарей у водах Фінської затоки, можна і не сперечатися. Тим паче, берегові батареї будувалися фактично: надпотужна на чотири 16-дюймові (406-мм) гармати в Естонії, 180-мм і 305-мм батареї на острові Осмуссар, 254-мм батарея на острові Руссаре, 180-мм батарея на острові Езель (Сааремаа)... Але тільки не на Ханко.

Військово-морська база (ВМБ) Ханко вийшла якоюсь дивною. **На ній ніколи не базувалися надводні кораблі класу есмінця і вище.** У червні 1941 року з ВМБ Ханко вивели і раніше базовану там 1-шу бригаду торпедних катерів і 8-й дивізіон підводних човнів, після чого на Ханко залишилося тільки сім «малих мисливців охорони акваторії», тобто насправді 7 невеликих сторожових кораблів [106, с. 285]. Незрівнянно потужнішими були сухопутні сили цієї «морської» бази. На Ханко дислокувалася 8-а окрема стрілецька бригада (дві стрілецьких і один артилерійський полк, окремий танковий батальйон, дві окремі кулеметні роти та інші підрозділи).

8-му особливу бригаду сформували на базі частин легендарної 24-ї «залізної дивізії» — одного з кращих стрілецьких з'єднань Червоної Армії (створена в роки Громадянської війни під командуванням Гая). Станом на 1 січня 1941 року в складі 8-ї особ налічувалося 10701 чоловік особового складу, 513 коней, 886 автомобілів, 219 тракторів, 24 гармати калібру 76 мм, і 24 гаубиці (12 калібру 122 мм і 12 калібру 152 мм), 16 протитанкових 45-мм гармат, 102 мінометів, 113 станкових і 303 ручних кулеметів. На озброєнні танкового батальйону бригади було 36 танків Т-26 і 13 плаваючих танкеток Т-37 [129]. Звертає на себе увагу надзвичайно високий для стрілецьких частин Червоної Армії рівень моторизації — кожен десятий боєць бригади був водієм транспортного засобу, а на 64 гармати припадало 219 тракторів (тягачів).

Крім 8-ї особ на Ханко були розгорнуті 4 окремих будівельних батальйони, 2 саперних, 2 залізничні, 1 інженерний батальйон. Ці сили виконали величезний обсяг військово-будівельних робіт: побудували 190 дзо-

тів (дерево-земляних вогневих точок); на 4-км перешийку, що з'єднує півострів Ханко з материковою частиною Фінляндії, був проритий протитанковий рів, посилений мінними і дротяними загородженнями [133].

З початком війни з особового складу будівельних і саперних підрозділів сформували ще один (219-й) стрілецький полк, причому рішення про створення «запасів гвинтівок і кулеметів на 5 тис. бійців для озброєння будівельних і тилових частин» ухвалили ще 15 червня 1941 року [130].

Гармати на березі все ж були. Для протикатерної оборони встановили 24 напівавтоматичні 45-мм гармати 21К. З урахуванням дальності прицільної стрільби гармат такого калібру, «перекрити артилерійським вогнем» вони могли хіба що вузьеньку річечку, хоча для боротьби з десантними катерами супротивника це була досить грізна сила. Крім того у відкритих (!) щитових установках стволами в бік Фінської затоки стояли дев'ять 130-мм і три 100-мм гармати.

Головною вогневою силою гарнізону Ханко були дві важкі залізничні батареї: № 9 у складі трьох гармат калібру 305 мм і № 17 в складі 4 гармат калібру 180 мм [106]. Залізничні 12-дюймові (305-мм) артилерійські установки ТМ-3-12 по праву носили неофіційну назву «сухопутний лінкор». Дивовижна гармата зі стволом 17-метрової довжини викидала снаряд вагою 470 кг на дальність 29 км, а так званий «легкий далекобійний фугасний снаряд зразка 1928 року» — на відстань 44 км. При цьому вага «легкого» снаряда становила 314 кг (для порівняння зазначимо, що наймасовіші авіабомби радянської авіації того часу важили 50 кг і 100 кг). Одна тільки батарея № 9 за вагою сукупного залпу перевершувала всю артилерію 8-й осб разом із береговими установками. До складу трьохгарматної 305-мм батареї входили 3 гарматних транспортери, 6 платформ для снарядів і зарядів, 3 вагони-електростанції і 1 вагон — пост управління вогнем.

Величезний, складний і вкрай дорогий комплекс важкої залізничної батареї мав один істотний недолік — для використання як «берегової батареї», тобто для ведення артилерійської дуелі з важкими надводними кораблями противника, він був непридатний. Громіздкий залізничний комплекс не мав ніякого бронювання, був «відкритий усім вітрам» і замаскувати дев'ять величезних платформ, що стоять на рейках, було практично неможливо. Шансів вижити в бою проти морських гармат, захищених найпотужнішою бронею башт головного калібру, у відкритій залізничній установці практично не було. Настільки ж вразливою була залізнична батарея і проти бомбового удару авіації противника. Натомість вона могла рухатися. По рейках залізниці.

Шансів вижити в бою проти морських гармат, захищених найпотужнішою бронєю башт головного калібру, у відкритій залізничній установці практично не було. Настільки ж вразливою була залізнична батарея і проти бомбового удару авіації противника. Натомість вона могла рухатися. По рейках залізниці.

Усього вищевикладеного, на наш погляд, цілком достатньо для того, аби зрозуміти, які завдання за планами радянського командування мала вирішувати ВМБ Ханко в майбутній війні. На щастя для істориків, в архівах збереглися документи, які остаточно позбавляють нас необхідності буду-

вати якісь припущення. Директивою штабу Ленінградського ВО гарнізону Ханко наказувалося:

«Загальна задача:

1. *Не допустити на півострів противника як з боку сухопутного кордону, так і з моря.*

2. *Не дати можливості висадити морський та повітряний десант.*

3. *Забезпечити **зосередження і висадку відповідних частин** (підкреслення моє — М. С.) в порт Ханко» [131].*

В оперативних планах вищого командування Червоної Армії (про що піде мова нижче) прямо передбачалося перекидання 1—2 стрілецьких дивізій на Ханко «в перші ж дні війни». Для забезпечення таких дій і створювалася система укріплень і озброєнь ВМБ Ханко. 8-а окрема стрілецька (фактично — моторизована) бригада мала забезпечити недоторканність плацдарму висадки, а потім, разом із частинами, які підійдуть, рушити вперед, вглиб Фінляндії. Дорогі залізничні батареї загнали на Ханко зовсім не випадково і не помилково — вогнем могутніх гармат вони мали зруйнувати фінські укріплення, зруйнувати порт і місто Гельсінкі.

Досвід бойових дій проти «білофінської вояччини» біля залізничної батареї № 9 вже був. 26 січня 1940 року батарея прибула на Карельський перешийок, де перейшла в оперативне підпорядкування начальнику артилерії 7-ої армії Північно-Західного фронту. З 11 по 25 лютого батарея № 9 випустила 165 важких фугасних снарядів по залізничній станції і місту Виборг [132]. *«Подивіться на Виборг — від нього нічого не залишилося. Місто повністю зруйноване»*, — з гордістю доповідав на квітневій (1940 року) нараді вищого комскладу Червоної Армії командувач ВПС Північно-Західного фронту комкор Птухін [20]. «Сухопутні лінкори» внесли в ці руйнування і свою лепту.

Можна довго сперечатися про те, чи відповідало таке використання півострова Ханко статті 4 Московського договору від 12 березня 1940,

згідно з якою півострів передали оренду Радянському Союзу на цілком конкретних умовах, а саме: «Для створення там військово-морської бази, **здатної обороняти від агресії** (підкреслення моє — М. С.) вхід у Фінську затоку». Московський договір, який мав офіційну назву «мирного договору», аж ніяк не передбачав права на створення плацдармів для майбутньої агресії. Зате абсолютно безперечним є той факт, що згаданий договір не містив жодних згадок про надання Радянському Союзу права транзиту військових (та й будь-яких інших) вантажів залізницями південній Фінляндії від Выборга до Ханко. Стаття 6 мирного договору надавала «Радянському Союзу і його громадянам право вільного транзиту через область Петсамо в Норвегію і назад», а також право вільного прольоту в Норвегію для «неозброєних літальних апаратів». У статті 7 говорилося про «транзит товарів між СРСР і Швецією». Про транзит озброєння і військових частин по території Фінляндії (зокрема — в Ханко) у договорі не було сказано жодного слова.

У 1940 році Молотов зажадав розширити в односторонньому порядку права Радянського Союзу і **надати йому можливість транзиту військових вантажів на Ханко**. З точки зору формально-юридичної безконтрольний транзит військових вантажів і озброєних осіб давав підстави поставити під сумнів нейтральний і суверенний статус фінської держави. З практичної точки зору надання права транзиту означало появу на ВМБ Ханко важких систем озброєння, які було б важко доставити морським шляхом (саме так і з'явилися на Ханко залізничні артилерійські установки), а також додаткові можливості для ведення військової розвідки в південному, найбільш густонаселеному і промислово розвиненому районі Фінляндії.

Чітко усвідомлюючи все це, фінський уряд дав, тим не менше, згоду на транзит — влітку 1940 року у нього вже не було жодних альтернатив, крім все нових і нових поступок перед обличчям все більш відвертого диктату. 22 липня 1940 року відповідну угоду було підписано. «Коли СРСР в липні 1940 року зажадав права на рух російських поїздів від кордону до Ханко, — пише в своїх спогадах Маннергейм, — ми після довгих і наполегливих переговорів, в яких досягли певних послаблень, погодилися і на це. Такий наскрізний прохід поїздів через всю південну частину Фінляндії міг, природно, привести до використання його в поганих цілях, і нам необхідно було потурбуватися про безпеку найважливіших залізничних вузлів і мостів» [22, с. 354].

У тому ж 1940 році Молотов пред'явив фінам ще одну вимогу, ніяк не засновану на дусі і букві Московського договору. Адже він не передба-

чав жодних обмежень на будівництво оборонних споруд у прикордонній смузі. Судячи з мемуарів Паасіківі, під час переговорів Молотов говорив фінським представникам: *«Будуйте стільки фортифікацій, скільки хочете, в цьому питанні у нас ніяких вимог немає»* [103]. Фактично ж, у 1940—1941 роках на радянській стороні велося будівництво трьох нових укріпрайонів (Виборзького, Кексгольмського і Сортавальського), будувалися нові аеродроми (Маннергейм стверджує, що під час наступу влітку 1941 року фіни виявили в 200-км смузі уздовж нового фінського кордону 90 готових і споруджуваних аеродромів) та залізничні й шосейні дороги до кордону. Все це не завадило Молотову **вимагати припинити будь-яке оборонне будівництво на фінській стороні**, в тому числі — і в районі півострова Ханко [103]. Наскільки можна судити з наявних джерел, цю вимогу не виконали в повному обсязі, і будівництво лінії укріплень в смузі від південного узбережжя Фінської затоки до водної системи Сайменських озер (від Котка до Лапеенранта) продовжилося. Проте, вимога Москви про припинення оборонного будівництва на напрямках Выборг—Гельсінкі і Ханко—Гельсінкі звертає на себе увагу.

Дещо раніше, 2 червня 1940 року Радянський Союз зажадав від Фінляндії **«повернення» всього рухомого і нерухомого майна**, державного і приватних осіб, що — на думку радянських уповноважених — знаходилося на анексованих фінських територіях на момент початку «зимової війни». У тексті Московського мирного договору неможливо знайти навіть найменшої підстави для подібних вимог — питання про майно, будівлі і споруди, що перебувають на територіях, які передаються Радянському Союзу, не згадано там зовсім. І вже в будь-якому випадку, будь-якої розумної і законної підстави були позбавлені вимоги про «повернення» рухомого майна, яке за визначенням не може належати якійсь території. Проте, Москва наполягала на своїх протиправних вимогах, і Фінляндія втратила, крім усього іншого, 75 паровозів і 2000 вагонів — досить відчутний удар по й без того ослабленій війною транспортній системі.

Черговою ланкою в ланцюзі посилення політичного тиску стала **вимога відставки міністра постачання В. Таннера**, який, імовірно, «запам'ятався» Молотову своєю непоступливою позицією під час переговорів у Москві восени 1939 року. Чи треба доводити, що умови мирного договору 12 березня 1940 року не передбачали права Москви на призначення та звільнення міністрів фінського уряду. Проте, в липні 1940 року Фінляндія була змушена підкоритися і цій вимозі.

14 червня 1940 року «холодна війна» між СРСР і Фінляндією на одну мить доповнилась війною справжньою — з людськими жертвами, участю бойових літаків і кораблів. У цей день у повітрі збили пасажирський літак «Юнкерс-52» фінської авіакомпанії «Аеро», що виконував регулярний рейс з Таллінна в Гельсінкі. О 13 год. 54 хв. літак із бортовим номером ОН-ALL та найменуванням «Kaleva» на борту злетів з талліннського аеродрому. На його борту перебували два члени екіпажу і сім пасажирів, серед яких були двоє співробітників посольства Франції і дипломат із США. Через 12 хвилин після зльоту радіозв'язок з літаком несподівано перервався. Ще через кілька хвилин на диспетчерський пункт аеродрому Мальме (Гельсінкі) надійшло повідомлення про те, що спостережні пости на острові Сантахаміна бачили палаючий літак, що впав у води Фінської затоки.

О 14:51 до місця падіння літака з аеропорту Мальме вилетів черговий винищувач фінських ВПС. Так вже склалися обставини, що в його кабіні був Ейно Ілмарі Ютілайнен — льотчик, який мав стати найрезультативнішим асом-винищувачем всіх країн, учасників Другої Світової війни (за винятком Німеччини). В районі островця Кері [33 км на північ від Таллінна) Ейно Ілмарі Ютілайнен побачив радянський підводний човен над водою, поруч із ним на воді — уламки літака і велика масляна пляма. Протягом 14—15 червня 1940 року радянські гідролітаки і кораблі патрулювали місце падіння «Калева» і, зібравши всі плаваючі предмети, пішли в Кронштадт [52, с. 230]. Уряд Фінляндії з наростаючою тривогою стежив за подіями, що розгорталися в Естонії, і цього разу вирішив не виступати з протестом і не вимагати відшкодування збитків.

Це все, що відомо достеменно. **Радянський уряд не визнав своєї відповідальності і не приніс навіть формальних вибачень** у зв'язку з трагічною загибеллю пасажирів «Калева». Більше того, через два дні — 16 червня 1940 року — такий самий пасажирський «Юнкерс-52» (правда, тепер естонської авіакомпанії), що здійснював регулярний рейс за тим же маршрутом з Гельсінкі до Таллінна, обстріляли із зенітного кулемета радянського підводного човна, але, на щастя, літак не отримав пошкоджень [52, с. 235]. Конкретні подробиці знищення «Калева» точно не відомі: за одними повідомленнями його збили радянські винищувачі, за іншими — пара бомбардувальників ДБ-3. Уже багато років по тому про особисту участь у знищенні пасажирського літака заявив в своїх мемуарах «Над трьома морями» відомий штурман далекої авіації, генерал-лейтенант П. І. Хохлов.

У його книзі події викладені так:

«Трудящі Литви, Латвії, Естонії скинули ненависні буржуазні режими, здобули свободу. На основі вільного волевиявлення своїх народів вони увійшли до складу СРСР як рівноправні соціалістичні республіки. Скинуті в цих країнах представники експлуаторського класу разом із своїми іноземними партнерами намагалися переправити за океан награвовані капітали. Бойовим кораблям, а також літакам Червонопрапорного Балтійського флоту віддали наказ — закрити безконтрольний вихід іноземних суден і виліт іноземних літаків з морських портів і з аеродромів Прибалтійських республік. Таке завдання виконував і наш 1-й МТАП (мінно-торпедний авіапункт).

23 червня 1940 року два наших екіпажі на чолі з командиром авіапункту полковником Ш. Б. Бедзінашвілі вилетіли в розвідку в північно-західну частину Балтійського моря. Ведучий екіпаж складався з командира полку, мене, штурмана, і стрілка-радиста сержанта Казунова... Кілометрів за три-чотири від міста (Таллінна) я помітив, як з аеродрому Лагсберг злетів літак. Він узяв курс у бік Гельсінкі.

— На перехоплення! — віддав розпорядження полковник Бедзінашвілі. — Мабуть, безконтрольний, треба завернути його назад.

Наближаємося до літака Ю-52 без будь-яких розпізнавальних знаків. Я відкрив астролук своєї кабіни, підвівся і рукою показав пілотові, щоб розвертав машину в бік аеродрому. Але «Юнкерс» продовжував політ колишнім курсом, та ще й збільшив швидкість. Ми двічі перетнули йому курс, подали знаки: «Вимагаємо повернення!» Невідомий екіпаж ігнорував наші вимоги.

— Попередити вогнем, — передає наказ командир.

Кілька трасуючих черг проходять попереду кабіни «юнкерса», але і це не міняє справи. Ми так близько від переслідуваного літака, що бачимо через його ілюмінатори пасажирів у переповненому салоні, їх самовдоволені фізіономії. Нам показують кулаки, погрожують пістолетами. Після цього літак-порушник ми збили.

...У піднятому з дна затоки фюзеляжі виявили не тільки безліч матеріальних цінностей, а й велику кількість документів, що становлять державну таємницю... Ми зрозуміли, чому екіпаж Ю-52 відмовився підкорятися вимозі про повернення на аеродром: йому довелося б розплачуватися за шпигунство...» [134].

Наведений вище текст унікальний своєю брехливою тенденційністю. Як відомо, трудящі Естонії «здобули свободу» і «увійшли до складу СРСР на основі вільного волевиявлення» 6 серпня 1940 року. Станом на

14 червня 1940 року Естонія не була однією з «рівноправних соціалістичних республік», а залишалася суверенною державою, уряду якої **на той момент навіть не пред'явили ультиматум Молотова** (це сталося через два дні, 16 червня). Ймовірно, саме тому автор тексту «переніс» дату знищення «Калева» з 14 на 23 червня, хоча і це нічого не змінює в правовій оцінці ситуації (на тверезу голову подію мали «перенести» на будь-яку дату після 6 серпня).

14 червня 1940 року радянське командування не мало ані найменших законних підстав перешкоджати «безконтрольному вильоту іноземних літаків» з території іноземної відносно СРСР Естонії, а захоплені озброєним шляхом дипломатичні документи і «награбовані капітали» належали Естонії та її громадянам. Що ж стосується «шпигунства», та ще й посиленого збройним розбійним нападом, то ним того дня займався аж ніяк не екіпаж фінського пасажирського літака...

На фюзеляжі і крилах збитого «Юнкерса» (що добре видно на збережених фотографіях) величезними літерами написано бортовий номер «ОН-ALL», а на кілі чітко зображений державний прапор Фінляндії. Розміркування ж про те, що пасажирів погрожували збити бомбардувальник пістолетами із закритої кабіни пасажирського літака взагалі змушують припустити, що цей текст написав не генерал-лейтенант авіації, а горезвісними «літконсультант»...

При всій своїй неоковирності такий фрагмент із типових радянських «мемуарів» дає наочне уявлення про той стан сп'яніння вседозволеністю і безкарністю, в якому перебувало командування Червоної Армії влітку 1940 року. Зрозуміло, і військово-морські командири закидали ворога безкозирками не згірше своїх авіаційних колег. Так, начальник штабу Червонопрапорного Балтфлоту (ЧБФ) контр-адмірал Ю. А. Пантелєєв у доповідній записці Головному морському штабу пропонував 5 липня 1940 року таке:

«...захоплення Аландських островів у всіх випадках обстановки на Балтиці і негайно... Наступ наших сухопутних сил на північ від бази Ханко і на захід від Виборга... Негайно, цього ж року отримати Аландські острови і можливість реального контролю над усіма фінськими базами в Фінській затоці будь-якими засобами — аж до війни».

Не відставав від старшого начальника і командувач ескадрою ЧБФ контр-адмірал Н. Н. Несвіцький. 10 липня він направив до Головного морського штабу доповідну записку з пропозицією *«вирішити питання самостійного існування Швеції і Фінляндії на користь СРСР (підкреслення моє — М. С.) і зробити Балтійське море внутрішнім морем»* [138, 232].

Питання «самостійного існування Швеції і Фінляндії» ставилося вже цілком конкретно. У вересні 1940 року командувач ВПС ЧБФ генерал-майор Єрмаченко надав командувачу ЧБФ віце-адміралу Трібуцу «Записку про план операцій 1940 року». Завдання авіації флоту були сформульовані так:

«1. Самостійними діями бойової авіації ВПС ЧБФ і ВПС ПрибОВО знищити кораблі і транспорти в морі і не допускати базування флоту противника в: Стокгольмі, Карлскроні, Норрчепінгу Форс, Гельсінкі, Або, Рауме, Порі, Мемелі, Данцигу, Гдині, Заєнеці, Штетінгу, Кілі (балтійські порти Швеції, Фінляндії, окупованої Польщі, Німеччини — М. С.)...»

4. У взаємодії з флотом забезпечує захоплення Аландських островів (підкреслення моє — М. С.) шляхом ударів з повітря і висадкою повітряного десанту, спеціально доданими ВПС ЧБФ десантними частинами ВПС Червоної Армії...» [236].

З початку 90-х років, після того, як публікація безлічі подібних документів зробила зовсім вже непристойним повторення старих байок про «тиху, мирну і беззахисну» сталінську імперію, зберігачі міфів комуністичної пропаганди запустили нову платівку: нібито всі ці наступальні плани розроблялися у вигляді суто гіпотетичних «проектів», ледве не у вільний від служби час. На жаль, смілива гіпотеза про радянських генералів і адміралів, які у вільний від роботи і дружніх чаювань час малюють червоні стрілочки на картах, не підтверджується фактами. Навпаки, документи і факти вказують на те, що підготовка (в тому числі — розвідувальна) до реалізації планів вторгнення в Європу велася вдень і вночі:

«План розвідки ВПС ЧБФ з 1. 06. 40 по 31. 12. 40 роки:

...Об'єкт розвідки: аерофоторозвідка портів Ботнічної затоки: Вааза, Крістанстадт, Гефле, Аландські острови. Мета: уточнити об'єкти оборонного значення... Засоби: 10-та авіабригада, 73-й авіапункт...

...Об'єкт розвідки: Берегова та зенітна артилерія в Стокгольмі, Карлскроні, на острові Готланд, а також 1-го артполку Фінляндії. Мета: уточнити місце вогневих точок, під'їзних шляхів до них і службові будівлі...

Засоби: 10-я аб, 8-а аб, 15 і 73 авіапункти...

Нач. штабу ВПС ЧБФ полковник Сурков, нач. розвідвідділу капітан Семішин» [141].

«Начальнику 2-го відділення Першого відділу штабу авіації ВМФ майору Клімашіну.

Доводжу до відома стан розвідувальної підготовки Штабу ВПС ЧБФ на 1 серпня 1940 року

...Справи цілей продовжують заводитися і поповнюються новим матеріалом, зокрема, розмножено об'єкт Стокгольм в 20 екз., він розісланий по військових частинах. Розробляються об'єкти Кальмар і Карлскрон. Всього по ВПС заведено: справ цілей — 270, з них по Швеції — 91, по Німеччині — 90, по Фінляндії — 36.

Нач. розвідвідділу штабу ВПС ЧБФ капітан Семішин» [142].

Начальнику розвідвідділу штабу ВПС ЧБФ. На № 1/668с від 14 серпня 1940 року:

«...на 1 вересня 1940 року чекаю доповідь, по яких цілях оформлені справи по Фінляндії, Швеції і чи в усіх полках вони є. Одночасно повідомте, чи отримали ви об'єкт «Стокгольм» із розвідвідділу ЧБФ і які в ньому недоліки.

Обробку справ форсуйте для того, щоб закінчити їх найближчим часом.

Начальник 2-го відділення Першого відділу штабу авіації ВМФ майор Клімашин» [143].

Маршал Маннергейм — як можна судити з його мемуарів — майже не сумнівався в тому, що Фінляндія стояла на порозі нової війни:

«...Фінляндія вже восени 1940 року могла знову стати жертвою нападу, протидіяти якому країна була б не спроможна... Так само, як і перед початком Зимової війни, небезпечно збільшилася кількість порушень кордону літаками... Зізнання всіх без винятку більшовицьких агентів, затриманих нами, вказували, що підготовка до війни проти Фінляндії йшла повним ходом. Ще точніше на це вказували дані фінської контррозвідки. У серпні 1940 року один полковник і два майори, які готували розвідників для роботи в Фінляндії, говорили: «Фінляндія — капіталістична країна, яку чекає така ж доля, як Естонію, Латвію і Литву. Включення Фінляндії до складу СРСР — питання декількох тижнів, найпізніше, декількох місяців...» [22, с. 359, 363].

У близькій війні не сумнівалася й німецька розвідка. 13 серпня 1940 року, **передбачаючи швидке поглинання Фінляндії Радянським Союзом справою вже вирішеною**, Гітлер наказав підготувати операцію під кодовою назвою «Реннт'єр» [65, с. 142]. Малося на увазі напередодні (або вже в ході) радянського вторгнення захопити фінські нікелеві рудники в Петсамо, для чого запланували удар з північної Норвегії силами двох гірськострілецьких дивізій вермахту (пізніше цю приватну операцію реалізували, але вже в значно більшому масштабі, влітку 1941 року).

І Маннергейм, і Гітлер помилилися в своїх прогнозах. Оперативного розгортання військ Червоної Армії для військових дій на північному ТВД восени 1940 року не було.

Сьогодні, на підставі справжніх документів радянського військового командування ми можемо достеменно стверджувати, що і Маннергейм, і Гітлер помилилися в своїх прогнозах. Оперативного розгортання військ Червоної Армії для військових дій на північному ТВД восени 1940 року не було. Документом, що дає змогу зробити аж таку безапеляційну заяву, є, на наш погляд, Доповідь начальника відділення оперативних перельотів штабу ВПС Червоної Армії полковника Миронова від 2 грудня 1940 року [136].

Доповідь полковника Миронова може вважатися хоча і неявним, але вичерпним «звітом» про плани і дії Збройних сил СРСР у 1940 році.

У ній наведено узагальнені і систематизовані відомості про всі великі перегрупування частин ВПС Червоної Армії, здійснені в 1940 році. А остільки, оскільки підготовка і проведення страте-

гічної наступальної операції у Другій Світовій війні були вже неможливі без залучення значних сил авіації, доповідь полковника Миронова може вважатися хоча і неявним, але вичерпним «звітом» про плани і дії Збройних сил СРСР у 1940 році. Знайомство зі змістом цього звіту показує, що протягом 1940 року сталося чотири епізоди великих стратегічних перегрупувань авіації:

1. Січень-лютий. В Ленінградський ВО і на військово-повітряні бази Радянського Союзу в Естонії перебазовано 29 авіапунктів (тут і надалі не будуть згадуватися окремі авіаескадрильї і ескадрильї тактичної розвідки, додані стрілецьким корпусам). У березні до місць постійної дислокації повернуто 29 авіапунктів. Сенс цього перегрупування цілком очевидний — це «зимова війна», і пов'язане з нею посилення угруповання радянської авіації на театрі військових дій. Війна закінчилася — і всі 29 полків повернулися на свої місця.

2. Квітень. У Закавказький ВО перебазовано 6 авіапунктів (всі полки — бомбардувальні). Там вони і залишилися. Можна припустити, що посилення угруповання радянських ВПС в Закавказзі було пов'язане з крайнім загостренням стосунків між СРСР і англо-французьким блоком, що означилося навесні 1940 року. Із закавказьких аеродромів радянські бомбардувальники могли нанести удар по англійських і французьких військових об'єктах в Ірані, Іраку, Сирії.

3. Травень-червень. В Одеський ВО перебазовано 14 авіапунктів (в тому числі — 10 бомбардувальних). Потім, також у червні, три полки повернулися до місць постійної дислокації. Зміст заходу цілком зрозумілий. Це підготовка до можливого збройного конфлікту з Румунією, а потім —

створення великого авіаційної угруповання на новонабутій території Бессарабії (Молдавії).

4. Червень. «До державних кордонів Литви, Латвії та Естонії» (так у тексті — *М. С.*) перекинуто 21 авіапункт.

У тому ж місяці до місць постійної дислокації повернулися 11 авіапунктів. І в цьому випадку все зрозуміло — перед нами підготовка до окупації Прибалтики, а потім створення авіаційного угруповання у складі нового Прибалтійського Особливого ВО.

От і все. Ніяких інших великих перегруповань авіації в 1940 році не зафіксовано. З імовірністю, близькою до 100 %, це означає, що окупація Литви, Латвії та Естонії стала останньою за рахунком стратегічною наступальною операцією 1940 року. Підготовка до вторгнення у Фінляндію так і не перейшла в 1940 році у стадію практичних заходів по оперативному розгортанню військ.

З імовірністю, близькою до 100 %, окупація Литви, Латвії та Естонії стала останньою за рахунком стратегічною наступальною операцією 1940 року. Підготовка до вторгнення у Фінляндію так і не перейшла в 1940 році в стадію практичних заходів по оперативному розгортанню військ.

Розділ 2.4.

«Вторгнутися, розгромити і захопити...»

Висновок, до якого ми прийшли в кінці попередньої глави, аж ніяк не тривіальний. Зосередження наземних і повітряних сил, оперативне розгортання угруповання військ і подальше вторгнення було б цілком логічним завершенням «пресування» Фінляндії, яке тривало протягом літа. Але цього не сталося, хоча **плани «фінської кампанії» розроблялися і уточнювалися, щонайменше, протягом всієї осені 1940 року.**

Хронологічно першим з числа доступних документів стратегічного планування 1940 року є «Доповідна записка наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної Армії в ЦК ВКП(б) І. В. Сталіну і В. М. Молотову «Про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на Заході і на Сході», б/н¹, підписана не пізніше 16 серпня 1940 року (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 239, арк. 1—37). У дужках відзначимо, що Фонд 16 Центрального архіву Міністерства оборони, в якому зберігаються цей та інші документи військового планування, про які піде мова в цьому розділі, все ще не розсекречений, отже нікому, крім ангажованих «істориків від Головпуру», як і раніше недоступний. Іншими словами, вже понад 300 років існує зовсім безглузда ситуація, коли кілька військово-історичних документів опубліковані, але не розсекречені! Як наслідок, ми не можемо ані перевірити відповідність опублікованих текстів оригіналам документів, ані заповнити можливо «забуті» тими, хто готував їх до друку, фрагменти, ані, що найголовніше, знайти інші схожі документи. Інакше, як «театром абсурду», ситуацію назвати не можна — але, за відсутністю кращого, будемо працювати з тим, що є.

Документ від 16 серпня готував Василевський, підписали його Тимошенко і Шапошніков. Автори Доповідної записки відзначають, що «Радянському Союзові треба бути готовим до боротьби на два фронти: на Заході проти Німеччини, підтриманої Італією, Фінляндією і Румунією, а можливо і Туреччиною, і на Сході — проти Японії» [120, с. 182]. При цьому зазначено, що Фінляндія може надати до 15 стрілецьких дивізій і 400 літаків.

¹ Без номера.

За задумом вищого командування Червоної Армії, головні події мали статися на заході: «Основним завданням наших військ є — завдання поразки німецьким силам, зосередженим у Східній Пруссії і в районі Варшави; допоміжним ударом завдати поразки угрупованню противника в районі Івангорода, Любліна, Грубешова, Томашева, Сандомира (південна Польща — *М. С.*)» [120, с. 186]. Північно-західний (фінський) напрямок в рамках цілей і завдань даного плану розглядається лише як один із другорядних:

«...Стратегічне розгортання на північному заході наших кордонів підпорядковане в першу чергу обороні Ленінграда, прикриттю Мурманської залізниці та утриманню за нами повного панування в Фінській затоці. **Вступ у війну самої Фінляндії малоюмовірний** (підкреслення моє — *М. С.*), найбільш реальний сценарій — одночасна участь у війні Фінляндії з Німеччиною. З огляду на можливе співвідношення сил, наші дії на північному заході мають звестися до активної оборони наших кордонів» [120, с. 190].

16 серпня 1940 р. маршала Шапошникова на посаді начальника Генштабу РСЧА змінив генерал армії Мерецков. 18 вересня за підписом Тимошенка і Мерецкова (виконавець — Василевський) надходять два нові документи. Один із них: Доповідна записка № 103202/ів наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної Армії в ЦК ВКП(б) І. В. Сталіну та В. М. Молотову «Про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на Заході і на Сході» (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 239, арк. 197—244) і за назвою, і переважно — за змістом, цей документ повторював план стратегічного розгортання від 16 серпня 1940 року. Що ж до північно-західного напрямку, мета і завдання були повторені буквально дослівно. Єдиною зміною було деяке збільшення складу угруповання радянських військ на фінському кордоні — з 11 стрілецьких дивізій, 2 стрілецьких і 3 танкових бригад до 13 стрілецьких дивізій, 2 стрілецьких і 3 танкових бригад [120, с. 237—254].

У масштабах плану великої війни з Німеччиною (на території «колишньої Польщі» і Східної Пруссії) фінський напрямок залишався другорядною пасивною ділянкою.

Того ж дня — 18 вересня 1940 року, з такими ж страхітливими написами («Особливої важливості. Цілком таємно. Тільки особисто. Примірник єдиний») Тимошенко і Мерецков направили на ім'я Сталіна і Молотова доповідну записку № 103203 — «Пропозиції щодо розгортання Збройних сил Червоної Армії на випадок війни з Фінляндією» (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 237, арк. 138—156).

Цього разу про долю Фінляндії були висловлені найрішучіші міркування:

«...ударом головних сил Північно-Західного фронту через Савонлінна на Сан-Міхель (Міккелі) і через Лаппеенранта на Хейнола, в обхід створених на Гельсінгфорському напрямку укріплень, з одночасним ударом від Виборга через Сінпола на Гельсінгфорс (Гельсінкі), вторгнутися в центральну Фінляндію, розгромити там основні сили фінської армії і захопити центральну частину Фінляндії. Цей удар поєднувати з ударом на Гельсінгфорс з боку півострова Ханко і з діями ЧБФ у Фінській затоці» [120, с. 256].

Одразу ж відзначимо, що слова «німецький», «германський» в жодному відмінку в цьому документі не зустрічаються. «Вторгнутися, розгромити і захопити» передбачалося поза всяким зв'язком із фактичною (або хоча б очікуваною) наявністю німецьких військ на території Фінляндії! Для реалізації задуму операції планувалося включити до складу Північно-Західного фронту чотири армії, перед якими ставилися такі завдання (див. Карта № 4):

— 7-а Армія (штаб — Суоярві) «завдати удар в напрямку Іоенсу і оволодіти районом Куопіо. Надалі планувати наступ на Ювяскюля» ;

— 22-а Армія (штаб — Кексгольм, війська розгорталися вздовж північно-західного берега Ладозького озера) «ударом через Савонлінна захопити Сан-Міхель. Надалі, залежно від обстановки, планувати дії — або спільно з 23-ю Армією на Хейнола, або у взаємодії з 7-ю Армією на Ювяскюля і далі на Тампере»,

— 23-я Армія (штаб — Карісалмі, 30 км на північний схід від Виборга) «через Лаппеенранта завдати удар на Хейнола і захопити його»,

— 20-а Армія (штаб — Виборг) прорвати укріплення противника і вийти на фронт Коуволла, Котка; надалі у взаємодії з 23-ю Армією і наступом від Ханко завдати удар на Гельсінгфорс» [120, с. 258—259].

Дві армії (7-а і 23-я) вже в мирний час входили до складу Ленінградського ОВО. Дві інші (22-а і 20-а) передбачалося створити на базі з'єднань і штабів, відповідно, Уральського і Орловського військових округів.

Не забули і постійно присутню в оперативних планах радянсько-фінських воєн ідею виходу до Ботнічної затоки на кордон із Швецією в районі Кемі-Оулу. (Див. Карта № 5). Для дій у північній Карелії створювався ще один фронт (Північний), перед яким ставилися такі завдання: *«...рішучими діями на напрямках Рованіємі-Кемі і на Улеаборг (Оулу) вийти на узбережжі Ботнічної затоки, відрізати північну Фінляндію і перерва-*

ти наземне сполучення центральної Фінляндії зі Швецією та Норвегією...»
[120, с. 259]

До складу Північного фронту (створювався на базі командування і штабу Архангельського ВО) включалися дві армії (14-а і 21-а) і окремий 20-й стрілецький корпус. Перед 14-ю (Мурманською) Армією поставили те ж завдання, яке вона успішно вирішила під час «зимової війни» — захоплення порту і нікелевих копалень Петсамо. 21-а армія (розгорталася на базі командування і штабу Приволзького ВО) вирішувала головне завдання фронту: «завдати удар в напрямку Рованіємі — Кемі, вийти на узбережжя Улеборг». 20-й окремий стрілецький корпус (Московський ВО), наступаючи по лісовому бездоріжжю, мав завдати допоміжний удару по найкоротшому шляху від Ухти на Оулу.

Загальний склад запланованого угруповання військ Північного і Північно-Західного фронтів подано в наступній таблиці:

	20 А	23 А	22 А	7 А	20 оск	21 А	14 А	Разом
стрілецькі дивізії	6	6	5	6	3	9	3	38
танкові бригади	1	1	1	0	0	0	0	3
артилерійські полки РК	4	6	2	0	0	0	1	13
авіаційні полки	9	13	5	7	0	4	4	42

Але і цими, досить значними силами, не вичерпувалася військова міць, яка мала обрушитися на Фінляндію. Крім зазначених вище армій в розпорядження командування Північно-Західного фронту передавалися:

«1. На північно-західному узбережжі Естонської РСР в районі Таллінна, порт Балтійський — 2 стрілецькі дивізії (11-а, 126-а, ПриБОВО), з них — одна призначалася **для дій з півострова Ханко на Гельсінгфорс** (підкреслення моє — М. С.) і друга, залежно від обстановки, або для дій із захоплення Аландських островів (біля входу в Ботнічну затоку), або з можливістю перекидання її залізницею на основний театр фронту.

2. 3 стрілецькі дивізії в районі ст. Петіярві, ст. Хейніокі, Валкярві (на схід від Виборга)

3. 1 стрілецька дивізія — в районі Ленінграда

4. Танковий корпус в районі Виборга, Хейніокі в складі — 2 танкових і 1 мотострілецької дивізії» [120, с. 259].

Крім того, разом із авіацією, підпорядкованою командуванню армій, безпосередньо в підпорядкування командувачів Північного і Північно-Західного фронту передавалося, відповідно, 15 і 21 (це не номери, це кількість!) авіаційних полків. Таким чином, на театрі військових дій майбутньої фінської війни мало бути розгорнуто **46 стрілецьких дивізій, 78 авіапунктів, 13 артполків РГК, 3 танкові бригади і один механізований (танковий) корпус**. Загальна кількість літаків, які мають брати участь в операції, автори «Пропозицій» визначили в 3900 одиниць [120, с. 256], що в **півтора рази більше, ніж було вранці 22 червня 1941 року** в складі всіх трьох Повітряних флотів люфтваффе, зосереджених на Східному фронті...

Але і це ще не все. «У резерві Головного Командування в районі Тихвин, Волховстрой, Чудово мали бути — 2 стрілецькі дивізії». А також планувалося «підготувати і мати в резерві Головного Командування в пунктах постійної дислокації по сім стрілецьких дивізій від Західного і Київського військових округів, а разом — 14 стрілецьких дивізій» [120, с. 257].

Червонопрапорному Балтфлоту знову поставили задачу «знищити військовий флот Фінляндії, перервати морські сполучення Фінляндії в Ботничній і Фінській затоках...» Новим моментом була вимога «забезпечити можливе перекидання **1—2 стрілецьких дивізій на півострів Ханко** (підкреслення моє — М. С.)».

План 18 вересня 1940 року багато в чому відрізняється від плану «операції з розгрому сухопутних і морських сил фінської армії», підписаного Мерецьковим 29 жовтня 1939 року.

Перше, що одразу ж впадає в око — **радикальне збільшення планованої чисельності** угруповання військ Червоної Армії. Кількість стрілецьких дивізій збільшилася більше ніж удвічі (з 21 до 46), артполків РГК — майже удвічі (з 7 до 13), у 2,5 разів зросла чисельність залученої до операції авіації (із 1581 до 3900 бойових літаків). У шість разів зросло (порівняно з планом «зимової війни») угруповання військ, що мають завдання «перерізати» територію Фінляндії і вийти до Оулу-Кемі. Варто відзначити і те, що відповідно до підписаного того ж дня — 18 вересня 1940 року — Великого Плану «для ведення операцій на Заході» передбачалося «всього» 146 стрілецьких дивізій і 159 полків авіації, які «мають на 15 вересня — 6422 літаки» [120, с. 242]. Іншими словами, запла-

новані для війни з Фінляндією сили становили: за кількістю стрілецьких дивізій — одну третину, за кількістю авіапунктів і літаків — половину від тих сил, які передбачалося зосередити для війни з незрівнянно потужнішою і численнішою армією Німеччини і її південних союзників (Румунія, Угорщина).

Великі сили відповідали і новим завданням, сформульованим тепер з граничною ясністю. Якщо в плані 29 жовтня 1939 року глибина наступу головного угруповання військ Червоної Армії визначалася лише виходом на лінію Виборг-Сортавала (після чого слід було «бути готовим до подальших дій вглиб країни по обстановці»), то *план 18 вересня 1940 р. однозначно вимагав «захопити центральну частину Фінляндії» і її столицю.*

Великі сили відповідали і новим завданням, сформульованим тепер з граничною ясністю. План 18 вересня 1940 р. однозначно вимагав «захопити центральну частину Фінляндії» і її столицю.

Ще одна істотна відмінність у планах 1939-го і 1940-го років стає очевидною, якщо подивитися на географічну карту району майбутніх бойових дій. Червоні стрілки загублені серед суцільного розсипу блакитних позначок озер. Маршрути просування військ 7-ї, 22-ї і 23-ї армій пролягають через найбільший у Європі район озер (Сайменська озерна система). Вільний простір між «блакитними блюдцями озер» займають дрімучі ліси і болота. Така ціна прийнятого у вересні 1940 року рішення нанести головний удар «в обхід створених на Гельсингфорському напрямку укріплень». Як видно, сумний досвід прориву «лінії Маннергейма» кровопролитними лобовими атаками позначився тим, що розробники плану (тобто головні «полководці зимової війни» Тимошенко і Мерецков), «обпікшись на молоці, почали дмухати на воду».

Питання про те, чи становили поспішно споруджені фінські укріплення по лінії Котка-Лаппеенранта, Котка-Коувола перешкоду аж таку серйозну, що ризик великих можливих втрат при їх прориві виправдовував перенесення напряму головного удару в лісову гущавину, є дискусійним. З набагато більшою впевненістю можна припустити, що саме рішення завдати удару через озерно-лісовий район зумовило «мізерно малу» (за радянськими мірками «малу») кількість танків, заолучених для проведення операції. На 15 вересня 1940 року в Червоній Армії значилося 17,6 тис. танків (і це не рахуючи 5,8 тис. танкеток Т-27/ Т-37/ Т-38). Тільки в Ленінградському ВО значилося 2766 танків (знову ж таки, не рахуючи кулеметні танкетки) [34, с. 594]. А до очікуваної війни

проти Фінляндії залучалося лише 785 танків в складі 3 танкових бригад (з більш, ніж 26, що були в складі РСЧА) [120, с. 256].

У тексті «Пропозицій щодо розгортання Збройних сил Червоної Армії на випадок війни з Фінляндією» від 18 вересня 1940 року немає навіть натяку на можливу дату початку цієї війни. Проте аналіз оперативного плану і структури угруповання військ дає змогу сформулювати **гіпотезу про те, що планувалася ще одна «зимова війна»**. Адже на питання про те, в яку пору року в районі Сайменської озерної системи краще вести велику наступальну операцію, треба відповісти: «Завжди погано». Взимку — глибокий сніг і сильний мороз, короткий світловий день, що різко обмежує бойові можливості авіації. Влітку — драглисте бездо- рижжя і хмари кровожерного гнусу. І тим не менше, зима, сковуючи по-

Зима, сковуючи поверхню озер і боліт твердим панцирем льоду, значно підвищує прохідність місцевості, а отже і можливість для тактичного і оперативного маневру.

верхню озер і боліт твердим панцирем льоду, значно підвищує прохідність місцевості, а отже і можливість для тактичного і оперативного маневру. Для того угруповання, яке вимальовується з вересневих «Пропозицій» (піхота

з мінімальним числом танків, підтримувана дуже великими силами авіації) зима все ж дещо краще.

Такий висновок може здаватися парадоксальним, але лише на тлі ходячих легенд про «40-градусні морози» і «двометровий сніговий покрив», які перешкодили Червоній Армії «звільнити» Фінляндію в грудні 1939 року.

Зима в південній Фінляндії (як і у всіх приморських регіонах Європи) досить помірна (за нашими мірками). Середня за результатами багаторічних метеорологічних спостережень температура січня в Гельсінкі становить 2,7 градуса нижче нуля, а в цілому по південних районах країни — від 3 до 7 градусів. Люті морози зими 1939—1940 років були унікальною природною аномалією, небувалою за попередні сто років. Але і в ту неймовірну зиму температура повітря на Карельському перешийку в грудні 1939 року жодного разу не опустилася нижче 23 градусів.

Холодно, але для молодого чоловіка, одягненого в овечий кожух, не смертельно. 40-градусні морози справді почалися в січні—лютому 1940 року, але не в південній, а в центральній і північній частинах Фінляндії, які і географічно, і кліматично є по суті «іншою країною». що ж стосується «двометрового снігу», то, як відомо кожному мешканцеві тих

країв, він з'являється (якщо з'являється) ближче до лютого—березня, але ніяк не на початку зими. Фактично щороку, щозими існує досить тривалий період часу, коли земля вже замерзла, ґрунтові дороги стали як камінь, а сніг ще не доходить і до коліна. Нарешті, для пересування по сніжній цілині росіяни, фіни, шведи та інші народи півночі Європи давно вже придумали сани, волокуші і лижі.

У будь-якому разі головний полководець до ідеї ведення бойових дій взимку ставився цілком позитивно. 16 квітня 1940 року на вечірньому засіданні наради вищого командного складу РСЧА товариш Сталін різко засудив «окремих товаришів», які допускають сумніви в можливості воювати взимку: *«...Як можна допустити, щоб в проєкті Статуту і в проєкті Настанови, які люди читають, [було сказано], що зимові умови погіршують обстановку війни, тоді*

Головний полководець до ідеї ведення бойових дій взимку ставився цілком позитивно. 16 квітня 1940 року на вечірньому засіданні наради вищого командного складу РСЧА товариш Сталін різко засудив «окремих товаришів», які допускають сумніви в можливості воювати взимку.

як всі серйозні, вирішальні успіхи російської армії розгорталися саме в зимових умовах, починаючи з боїв Олександра Невського і закінчуючи поразкою Наполеона. Саме в зимових умовах наші війська брали гору, тому що вони були витривалішими і ніяких труднощів зимові умови для них не складали. Маючи стільки прикладів, як можна дати читачеві таку нісенітницю, що зимові умови знижують боєздатність армії...» [20].

Якщо наша гіпотеза правильна і нова війна проти Фінляндії планувалася на зиму 1940—1941 років, то це вже пояснює — чому розпочата влітку кампанія тиску і дестабілізації не перетворилися на реальні бойові дії. Сталін просто чекав легких приморозків. Втім, повторимо ще раз, «зимова спрямованість» плану війни з Фінляндією, складеного 18 вересня 1940 року, є лише гіпотезою, яка не має (в силу закритості інформації) прямих документальних підтверджень.

Підписані 18 вересня «Пропозиції» закінчувалися стандартною для таких документів фразою: «Доповідаючи основи нашого оперативного розгортання проти Фінляндії, прошу їх розглянути». 5 жовтня 1940 року цей та низку інших документів стратегічного оборонного планування Сталін розглянув і затвердив. До такого висновку ми приходимо на підставі Доповідної записки Тимошенка і Мерецькова за № 103313 (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 242, арк. 84—90). Починався цей документ досить дивною з точки зору повсякденного здорового глузду

фразою: «Доповідаю на Вашу вимогу основні висновки з Ваших вказівок, даних 5 жовтня 1940 року» [120, с. 289]. Іншими словами, нарком оборони просив Сталіна письмово підтвердити, що він (Тимошенко) його (Сталіна) правильно зрозумів. І не відволікаючись більше на логічну безвихідність цієї ситуації, перейдемо одразу до п. 7 Доповідної записки: «7. Затвердити надані пропозиції по розробці окремих планів розгортання для бойових дій проти Фінляндії, проти Румунії і проти Туреччини» [120, с. 291].

Плани «бойових дій проти Румунії і проти Туреччини», на жаль, досі не розсекречені. Що ж стосується війни проти Фінляндії, то підготовка до неї продовжилася, про що з усією визначеністю свідчить документ, який з'явився за два місяці: «Директива НКО СРСР і Генштабу Червоної Армії командувачу військами Ленінградського військового округу», б/н, від 25 листопада 1940 року. (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 237, арк. 118—130).

«Директива» від 25 листопада — це наказ вищого командування підлеглим, який починався і закінчувався конкретними вказівками.

І за назвою, і за призначенням, і за адресатом це був документ іншого рангу, ніж «Пропозиції» від 18 вересня. «Директива» від 25 листопада — це наказ вищого командування підлеглим, який починався і закінчувався не «про-

ханням розглянути», а конкретними вказівками:

«Наказую приступити до розробки плану оперативного розгортання військ Північно-Західного фронту...

...Цьому плану розгортання присвоїти умовне найменування «С. 3. — 20» «. План вводиться в дію при отриманні шифрованої телеграми за моїм і начальника Генерального штабу ЧА підписами такого змісту: «Приступити до виконання» С. 3. — 20.

Військовій Раді та штабу Ленінградського військового округу належить до **15 лютого 1941 року** (підкреслення моє — М. С.) в Генеральному штабі Червоної Армії розробити:

- а) План зосередження і розгортання військ фронту;
- б) План прикриття;
- в) План виконання першої операції;
- г) План дій авіації...» [120, с. 419, 423].

І далі ще п'ять окремих планів, які сукупно формують цілком закінчений план оперативного розгортання військ фронту (не «округу», зауважимо, а саме «фронту»!).

Задум операції, мету і завдання військ, етапи та рубежі просування практично не змінилися (порівняно з «Пропозиціями» від 18 вересня), але стали конкретнішими, оскільки в «Директиві» від 25 листопада з'явилися вже і конкретні терміни, відведені для «остаточного вирішення «фінського питання»:

«...Основними завданнями Північно-Західному фронту ставлю: Розгром збройних сил Фінляндії, оволодіння її територією в межах розмежувань (мається на увазі розмежування з Північним фронтом, діючим в центральній і північній Фінляндії — *М. С.*) і **вихід до Ботнічної затоки на 45-й день операції**, для чого:

...при зосередженні військ **бути готовим на 35-й день мобілізації** за особливою вказівкою перейти у загальний наступ, нанести головний удар в загальному напрямі на Лаппеенранта, Хейнола, Хямеенлінна і допоміжні удари в напрямках Корпіселькя — Куопіо і Савонлінна — Міккелі, розбити основні сили фінської армії в районі Міккелі, Хейнола, Хамина, **на 35-й день операції захопити Гельсінгфорс** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*) і вийти на фронт Куопіо, Ювяскюля, Хямеенлінна, Гельсінгфорс.

При зосередженні військ бути готовим на 35-й день мобілізації за особливою вказівкою перейти у загальний наступ.

...Праворуч Північний фронт (штаб Кандалакша) на 40-й день мобілізації переходить у наступ і **на 30-й день операції займає район Кемі, Улеборг (Оулу)**» [120, с. 420].

Ще конкретнішим стало і уявлення про ворога. Якщо у вересневих «Пропозиціях» про можливість спільних дій німецьких і фінських військ нічого не згадувалося, то «Директива» від 25 листопада прямо починалася словами: «*В умовах війни СРСР тільки проти Фінляндії (підкреслення моє — М. С.) для зручності управління і матеріального забезпечення військ створюються два фронти...*» Про якість там забезпечення безпеки Ленінграда вже не йшлося, та й про відбиття німецько-фашистської агресії також нічого не сказано (цю тезу радянська історіографія придувала значно пізніше).

До складу Північно-Західного фронту включалися ті ж чотири армії (20-а, 23-я, 22-а і 7-а), з тими ж районами розгортання і маршрутами наступу, що і у вересневому плані. Незмінними залишилися і загальна кількість стрілецьких дивізій і полків авіації, склад і місце дислокації резервів фронту (чотири стрілецькі дивізії, один мехкорпус і 21 полк авіації). Єдиним нововведенням стало помітне збільшення чисельності танко-

вих і і моторизованих бригад і важких артполків РГК, що залучаються до операції:

	20 А	23 А	22 А	7 А	Разом
стрілецькі дивізії	6/6	6/6	5/5	6/6	23/23
танкові бригади	1/3	1/3	1/2	0/1	3/9
артилерійські полки РГК	4/5	6/6	2/3	0/2	12/19
авіаційні полки	9/9	13/11	5/7	7/7	34/34

Примітка: перша цифра — «Пропозиції» від 18 вересня, друга цифра — «Директива» від 25 листопада.

Чіткішими стали і завдання механізованого корпусу, виділеного в резерв командування фронту.

Відповідно до «Директиви» від 25 листопада після виходу військ 23-ї Армії на лінію Савітайпале—Тааветті (20 км на захід від Лаппеенранта) — що за планом мало відбутися на 15-й день операції — мехкорпус мав увійти в утворений прорив і «у взаємодії з 20-ю і 23-ю арміями на 35-й день операції оволодіти районом Гельсінгфорс».

Завдання Червонопрапорного Балтфлоту майже не змінилися, збільшилася лише кількість стрілецьких дивізій, десантованих на Ханко («забезпечити перекидання **двох стрілецьких дивізій** у перші ж дні війни з Північного узбережжя Естонської РСР на півострів Ханко, а також перекидання і висадку великого десанту на Аландські острови...») [120, с. 422].

Починати 22 березня великомасштабний наступ у південній Фінляндії є повним безумством: весняне бездоріжжя перетворює театр передбачуваних військових дій на суцільне неозоре болото.

У «Директиві» від 25 листопада 1940 року є інформація, що дає змогу зробити деякі припущення про ймовірні терміни вторгнення до Фінляндії. Завершити розробку оперативного плану командування Ленінградського ВО мало до 15 лютого 1941 року. Початок загального наступу планувався на

35 день від початку мобілізації і зосередження військ Північно-Західного фронту (для Північного фронту, з урахуванням величезних відстаней і нерозвиненості дорожньої мережі, на повне зосередження військ відво-

дилося 40 днів). Таким чином, найбільш ранньою датою початку наступу могло бути 22 березня. Але починати 22 березня великомасштабний наступ у південній Фінляндії є повним безумством: весняне бездоріжжя перетворює до цього часу театр передбачуваних військових дій на суцільне незоре болото. Хіба Тимошенко і Мерецков, особисто знайомі з особливостями цієї місцевості, могли планувати «весняну війну»? Найближчим розумним терміном початку реалізації листопадового плану могло бути тільки літо 1941 року.

Найближчий — не означає «найімовірніший». Не виключено, що як і раніше планувалася «зимова війна».

На жаль, нічого конкретнішого сказати не можна — «Директива» від 25 листопада 1940 року є хронологічно **останнім з доступних** нам варіантів розробки оперативного плану війни з Фінляндією. Архівні фонди військових округів (в тому числі й Ленінградського) за першу половину 1941 року засекречені. Точніше кажучи, недоступний майже весь масив документів першої половини 1941 року (а не лише документи ЛенВО), оскільки фонди РДВА хронологічно завершуються кінцем 1940 року, а в ЦАМО зберігаються (принаймні — так офіційно заявляють) документи періоду війни, тобто починаючи з 22 червня 1941 року. Боязке застереження «майже» стосується того, що в деяких фондах ЦАМО іноді зустрічаються розрізнені документи періоду до 22 червня, іноді навіть «на глибину» до січня-лютого 1941 року. Але це рідкісні і випадкові винятки із загального правила. Загалом же перше півріччя 1941 року — ключове для розуміння планів і намірів Сталіна — просто «зникло», потонуло в архівному поросі... Втім, дивуватися випадає, хіба що з того, що «Пропозиції» від 18 вересня і «Директива» від 25 листопада 1940 року якимось неймовірним чином опублікували. В епоху, історії якої присвячена ця книга, в таких випадках говорили: «І куди тільки органи дивляться...»

Перше півріччя 1941 року — ключове для розуміння планів і намірів Сталіна — просто «зникло», потонуло в архівному поросі...

Розділ 2.5. **«Більшість часу із Гітлером** **пішла на фінське питання...»**

День 25 листопада 1940 року незаслужено обійдений увагою радянської історіографії. А даремно — тоді відбулося одразу кілька значущих подій. Про одну з них оповідалося в попередньому розділі, інша, незрівнянно важливіша, пов'язана з радянсько-німецькими стосунками. Цього дня — 25 листопада 1940 року — глава уряду СРСР (він же — нарком закордонних справ) товариш Молотов повідомив послу Німеччини в Москві графу Шуленбургу умови, на яких Радянський Союз готовий приєднатися до Троїстого союзу («вісь Рим—Берлін—Токіо») четвертим повноправного членом цього «елітарного клубу» агресорів.

Якщо відкрити публікацію «Директиви НКО і Генштабу командувачу Ленінградського військового округу» від 25 листопада можна пояснити тільки нехлюйством і безвідповідальністю «тих, кому належить», то ухилитися від публікації тексту Заяви Молотова від 25 листопада 1940 року російській стороні було вкрай важко, а головне — безглуздо. Оскільки Заява це адресувалася уряду гітлерівської Німеччини, яка зазнала у Другій Світовій війні нищівної поразки, то архіви розгромленої і змушеної до беззастережної капітуляції Німеччини опинилися в руках переможців. Таким чином, документи радянсько-німецького співробітництва, зокрема — текст умов приєднання СРСР до «пакту чотирьох», потрапили в руки американців і їбули опубліковані у 1948 р., в знаменитому збірнику Держдепартаменту США «Nazi-Soviet Relations».

Майже півстоліття радянська пропаганда (і радянська «історична наука» як її складова частина) люто таврувала «буржуазних фальсификаторів історії», які наважилися кинути тінь на незмінно миролюбну зовнішню політику рідної КППС. Світові оголосили, що насправді товариш Молотов гнівно відкинув підступні пропозиції Гітлера і відмовився навіть обговорювати можливість приєднання Радянського Союзу до агресивного блоку нацистів, фашистів і японських мілітаристів. Потім, піс-

ля отримання команди «відбій», в Архіві президента Росії (ф. 3, оп. 64, спр. 675, арк. 108) «раптово знайшовся» машинописний текст, та ще й із власноручною позначкою Молотова: «Передано г. Шуленбургу мною 25 листопада 1940 року». і підпис: В. Молотов.

Як не дивно, але маленьку і таку, на перший погляд, далеку від вихорів великої світової політики Фінляндію згадали в Заяві Молотова, та ще й **у найпершому пункті:**

«СРСР згоден прийняти в основному проект пакту чотирьох держав про їх політичне співробітництво та економічну взаємодопомогу, викладений паном Ріббентропом в його бесіді з В. М. Молотовим у Берліні 13 листопада 1940 року, що складається з 4 пунктів, за таких умов:

1. Якщо німецькі війська будуть негайно виведені з Фінляндії, яка належить до сфери впливу СРСР згідно з радянсько-німецькою угодою 1939 року, причому СРСР зобов'язується забезпечити мирні взаємини із Фінляндією, а також економічні інтереси Німеччини в Фінляндії (вивезення лісу, нікелю);

2. Якщо в найближчі місяці буде забезпечена безпека СРСР в протоках шляхом укладення пакту взаємодопомоги між СРСР і Болгарією, яка перебуває за своїм географічним положенням у сфері безпеки чорноморських кордонів СРСР, і організації військової і військово-морської бази СРСР у районі Босфору і Дарданелл на засадах довгострокової оренди;

3. Якщо центром тяжіння аспірації СРСР буде визнано район на південь від Батумі і Баку в загальному напрямку до Перської затоки;

4. Якщо Японія відмовиться від своїх концесійних прав по вугіллю і нафти на Північному Сахаліні на умовах справедливої сатисфакції.

Згідно з викладеним повинен змінитися проект протоколу до Договору 4-х держав, представлений паном Ріббентропом, про розмежування сфер впливу, в дусі визначення центру ваги аспірації СРСР на півдні від Батумі і Баку в загальному напрямку до Перської затоки (німці пропонували направити територіальні устремління Радянського Союзу в бік Індійського океану, Сталін же вустами Молотова уточнив, що нафта цікавить його набагато більше, ніж індійський чай і слони зі смарагдами — *М. С.*).

Так само має бути змінений викладений п. Ріббентропом проект протоколу — Угоди між Німеччиною, Італією і СРСР і Туреччиною в дусі забезпечення військової і військово-морської бази СРСР у Босфорі і Дарданеллах на засадах довгострокової оренди з гарантією 3-х держав незалежності території Туреччини в разі, якщо Туреччина погодиться приєднатися до чотирьох держав. У цьому протоколі повинно бути передбачено, що в разі відмови Туреччини приєднатися до чотирьох держав

Німеччина, Італія і СРСР домовляються виробити і провести в життя необхідні військові і дипломатичні заходи, про що має бути укладено спеціальну угоду...» [120, с. 417].

У кількостях, які заслуговують на першорядну увагу, німецькі війська на території Фінляндії не з'явилися влітку 1941 року (в південній Фінляндії перебувала одна-єдина 163-я піхотна дивізія вермахту, на заполярній Півночі діяли 2-а і 3-я гірськопіхотні, 169-а піхотна дивізія і бригада СС «Норд» ; разом це становило близько 3 % від загальної чисельності угруповання німецьких військ біля кордонів СРСР). Восени ж

Восени 1940 року жоден батальйон вермахту не перебував у Фінляндії на постійній основі.

1940 року жоден батальйон вермахту не перебував у Фінляндії на постійній основі. Проте претензії Молотова, пов'язані з нахабним посяганням Гітлера на «сферу

впливу СРСР», не були зовсім вже безпідставними. Для того, щоб розібратися в цьому питанні, яке несподівано перетворилося на «яблуко розбрату» між Берліном і Москвою, треба у викладі подій відступити на кілька місяців назад.

Під час «зимової війни» Німеччина, виказуючи абсолютну лояльність до свого нового східного союзника, зайняла підкреслено прорадянську позицію. Вже на третій день війни з Берліна в дипломатичні місії Німеччини за кордоном розіслали циркулярну телеграму: «У ваших розмовах, що стосуються фінсько-радянського конфлікту, будь ласка, уникайте антирадянського тону» [70, с. 29]. 6 грудня 1939 року надійшла додаткова інструкція: «У ваших розмовах має висловлюватися симпатія щодо точки зору росіян. Утримуйтеся від висловлення будь-якої симпатії щодо позиції фінів» [70, с. 33]. Дипломатичні люб'язності доповнили цілком конкретними справами: Німеччина (всупереч багаторічній брехні радянських «істориків») не тільки не продавала в дні «зимової війни» озброєння фінам, а й заборонила провезення такого озброєння через територію Німеччини і навіть затримала в порту Берген транспорти з озброєнням, закупленим Фінляндією в третіх країнах. Варто зазначити, що в ході переговорів з Гітлером 13 листопада 1940 року Молотов охоче визнав, що «російський уряд не має причин для критики позиції Німеччини під час цього конфлікту» [70, с. 111].

У березні 1940 року Німеччина і СРСР мали солідарну позицію щодо протидії створенню оборонного союзу трьох північних країн (Норвегія, Швеція, Фінляндія), правда, тут визначальними були не так дружні почуття партнерів по розбою, як прагматичний розрахунок — Німеччина

не менше, ніж Радянський Союз, була в той момент зацікавлена в слабкій, нездатній до збройного опору Скандинавії. Москва зі свого боку підтримала гітлерівську агресію проти Норвегії та політично, і, до певної міри, практично (надавши в розпорядження німців військово-морську базу в районі Мурманська). 9 квітня 1940 року, в перший день вторгнення до Норвегії посол Шуленбург відвідав Молотова, де йому забезпечили найпривітніший прийом:

9 квітня 1940 року, в перший день вторгнення до Норвегії посол Шуленбург відвідав Молотова, де йому забезпечили найпривітніший прийом.

«...Молотов заявив, що радянський уряд розуміє, що Німеччина була змушена вдатися до таких заходів. Англіїці, безумовно, зайшли занадто далеко. Вони зовсім не зважають на права нейтральних країн. На закінчення Молотов сказав буквально так: «Ми бажаємо Німеччині повної перемоги в її оборонних заходах» [70, с. 45].

Однак, вже влітку 1940 року «цукерково-букетний» період у стосунках обох диктаторів почав добігати кінця.

Німеччина домоглася «повної перемоги в своїх оборонних заходах», тобто із запаморочливою швидкістю установила свій контроль над більшою частиною західноєвропейського континенту; новонароджений вермахт виріс і затвердив себе в статусі найбоєздатнішої армії світу. Сировинні та продовольчі ресурси окупованих і підлеглих країн (включаючи нафту Румунії) знизили залежність Гітлера від дорогих милостей Сталіна. Дивно, але радянське зовнішньополітичне відомство не побажало побачити і оцінити ці зміни. У якісно новій ситуації воно продовжувало «гнути свою лінію» з граціозністю слона в посудній лавці. Ще більш дивно (чи, навпаки — закономірно?), що перші конфлікти виникли не через сварки через трофеї геополітичного масштабу, а через вкрай дріб'язкове жлобство.

Наприкінці червня 1940 р. Москва заявила про свої претензії на територію Буковини (прикордонна з Україною область півночі Румунії в верхів'ях річки Прут). До початку Першої світової війни ця територія входила до складу імперії Габсбургів (Австро-Угорщина), а в Секретному радянсько-німецькому протоколі про розподіл сфер впливу у Східній Європі від 23 серпня 1939 року про неї не було сказано ні слова. Після короткої, але вже аж ніяк

Наприкінці червня 1940 р. Москва заявила про свої претензії на територію Буковини.

не дружньої дискусії сторони зійшлися на тому, що Радянський Союз обмежує свої домагання лише північною частиною Буковини (Чернівецька область сучасної України). В обмін на цю « поступку » Німеччина офіційно, через свого посла в Бухаресті, запропонувала румунському уряду, « аби уникнути війни між Румунією та Радянським Союзом поступитися вимогам радянського уряду » [70, с. 64]. Зі свого боку Москва обіцяла урахувати німецьку стурбованість долею етнічних німців, які проживали в кількості понад 100 тис. осіб на території Бессарабії і північної Буковини.

Інтереси карпатських селян німецького походження глава уряду СРСР Молотов « врахував » таким чином. Радянський уряд спромігся на розлогий, багатосторінковий документ, в якому із зазначенням точної кількості годинників кишенькових і наручних, « шапок і пальто хутрянних » (нові — окремо, б/в — окремо) визначалося, що може взяти з собою ні-

Радянський уряд спромігся на розлогий документ, в якому із зазначенням точної кількості годинників кишенькових і наручних, « шапок і пальто хутрянних ». Визначалося, що може взяти з собою німецька сім'я, якій великодушно дозволялося залишити створений працею багатьох поколінь будинок і господарство, і покинути межі СРСР.

мецька сім'я, якій великодушно дозволялося залишити створений працею багатьох поколінь будинок і господарство, і покинути межі СРСР. Не забули й тютюну, який в Буковині вирощувався як товарна культура. На одну сім'ю дозволялося взяти з собою не більше 20 кг [113]. Важко зрозуміти, для якої потреби треба було відбирати у селянина мішок тютю-

тютюну. Товариш Сталін, як відомо всім і кожному, курих « Герцеговину-Флор » і сільського самосаду не потребував. Але зовсім не важко уявити, як таке хамство подіяло на Гітлера, у промовах якого (а може бути — і в думках) доля « фольксдойче », які проживають у східній Європі, була присутня постійно...

Далі — більше. Якщо майно буковинських селян обраховувалося в шапках і годинниках, то в Прибалтиці вартість підприємств, що належали німцям (в тому числі і німцям — громадянам Німеччини), становила сотні мільйонів марок. У зв'язку з початком в країнах Прибалтики « глибоких соціально-економічних перетворень » Молотов 29 липня 1940 року запевнив посла Німеччини в тому, що « радянський уряд бере на себе відповідальність за заходи, що проводяться урядами Прибалтійських країн, і за охорону німецьких інтересів в них... радянський уряд рекомендував Литовському уряду зробити виняток із закону про націоналізацію для осіб німецького походження як литовського, так і німецького піддан-

ства і призупинити націоналізацію їхнього майна з тим, щоб всі майнові питання урегулювали безпосередньо Берлін і Москва. Це урегулювання майнових питань між Москвою і Берліном так само стосується до Естонії і Латвії...» [120, с. 137].

Вислухавши це, Шуленбург довго розсипався в подяках. 17 жовтня 1940 року послу Німеччини в Москві довелося почути щось нове:

«...тов. Молотов відповідає Шуленбургу, що радянський уряд заявляє про доброзичливе ставлення до інтересів Німеччини в Прибалтиці, але ніколи не брав на себе зобов'язання **повного відшкодування** (підкреслення моє — *М. С.*) майна німецьким громадянам... що стосується націоналізації, то проведення її щодо німців та осіб німецької національності в Прибалтиці **відстрочили, проте не скасовували**, про що німецький уряд також своєчасно і точно поінформували...» [120, с. 304].

Чергове обговорення розмірів «неповного відшкодування» сталося, за дивним збігом, також 25 листопада 1940 року:

«...тов. Молотов вказує, що це перший виняток, який радянська сторона зробила з принципів не компенсувати націоналізоване майно... У зв'язку з цим т. Молотов робить таку пропозицію:

при оплаті протягом одного року збільшити компенсацію за майно осіб німецької національності з 10 до 15 % і німецьких підданих з 20 до 25 %. Відповідно, для осіб німецької національності при оплаті протягом 3 років — 25 % замість 15 %, 6 років — 35 % замість 20 %, 10 років 40 % замість 25 %... тов. Молотов знову підкреслює, що за рік неможливо компенсувати таку суму (відібрати майно за один день управилися — *М. С.*), і що в історії немає подібного прецеденту...» [120, с. 412—413].

Кульмінацією загострення радянсько-німецьких відносин восени 1940 року став так званий «другий Віденський арбітраж» і конфлікт навколо нього. 30 серпня 1940 року у Відні протягом одного дня «вирішилася» багатовікова суперечка про Трансільванію. Під тиском Німеччини та Італії румунське керівництво погодилося передати північну частину Трансільванії (43,5 тис. кв. км з населенням 2,5 млн осіб) Угорщині. В обмін на виявлену поступливість маршал Антонеску отримав від країн «осі» офіційні гарантії недоторканності решти території Румунії. Внаслідок такої оборудки Угорщина (майбутній і як виявилось — най-

Кульмінацією загострення радянсько-німецьких відносин восени 1940 року став так званий «другий Віденський арбітраж» і конфлікт навколо нього.

надійніший союзник Гітлера) отримала щедрий «аванс», а ослаблена і принижена Румунія виявилася ще міцніше пристебнутою до колісниць фашистського блоку.

Радянське керівництво негайно висловило свій найрішучий протест. Вже наступного дня, 31 серпня 1940 року Молотов заявив Шуленбургу, що «Німецький уряд порушив статтю 3 Договору про ненапад від 23.08.1939 року, де йдеться про консультації в питаннях, що цікавлять обидві сторони».

Німецький уряд порушив цю статтю, не проконсультувавшись із Радянським урядом з питання, яке не може не зачіпати інтереси СРСР, адже йдеться про дві прикордонних із Радянським Союзом держави [120, с. 205]. 9 вересня 1940 року Молотов вже конкретніше пояснив Шуленбургу, в чому полягають «інтереси СРСР», порушені Віденською угодою. Зрозуміло, проблема була не в тому, що замок легендарного трансільванського вампіра Дракули вчергове «змінив прописку» — з румунської на угорську.

«Тов. Молотов заявив Шуленбургу, що... радянський уряд, йдучи назустріч німецькому уряду, скоротив свої претензії до Румунії і обмежив їх стосовно Буковини тільки її північною частиною. Але тоді ж тов. Молотов заявив, що при постановці при відповідних умовах **питання про Південну Буковину** ми сподіваємося, що німецький уряд підтримає нас в цьому питанні. **Надання гарантій Румунії** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*) розходиться і з цим побажанням Радянського уряду» [120, с. 220].

І це ще не все. 21 вересня Молотов викликав Шуленбурга і вручив йому «пам'ятку записку щодо недотримання німецьким урядом статті III Договору про ненапад». Попри те, що тепер претензії Москви були викладені в письмовому вигляді, зрозуміти позицію радянського керівництва стало ще складніше:

«...Радянський уряд не може також не звернути уваги на ту обставину, що **наданням Румунії гарантій щодо її державної території дано підставу стверджувати, що цей акт німецького уряду спрямований проти СРСР**. Як відомо, такого роду твердження справді набули значного поширення. Тим часом, якби Німецький уряд попередньо запросив уряд СРСР з даного питання, то відпали б усікі підстави для поширення подібного роду тверджень і разом із тим німецький уряд повністю **переконався б, що СРСР не має наміру загрожувати** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*) територіальній недоторканності Румунії» [120, с. 266—267].

Якщо розуміти все це прямо і просто (так, як написано), то виходить, що скандал, який тривав майже місяць, — і не просто скандал, а офіційне звинувачення в порушенні «Договору про ненапад» — виник тому, що Берлін заздалегідь не запитав згоди Москви. І не більше того. Радянський Союз, виявляється, і не збирався «загрожувати територіальній недоторканності Румунії» — але от гарантії цієї недоторканності, дані з боку Німеччини і Італії, викликали чомусь обурення.

Україн розгублений Шуленбург почав лепетати щось зовсім уже недоладне:

«...Шуленбург зазначає, що від початку (із серпня 1939 року) навколо бессарабського питання склалося таке враження, що СРСР не має претензій до Румунії... що ж стосується Південної Буковини, то це, можливо, його вина, що він не зовсім зрозумів постановку питання. Тов. Молотов повторює те, що він уже тоді говорив Шуленбургу про Південну Буковину, додавши при цьому, що це було сказано ним у невизначеній формі і, можливо, що Шуленбург не надав тоді належного значення сказаному.

Шуленбург відповів, що він дуже шкодує, що між радянським і німецьким урядами виникли ці розбіжності... і він зробить все, щоб внести ясність у це питання.

Тов. Молотов заявляє, що якщо для Німеччини стаття III Договору про ненапад є незручною або ж дає підстави для сорому, то радянський уряд готовий обговорити питання про зміну або скасування цієї статті договору, але поки вона існує...

Шуленбург поспішно зазначає, що це нещасний випадок і що про це не може бути й мови...» [120, с. 264].

«Нещасний випадок» мав свій подальший розвиток. 13 листопада 1940 року під час переговорів з Гітлером у Берліні Молотов знову повернувся до румунського питання:

«...що стосується Буковини, то, хоча це і не було передбачено додатковим протоколом, **СРСР зробив поступку Німеччині і тимчасово відмовився від Південної Буковини**, обмежившись Північною Буковиною, але зробив при цьому своє застереження, що СРСР сподівається, що свого часу Німеччина врахує зацікавленість Радянського Союзу в Південній Буковині. СРСР досі не отримав від Німеччини негативної відповіді на висловлене ним побажання, але Німеччина замість такої відповіді **гарантувала всю територію Румунії, забувши про зазначену нашу зацікавленість** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*) і взагалі надавши ці гарантії без консультації з СРСР і в порушення інтересів СРСР» [120, с. 378].

Від нового радянсько-румунського кордону до центру нафтовидобувного району Плоєшті залишалося всього 200 км.

На відміну від старого графа Шуленбурга, Гітлер оцінив ситуацію адекватно:

«...Фюрер відповів, що як тільки частина Буковини залишиться за Росією, то і це буде значною поступкою з боку Німеччини. Відповідно до усної угоди, колишня австрійська територія мала увійти в німецьку сферу впливу. Крім того, території, що увійшли в російську зону, були по-іменню названі, наприклад, Бессарабія. Щодо Буковини в угоді не було сказано жодного слова... Для того, щоб німецько-російське співробітництво принесло в майбутньому позитивні результати, радянський уряд має зрозуміти, що Німеччина не на життя, а на смерть залучена в боротьбу, яка за будь-яких обставин має бути доведена до успішного кінця. Необхідну для цього низку передумов, що залежать від економічних і військових факторів, Німеччина хоче забезпечити собі будь-якими засобами...» [70, с. 113].

Ми навели ці факти, які не мають на перший погляд прямого стосунку до радянсько-фінського протистояння 1940 року, для того, щоб став зрозумілішим той військово-політичний контекст, в рамках якого керівництво гітлерівської Німеччини звернуло наприкінці літа 1940 року свій зацікавлений погляд на Фінляндію.

У викладі маршала Маннергейма події розвивалися таким чином:

«17 серпня 1940 року я одержав від посла Фінляндії в Берліні телеграму, в якій мене просили... прийняти німецького підполковника Вельтьєнса, якому доручено було передати послання рейхсмаршала Герінга... Вельтьєнс того ж вечора [18 серпня] відвідав мене вдома і передав вітання Герінга. Той цікавився, чи не побажала б Фінляндія за прикладом Швеції дозволити транспортування через її територію німецьких вантажів господарського призначення, а також проїзд відпускників і хворих в Кіркенес (порт на півночі Норвегії). Крім цього, Вельтьєнс повідомив, що у нас тепер з'явиться можливість отримання військового спорядження з Німеччини... коли я ввечері того ж дня (19 серпня) відвідав Рюті, виконуючий обов'язки президента доручив мені дати рейхсмаршалу через його посланця позитивну відповідь на питання про наскрізне транспортування. Це я і повідомив Вельтьєнсу, коли він вранці наступного дня прийшов до мене...

Приватні питання провезення обладнання, хворих і відпускників розглядали військові влади обох держав, і ці переговори завершилися технічною угодою, підписаною 12 вересня. Після того, як з цього питання

провели переговори представники міністерств закордонних справ, 22-го числа того ж місяця була підписана офіційна угода» [22, с. 357—358].

Формально-юридично транзит військових вантажів і військовослужбовців (навіть якщо вони й названі «хворими і відпускниками») через територію Фінляндії означав втручання Німеччини в сферу інтересів СРСР, зафіксовану в Секретному протоколі від 23 серпня 1939 року. Формально-юридично транзит військових вантажів і військовослужбовців несумісний із максимально-строгим тлумаченням поняття «нейтралітет». Це так само вірно, як і те, що надання Радянським Союзом військово-морської бази на Кольському півострові в розпорядження ВМФ Німеччини було несумісне з офіційно заявленим нейтралітетом СРСР у розпочатій світовій війні, а підписана 22 липня (тобто за місяць до початку переговорів про німецький транзит) угода про транзит озброєння і військових частин Червоної Армії через територію Фінляндії в Ханко (та й сам факт існування військової бази СРСР на фінській території!) підривав нейтральний статус цієї країни. Можна навести й інші подібні умовиводи — але навряд чи в цьому буде хоча б крапля здорового глузду. Політика двох диктаторів — починаючи з укладення абсолютно протиправної оборудки про розподіл територій суверенних країн Європи на «сфери інтересів» і закінчуючи вторгненням німецьких і радянських військ до Норвегії та Фінляндії — настільки вийшли за межі будь-якого «правового поля», що юридичне крутість стає в даному контексті абсолютно безпредметним. Набагато змістовнішим є аналіз практичних дій сторін, мотивів цих дій і їхніх наслідків.

Проблема постачання угруповання німецьких військ у Норвегії й справді існувала. В умовах панування англійців на морі «геометрично найкоротший» шлях з портів Німеччини в норвезькі порти через Північне море був занадто небезпечним. У цьому сенсі використання портів Ботнічної затоки значно спрощувало завдання. З іншого боку, у Ботнічної затоки є два береги (шведський і фінський), а прямої залізничної гілки до Кіркенеса немає ні на шведській, ні на фінляндській території. При наявності угоди про транзит зі Швецією (її уклали в липні 1940 року) транзит через Фінляндію став корисним доповненням і завбачливим дублюванням вже наявних транспортних шляхів. Запас, як кажуть, «кишеню не тягне», і організувавши ще один транспортний коридор, німці зробили становище своїх військ в Норвегії стійкішим.

Водночас, цілком обґрунтованим видається припущення про те, що бажання підтримати Фінляндію, яка о тій порі балансувала на краю

прірви, було не менш вагомим мотивом дій німецького керівництва, ніж чисто прагматичний інтерес отримати ще один транспортний коридор для постачання норвезького угруповання. Зрозуміло, бажання запобігти остаточному поглинанню Фінляндії Радянським Союзом не мало в основі альтруїстичного почуття солідарності. Гітлер не міг не розуміти, що будь-яка поява німецьких солдатів або військових вантажів на території, віднесеної до «сфери інтересів» Радянського Союзу, викличе вкрай негативну реакцію в Москві. Подібну (і легко прогнозовану) реакцію мала б викликати і пропозиція «сплатити» (у всіх сенсах цього слова) згоду Фінляндії на транзит поставками озброєння з Німеччини (або через Німеччину). І якщо Гітлер пішов на таке, то це означає, що у нього були серйозні причини прагнути до збереження фінської незалежності. Однією з найголовніших причин був нікель Петсамо.

Нікель є найважливішим легуючим елементом для виробництва високоміцної конструкційної сталі, а в складі нержавіючих і жароміцних сплавів масова частка нікелю лежить у діапазоні від 10 до 60 %. У перекладі на мову військової техніки середини 20-го століття, нікель — це літаки і авіамотори, тобто саме ті види озброєнь, в яких Німеччина прагнула (причому досить успішно) до світового лідерства. Родовищ нікелю в Європі мало, великих фактично два: Петсамо (нині Печенга) і Норильськ. Боротьба навколо нікелевих підприємств Петсамо, то згасаючи, то наближаючись до прямого збройного зіткнення, тривала практично весь період «мирного переполичку» (з весни 1940-го до весни 1941-го року). Ще раз нагадаємо, що в березні 1940-го, під час укладання Московського договору, Петсамо стала єдиною (!) точкою на карті, де Радянський Союз не тільки не пересунув лінію кордону далі, ніж фактично просунулася Червона Армія, а навпаки — повернув захоплене назад. Повторимо і загальноприйнятту версію причин такої «совісності»: концесія на розробку нікелевих родовищ Петсамо належала британській (канадської) фірмі, і Сталін вирішив в той момент не загострювати і без того напружені стосунки із Заходом.

Після розгрому Франції влітку 1940 року Сталін вирішив, що із запертою на своєму острові Великою Британією можна вже не панькатися. У цей же момент схожого висновку дійшов і Гітлер. Таким чином майже одночасно сталися дві взаємозалежні події. 23 червня 1940 року Радянський Союз зажадав від уряду Фінляндії розірвати концесійну угоду з британською фірмою і передати нікелеві рудники в розпорядження СРСР або спільного радянсько-фінського підприємства. Фіни відмовилися, аргументуючи свою відмову правом і загальноприйнятими норма-

ми ділових взаємин, які не дозволяють розірвати договір із колишніми концесіонерами, що вже інвестували в Петсамо величезні кошти. З іншого боку Фінляндія висловила готовність забезпечити поставку в СРСР 50 % всього видобутого нікелю. Москва не погодилася і продовжувала наполягати на отриманні контролю над рудниками. Тим часом, 27 липня 1940 року німецький промисловий гігант «І. Г. Фарбеніндустрі» уклав контракт на закупівлю 60 % всієї видобутої в Петсамо нікелевої руди. З цього моменту Німеччина стала прямо зацікавленою у збереженні незалежності і стабільності Фінляндії, уряд якої виступав гарантом виконання контракту.

Що ж стосується планів і надій на майбутнє німецько-фінське військово-співробітництво, то ні підтвердити, ні виключити наявність подібних думок у чийсь голові неможливо. Факти ж такі, що в серпні 1940 року Німеччина почала грандіозний авіаційний наступ («битву за Британію») і цілком діяльно готувалася до можливого «стрибка» сухопутних сил через Ла-Манш. Союз Німеччини з СРСР на той час почав уже давати перші тріщини, але до планування спільного наступу фінських і німецьких

військ на Кандалакшу було ще дуже далеко. У будь-якому разі, **перекидання через територію Фінляндії в Кіркенес кількох німецьких зенітних батарей нічо-**

го не змінювало в ситуації ні на стратегічному (про це взагалі безглуздо сперечатися), ні на тактичному рівні.

Союз Німеччини з СРСР почав уже давати перші тріщини, але до планування спільного наступу фінських і німецьких військ на Кандалакшу було ще дуже далеко.

Реакція Москви на раптово позначений інтерес Німеччини до фінських справах стала цілковито неадекватною. **Саме ця неадекватність радянської реакції** (а не сама по собі німецько-фінська угода про транзит) допомогла Фінляндії не опинитися восени 1940 року в переліку країн Прибалтики, в яких «скинули ненависні буржуазні режими». Патологічна «манія переслідування» і надмірна «пильність» кремлівських правителів призвела до того, що в угоді про транзит вони угледіли мало не військовий союз Німеччини та Фінляндії. До того ж офіційне повідомлення про початок транзиту радянське керівництво отримало при досить дивних обставинах.

16 вересня посол Шуленбург отримав вказівку з Берліна відвідати 21 вересня (тобто за день до початку фактичного транспортування) Молотова і — «якщо до того часу Ви не отримаєте інших інструкцій» — повідомити йому про таке:

«Тривале проникнення англійських літаків у повітряний простір Німеччини та окупованих нею територій змушує посилити оборону деяких об'єктів, перш за все на півночі Норвегії. Частиною такого посилення є перекидання туди артилерійського зенітного дивізіону разом із його забезпеченням. При дослідженні шляхів перекидання з'ясувалося, що найменш складним для цієї мети буде шлях через Фінляндію. Дивізіон імовірно 22 вересня вивантажиться поблизу Хапаранда, а потім його доправлять до Норвегії, частково залізницею, частково по шосе. Фінський уряд, приймаючи до уваги особливі обставини, дозволив Німеччині це транспортування. Ми хочемо заздалегідь інформувати радянський уряд про цей крок» [70, с. 78].

21 вересня Шуленбург відвідав Молотова, проте вся зустріч виявилася присвяченою «з'ясуванню стосунків» по румунському питанню. Повідомлення про німецький транзит через Фінляндію так і не прозвучало. Чому? Шуленбург отримав «інші інструкції»? Або забув наявні під натиском розгніваного Молотова? У нас немає відповіді на ці питання. Як би там не було, обмін інформацією з питання про транзит стався тільки 26 вересня. Шуленбург перебував у Берліні, а інтереси Німеччини в Москві представляв Повірений у справах Тіппельскірх, який напередодні отримав від Ріббентропа вказівку повідомити Молотову про намічене на 27 вересня підписання Троїстого пакту («весь Рим—Берлін—Токіо»). Нічого приємного в цьому повідомленні для Молотова не було. У поєднанні з такою приголомшливою звісткою повідомлення про початок військового транзиту через Фінляндію — та ще й отримане Москвою не дипломатичними каналами, а з газет — мало справити на Молотова враження зловісної «змови».

«...тов. Молотов каже Тіппельскірху, що його ще цікавить таке питання. Згідно з останніми повідомленнями з Берліна, укладено якийсь договір з Фінляндією з військового питання. Від німецького уряду поки немає ніяких повідомлень. Тов. Молотов запитав Тіппельскірха, чи не має він будь-якого підтвердження.

Тіппельскірх відповів, що йому нічого не відомо.

Тоді тов. Молотов виклав зміст телеграми повпреда СРСР в Німеччині тов. Шкварцева про прес-конференцію 25 вересня в німецькому МЗС, де зав. відділом друку Шмідт заявив, що опубліковано комюніке Фінляндського уряду про підписання німецько-фінської угоди про транзит через Фінляндію німецьких військ у Норвегію. Крім того, в Берліні агентство Юнайтед Прес поширило бюлетень, в якому повідомляється про висадку 24 вересня німецьких військ в фінському порту Вааза і про

те, що вищий офіцерський склад, який прибув з військами, розмістився в готелях Вааза.

Тіппельскірх знову відповів, що йому нічого не відомо з цього питання.

Тов. Молотов заявив, що він має відомості про висадку німецьких військ у Фінляндії в містах Вааза, Улеаборг і Порі, і знову запитав, чи відомо це Тіппельскірхові.

Тіппельскірх відповів, що він чув про це від журналістів, але детальніше він не знає.

Тов. Молотов сказав, що, мабуть, у Німеччини з Фінляндією також укладено якийсь договір, і радянський уряд хоче отримати інформацію про цей договір, про його мету, а також повний його текст і додаткові секретні статті, якщо такі є...» [120, с. 273].

Ймовірно, товариш Молотов не допускав і думки про те, що «вищий офіцерський склад розмістився в готелях Вааза» лише для того, щоб виспатися і відпочити після виснажливої морської подорожі (зі своїм «офіцерським складом» Молотов і його Господар не церемонилися). Таргани у збудженій одвічною підозрілістю свідомості розрослися до розміру слонів, і невідомий провінційний готель мав вигляд «штабу армійського угруповання вермахту» в Фінляндії. Ось так Доля в черговий раз змилювала над народом Суомі.

Проявлена Сталіним надмірна обережність і виняткова стриманість (читач має право підставити й інші слова) врятувала Фінляндію. Зовсім не відмовляючись від своїх «прав», передбачених Секретним протоколом від 23 серпня 1939 року, кремлівські володарі вирішили **отримати від Гітлера додаткове підтвердження цих прав до того, як узятися до військового вирішення «фінського питання»**. Чи треба доводити, що в азартній шулерській грі з берлінським аферистом така тактика не могла не призвести до ганебного конфузу?

Якщо серпень 1939 року може вважатися «зірковим часом» сталінської дипломатії, то листопадовий (1940 р.) візит Молотова до Берліна був, напевно, найбільшим провалом. Правду сказати, і ситуація стала незрівнянно складнішою.

Якщо серпень 1939 року може вважатися «зірковим часом» сталінської дипломатії, то листопадовий (1940 р.) візит Молотова до Берліна був, напевно, найбільшим провалом.

У серпні 1939 року «всі козири» були на руках у Сталіна. Він мав найбільшу сухопутну армію світу, найчисельнішу бойову авіацію, величезні табуни танків (які чисельно переважали танкові війська всіх країн

Європи разом узятих). Те, що реальна боєздатність цієї сталеві армادی, м'яко кажучи, не відповідає її розмірам, у серпні 1939-го ще ніхто не міг знати напевно. Більш того, на полях битв громадянської війни в Іспанії «легкі німецькі танки в боротьбі з республіканськими (тобто радянськими) гарматними танками не йшли у жодне порівняння і розстрілювалися нещадно», і це, мабуть, помітив не тільки майбутній начальник Головного автобронетанкового управління РСЧА генерал армії Павлов (слова якого ми процитували вище), а й військові фахівці Німеччини.

Влітку 1939 року Гітлер мав необережність (якщо не сказати — дурість) заявити привселюдно про своє бажання розправитися з Польщею. Таким чином успіх (або неуспіх) польської кампанії — першої великої операції новонародженого вермахту — став нерозривно пов'язаним із особистим авторитетом Гітлера і його претензіями на роль «обранця Провидіння». Заявити виявилось легше, ніж зробити. До 16 серпня (починаючи з цього дня Берлін буквально засипав Молотова телеграмами з проханням прийняти Ріббентропа) літо вже майже закінчилося, до початку осіннього бездоріжжя залишалось не більше місяця, і всі мислимі терміни початку військових дій добігали кінця.

Польща ж отримала офіційні «гарантії» недоторканності своїх кордонів від Франції та Англії, а товариш Сталін загадково курих свою знамениту трубку. 14 серпня газета «Правда» (офіційний, зауважте, друкований орган тієї партії, Генеральним секретарем якої був сам Сталін) писала: *«Політика миру аж ніяк не означає поступок агресорам, поступок, які лише розпалюють хижацькі апетити загарбників... Більшовики — не пацифісти. Справжній захист миру полягає не в поступках агресору, а в подвійному ударі на удар паліїв війни...»*

І як же треба було розуміти такі слова? Чи не означали вони готовність одного-двох мільйонів радянських «добровольців» за першим покликом партії і уряду прийти на допомогу трудящим братньої Польщі? Так, передвоєнні радянсько-польські взаємини зовні були дуже далекі від дружби, але вже радянсько-німецькі назагал виглядали ще гірше. *«Винуватці і палії другої імперіалістичної війни в наявності. Це фашизм — злочинне і брудне породження післявоєнного імперіалізму»*. Ці слова 31 липня 1939 року «Правда» написала аж ніяк не про Польщу...

У серпні 1939 року Сталін міг помилувати Гітлера, а міг і погубити. І не випадково 21 серпня, в очікуванні відповіді з Москви, Гітлер метався по кабінету, як загнаний звір. У той момент він був готовий віддати Сталіну навіть більше, ніж Сталін готовий був вимагати. І це аж ніяк не «художня гіпербола». 24 червня 1940 року в момент загострення кон-

флікту навколо Бессарабії і Буковини, Ріббентроп підготував доповідну записку, в якій нагадав Гітлеру про такі от обставини московських переговорів серпня 1939 року: *«Фюрер уповноважив мене заявити про німецьку незацікавленість у територіях Південно-Східної Європи — аж до Константинополя і проток, якби це було необхідно. Останнє, однак, не обговорювалося»* [70, с. 59].

Аж до Константинополя і проток! Московські царі про це могли тільки мріяти...

У листопаді 1940 року дружба зі Сталіним вже не була для Гітлера питанням життя і смерті. У дужках зауважимо, що наступні події з очевидною ясністю показали, що Німеччина могла воювати і без радянської нафти (більше того — навіть проти радянської нафти, яка приводила в рух десятки тисяч танків і літаків Червоної Армії). Відповідно змінилося і ставлення Гітлера до московського партнера: від істеричного «за всяку ціну» в Берліні перейшли до прискіпливої калькуляції «прибутку і збитків», які приносить їм союз зі Сталіним. У будь-якому випадку, платити і далі (платити завойованими силою німецької зброї територіями, платити поставками новітніх зразків військової техніки і промислового устаткування) за одне тільки невтручання Радянського Союзу в справи Західної Європи, Гітлер уже не хотів.

У такій, якісно новій ситуації Москва мусила, ймовірно, прийняти нове Велике Рішення. Треба було визначитися: з **ким і проти кого Радянський Союз має намір завершити світову війну**. Іншими словами: чи укласти повноцінний військовий союз із Німеччиною і спільними зусиллями розгромити Британську імперію «в небесах, на землі і на морі» — і після цього вимагати і отримати свою частку в колосальній «британській спадщині». Або знову назвати Гітлера «злочинним і брудним породженням імперіалізму» і зі словами «наше діло праве, ворог буде розбитий, перемога буде за нами» завдати нищівного удару по тоді ще майже беззахисних (1 жовтня біля кордонів СРСР було зосереджено близько 30 дивізій вермахту) східних рубежах «третього рейху».

На жаль, для **Великих Рішень московський диктатор виявився дрібнуватим**. Грандіозна угода двох тиранів не відбулася. На щастя для людства — і гіркої біди для своїх підданих — у листопаді 1940 року Сталін зробив перший крок до катастрофи червня 1941 року. Молотова направили

Грандіозна угода двох тиранів не відбулася. На щастя для людства — і гіркої біди для своїх підданих — у листопаді 1940 року Сталін зробив перший крок до катастрофи червня 1941 року.

до Берліна з цілих купою претензій, дріб'язкових образ, параноїдальних підозр. Сталін чітко висловив бажання помародерствувати в ослабленій війною південно-східній Європі, не пропонуючи Гітлеру натомість нічого істотного. У власноруч записаних Молотовим вказівках Сталіна (Архів Президента РФ, ф. 36, оп. 1, д. 1161, арк. 147—155) мету берлінської зустрічі визначили в такий спосіб:

«Мета поїздки:

а) Довідатися про справжні наміри Німеччини і всіх учасників Пакту 3-х... перспективи приєднання інших країн до Пакту 3-х; місце СРСР у цих планах зараз і в подальшому.

б) підготувати первинну намітку сфери інтересів СРСР у Європі, а також в ближній і середній Азії...

2. Виходячи з того, що радянсько-німецька угода про часткове розмежування сфер інтересів СРСР і Німеччини теперішніми подіями вичерпана (за винятком Фінляндії), в переговорах домагатися, щоб до сфери інтересів СРСР були віднесені:

а) Фінляндія — на основі радянсько-німецької угоди 1939 року, у виконання якої Німеччина має усунути всякі труднощі і неясності (розгортання німецьких військ, припинення будь-яких політичних демонстрацій у Фінляндії і в Німеччині, спрямованих на шкоду інтересам СРСР).

б) Дунай, в частині Морського Дунаю, відповідно до директив т. Соболеву. Сказати також про нашу невдоволеність тим, що Німеччина не консультувалася з СРСР з питання про гарантії і введення військ до Румунії.

в) Болгарія — головне питання переговорів — має бути, по домовленості з Німеччиною і Італією, віднесена до сфери інтересів СРСР на тій же основі гарантій Болгарії з боку СРСР, як це зроблено Німеччиною та Італією щодо Румунії, зі **введенням радянських військ до Болгарії** (підкреслення моє — М. С.)

г) Питання про Туреччину та її долю не може бути вирішене без нашої участі, тому що у нас є серйозні інтереси в Туреччині.

д) Питання про подальшу долю Румунії та Угорщини, які межують з СРСР, нас дуже цікавить, і ми хотіли б, щоб про це з нами домовилися.

е) Питання про Іран не може вирішуватися без участі СРСР, тому що там у нас є серйозні інтереси. Без потреби про це не говорити...» [120, с. 350—351].

Далі йшли ще чотири підпункти (ж, з, і, к) з менш значущими питаннями, потім — кілька пунктів інформаційного плану. Так за що ж, за які послуги Гітлер мав тепер поступатися кремлівському вимагачеві

Болгарією («головне питання переговорів» !), враховувати «інтереси» Сталіна в Туреччині, Ірані, Угорщині і Румунії? У п. 13 була відзначена чергова радянська пропозиція про «компенсації» (доречніше сказати — про порядок і умови конфіскації) власності німецьких підданих у Прибалтиці («25 % за один рік, 50 % за три роки рівними частками») [120, с. 352]. Мабуть єдиним пунктом, в якому спостерігалася деяка взаємність послуг, був пункт 10:

«10. Запропонувати провести мирну акцію у вигляді відкритої декларації 4-х держав (якщо з'ясується сприятливий перебіг основних переговорів: Болгарія, Туреччина та ін.) на умовах збереження Великої Британії (без підмандатних територій) з усіма тими володіннями, якими Англія тепер володіє і за умови невтручання її в справи Європи і негайного відходу з Гібралтару і Єгипту, а також із зобов'язанням негайного повернення Німеччині колишніх колоній і негайного надання Індії прав домініону» [120, с. 352].

Таким чином, в обмін на істотне розширення «сфери інтересів» СРСР у південно-східній Європі («із введенням радянських військ до Болгарії») Сталін обіцяв підписати черговий папір з вимогами і погрозами на адресу Великої Британії, та ще й повернути через три роки половину (!) вартості конфіскованого в Прибалтиці майна...

Реальний підсумок переговорів в Берліні виявився ще безрезультатнішим, ніж можна було б очікувати, судячи з абсолютно неадекватних інструкцій Молотову. Перша бесіда з Гітлером, яка тривала з урахуванням витрат часу на перекладача 2,5 години, відбулася 12 листопада 1940 року. Здебільшого вона складалася з розлогого монологу Гітлера, в якому він запевняв свого гостя в тому, що Англія фактично вже розгромлена (і тільки через виняткове «дилетантство» Черчілля ще не зрозуміла цього), і наближається жаданий момент поділу величезної «спадщини» Британської імперії. Від Радянського Союзу Гітлер не просив нічого, крім невтручання, обіцяючи потім взяти його в долю і подарувати, наприклад, Індію і незамерзаючі порти в Індійському океані.

Реальний підсумок переговорів в Берліні виявився ще безрезультатнішим, ніж можна було б очікувати, судячи з абсолютно неадекватних інструкцій Молотову.

Пізно увечері того ж дня в Москву полетів шифровий звіт про бесіду: «...Наше попереднє обговорення в Москві правильно означило питання, з якими я тут зіткнувся.

Поки що я намагаюся отримати інформацію і прощупати партнерів. Їхні відповіді у розмові не завжди ясні і потребують подальшого з'ясу-

вання. Великий інтерес Гітлера до того, щоб домовитися і зміцнити дружбу з СРСР про сфери, наявний. Помітне також бажання штовхнути нас на Туреччину, від якої Ріббентроп хоче лише повного нейтралітету. **Про Фінляндію поки відмовчуються, але я змушу їх про це заговорити** (підкреслення моє — М. С.) Прошу вказівок. Молотов» [120, с. 370].

Вранці 13 листопада з Москви до Берліна полетіла така шифровка: «Для Молотова від Інстанції. Твою поведінку в переговорах вважаємо правильною» [120, с. 375].

Кумедно, що загадкова «Інстанція» називала себе у множині («вважаємо»), але до глави уряду СРСР зверталася на «ти» («твоя поведінка»). Втім, і вираз «**зміцнити дружбу про сфери впливу**» має по праву зайняти місце в анналах красного письменства...

Можна припустити, що, отримавши схвалення своїх дій від Сталіна, Молотов з подвоєною енергією подався на зустріч із Гітлером, щоб змусити того «заговорити про Фінляндію». і це завдання він виконав і навіть перевиконав — більша частина другої (і останньої в історії) бесіди Молотова з Гітлером була присвячена не питанням поділу Індійського океану, чорноморських проток, Єгипту, Ірану і Гібралтару, а маленькій,

Більша частина другої бесіди Молотова з Гітлером була присвячена маленькій, але такій дратівливій для Москви Фінляндії.

але такій дратівливій для Москви Фінляндії. Бесіда ця відбувалася в стилі «діалогу двох глухих». З монотонністю заїждженої грамплатівки Молотов раз по раз повторював дві тези: Фінляндія належить

до радянської «сфери інтересів», і тому СРСР вправі невідкладно приступити до «вирішення фінської проблеми». Гітлер, все більше і більше дратуючись, відповідав, що німецьких військ у Фінляндії немає, транзит скоро закінчиться, але нової війни в районі Балтійського моря Німеччина не потерпить. Один з пасажів цієї нудної лайки мав такий вигляд:

«...Молотов продовжує, що стосовно Фінляндії він вважає, що з'ясувати це питання є його першим обов'язком; для цього не потрібно нової угоди, а слід лише дотримуватися того, що було визначено, тобто Фінляндія має належати до сфери радянських інтересів. Це має особливе значення тепер, коли йде війна. Радянський Союз, хоча і не брав участі у великій війні, все ж **воював проти Польщі, проти Фінляндії і був готовий, якби це знадобилося, до війни за Бессарабію** (тут і нижче підкреслено мною — М. З.). Якщо німецька точка зору з цього приводу змінилася, то він хотів би отримати ясність у цьому питанні.

Гітлер заявляє, що точка зору Німеччини на це питання не змінилася, але він не хоче війни в Балтійському морі. Крім того, Фінляндія цікавить Німеччину тільки як постачальник лісу і нікелю. Німеччина не може терпіти там зараз війни, але вважає, що це сфера інтересів Росії. Те саме можна сказати і щодо Румунії, звідки Німеччина отримує нафту; там теж війна неприпустима. Якщо ми перейдемо до більш важливих питань, каже Гітлер, то це питання буде несуттєвим. Фінляндія же не піде від Радянського Союзу. Потім Гітлер цікавиться питанням, **чи має намір Радянський Союз вести війну у Фінляндії?** Він вважає це істотним питанням.

Молотов відповідає, що **якщо Уряд Фінляндії відмовиться від подвійної політики і від настроювання мас проти СРСР, то все піде нормально...**» [120, с. 379].

Гітлер не знав російської мови, але досить добре розумів радянський «новояз». Сенс відповіді Молотова він прекрасно зрозумів, після чого спробував налякати Молотова складнощами нової фінської війни:

«...Гітлер говорить, що слід врахувати ті обставини, які, можливо, не мали б місця в інших районах. Можна мати військові можливості, але умови місцевості такі, що війна не буде швидкою. Якщо наразитися на тривалий опір, то це може посприяти створенню опорних англійських баз. Тоді Німеччині самій доведеться втрутитися в цю справу, що для неї небажано. Він би так не говорив, якби Росія справді мала підстави ображатися на Німеччину. Після закінчення війни Росія може отримати все, що вона бажає...

Молотов зауважує, що не завжди слова відповідають справам. В інтересах обох країн, щоб у Балтійському морі панував мир, і якщо питання про Фінляндію буде вирішене згідно з торішньою угодою, то все піде дуже добре і нормально. Якщо ж допустити застереження про відкладення цього питання до закінчення війни, це означатиме порушення або зміну торішньої угоди...

Гітлер стверджує, що це не буде порушенням договору, адже Німеччина тільки не хоче війни в Балтійському морі. Якщо там буде війна, то цим ускладняться і так непрості стосунки між Німеччиною і Радянським Союзом, а також ускладниться подальша велика спільна робота...

Молотов вважає, що мова не йде про війну в Балтійському морі, а лише про фінське питання, яке має вирішитися на основі торішньої угоди.

Гітлер робить зауваження, що в цій угоді було усталене, що Фінляндія належить до сфери інтересів Росії.

Молотов запитує: «У такому ж сенсі, як, наприклад, Естонія і Бессарабія?» [120, с. 380].

У німецькому варіанті протокольного запису бесіди цей момент зафіксовано так:

«...Молотов відповів, що справа не в питанні про війну на Балтиці, а в дозволі розв'язання фінської проблеми в рамках торішньої угоди. Відповідаючи на питання Фюрера, він заявив, що **уявляє собі врегулювання в тих ж рамках, що і в Бессарабії і в сусідніх країнах** (підкреслення моє — М. С.)» [70, с. 115].

Наголосимо, що ні Гітлер, ні Молотов навіть не вважали за потрібне згадати мирний договір між СРСР і Фінляндією, укладений 12 березня 1940 року. Хоча, що ж тут дивного? Авторитетні пахани зібралися для конкретного базару, про якісь нікчемні папірці, підписані з лохами, розмовляти під час зустрічей на вищому рівні якось не прийнято...

О другій годині ночі 14 листопада 1940 року в Москву пішла така телефонограма:

«Сталіну. Сьогодні, 13 листопада, відбулася бесіда з Гітлером, яка тривала три з половиною години і після обіду, понад заплановану програму, тригодинна бесіда з Ріббентропом... Обидві розмови не дали бажаних результатів. **Головний час із Гітлером стосувався фінського питання** (підкреслення моє — М. С.). Гітлер заявив, що підтверджує торішню угоду, але Німеччина заявляє,

Гітлер заявив, що Німеччина зацікавлена в збереженні миру на Балтійському морі.

що вона зацікавлена в збереженні миру на Балтійському морі. Моє зауваження, що в минулому році ніяких застережень не робилося

з цього питання, не спростовувалося, але і не мало впливу... такі основні підсумки. Похвалитися нічим, але, принаймні, з'ясовано теперішні настрої Гітлера, з якими доведеться рахуватися» [120, с. 394—395].

Про те, як саме в Кремлі вирішили «рахуватися з думкою Гітлера», свідчать ті два документи від 25 листопада 1940 року, про які йшла мова вище. В обмін на військову базу на Дарданеллах, «договір про взаємодопомогу» з Болгарією і визнання регіону Перської затоки «центром територіальних прагнень СРСР» Москва обіцяла «забезпечити мирні стосунки з Фінляндією». Того ж дня — 25 листопада командування Ленінградського військового округу отримало директиву наркома оборони СРСР з наказом почати розробку оперативного плану військової операції, яка має на меті розгром фінської армії і повну окупації країни «на 45-й день операції», причому розробку плану слід було завершити до цілком визначеного терміну — до 15 лютого 1941 року.

Розділ 2.6.

Останні місяці миру

Зміст багатогодинних виснажливих розмов Молотова в Берліні можна коротко і точно висловити в п'яти словах: хто не встиг, той запізнився. Те, що Сталін встиг з вересня 1939 року по вересень 1940 року прибрати до своїх рук у Східній Європі, те за ним і залишилося. На жодні нові просування СРСР на захід (південний захід, північний захід) Гітлер згоди не дав. Попри текст Секретного протоколу від 23 серпня 1939 року і будь-які можливі тлумачення цього тексту. З цього моменту (з листопада 1940 р.) радянсько-фінські стосунки виявилися так щільно включені в загальний контекст великої європейської політики, що їх ізольоване вивчення і опис стає вже неможливим.

Прийнято вважати, що на радянські пропозиції від 25 листопада 1940 року (про умови приєднання СРСР до «осі Рим—Берлін—Токіо») відповіді не надійшло. Це не зовсім так, а точніше кажучи — зовсім не так. Першою за рахунком «відповіддю» стало оглушливе мовчання Берліна, який фактично відмовився навіть почати обговорення цих умов. Варто відзначити, що 17 січня 1941 року Молотов ще вважав за можливе висловити послу Шуленбургу свій «дипломатичний подив» відсутністю будь-якої реакції Берліна на радянські пропозиції, але і це нічого не змінило. Другою, незрівнянно вагомішою «відповіддю» стало офіційне приєднання Болгарії до «осі» (1 березня 1941 р.) і введення німецьких військ на її територію. Це сталося, незважаючи на неодноразові заяви уряду СРСР про те, що «він вважатиме появу будь-яких іноземних військ на території Болгарії або в протоках порушенням інтересів безпеки СРСР» [70, с. 144]. Того ж дня — 1 березня 1941 року — Молотов вручив Шуленбургу ноту такого змісту:

«1. Дуже шкода, що, попри попередження з боку радянського уряду в його демарші від 25 листопада 1940 року, німецький уряд став на шлях порушення інтересів безпеки СРСР і вирішив зайняти військами Болгарію.

2. З огляду на те, що радянський уряд залишається на базі його демаршу від 25 листопада, німецький уряд має зрозуміти, що він не може розраховувати на підтримку його дій в Болгарії з боку СРСР» [120, с. 706].

Сенс та інтонація, як бачимо, зовсім нові — менше року тому кожен новий крок гітлерівської агресії зустрічали в Москві побажаннями «повної перемоги Німеччини в її оборонних заходах...».

Кульмінацією радянсько-німецького протистояння на Балканах стали перші дні квітня 1941 року. Коротко нагадаємо основну канву подій. Після того, як Болгарія під натиском Берліна приєдналася до «осі», настала черга Югославії, уряд якої 25 березня підписав у Відні протокол про приєднання до Троїстого союзу. Однак уже в ніч з 26 на 27 березня в Белграді стався військовий переворот. Новий уряд генерала Сімовича

У ніч з 26 на 27 березня в Белграді стався військовий переворот. Новий уряд генерала Сімовича заявив про свій намір дати тверду відсіч німецьким домаганням і звернувся з проханням про допомогу до Радянського Союзу.

заявив про свій намір дати тверду відсіч німецьким домаганням і звернувся з проханням про допомогу до Радянського Союзу. 3 квітня (тобто лише через тиждень після перевороту) югославська делегація вже вела в Москві переговори про укладення договору

про дружбу і мала зустріч безпосередньо із Сталіним. Незважаючи на те, що Німеччина через посла Шуленбурга довела до відома Молотова свою думку про те, що «момент для укладення договору з Югославією обрано невдало і викликає небажане враження», о 2:30 ночі 6 квітня 1941 радянсько-югославський договір благословився.

Стаття 2 Договору зазначала: *«У разі, якщо на одну з Договірних Сторін буде вчинено напад з боку третьої держави, інша Договірна Сторона зобов'язується дотримуватися політики дружніх стосунків до неї»* [121, с. 48]. Більше того, до відома югославської делегації довели думку уряду СРСР про те, що *«ми не проти того, щоб Югославія зблизилася з Англією і з усіма тими державами, які можуть Югославії надати допомогу, ми зовсім не виключаємо і того, що Югославія укладе угоду з Англією. Ми вважали б це навіть доцільним»* [121, с. 50].

Через кілька годин після підписання Договору літаки люфтваффе піддали жорстокому бомбардуванню Белград, і німецькі війська вторглися на територію Югославії. Радянський Союз обмежив обіцяну «політику дружніх стосунків» з Югославією тим, що 6 квітня, о 16 годині за московським часом, Молотов прийняв Шуленбурга і, вислухавши офіційне повідомлення про вторгнення вермахту в Югославію, **обмежився меланхо-**

лійним зауваженням: «Вкрай сумно, що, попри всі зусилля, розширення війни, отже, виявилось неминучим». Виявилось неминучим... і це — все. Збентежений Шуленбург доповідав у Берлін: *«Молотов не скористався нагодою згадати про радянсько-югославський пакт. Згідно з інструкцією, я теж не піднімав це питання»* [70, с. 156].

Що стояло за цими дивними вчинками сталінської дипломатії? Навіщо було так демонстративно «дражнити» Гітлера, не маючи бажання (та й практичної можливості) надати Югославії дієву військову допомогу?

Навіщо було показувати всьому світові, що радянські обіцянки «дружніх відносин» варті ще меншого, ніж горезвісні англо-французькі «гарантії» для Польщі? У будь-якому разі, в Берліні квітневий демарш Москви сприйняли з великим роздратуванням. Пізніше (22 червня 1941 р.) саме події 5—6 квітня були використані в німецькому меморандумі про оголошення війни Радянському Союзу як головне свідчення ворожої політики, яку Радянський Союз проводив щодо Німеччини (*«з укладенням радянсько-югославського договору про дружбу, який зміцнив тил белградських заколотників, СРСР приєднався до загального англо-югославо-грецького фронту, спрямованого проти Німеччини... Лише швидкі германські перемоги привели до краху англо-російських планів виступу проти німецьких військ у Румунії та Болгарії»*) [70, с. 169].

В останньому пункті німці глибоко помилялися: ніяких спільних «англо-російських планів» і вже тим паче — «англо-російських фронтів», не було і в помині. Дивно, але факт: найменшої спроби поліпшити свої взаємини з реальними супротивниками Гітлера товариш Сталін не зробив. Хоча, за здоровою логікою, саме з цього і треба було б починати Великий Поворот у зовнішній політиці СРСР. Більш того, жорсткість (якщо не сказати — хамська пиха) відносно воюючої Британії та її заокеанського союзника тільки наростали. Докладний аналіз цієї складової подій першої половини 1941 року далеко виходить за рамки цієї книги. Не намагаючись досягнути неосяжне, наведемо, проте, кілька досить красномовних епізодів.

Найменшої спроби поліпшити свої взаємини з реальними супротивниками Гітлера товариш Сталін не зробив.

Після того, як в травні 1940 року У. Черчілль очолив англійський уряд, він змінив британського посла в СРСР і відправив до Москви Стаффорда Кріппса — «найлівішу», лояльно налаштовану до Радянської Росії людину, яка тільки була в його «команді» («єдиний раз, коли мене освистали в парламенті, — це був мій виступ на захист Радянського Союзу» — гово-

рив Кріппс Вишинському). 1 липня 1940 року Кріппс домігся зустрічі із Сталіним (рідкісна честь на ті часи — приміром, посла США Штейнгардта Сталін не прийняв жодного разу) і передав йому особисте послання Черчілля. У тому документі, зокрема, було сказано:

«...На даний момент перед усією Європою, включаючи обидві наші країни, постає проблема того, як держави і народи Європи реагуватимуть на перспективу встановлення Німеччиною гегемонії над континентом... Радянський уряд сам може оцінити, чи загрожує інтересам Радянського Союзу нинішнє прагнення Німеччини до гегемонії над Європою і, якщо так, то яким чином можна найкраще протидіяти цим інтересам...» [120, с. 82].

Виклавши позицію уряду Його Величності, С. Кріппс почув у відповідь таке:

«...тов. Сталін говорить, що ми хочемо змінити колишню рівновагу в Європі, яка діяла проти СРСР... Тов. Сталін зауважує, що якщо йдеться про відновлення рівноваги і, зокрема, встановлення рівноваги щодо СРСР, то ми маємо сказати, що погодитися на це не можемо...

...Що стосується суб'єктивних даних про бажання панування в Європі, то тов. Сталін вважає обов'язком заявити, що при всіх зустрічах, які він мав з німецькими представниками, він такого бажання з боку Німеччини — панувати у всьому світі — не помічав...» [120, с. 78].

Надалі (значною мірою — у зв'язку з анексією держав Балтії) охолодження радянсько-британських відносин дійшло до того, що Кріппс

Надалі охолодження радянсько-британських відносин дійшло до того, що Кріппс по кілька місяців безуспішно намагався добитися зустрічі з наркомом закордонних справ СРСР Молотовим.

по кілька місяців безуспішно намагався добитися зустрічі з наркомом закордонних справ СРСР Молотовим. Переконавшись у марності цих спроб, Кріппс (мабуть, за вказівкою з Лондона) 18 квітня 1941 року зустрівся із заступником наркома закордонних справ

СРСР Вишинським, якому й передав свою заяву Молотову в письмовому вигляді. У записці Кріппса зокрема зазначалося:

«...Відтоді, як я мав задоволення розмовляти з Вашою Високоповажністю, минув час, наповнений подіями... що ж стосується стосунків між нашими двома країнами, то в них не було зміни. Уряд Великої Британії все ще бачить себе змушеним **розглядати Радянський Союз як головне джерело постачання Німеччини** як товарами, які безпосередньо вивозяться, так і стосовно товарів, що транзитом провозяться через

Радянський Союз у Німеччину з Далекого Сходу в кількості, приблизно, однієї тисячі тонн на добу...

У мене немає наміру задавати Вашій Високоповажності питання про наміри Радянського уряду, бо я цілком усвідомлюю, з якими труднощами могла би бути пов'язана відповідь на таке питання. Але у мене є бажання запитати, у світлі викладених вище міркувань, чи зацікавлений нині Радянський уряд у втіленні в життя **негайного поліпшення його політичних і економічних відносин** з урядом Великої Британії, або ж, навпаки, Радянський уряд задовольниться тим, щоб ці стосунки зберегли **свій теперішній, цілком негативний, характер аж до закінчення війни** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*). Якщо відповідь на першу частину питання є задовільною, то, на мою думку, не слід втрачати часу з тим, щоб таке поліпшення послужило на користь тієї або іншої сторони...» [121, с. 94—95].

Відповідь на ці питання уявлялася Вишинському настільки очевидною, що він вирішив відійти від своєї звичайної дипломатичної стриманості і негайно висловив свою власну думку:

«...вашу Записку, наскільки про неї можна судити з першого прочитання, я не вважаю серйозною, і для її обговорення немає відповідних у нас з Англійським урядом стосунків, як я вже пояснював Кріппсу в бесіді з ним 22 березня з аналогічного приводу. Більш того, в записці містяться зовсім неприйнятні для нас місця... З питання про недоторканість і безпеку СРСР я сказав Кріппсу, що **про це подбає сам СРСР, без допомоги порадників** (підкреслення моє — *М. С.*)... Я відхилив спроби Кріппса оскаржувати наше право торгувати з Німеччиною і з будь-якою іншою державою, заявивши, що це наша справа і тільки наше...» [121, с. 92—93].

5 червня 1941 року посол Кріппс відбув з Москви «для консультації зі своїм урядом». Як наслідок на початку радянсько-німецької війни Велику Британію в СРСР представляв лише тимчасовий повірений у справах, секретар англійського посольства Баггалей. Його перша зустріч з Вишинським (Молотов, ймовірно, не вважав за можливе опускатися до спілкування з секретарем посольства) відбулася 16 червня 1941 року, за тиждень до початку війни. Головним предметом обговорення стало знамените Повідомлення ТАРС від 13 червня 1941 р., в якому чутки про швидкий

На порозі радянсько-німецької війни Велику Британію в СРСР представляв лише тимчасовий повірений у справах, секретар англійського посольства Баггалей.

початок радянсько-німецької війни були оголошені «незграбно сфабрикованою пропагандою ворожих СРСР і Німеччини сил», причому в перших рядках Повідомлення посилене поширення цих свідомо брехливих чуток чомусь пов'язувалося з ім'ям Стаффорда Кріппса.

«...На прохання Баггалея я прийняв його о 17 год. 10 хвилин. Баггалеї заявив, що він прийшов до мене як до заступника народного комісара з першим візитом... Далі Баггалеї заявив, що в Повідомленні ТАРС (як він собі уявляє) є два основних положення: по-перше, в повідомленні вказується, що між СРСР і Німеччиною ніяких переговорів не було, і, по-друге, що немає жодних підстав для висловлення занепокоєнь в зв'язку з пересуваннями німецьких військ.

На моє запитання, кого Баггалеї має на увазі, кажучи про висловлення занепокоєнь, Баггалеї відповів — СРСР.

На це я відповів Баггалею, що, як видно з Повідомлення ТАРС, **для СРСР немає жодних підстав виказувати хоч якийсь занепокоєння. Непокійтися мають інші** (підкреслення моє — *М. С.*)» [121, с. 376].

Ще менше в Москві церемонилися зі своїм майбутнім головним союзником.

«На наших стосунках із Сполученими Штатами Америки я зупинятися не буду, хоча б через те, що про них не можна сказати нічого хорошого (сміх). Нам стало відомо, що декому в Сполучених Штатах не подобаються успіхи радянської зовнішньої політики в Прибалтах (так в тексті — *М. С.*). Але, зізнатися, нас мало цікавить ця обставина (сміх, оплески), оскільки зі своїми завданнями ми справляємося і без допомоги цих незадоволених панів. (сміх, оплески.)» [70, с. 75].

Так весело було народним обранцям, депутатам Верховної Ради СРСР 1 серпня 1940 року, коли вони «заслухали і затвердили» доповідь глави уряду Молотова про зовнішню політику СРСР. З послом США в Москві поводитись суворо, без жартів. Так, 5 червня 1941 року (у той самий день, коли Кріппс, спіймавши облизня, покинув Москву) замнаркома закордонних справ товариш Лозовський «відчитав» (саме такий термін використовує він в своєму звіті) американського посла Штейнгардта по повній програмі:

«...Уряд США конфіскував золото, що належить Державному банку СРСР (цим терміном т. Лозовський позначив золотовалютні резерви прибалтійських держав, які зберігалися в американських банках), наклав арешт на пароплави Прибалтійських республік і не тільки не ліквідував місії і консульства Литви, Латвії та Естонії, але визнає цих маріонеткових посланців і консулів як представників неіснуючих урядів...

Після того, як я «відчитав» Штейнгардта, він почав скаржитися на те, що його не запрошують обговорювати питання, які стосуються стосунків між обома сторонами і цим частково пояснюється становище. Він **жодного разу не говорив з тов. Сталіним** (підкреслення моє — *М. С.*), а з т. Молотовим говорив двічі-тричі і тільки з незначних питань... На думку Штейнгардта, в найближчі 12 місяців, а деякі вважають, в найближчі 2—3 тижні, Радянський Союз переживатиме найбільшу кризу. Його дивує, що в такий важкий час Радянський Союз не хоче зміцнити свої відносини зі Сполученими Штатами...

На це я відповів, що Радянський Союз ставиться дуже спокійно до всякого роду чуток про напад на його рубежі. Радянський Союз зустрине у всеозброєнні всякого, хто спробує порушити його кордони. Якби знайшлися такі люди, які спробували б це зробити, то день нападу на Радянський Союз був би найнещаснішим в історії країни, яка напала на СРСР...» [121, с. 316—322].

Взаємини СРСР із Британією та США зберегли свій «цілком негативний характер» аж до перших днів радянсько-німецької війни. І це дуже дивно, враховуючи, що Великий Поворот в стратегічних планах Сталіна відбувся не після 22 червня 1941 року, а місяців за два до цього «найнещаснішого дня» в історії СРСР.

Точну дату «повороту» назвати неможливо, та її, зрозуміло, і не було. Переоцінка ситуації і вироблення нового плану дій не сталася за один день. Проте за яку, досить умовну, тимчасову позначку можна назвати 13 квітня 1941 року. Тоді сталася велика подія світового значення (в Москві підписали Пакт про нейтралітет між СРСР і Японією — угоду, яка розв'язала Сталіну руки для дій на Заході), а також трапився невеликий епізод на московському вокзалі, який привернув до себе, однак, пильну увагу політиків і дипломатів. У звіті, який посол Німеччини того дня відправив до Берліна з позначкою «Терміново! Таємно!», цей дивний епізод описано так:

Взаємини СРСР із Британією та США зберегли свій «цілком негативний характер» аж до перших днів радянсько-німецької війни.

«...Явно несподівано як для японців, так і для росіян раптом з'явилися Сталін і Молотов і в підкреслено дружній манері вітали Мацуоку і японців, які там були присутні, і побажали їм приємної подорожі. Потім Сталін голосно запитав про мене і, знайшовши мене, підійшов, обійняв мене за плечі і сказав: «Ми маємо залишитися друзями, і Ви мусите тепер все для цього зробити!» Потім Сталін повернувся до виконуючого обов'язки

німецького військового аташе полковника Кребса і, попередньо переконавшись, що це саме він, сказав йому: «Ми залишимося друзями з Вами в будь-якому разі». Сталін, безсумнівно, привітав полковника Кребса і мене таким чином навмисно і тим самим свідомо привернув загальну увагу численної публіки, яка була присутня там» [70, с. 157].

Демонстративні обійми незабаром були доповнені іншими, такими ж демонстративними діями. У Москві закрили посольства і дипломатичні представництва країн, розгромлених і окупованих вермахтом. Не стало винятком і посольство тієї самої Югославії, на договорі про дружбу з якою, як кажуть, «ще не встигло просохнути чорнило». У травні 1941 року Радянський Союз з послужливою готовністю визнав пронимецький уряд Іраку, який прийшов до влади після військового перевороту. У доброзичливій атмосфері вирішувалися і питання економічного співробітництва з Німеччиною. У меморандумі МЗС Німеччини від 15 травня 1941 року зазначалося:

«Переговори з першим заступником Народного комісара зовнішньої торгівлі СРСР Крутіковим були проведені у досить конструктивному дусі... У мене створилося враження, що ми могли б пред'явити Москві економічні вимоги, які навіть виходять за рамки договору від 10 січня 1941 року... Наразі обсяг сировини, обумовлений договором, доставляється росіянами пунктуально, незважаючи на те, що це коштує їм великих зусиль; договори, особливо щодо зерна, виконуються чудово...» [70, с. 162—164].

5 травня 1941 року Сталін несподівано для всіх призначив себе головою уряду (Головою РНК СРСР). Навряд чи треба пояснювати, що і до 5 травня товариш Сталін, будучи всього лише одним з багатьох депутатів Верховної Ради СРСР, володів абсолютною повнотою влади. І до 5 травня 1941 року товариш Молотов, будучи номінальним главою уряду, погоджував будь-який свій крок, будь-яке рішення, будь-яку зовнішньополітичну заяву з волею Сталіна. Довгі роки Сталін керував країною, не відчуваючи ніякої потреби у формальному оформленні свого реального статусу одноосібного диктатора. І якщо 5 травня 1941 році таке дивне дійство все ж відбулося, то для цього важко знайти якесь інше пояснення, крім нескромного бажання Сталіна залишити свій (а не товариша Молотова) підпис на наказах і документах, які назавжди змінять хід світової історії.

Старий граф Шуленбург був зовсім зачарований раптово розквітлою радянсько-німецької дружбою (до слова, в 1944 році колишнього посла Німеччини в СРСР стратили за участь у змові проти Гітлера, тому

його «наївна довірливість» могла бути і не такою наївною, як здається). 24 травня 1941 року в черговому донесенні в Берлін він пише: *«Те, що зовнішня політика СРСР перш за все спрямована на запобігання зіткнення з Німеччиною, доводиться позицією, зайнятою радянським урядом в останні тижні (підкреслення моє — М. С.), тоном радянської преси, яка розглядає всі події, що стосуються Німеччини, у формі, яка не викликає заперечень, і дотриманням економічних угод...»* [70, с. 165].

Гітлер, на жаль, не був таким довірливим. Несподівано розвинуту лояльність Москви він співвідніс із інформацією, яка надходила від розвідки, про стратегічне розгортання Червоної Армії і оцінив ситуацію цілком адекватно. Розпочата у грудні 1940 року підготовка до вторгнення в СРСР вийшла навесні 1941 року на фінішну пряму. 30 квітня 1941 року Гітлер визначив день початку операції «Барбаросса» (22 червня) і дату переходу залізниць на графік максимальних військових перевезень (23 травня). 8 червня завдання за планом вторгнення були доведені до командувачів армій, 10 червня їм повідомили дату початку операції. Увечері 21 червня в листі до Муссоліні Гітлер змалював своє рішення такими словами: *«У таких умовах я вирішив покласти край лицемірній грі Кремля...»* [70, с. 172].

Таким був загальний хід подій великої політики, на тлі якої розвивалися взаємини (точніше кажучи — загострювався конфлікт) між СРСР і Фінляндією. Правдоподібна і аргументована реконструкція мотивів і дій радянського керівництва у першій половині 1941 року напевно чи можлива в умовах існуючої донині закритості інформації. Ще раз нагадаємо читачеві, що практично весь масив документів частин, з'єднань, військових округів та вищого командування РСЧА за перше півріччя (до 22 червня) 1941 року виведений за рамки доступних незалежним дослідникам архівних фондів РДВА і ЦАМО. що ж стосується розсекречених на початку 21-го століття «Особливих папок» протоколів засідань Політбюро ЦК ВКП(б) і документів Комітету оборони (КО) при РНК СРСР, то їх вивчення змушує припустити, що ці вищі органи державного управління займалися головним чином постачальницько-збутовими та виробничими питаннями. Судячи з розсекречених матеріалів, важко повірити в те, що Політбюро ЦК і Комітет оборони мали бодай якийсь стосунок і до прийняття найважливіших військово-політичних рішень. Характерний приклад: «Особливі папки» засідань Політбюро ЦК за червень 1940 року (РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, д. 27, 28). містять одне-єдине згадування про окупацію трьох країн Прибалтики, яке сталося цього місяця, а саме — 19 червня прийнято рішення про

виділення військам, які виконують «особливі завдання», додаткової кількості сірників, махорки і курильного паперу [144]. Виклад змісту цього «особливого завдання» не був довірений навіть абсолютно секретним «Особливим папкам».

Зрозуміло, «і на мудрому дідько на Лису гору їздить». Все сховати не вдалося. Радянська бюрократична машина виробляла, розмножувала і розсилала тисячам адресатів такі гігантські гори документів, що суцільне вилучення і знищення доказів виявилось цій машині не під силу. Щось уціліло, якісь стерті сліди найважливіших рішень виявляються, часом — в найнесподіваніших, «непрофільних» фондах. Повною мірою все вищесказане стосується і до «фінської складової» військово-політичних планів сталінського керівництва. Навіть не намагаючись скласти із вкрай недостатньої кількості «фрагментів мозаїки» цілісну картину подій, наведемо деякі документи і факти з тих, що стали доступними, доповнивши їх інформацією, яку віднайшли в роботах вітчизняних і зарубіжних істориків.

27 листопада 1940 року (тобто лише через два дні після нещасливої дати 25 листопада) президент Фінляндії К. Калліо подав прохання до Державної ради про свою добровільну відставку. Цьому передували події, здавалося б, більш доречні в містичному трилері, ніж в реальності. Напередодні підписання Московського договору від 12 березня 1940 року президент Калліо, підписуючи повноваження фінської делегації на укладення угоди на грабіжницьких сталінських умовах, запально виголосив фатальну фразу: «Нехай всохне рука, яка підписала такий документ». У серпні 1940 року Калліо тяжко захворів, у нього стався інсульт, після якого оніміла права рука, у подальшому здоров'я його невпинно погіршувався, і напередодні Різдва Калліо раптово помер на пероні вокзалу Гельсінкі від повторного інсульту [25].

Після відставки Калліо позачергові президентські вибори в Фінляндії призначили на 19 грудня 1940 року. Зрозуміло, це не могло пройти повз увагу радянського керівництва. Фактичним джерелом інформації про розмови, що відбулися в Москві, є мемуари Ю.-К. Паасіківі (тоді — посла в СРСР, а в 1946—1956 роках — президента Фінляндії). Але ми наведемо їхній короткий переказ у викладі провідного російського фахівця з історії радянсько-фінських взаємин, який гідно продовжує славні традиції радянської історіографії:

«За два тижні до проведення виборів, 6 грудня 1940 року, Паасіківі запросили до Молотова. Під час бесіди нарком заявив: «Ми не хочемо втручатися у ваші справи, і **ми не робимо ніякого натяку з приводу**

кандидатури нового президента Фінляндії, але уважно стежимо за підготовкою цих виборів. Чи бажає Фінляндія миру з Радянським Союзом, буде зрозуміло з того, кого оберуть президентом». Далі Молотов твердо заявив, що **СРСР категорично заперечує проти таких кандидатур, як Таннер, Маннергейм чи Свінхувуд...** Таким чином, радянське керівництво **ясно висловило** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*) свою позицію.

Більш того, як зазначено в мемуарах Паасіківі, на одній з наступних бесід у неофіційному порядку в момент, коли фінський посланник вже залишав кабінет, Молотов йому на закінчення несподівано сказав: «Ми раді тут Вас бачити, але із задоволенням вітали б Вас також і як фінського президента»...

Мабуть, побажання, щоб Паасіківі став президентом Фінляндії в 1940 році, вказувало на те, що в Москві ще продовжували сподіватися на можливість координувати зовнішньополітичну лінію Фінляндії.

Проте, в Гельсінкі визнали, що найбільш зручним як президента Фінляндії був Рюті» [155, с. 145].

В останньому зауваженні російський професор, без сумніву, припустився помилки. Голосування під час виборів президента відбувалося не тільки в Гельсінкі, але і у всіх містах, містечках і селах Фінляндії. Але, мабуть, гіпотеза про те, що підсумки виборів можуть визначитися не апаратними інтригами в столиці, а народним волевиявленням, все ще видається російському суспільствознавцеві абсолютно ірреальною. Що ж стосується використаного вище дієслова «скоординувати», то це, хоча сподіватися, всього лише помилка. Скоординувати можна щось з чимось, Сталін же в особі Молотова хотів «скоригувати», тобто підправити зовнішньополітичну лінію Фінляндії в «найзручнішому» для нього напрямку. Але на цей раз спроба грубого втручання у внутрішні справи суверенної країни провалилася, і президентом обрали Рісто Рюті, який раніше гідно виконував обов'язки прем'єр-міністра в найважчий для Фінляндії період «зимової війни» і наступні місяці «холодного миру» (Рюті очолив уряд на другий день війни, 1 грудня 1939 року.)

На початку 1941 року з новою силою розгорівся конфлікт навколо нікелю Петсамо. Москва вимагала передачі рудників спільному підприємству, в якому 50 % акцій належало б радянській стороні. Фінляндія відмовилася. Радянське керівництво спробувало «скоригувати» позицію Гельсінкі методами економічного тиску, поєднаного з політичним шантажем. СРСР в односторонньому порядку денонсував торговельну угоду, укладену влітку 1940 року, і припинив поставки товарів, в тому числі — зерна.

Досить одного погляду на географічну карту, щоб оцінити можливі наслідки такого кроку. Фінляндія — багата країна. Там багато лісу, целюлози, того ж нікелю. Люди, однак, не можуть харчуватися папером і нержавіючою сталлю. Навіть при хорошому власному врожаї Фінляндія змушена була ввозити близько 20 тис. тонн зерна на місяць, не кажучи вже про бензин, кам'яне вугілля, каучук, текстиль та інші види промислової сировини. Після окупації Норвегії та встановлення фактичного панування німецького флоту в Балтійському морі транспортні комунікації Фінляндії з Європою і США були майже повністю розірвані. Теоретично, правда, залишався незамерзаючий порт в Петсамо, але відсутність залізничної гілки, що зв'язує Петсамо з мережею залізниць центральної і південної Фінляндії, зводило до мінімуму роль заполярного «вікна у світ» навіть у мирний час. В умовах же запеклої війни, яка розгорталася в 1941 році на морських комунікаціях (в тому числі — і в акваторії Північного моря), бажаючих привести вантажне судно в Петсамо ставало все менше і менше.

Гідне подиву завзяття, з яким Сталін-Молотов і Ко намагалися «притиснути Фінляндію до стінки», **не розуміючи і не помічаючи при цьому, що в «стінці» є «двері», в які вони і виштовхували Фінляндію.** Ці «двері» вели до все тіснішого співробітництва соціал-демократичної країни з гітлерівським «третім рейхом». Кращого подарунка Гітлеру, ніж припинення поставок зерна до Фінляндії з СРСР, важко було і вгадати. У такій ситуації на початку 1941 року Німеччина негайно «підставила плече» Фінляндії, яка опинилася на порозі голоду. За оцінкою Маннергейма, вже навесні 1941 року «90 відсотків всього імпорту країни йшло з Німеччини» [22, с. 362]. Не треба доводити, що такий ступінь економічної залежності де-факто позбавляв Фінляндію статусу суверенної і нейтральної держави. Втім, саме в цьому — в ліквідації фінляндського суверенітету — і полягала незмінна мета сталінської політики, щоправда, через надмірну некомпетентність і недалекоглядність (можна сказати коротше і простіше — дурощі) кремлівських правителів Фінляндія перетворювалася аж ніяк не в «братерську радянську Карело-Фінляндію», а в протекторат Німеччини...

Спробу організації торговельної блокади доповнили політичним тиском. 18 січня Москва відкликала свого посла з Гельсінкі. На «дипломатичній мові» відкликання посла є останнім кроком перед розривом дипломатичних стосунків, і передостаннім — перед початком війни. Принаймні, саме так оцінював ситуацію Паасіквіві («Радянський Союз не втратить нагоди використати проти нас силу, якщо проблеми не будуть виріше-

ні»). Схожу думку висловив у своїх мемуарах і генерал-лейтенант (взимку 1941 року — полковник, начальник штабу 14-ї Армії) Л. С. Свірський. Він згадує, що, дізнавшись про переговори, які велися з Фінляндією, дуже здивувався: *«Навіщо щось купувати, коли скоро почнеться війна і ми повернемо собі Петсамо?»* [148].

23 січня 1941 року в будинку Маннергейма відбулася нарада вищого керівництва країни (були присутні президент Рюті, прем'єр-міністр Рангель, начальник Генштабу Хейнрікс). Маннергейм, посилаючись на дані розвідки **про початок концентрації радянських військ біля кордону Фінляндії**, запропонував негайно почати щонайменше часткову мобілізацію. Відсутність інформації про плани і оперативне перегрупування військ Ленінградського ВО в січні-лютому 1941 року не дає змоги ні підтвердити, ні спростувати обґрунтованість побоювань Маннергейма. Однак рішення про початок мобілізації тоді не було прийняте. З іншого боку, вкрай розгублений Паасіківі запропонував віддати Сталіну — від гріха подалі — весь район нікелевих копалень [26]. Дізнавшись про те, що уряд обговорює такі способи «замирення» східного сусіда, Маннергейм 10 лютого 1941 року заявив президенту про свій намір піти у відставку з поста головнокомандувача в разі, якщо капітулянтська політика буде втілюватися в життя. У Фінляндії вибухнула гостра внутрішньополітична криза. 20 лютого Паасіківі подав у відставку і його відкликали з Москви на батьківщину. Таким чином, дипломатичні стосунки Фінляндії та СРСР з кінця лютого до середини квітня 1941 року фактично обірвалися.

Жорстка позиція маршала Маннергейма (який у жовтні 1939 року навпаки, наполегливо радив політикам домовитися зі Сталіним, не доводячи справу до збройного конфлікту) пояснювалася не тільки трагічним досвідом «зимової війни». За твердженням М. Йокіпіі, кількома секретними каналами німці довели до відома Маннергейма інформацію про хід листопадових переговорів Молотова в Берліні [26]. Знаючи про позицію Німеччини, Маннергейм припустив, що Радянський Союз не піде на ризик остаточного загострення стосунків із Гітлером через питання про рудники Петсамо. Відсутність достовірної інформації знову ж таки не дає нам змоги відповісти на питання про те, чи була непоступливість, проявлена Фінляндією, причиною мирного вирішення «нікелевої кризи», або ж Сталін і не планував взимку 1941 року йти далі блефу і «війни нервів».

Весна 1941 року почалася без зовнішніх ознак конфлікту. У штабах і військах тривала рутинна підготовка до війни з Фінляндією. У фон-

ді розвідвідділу 5-ї авіадивізії (штаб у м. Выборг) знайшлися такі документи:

«Начальнику штабу 5-ї АТ, м Выборг, 27. 02. 41 р.

При цьому надаю карти території Фінляндії з картографічно зафіксованими укріпленнями за даними РВ (розвідувального відділу — М. С.) штабу ЛВО на 1. 12. 40 р» [149]. Далі в тексті — перелік з 30 карт.

«Начальнику штабу 5-й АТ, м Выборг, 28. 02. 41 р.

При цьому направляю розвідувальний матеріал «Коротка довідка по театру дій і збройним силам Фінляндії», прим. № 6, дані РВ штабу ЛВО». На листі резолюція: «Майору Грибовському. Опрацювати і доповісти висновки» [150].

«Начальнику штабу 123 сд, 43 сд, 5 САД, 24 КАП, 16. 05. 41 р.

При цьому направляю матеріал-довідку про збройні сили Фінляндії для використання його в практичній роботі по вивченню ймовірного противника. Начальник 2-го відділу штабу 50 СК капітан Кованцев» [151].

«Начальнику штабу 5-й АТ, м Выборг, 16. 05. 41 р.

При цьому направляю фотознімки міста і аеродрому Лаппеенранта» [152].

За твердженням фінського історика К. Геуста «за першу половину 1941 року фінська прикордонна охорона зареєструвала 85 польотів радянських літаків над своєю територією» [145, с. 228]. Беручи до уваги велику протяжність кордону і повну відсутність радіолокаторів в системі фінської ППО, можна припустити, що загальне число розвідувальних польотів радянської авіації над територією Фінляндії було ще більшим...

У штабах Червоної Армії тривало відпрацювання якихось планів. І хоча їхній зміст нам невідомий, деякі висновки можна зробити на підставі опублікованого в другій половині 90-х років «Контрольного плану проведення зборів вищого комскладу, ігор, польових поїздок і навчань в округах у 1941 році» (ЦАМО, ф. 16, оп. +2951, д. 242, арк. 134—151). [121, с. 29—45].

Документ затвердив начальник Оперативного управління Генштабу генерал-лейтенант Маландін 4 квітня 1941 року. Уважне вивчення цього багатосторінкового документа дає змогу виявити кілька «груп» одночасно виконуваних заходів, перелік яких цілком корелюється з відомими за іншими джерелами рішеннями нарадами вищого командування Червоної Армії.

Перш за все слід зазначити такий найважливіший захід, як «оперативно-стратегічна гра, що проводиться Генштабом. План 4 квітня 1941 року гранично чітко фіксує намір провести три такі ігри:

— з командуванням Далекосхідного фронту, Забайкальського і Сибірського округів в період з 1 по 15 квітня 1941 року;

— з командуванням Ленінградського і Архангельського округів в період з 1 по 15 травня 1941 року;

— з командуванням Київського і Одеського округів в період з 1 по 15 липня 1941 року;

Варто відзначити, що одразу ж після завершення останньої гри, в період з 15 по 30 липня планувалося проведення під керівництвом Головного управління ВПС «Міжокружних навчань ВПС» Київського, Одеського та Харківського військових округів. Примітно, що ні Західний, ні Прибалтійський особливі військові округи до участі в оперативно-стратегічних іграх не залучалися, а ВПС Західного ОВО мали з 1 по 15 серпня брати участь в Міжокружних навчаннях спільно з ВПС Московського ВО і ППО м. Москви. Навряд чи все це можна інтерпретувати якось інакше, ніж остаточну відмову від «північного варіанту» загального оперативного плану (нанесення головного удару в Східній Пруссії і північній Польщі) і поглиблене відпрацювання «південного варіанта» (з нанесенням головного удару в південній Польщі, Словаччини і Румунії).

Повертаючись до «фінському напрямку», ми виявляємо, що в період з 1 по 15 березня 1941 року в Ленінградському окрузі планувалося проведення «оглядової польової поїздки». У ті ж терміни (1—15 березня) в Орловському ВО планувалася «участь в оглядовій польовій поїздки до Ленінградського ОВО», а в Уральському ВО — «участь в оглядовій польовій поїздки», щоправда, невідомо з ким. Однак аналіз всього тексту «Контрольного плану» показує, що в зазначений період польові поїздки проводилися тільки в ЛенВО і АрхВО. Географічно Ленінградський, Орловський і Уральський округи не мають навіть спільних кордонів, натомість в рамках оперативного плану вторгнення до Фінляндії («Пропозиції» від 18 вересня 1940 року і «Директиви» від 25 листопада 1940 року) **вони мають спільну задачу**: розгорнути чотири армії (7-у і 23-ю зі складу військ Ленінградського округу, 20-у на базі військ Орловського і 22-у на базі військ Уральського округів) і наступати в складі Північно-Західного фронту від Виборга і Сортавала на Гельсінкі і Міккелі.

Ленінградський, Орловський і Уральський округи не мають спільних кордонів, натомість в рамках оперативного плану вторгнення до Фінляндії («Пропозиції» від 18 вересня 1940 року і «Директиви» від 25 листопада 1940 року) вони мають спільну задачу.

У складі Північного фронту (відповідно до «Пропозицій» від 18 вересня 1940 року цей фронт мали розгорнути на базі управління Архангельського ВО) від Алакуртті на Кемі і Оулу мала наступати 21-а Армія, що розгортається на базі Приволзького військового округу. І що ж? Повертаючись до «Контрольного плану» ми бачимо, що в Приволзькому ВО під керівництвом Генштабу в період з 15 по 30 серпня мали провести «оглядову фронтову польову поїздку спільно з Архангельським ВО».

Плани підготовки вищого комскладу наполегливо виконувалися. «У березні під керівництвом заступника наркома оборони генерала К. П. Мерецькова в окрузі проводилася велика багатоденна оперативна гра» — пише в своїх спогадах колишній командувач Ленінградського округу М. М. Попов [194. с. 32]. Польова поїзда за участю штабів Ленінградського, Орловського та Уральського округів також була дійсно проведена Генштабом в період з 13 по 20 березня. Як і слід було очікувати, під час поїздки відпрацьовувалася тема «Наступальна операція взимку» [34, с. 405]. Про завдання, що вирішуються в ході окружних і армійських польових поїздок, можна дізнатися, навіть не звертаючись до секретних архівів «співробітників плаща і кинджала». У виданій 1968 році офіційній історії «Ордену Леніна Ленінградського військового округу» читаємо: *«Повчально проходили польові поїздки на Карельському перешийку і Кольському півострові, під час яких вивчався характер сучасної наступальної операції і бою в умовах лісисто-болотистої місцевості (підкреслення моє — М. С.) в масштабі армії, корпусу та дивізії...»* [154, с. 149].

Починаючи з середини квітня, **синхронно з демонстративною зміною радянсько-німецьких стосунків, почалася несподіване потепління і на «фінському напрямку»**. До Фінляндії повернувся, нарешті, посол Радянського Союзу, причому це була нова людина: замість Зотова, який старанно виконував роль «злого слідчого», в Гельсінкі прибув «добрий і поступливий» Орлов.

Товариш Орлов, мабуть, так зачарував фінських політиків, що навіть багато десятиліть потому професор М. Йокіпіі пише: *«З приїздом нового посла Орлова відкрився абсолютно новий етап взаємин»*. Великих успіхів нібито досяг і резидент радянської розвідки в Фінляндії Є. Т. Синіцин, який працював під дипломатичним «дахом». Якщо вірити його власним спогадам і опублікованими повідомленнями радянської розвідки, в Москві мало не зі стенографічною точністю отримували звіти про засідання уряду Фінляндії, а загадкові неназвані «провідні політичні діячі

Фінляндії» служили у Синіцина «посильними», як золота рибка у дурної баби [156, 157]. На жаль, події 25 червня 1941 року показали чомусь повну необізнаність радянського командування з реальним станом і дис-

Події 25 червня 1941 року показали повну необізнаність радянського командування з реальним станом і дислокацією фінських і німецьких військ.

локацією фінських і німецьких військ, причому саме ця необізнаність використовується деякими сучасними істориками як «поважна причина», що виправдовує абсолютно неадекватні дії Червоної Армії... Але до цього питання ми ще повернемося пізніше.

Одночасно зі зміною посла в Гельсінкі радіостанція «Карело-Фінляндії» припинила підбурювальну радіопропаганду фінською мовою. Один із фінських комуністів-перебіжчиків (див. Главу 2.2) писав із цього приводу: *«Соціал-демократи захоплені і вважають це поступкою з боку Радянського Союзу, так само, як і заміну посла»* [158]. Більше того, у квітні 1941 року радянське керівництво довело до відома Гельсінкі, що воно вже не заперечує проти створення оборонного союзу Швеції і Фінляндії! [34, с. 172]. 14 травня до Москви повернувся у ролі посла Фінляндії Паасікві. 30 травня 1941 року Сталін запросив у Кремль фінського дипломата і заявив йому дослівно таке: *«Зроблю Вам особисту дружню послугу. Дам 20 000 тонн зерна, половину якого Фінляндія отримає негайно»*. І цю обіцянку він виконав — вказана кількість зерна до початку війни надійшла до Фінляндії [46, с. 221].

Розрізнену мозаїку подій останніх місяців миру залишається доповнити ще двома визначними фрагментами.

На початку червня військову базу в Ханко відвідали з інспекцією командувач ЧБФ віце-адмірал В. Ф. Трібуц і командувач Ленінградського ВО генерал-лейтенант М. М. Попов. 15 червня М. М. Попов підписав доповідь, спрямовану в наркомат оборони СРСР, в якому висловив стурбованість недостатньою, на його думку, обороноздатністю бази в Ханко і висловив низку конкретних пропозицій щодо укріплення Ханко (розгорнути 8-у стрілецьку бригаду в повноцінну дивізію, сформувати окремих артилерійсько-кулеметний і «танкетний» батальйони і т. д.). Закінчувалася доповідь такими словами: *«Всі ці заходи необхідно здійснити не пізніше 1 серпня 1941 року (підкреслення моє — М. С.)»* [159].

Вище, в Главі 2. 2. були згадані звіти про роботу партійних організацій Компартії Фінляндії, складені фінськими комуністами, які перейшли у вересні 1941 року лінію фронту. Там наводилися й уривки з доповіді

товариша Рейно В. Косунена «Про роботу парторганізацій у Гельсінкі і Куопіо». Закінчувалася ця доповідь ось таким самокритичним зауваженням:

«Ми, члени партії, не відповідали вимогам міжнародних подій в той час, коли почалася нова війна. **За два тижні до початку війни** між Німеччиною — Радянським Союзом і Фінляндією (так у тексті — *М. С.*) я отримав від керівництва партії доповідь про оцінку становища, адже я мав виїхати в партійне відрядження в Коркіла. Доповідь містила такі твердження:

1. Війна триває і поширюється. Це не блискавична війна.

2. У становищі Фінляндії **не очікується змін до осені** (тут і вище підкреслено мною — *М. С.*), таким чином війна поки не очікується.

Отже, ми не готувалися до війни раніше, ніж восени» [160].

Здатність до самокритики прикрашає людину — але в цьому випадку товариш Косунен несправедливий і до себе, і до «керівництва партії». Партія керувалася не з «Гельсінкі», а з іншого місця. Ніяких інших оцінок можливих термінів початку «нової війни», крім тих, що надійшли з Москви, фінські товариші виробити не могли (та й не мали права). Тому вина за те, що фінські комуністи «готувалися до війни», яка почнеться «не раніше осені», лежить не на них...

Розділ 2.7.

Дуже активна оборона

24 травня 1941 року в кабінеті Сталіна відбулося багатогодинна нарада, учасниками якої, крім самого Сталіна, були:

- заступник голови уряду і нарком закордонних справ Молотов;
- нарком оборони Тимошенко;
- начальник Генерального штабу Жуков і його перший заступник, начальник Оперативного управління, Ватутін;
- начальник Головного управління ВПС Червоної Армії Жигарєв;
- командувачі військами п'яти західних прикордонних округів (Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського та Одеського), члени Військових Рад (комісари) і командувачі ВПС цих п'яти округів.

Звідки ми про це знаємо? На початку «перебудови» в 1990 році журнал «Известия ЦК КПРС» мав необережність опублікувати багатосторінковий «Журнал запису осіб, прийнятих тов. Сталіним», в якому день у день, з року в рік записували всіх, хто входив і виходив з кабінету «вождя». Завдяки цьому «Журналові запису осіб» і став відомим сам факт проведення наради 24 травня 1941 року, так само як і те, що інших настільки ж представницьких зборів вищого військово-політичного керівництва СРСР не було — **ані за кілька місяців до 24 травня, ані після цієї дати аж до початку війни**. Ось, власне, і весь доступний на сьогоднішній день «масив інформації».

Ані радянська, ані російська офіційна історіографія не промовила жодного слова про предмет обговорення і прийняті 24 травня рішення. Нічого не повідомили в своїх мемуарах і учасники тієї наради, з яких мало хто дожив до смерті Сталіна. Розсекречені вже на початку XXI століття Особливі Папки протоколів засідань Політбюро ЦК ВКП(б) за травень 1941 року (РДАСПІ, Ф. 17, оп. 162, д. 34—35). також не містять навіть найменших згадок про цю нараду. І лише маршал Василевський у своїй статті, що пролежала в архівній тиші майже 27 років, згадує: *«За кілька тижнів до нападу на нас фашистської Німеччини, точної дати, на жаль, назвати не можу, вся документація з окружними оперативними планами*

була передана Генштабом командуванню і штабам відповідних військових округів» [162].

На жаль, ця «вся документація» з оперативними планами не розсекречена і дотепер. Хронологічно останнім з відомих документів радянського військового планування є «Міркування щодо плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками», складені не раніше 15 травня 1941 року (ЦАМО, Ф. 16, оп. 2951, д. 237, арк. 1—15). Опублікований 15 років тому (в 1—2 номерах «Військово-історичного журналу» за 1992 рік), цей документ одразу ж опинився в центрі запеклої дискусії. Можливо, це було пов'язане з тим, що ще не відвиклих від традиційних міфів радянської пропаганди читачів шокувала фраза: *«Вважаю за необхідне в жодному разі не віддавати ініціативу дій Німецькому Командуванню, випередити противника і атакувати німецьку армію в той момент, коли вона перебуватиме в стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт і взаємодію родів військ»* [121, с. 217].

Важко зрозуміти, що тут могло настільки «скандалізувати публіку» — прагнення випередити противника і «в жодному разі не давати йому ініціативи дій» є лише елементарною вимогою здорового глузду. Якщо в травневих «Міркуваннях» і був певний елемент новизни, то він передував пропозиції «випередити противника». А саме: «Німеччина має можливість випередити нас у розгортанні і завдати раптового удару». У всіх інших відомих варіантах плану стратегічного розгортання Червоної Армії подібної за змістом фрази немає. Це дає підстави припустити, що до середини травня 1941 року радянське військове керівництво вже чітко усвідомлювало, що підготовка Німеччини до нападу на СРСР йде повним ходом. Саме тому ставилося завдання випередити противника, а для цього негайно провести низку заходів, «без яких неможливо нанести раптовий удар по противнику як з повітря, так і на землі» [121, с. 220].

У тому ж, що стосується власне оперативних планів, планованого угруповання військ, напрямків ударів, термінів і рубежів, травневі «Міркування» повністю (інколи — дослівно) повторюють всі попередні, починаючи з вересня 1940 року, відомі варіанти плану стратегічного розгортання Червоної армії:

а) головний удар силами Південно-Західного фронту завдати в напрямку Краків, Катовіце, відрізаючи Німеччину від її південних союзників;

б) допоміжний удар лівим крилом Західного фронту нанести в напрямку Седлець, Демблін з метою сковування Варшавського угрупо-

вання і сприяння Південно-Західному фронту в розгромі Люблінського угруповання противника;

в) вести **активну оборону проти Фінляндії** (підкреслення моє — М. С.), Східної Пруссії, Угорщини та Румунії і бути готовими завдати удару проти Румунії за сприятливої обстановки» [121, с. 217].

13 червня 1941 року заступник начальника Генштабу Червоної Армії генерал-лейтенант Н. Ф. Ватутін склав довідку «Про розгортання Збройних Сил СРСР на випадок війни на Заході» (ЦАМО, ф. 16А, оп. 2951, спр. 236, арк. 65—69). [121, с. 359—361]. «Довідка» від 13 червня (а це останній з відомих передвоєнних документів такого роду) не містить жодної згадки про завдання і плани дій військ. Тільки цифри, номери армій, станції вивантаження військ, потрібну кількість вагонів і ешелонів. Однак порівнюючи «Довідку» червня 1941 року з травневими «Міркуваннями щодо плану стратегічного розгортання» і — найголовніше — з фактичним розташуванням військ Червоної Армії за станом на 22 червня 1941 року, неможливо не переконатися в тому, що реальне зосередження військ відбувалося відповідно до травневих «Міркувань». Саме фактична передислокація військ, реальне створення ударних угруповань, побудова яких відповідала передвоєнним планам (зокрема — травневим «Міркуванням щодо плану стратегічного розгортання») є найважливішим і незаперечним доказом того, що **плани ці напевно не були предметом «кабінетних досліджень», а послідовно і твердо втілювалися в життя.**

13 червня 1941 року заступник начальника Генштабу Червоної Армії генерал-лейтенант Н. Ф. Ватутін склав довідку «Про розгортання Збройних Сил СРСР на випадок війни на Заході».

Обсяг виконаної роботи виявився таким значним, що, попри багаточисну «зачистку інформаційного поля», деякі документи і факти таки стали відомими. Наприклад, у розсекречених нещодавно документах Комітету Оборони при РНК СРСР знаходиться цілком таємний «Перелік питань, що підлягають розгляду на засіданнях Комітету Оборони», складений 12 квітня 1941 року. Передбачається, зокрема, розгляд таких питань:

«п. 14 Про грошове забезпечення особового складу Червоної Армії, Військово-морського флоту і військ НКВС у військовий час...»

п. 16 Про створення комісії з надання відстрочок від призову за мобілізацією і під час війни і про порядок надання відстрочок» [169].

10 травня 1941 року в Комітеті Оборони затвердили «Перелік питань, що підлягають розгляду на нараді» (кого з ким — не вказано). Пункт 14

порядку денного звучить так: «Про додаткові кошториси витрат **на період мобілізації і перший місяць війни**» [170]. 12 травня 1941 року підготовано «Перелік питань в ЦК ВКП(б)». Пункт 7: «Про роботу ГВФ (Цивільного Повітряного флоту) **у воєнний час**» [171].

На особливу увагу заслуговує такий от документ. 4 червня 1941 року нарком ВМФ Н. Г. Кузнецов направляє заступнику Голови СНК (тобто заступникові Сталіна) Н. О. Вознесенському доповідну записку № 1146. Гриф секретності документа: «цілком таємно, особливої важливості». і це справді документ особливої важливості для історика — в ньому вперше поряд зі словосполученням «воєнний час» з'являються **конкретні дати**:

«Направляю при цьому відомість про потреби наркомату ВМФ по мінно-торпедному озброєнню на воєнний час з 1.07.41 по 1.01.43 рр. Прошу Ваших вказівок про збільшення виділених кількостей мінно-торпедного озброєння, враховуючи, що потреба в них на 2-е півріччя 1941 року становить 50 % від загальної потреби на період до 1. 01. 43 року» [172].

Як бачимо, нарком ВМФ планує воювати щонайменше півтора роки. Причому оперативний план цієї великої океанської війни в загальних рисах вже складено — в іншому випадку Н. Г. Кузнецов не міг би планувати конкретний розподіл витрат мінно-торпедного озброєння по кожному півріччю...

Тепер від планів Великого Походу повернемося до радянсько-фінського протистояння. В рамках загального плану стратегічного розгортання Червоної Армії для війни з Німеччиною, фінський кордон незмінно залишалася другорядною **ділянкою активної оборони**. Склад угруповання та можливі дії противника оцінювалися таким чином:

«Пропозиції» від 18 вересня 1940 р.

«...Щодо фінської армії передбачається наступне її розгортання:

1. На фронті від Фінської затоки до Савонлінна до 6 піх. дивізій, підтриманих 3—4 дивізіями німців;
2. Для прикриття напрямку на Куопіо, Іоенсу — до 3 піх. дивізій;
3. Для прикриття Улеборского напрямку (тобто напрямку Суомуссалмі — Оулу) — до 2 піх. дивізій;
4. У районі Меркярві (на захід від Салла) — до 2 піх. дивізій;
5. У районі Петсамо — до 2 піх. дивізій.

Закінченого розгортання фінської армії за вказаним варіантом можна очікувати на 20—25 добу.

Імовірність зосередження значних сил фінської армії на **Виборзько-Ленінградському напрямку, підтриманих тут німецькими дивізіями**, зумовлює можливість активних дій противника на цьому напрямку.

Надалі на цьому театрі **не виключена можливість** допоміжних ударів противника на Петрозаводському і Кандалакському напрямках».

«Уточнений» план 11 березня 1941 року:

«...Щодо фінської армії найбільш вірогідний такий план її розгортання:

1. На фронт від Фінської затоки до Савонлінна — не менше 6 піхотних дивізій, **підтриманих 5—6 дивізіями німців**.

2. Для прикриття напрямку на Куопіо, Йоенсуу — до 3 піхотних дивізій.

3. Для прикриття Улеаборгського напрямку — до 2 піхотних дивізій.

4. У районі Мяркярві — до 2—3 піхотних дивізій.

5. В районі Петсамо — до 1—2 піхотних дивізій.

Завершення розгортання фінської армії треба очікувати на 20—25-ту добу.

Імовірність зосередження значних сил фінської армії на Выборзькіо-Ленінградському напрямку, підтриманих тут німецькими дивізіями, зумовлює можливість активних дій противника на цьому напрямку».

У травневих (1941 року) «Міркуваннях» про очікуване угруповання противника на фінському напрямку сказано лише одну фразу: *«Ймовірні союзники Німеччини можуть виставити проти СРСР: Фінляндія — до 20 піхотних дивізій»*.

Таким чином, загальна оцінка ситуації на північному фланзі загального фронту залишалася в цілому незмінною. Єдине, що можна відзначити — це деяке збільшення очікуваної чисельності фінської армії (від 15 до 20 піхотних дивізій) і угруповання німецьких військ у південній Фінляндії (від 3—4 до 5—6 дивізій). Активні наступальні дії противника (фінів і німців) очікувалися головним чином на Карельському перешийку («на Выборзько-Ленінградському напрямку»). На північ від Ладозького озера лише «не виключалася можливість» нанесення противником «допоміжних ударів», а в березні 1941 року навіть це застереження зникло. Травневі «Міркування» взагалі не містять будь-яких згадок про можливий наступ супротивника в районі фінського кордону.

Порівнюючи ці припущення з відомим нині реальним станом справ можна відзначити, що якщо в оцінці чисельності військ противника командування Червоної Армії не помилилося (фінська армія була розгорнута в складі 16 піхотних дивізій, двох егерських і однієї «бронекавалерійської» бригади), то уявлення про оперативні плани противника були абсолютно фантастичні. Жодної німецької дивізії в південній Фінляндії («на фронті від Фінської затоки до Савонлінна») не було зовсім, головний

удар у липні 1941 року фіни завдали в Приладозькій Карелії (тобто «на Петрозаводському напрямку»), а майже всі німецькі дивізії (4 з 5) були зосереджені в Заполяр'ї, тобто там, **де їх поява не очікувалася в жодному з варіантів передвоєнних планів** командування РСЧА. Підкреслимо це важливе зауваження трьома жирними рисами, воно нам ще стане в нагоді.

Бойові дії радянських військ на фінському фронті бачилися авторам планів стратегічного розгортання Червоної Армії в такий спосіб:

«Міркування» від 18 вересня 1940 року:

«...З огляду на наведене раніше співвідношення сил, наші дії на північному заході мають звестися в основному до активної оборони наших кордонів.

Для дій на північному заході призначено мати Північний фронт в складі трьох армій і окремого стрілецького корпусу в Естонській РСР. Всього для дій у складі Північного фронту призначається:

- 13 стрілецьких дивізій;
 - 2 окремих стрілецькі бригади;
 - 3 танкові бригади;
 - 20 полків авіації,
- а всього 970 танків і 1050 літаків.

«Міркування» травня 1941 року:

«...Північний фронт (ЛВО) — 3 армії, в складі:

15 стрілецьких,

4 танкових і 2 моторизованих дивізій, а всього 21 дивізія, 18 полків авіації і Північного військово-морського флоту, з основними завданнями — оборони м. Ленінграда, порту Мурманськ, Кіровської залізної дороги і спільно з Балтійським військово-морським флотом забезпечити за нами повне панування у водах Фінської затоки.

З цією ж метою передбачається передача Північному фронту з ПриОВО — оборони північного і північно-західного узбережжя Естонської РСР».

Таким чином, на фінському напрямку передбачалася приблизна рівність сил сторін (за числом стрілецьких дивізій у противника можлива навіть деяка перевага, але Червона Армія матиме значну перевагу в авіації

На фінському напрямку передбачалася приблизна рівність сил сторін.

і танках). З урахуванням наявності смуги довгострокових укріплень на Выборзькому, Кексгольмському і Сортавальському напрямках цього вважалося цілком достатнім

для вирішення завдань активної оборони. Для наступу і розгрому фінської армії за планами від 18 вересня і 25 листопада 1940 року (див. Главу 2. 4.) планувалося залучити **незрівнянно більші сили** (46 стрілецьких дивізій, не менше 9 танкових і моторизованих бригад, один мехкорпус, тобто дві танкові і одну моторизовану дивізію, 78 полків авіації із загальною кількістю літаків у 3900 одиниць). Розгорнути такі сили треба було на базі військ чотирьох військових округів (Ленінградського, Архангельського, Уральського, Орловського), та ще й із залученням деяких частин і з'єднань з Московського, Приволзького, Харківського і Північно-Кавказького округів.

Загальний висновок можна сформулювати наступним чином: у Фінляндії радянське командування вбачало дуже серйозного противника, для розгрому якого потрібно буде створити угруповання військ настільки значне, що одночасний наступ проти вермахту на південному заході (в Польщі та Румунії) і проти фінської армії на півночі був неможливим. Іншими словами, вторгнення і окупація Фінляндії (відповідно до оперативних планів осені 1940 року або аналогічними) **було можливе або до, або після** успішного виконання головного завдання: розгрому німецьких військ у південно-східній Європі.

У зв'язку з цим варто відзначити один казусний момент. Публікатори «Уточненого плану стратегічного розгортання» від 11 березня 1941 року допустили прикру помилку, і в таблицю, яка показує склад угруповання військ Червоної Армії «для ведення операції на заході і на Фінському фронті», закралася помилка. У рядку кількості стрілецьких дивізій написано: [120, с. 745]

- 158 на заході;
- 133 на Фінському фронті;
- 171 разом.

Здавалося б, навіть другокласнику має бути з першого погляду зрозуміло, що замість числа 133 має стояти число 13. Людині ж, знайомій із деякими азами військової справи та історією радянсько-фінських воєн, має бути зрозуміло і відомо, що 291 стрілецької дивізії в Червоній Армії просто не було, що розгорнути 133 дивізії на фінському ТВД технічно неможливо, що навіть плани рішучого розгрому фінської армії і окупації всієї країни припускали залучення втричі менших сил, а в планах «активної оборони» постійно були присутні 13—15 стрілецьких дивізій. Нарешті, зовсім ірреальним для воєн середини ХХ століття є створення ударного угруповання в складі 133 стрілецьких і всього однієї (!) танкової дивізії (а саме така структура і вимальовується з нещасливої таблиці).

Проте, автор великої кількості книг і статей, присвячених історії радянсько-фінських воєн, пітерський професор товариш В. М. Баришніков зробив з прикрої технічної помилки чергове наукове відкриття (перекладено з можливо точним збереженням стилістики, тобто недорікуватості, оригіналу):

«...Не розкриваючи в плані визначення конкретних завдань за цими напрямками, однак, вказувалася кількість військ, передбачувана для ведення бойових дій. Причому, на думку радянського командування на «Фінському фронті» слід було розгорнути значну кількість військ — 135 стрілецьких дивізій. Це число мало не втричі перевищувало те, яке було визначене для проведення бойових операцій проти Фінляндії восени 1940 року, що показує, наскільки серйозно оцінювали ті відомості, які були отримані про початок зосередження (у березні 1941 року?? — М. С.) німецьких військ на фінській території.

З іншого боку, безумовно, така чисельність дивізій, планованих розгорнути у прикордонній з Фінляндією зоні, вказувала на те, що в Москві у разі початку війни аж ніяк не припускали здійснювати тут суто оборонні бойові операції. Більше того, ці сили, очевидно, розраховувалося використати до того ж зовсім не проти тільки фінської армії, яка, за радянськими оцінками, могла «виставити проти Радянського Союзу до 18 піхотних дивізій...» [155, с. 164].

На базі Ленінградського військового округу розгортався Північний фронт зі штабом в Парголово (північне передмістя Ленінграда). До складу Північного фронту (ПФ) включалися три армії: 23-тя, 7-а і 14-а. Всі ці армії до моменту складання плану прикриття вже існували (14-а Армія була розгорнута в районі Мурманська ще перед «зимовою війною»). Крім частин і з'єднань, які входили до складу трьох армій, в безпосередньому підпорядкуванні командування ПФ перебував 1-й мехкорпус (без 1-ї танкової дивізії, про яку піде мова далі) і три стрілецькі дивізії (70 сд, 177 сд, 191 сд). На півострові Ханко і раніше залишалася 8-а особлива стрілецька бригада.

Майже всі (за винятком 237 сд, яка прибула в район ст. Лоймола на початку 20-х чисел червня) з'єднання майбутнього Північного фронту вже перебували в складі Ленінградського округу. Міжокружна передислокація сил у Ленінградський ВО не планувалася, що ще раз підтверджує версію про те, що в рамках загального плану стратегічного розгортання Червоної Армії, який почав втілюватися в життя у травні 1941 року, Північному фронту відводилася скромна роль ділянки оборони. Майже всі стрілецькі дивізії (за винятком 115-ї і 71-ї «карело-фінської») брали

участь у «зимовій війні», відповідно, з театром військових дій і передбачуваним супротивником були знайомі.

Величезний за протяжністю «фінський фронт» можна умовно розділити на чотири ділянки (див. Карти № 6 і 7). На Карельському перешийку і в Приладозькій Карелії (тобто від узбережжя Фінської затоки в районі Віролахті до Іломантсі в Карелії) ще можна було говорити про наявність суцільної «лінії фронту». У північній Карелії (від Реболи до Салла) і на Кольському півострові (Кандалакша-Мурманськ) було лише кілька ведучих до Мурманської залізниці «дорожніх напрямків», між якими на сотні кілометрів простягалися непрохідні ліси, болота і тундра. Варто відзначити, що і ці «напрямки» були аж ніяк не автострадами, а ґрунтовими дорогами, в кращому випадку зі щобеневим покриттям (асфальтована дорога на ділянці Кандалакша — Алакуртті з'явилася лише в 1997 році). Влітку ж 1941 року таких напрямків було рівно п'ять:

- Петсамо—Мурманськ;
- Салла—Алакуртті—Кандалакша;
- Куусамо—Кестеньга—Лоухи;
- Суомуссалмі—Ухта—Кемь;
- Кухмо—Реболи—Кочкома.

Три перших напрямки прикривала 14-а Армія (штаб у м. Мурманськ). У складі армії був дислокований у районі Салла-Алакуртті 42-й стрілецький корпус (122 сд, 104 сд) і дві дивізії у напрямі Мурманська (14 сд і 52 сд). Напрямок Кестеньга—Лоухи прикривав один (242-й) стрілецький полк зі складу 104 сд.

Ребольський і Ухтинський напрямки належали до ділянки прикриття 7-ї Армії, розгорнутої в Приладозькій Карелії (штаб у м. Суоярві). Фактично, за два ці напрямки відповідала одна (54-а) стрілецька дивізія. У Приладозькій Карелії, в смузі від Куолісмаа до Лахденпох'я, дислокувалися дві стрілецькі дивізії: 71 сд і 168 сд. У резерв армії виділялася 237-а сд, яку в середині червня перевозили залізницею на ст. Лоймола.

На Карельському перешийку дислокувалася найпотужніша в окрузі 23-тя Армія: 19-й стрілецький корпус (142 сд, 115 сд), 50-й стрілецький корпус (43 сд, 123 сд), 10-й мехкорпус (21 тд, 24 тд, 198 мд), 4 важких артполки РГК.

Тепер зведемо інформацію про склад військ, які передбачалося розгорнути на фінському ТВД за різними планами командування Червоної Армії (фактично, «Міркування щодо розгортання на випадок війни з Фінляндією» від 18 вересня 1940, доповідна записка «Про основи стратегічного розгортання» від 18 вересня 1940 г.), в наступну таблицю:

	Фактично (06. 1941 р.)	План вторгнення (18. 09. 1940 р.)	Великий План (18. 09. 1940 р.)
Заполярь	сд — 4, тд — 1, ап РГК — 1	сд — 3, ап РГК — 1	сд — 4
Північна Карелія	сд — 1	сд — 12	сд — 1
Приладозька Карелія	сд — 3, ап РГК — 1	сд — 6	сд — 2
Карельський перешийок	сд — 5, тд — 2, ап РГК — 4	сд — 17, тбр — 3, ап РГК — 12	сд — 4, тбр — 2,
Резерви фронту	сд — 4, тд — 1	сд — 5, тд — 2,	сд — 1
Разом:	сд — 17, тд — 4, ап РГК — 6	сд — 43, тд — 3,5, ап РГК — 13	сд — 12, тд — 1, ап РГК — ?

Примітка:

- моторизовані дивізії зі складу мехкорпусів враховані як стрілецькі;
- дві танкові бригади зараховуються як одна танкова дивізія;
- в таблицю не включені 65 СК в Естонії і 8-я ОСШР на півострові Ханко.

Як бачимо, реальне угруповання військ значно менше тих сил, якими за планом від 18 вересня 1940 року передбачалося «розгромити основні сили фінської армії» і зайняти Гельсінкі «на 35-й день операції». З іншого боку, склад сил, виділених для «активної оборони» радянсько-фінського кордону дещо збільшився порівняно з планами вересня 1940 року до травня 1941 року. Однак найдивовижнішою особливістю плану прикриття кордону травня 1941 року слід вважати появу в Заполяр'ї (на напрямку Салла-Алакуртті) танкової дивізії (1 тд зі складу 1 МК). На цьому моменті варто зупинитися докладніше.

Командир 1 МК (зі складу якого було вилучено 1 тд) про завдання, поставлені перед дивізією, не знав нічого. У звіті штабу 1 МК «Про бойові дії в період з 22.6 по 24.7» (підписаний командиром корпусу генерал-майором Чернавським у серпні 1941 р) сказано дослівно таке: «17 червня за особистим розпорядженням начальника штабу ЛенВО генерал-майора Нікішева 1 тд вивели із складу корпусу і спрямували для виконання спеціального завдання, завантаживши в ешелони на ст. Берізка (в р-ні Пскова). Будь-який зв'язок з нею втрачено з моменту вибуття її зі складу корпусу» [175].

Звіт про бойові дії командира 1-ї танкової дивізії, учасника війни в Іспанії і Фінляндії, Героя Радянського Союзу генерал-майора В. І. Баранова витриманий в набагато енергійніших виразах. Своє здивування (якщо не сказати — обурення) рішенням відправити танкову дивізію в Алакертті В. І. Баранов формулює на межі того, що взагалі дозволено при обговоренні наказів вищого командування:

«Що стосується використання танкової дивізії в районі Алакертті, Кайран, Салла — воно є вкрай недоцільним і малоефективним через відсутність можливості маневру навіть для танкових підрозділів (мається на увазі, що місцевість не давали змоги маневрувати не тільки частинами, тобто танковими полками, але і навіть нечисленними підрозділами — М. С.). Даний район характерний озерно-болотистою місцевістю, великою кількістю кам'янистих скель і великими масивами кам'яних валунів. Недоцільність використання танкової дивізії на Кандалакському напрямку тим більше очевидна, що 42 СК, який діяв на тому ж напрямку, від початку бойових дій **вів переважно бої оборонного характеру, а отже можливості танкової дивізії не були використані** (підкреслення моє — М. С.), і основні її сили не були застосовані... Використання танкової дивізії на даному напрямку і подібних йому є недоцільним, особливо при наявності легких танків і броньовиків» [176].

З цим важко не погодитися. Таке використання танків прямо суперечило вимогам Польового Статуту Червоної Армії (ПУ-39), який вказував: «Застосування танків має бути масованим (П. 37). Велика маневреність, вогнева і ударна міць танків мають бути повністю використані для активних дій... Основними завданнями танків в обороні є: розгром противника, що увірвався в оборонну смугу, і насамперед його танків, знищення противника, що обходить фланг (фланги) оборони. (П. 391). «Щоправда, у тих випадках, коли противник мав велику перевагу в силах, а забезпечити «маневреність» ставало вже неможливим через відсутність пального, танки закопували в землю і використовували «окремими машинами із засідок». Але в Заполяр'ї зарити танк в землю не вдасться (вічна мерзлота, і ґрунт лопатою не викопаєш), та й вкрай безглуздою виглядає ідея перевезти танкову дивізію за тисячу кілометрів тільки для того, щоб зарити її в землю...

На «протитанковій місцевості» заполярної Півночі легкий швидкохідний танк БТ неминуче втрачав свою головну якість —

На «протитанковій місцевості» заполярної Півночі легкий швидкохідний танк БТ неминуче втрачав свою головну якість — рухливість.

рухливість. А інших особливих переваг за цією бойовою машиною з протипульним бронюванням і малокаліберною 45-мм гарматою ніколи і не значилося. Для «боїв оборонного характеру» набагато простіше і ефективніше було б у тих самих ешелонах (а для перевезення громіздкого «господарства» танкової дивізії від Пскова до Алакуртті потрібно більше 25 ешелонів) перекинути в Заполяр'я кілька стрілецьких дивізій або важких артилерійських полків РГК, озброєних важкими гаубицями калібру 152 мм, а ще краще — калібру 203 мм. За вагою сукупного залпу один артполк РГК в два-три рази перевищував дивізію легких танків, а від фугасних снарядів вагою у 43—100 кг і гранітні валуни не сховають.

Нарешті, зовсім незрозумілою і невинуватою видається така стурбованість радянського командування прикриттям напрямку Салла-Алакуртті, яка привела до вирішення «розкомплектувати» 1 МК — головний резерв командування округу — і відправити одну з двох танкових дивізій 1-го мехкорпусу в Заполяр'я. Як було вже вище зазначено, на напрямку Мерк'ярві—Салла очікувалося наявність двох, щонайбільше — трьох, фінських піхотних дивізій. Поява там німецьких частин навесні 1941 року взагалі не прогнозувалася. З іншого боку, на Карельському перешийку, на фронті 23-ї Армії, очікувалося наявність «не менше 6 піхотних дивізій, підтриманих 5—6 дивізіями німців». Ось саме там, на Виборзько-Ленінградському напрямку, де очікувалися активні наступальні дії чисельно переважаючого супротивника, і могли використати в резерві фронту танковий (механізований) корпус.

Проте розумне, цілком логічне пояснення причин появи 1-ї танкової в районі Алакуртті лежить, що називається, «на поверхні». Просто на поверхні землі — або географічної карти — треба подивитися не зліва направо, від Салла до Алакуртті, а справа наліво, від Салла до Рованіємі. Для зручності «заочного огляду» можна скористатися «Військовим путівником по Фінляндії», підготовленим наркоматом оборони СРСР ще в 1937 р. З цікавого для нас питання можна прочитати наступне:

«Маршрут № 15. Алакуртті—Куолаярві—Кемірві—Рованіємі... Ділянка № 2 (ділянка № 1 вже захоплена під час «зимової війни», і нас вона зараз не цікавить). Куолаярві—Кемірві (99 км). Протягом усієї ділянки шосейна оканавлена дорога, шириною в середньому 4,5—5 м; полотно вкрите подрібненим каменем і піском, добре наїжджена, перебуває в доглянутому стані. Дорога обладнана бензоколонками. На ділянці значна кількість мостів. Мости справні... Ділянка № 3. Кеміярві—Вікаярві—Рованіємі (99 км).

Дорога на всій ділянці шосейна, оканавлена, шириною 4,5—5 м. Полотно дороги — гравій з піском, стан добрий. Дорога обладнана бензоколонками, є автосполучення... Висновки. Дорога придатна для руху всіх родів військ» [178].

Отже, від кордону до Рованіємі (адміністративного центру північної Фінляндії) — 200 км поліпшеною ґрунтовою дорогою з гравійним покриттям. Для швидкого походу на Рованіємі танкова дивізія, озброєна швидкохідними танками БТ, могла вважатися кращим з наявних інструментів війни. Не будемо захарашувати текст розбором тактико-технічних характеристик танків БТ (про це написано десятки книг і сотні статей), а одразу ж наведемо кілька реальних прикладів маршів, виконаних «бетешкамм» в бойовій обстановці.

Першим епізодом бойового застосування танків БТ була війна в Іспанії. На базі 50 танків БТ-5 там сформували танковий полк республіканської армії, який у жовтні 1937 року вийшов в район бойових дій на р. Ебро, зробивши за дві з половиною доби марш у 630 км. Ймовірно, найважчим випробуванням ходових можливостей танків БТ став Халхін-Гол. В кінці травня 1939 року дві танкові бригади (6-а і 11-а) виконали 800-км марш по розпеченому монгольському степу (температура повітря в ті дні сягала 40 градусів) в район майбутніх бойових дій. Ось як описує ці події Герой Радянського Союзу К. М. Абрамов — командир танкового батальйону 11-ї бригади:

Першим епізодом бойового застосування танків БТ була війна в Іспанії. Танковий полк республіканської армії у жовтні 1937 року вийшов в район бойових дій на р. Ебро, зробивши за дві з половиною доби марш у 630 км.

«На збори по тривозі нам відводилося півтори години. Батальйон був готовий до руху через 55 хвилин... Колона рухалася ледь помітною степовою дорогою, протоптаною верблюдами караванами. Місцями дорога зникала — її замело піском. Для подолання піщаних і заболочених ділянок доводилося перекладати танки з колісного ходу на гусеничний. Цю роботу добре підготовлені екіпажі виконували за 30 хвилин...»

Через три дні маршу «броньовий ударний батальйон» у повному складі, не втративши на маршруті жодного танка, вийшов у намічений район. Більше часу (6 днів) витратила на 800-км марш 6-а танкова бригада.

Через шість років після боїв на Халхін-Голі, у серпні 1945 р танки БТ-7 в складі 6-ї Гвардійської ТА взяли участь у так званій «Маньчжурській

стратегічної операції». Танкові бригади пройшли тоді 820 км через гірський хребет Великий Хінган із середнім темпом маршу 180 км за день. Старі «бетешки» (найсвіжіші з яких були випущені п'ять років тому) витримали і таке випробування. І що здасться зовсім вже неймовірним — після важкого форсованого маршу, після боїв з окремими групами японських військ, більше 80 % танків (за станом на 30 вересня 1945 року) були справними! [179, 180, 181].

Можна було б сказати, що 200 км від кордону до Рованіємі танки БТ цілком могли пройти за один світловий день, але в Заполяр'ї з кінця травня до середини липня сонце не йде за горизонт, і «світловий день» триває 24 години на добу. Зрозуміло, марш і наступ — різні види бойової роботи, і танковий прорив на 200 км у глибину не може бути легкою прогулянкою. Чи була здатна танкова дивізія, озброєна «безнадійно застарілими» (як тисячу і один раз повторили нам радянські пропагандисти) легкими танками, вирішити таке завдання? і це питання найкраще розглянути на конкретному прикладі. З безлічі можливих виберемо історію 8-ї танкової дивізії вермахту, дії якої (як буде показано нижче) мали безпосередній стосунок до долі 1-го мехкорпусу, та й усього Ленінградського округу (Північного фронту) загалом.

Вранці 22 червня 1941 року 56-й танковий корпус вермахту під командуванням Манштейна почав наступ з району Мемеля (Клайпеда) на

Будь-яка згадка про мехкорпуси Ленінградського військового округу супроводжувалася в радянській історіографії нагадуванням про те, що вони були озброєні «безнадійно застарілими» легкими танками.

Даугавпілс. У складі корпусу була 8-а танкова, 3-тя моторизована і 290-а піхотна дивізії. Включення піхотної дивізії (з артилерією на кінній тязі і солдатами на своїх двох ногах) до складу танкового корпусу безсумнівно свідчить про те, що і Гітлеру «історія відпусти-

ла мало часу» для підготовки до війни. 290-а піхотна одразу ж відстала від моторизованих частин, і в подальшому корпус Манштейна наступав у складі двох дивізій. До кінця першого дня війни 8-а танкова дивізія захопила міст через річку Дубіса в районі містечка Арегала (80 км від кордону). 24 червня в районі Укмерге 56-й танковий корпус вирвався на шосе Каунас-Даугавпілс. Вранці 26 червня 8-а танкова дивізія захопила два мости (автомобільний і залізничний) через Даугаву і з боєм зайняла Даугавпілс. Наступного дня 3-тя моторизована дивізія також дійшла до Даугави і форсувала її вище за течією. Як пише в своїх відомих мемуарах Манштейн, «ми це зробили за 4 дні і 5 годин, рахуючи від моменту

початку наступу; ми подолали опір противника, пройшовши 300 км (по прямій) в безперервному рейді» [182, с. 189].

56-й танковий корпус пройшов **300 км за чотири дні** не по безлюдній лісотундрі, а «крізь стрій» з двох десятків стрілецьких і танкових дивізій Прибалтійського військового округу (Північно-Західного фронту). До моменту виходу німецького танкового корпусу до Даугавпілсу і до рубежу Даугави зі сходу вже підходили і війська Другого Стратегічного ешелону Червоної Армії (21-й мехкорпус, 41-й стрілецький і 5-й повітряно-десантний корпуси). Радянське командування, плануючи в травні 1941 року дії 1-ї танкової дивізії, могли розраховувати на те, що військ противника в радіусі кількох сотень кілометрів від Рованіємі не буде. І це, як показали події, було вірним припущенням: безпосередньо біля кордону, в смузі Мерк'ярві—Кусама, фактично перебували дві піхотні дивізії (169-а німецька і 6-а фінська) і «дивизионная група» (бригада в складі двох мотопіхотних полків) СС «Норд», а далі на захід аж до берега Ботнічної затоки військ не було зовсім. Найближчу фінську дивізію (3-а піхотна в районі на північ від Суомуссалмі) від лінії можливого прориву радянських танків відділяло 200 км лісового бездоріжжя.

Будь-яка згадка про мехкорпуси Ленінградського військового округу (1 МК і 10 МК) супроводжувалася в радянській історіографії суворим нагадуванням про те, що вони були озброєні «безнадійно застарілими» легкими танками. І це чистісінька правда. Танків так званих «нових типів» (Т-34 і КВ) в окрузі майже не було (хоча танки КВ виготовляли на Кіровському заводі в Ленінграді). Весною 1941 року десятки залізничних ешелонів везли нові танки на напрямок майбутнього головного удару — в Київський і Західний військові округи. Однак воювати треба було не з сусідніми округами, а з противником. Тому варто порівняти склад озброєння 1-ї танкової дивізії Червоної Армії з озброєнням танкових дивізій вермахту, наприклад, зі все тієї ж 8 тд зі складу танкового корпусу Манштейна [183, 184]

	8 тд (нім.)	1 тд (РСЧА)
Важкі танки (КВ-1]	0	5
Середні танки (Pz-IV, T-28]	30	31
Легкі танки (Pz-38 (t), BT-7, BT-5, T-26, OT-26]	118	296
Танкетки (Pz-II, Pz-I, Pz. Vef, T-27]	75	40
Разом:	223	372

Отже, основу танкового парку 8-ї танкової дивізії вермахту становили трофейні чеські танки Pz-38 (t). Це легкий танк з протикульним бронюванням, корпусом, зібраним на заклепках (при влучанні снаряда головки заклепок відривалися і смертельно калічили екіпаж), малокаліберною 37-м гарматою і малопотужним (125 к. с.) мотором. Основу танкового парку 1-ї танкової дивізії становили танки БТ (176 БТ-7 і 54 БТ-5), які переважали «чеха» в озброєнні (45-мм гармата), потужності (двигун 400 к. с.), удвічі — по швидкості. Рація на танку теж була. Документи не підтверджують широко поширених чуток про те, що радянські танкові командири вели свої частини в бій, розмахуючи різнокольоровими прапорцями. У 1-й танковій дивізії з 31 танка Т-28 обладнані радіостанцією були всі 31, із 176 БТ-7 з радіостанцією було 89 машин [183]. Для довідки: танкова короткохвильова радіостанція 71-ТК забезпечувала дальність зв'язку телефоном на ходу — на 15 км, телефоном на стоянках — до 30 км, в телеграфному режимі — до 50 км.

Уважне вивчення архівних документів дає змогу виявити і виразніші сліди того, що 1-а танкова дивізія, яка прибула в Алакуртті, готувалася до «активної оборони», тобто наступу вглиб Фінляндії.

Із звіту командира понтонно-мостового батальйону дивізії видно, що після прибуття в район Алакуртті батальйон **приступив до спорудження трьох (!) мостів** через річку Тунсі-Йокі (на східному березі цієї річки і знаходиться містечко Алакуртті). Відтак до 30 червня робота була завершена — і вже наступного дня батальйон приступив до руйнування мостів і залізничного полотна в смузі від прикордонної станції Салла до Алакуртті. До 4 липня усе було вже успішно підірвано і зруйновано [185].

Про дивовижну історію **будівництва і негайного опісля руйнування мостів** на забутій Богом і людьми заполярній річці радянські історики не писали ніколи. Але загалом для всіх схожих випадків у них давно вже було в заглибленні універсальне пояснення: «Необґрунтовано допущене помилкове рішення...» За глибоко правильним зауваженням В. Суворова, комуністична пропаганда приховувала від населення СРСР навіть випадки стихійних лих і катастрофічних землетрусів (хоча в їхньому виникненні «рідна партія» не була винною), але при цьому з величезною готовністю поспішала виставити радянських генералів і навіть самого майбутнього генераліссімуса у вигляді повних ідіотів, які не розуміють навіть азів військової науки. Ми ж не будемо повторювати старі і вже відомі помилки. Тимошенко, Жуков, Мерецков можливо і не були геніальними полководцями, але свою справу зна-

ли добре, мали великий досвід реального водіння полків у бій, різницю між танком і гарматою, гарматою і гаубицею, обороною і наступом розуміли чудово. Відповідно, і передислокація 1-ї танкової дивізії із Пскова в Алакертті передбачалася в плані прикриття Ленінградського округу (а потім її реалізували на практиці) аж ніяк не з дурості, а з цілком очевидною метою: прорватися в глибину оборони фінської армії, захопити єдиний у всій північній Фінляндії «транспортний коридор», перервати ймовірно перекидання німецьких військ із Норвегії по «арктичному шосе» з Петсамо в Рівоніємі і далі в центральні і південні райони Фінляндії.

На закінчення цієї глави слід гранично чітко позначити і розділити два важливих моменти. На жаль, їх часто-густо плутають не тільки професійні любителі «шукати в темній кімнаті чорну кішку», а й добросовісні письменники і читачі.

Наступальна спрямованість військової доктрини сталінської держави є безсумнівним, безперечним фактом. **Це — не гіпотеза. Це статутна норма**, «категорично і опукло»

висловлена в перших параграфах Польового Статуту ПУ-39. «Якщо ворог нав'яже нам війну, Робітничо-Селянська Червона Армія буде найбільш нападаючою

Наступальна спрямованість військової доктрини сталінської держави є безсумнівним, безперечним фактом.

з усіх коли-небудь нападаючих армій. Війну ми будемо вести наступально, з найрішучішою метою повного розгрому противника на його ж території. Бойові дії Червоної Армії будуть вестися на знищення. Основна мета Червоної Армії полягає в здобутті рішучої перемоги і повному знищенні ворога».

Однак наступальна спрямованість оперативних планів Червоної Армії **у жодному разі не є доказом агресивності** зовнішньої політики сталінської імперії. У жодному разі. Наступ і агресія — це не синоніми. Це два слова з двох різних мов. Військово-оперативна мова знає такі терміни, як «наступ», «прорив», «переслідування», «оборона», «рухома оборона», «відхід». Мовою політики говорять про «агресію», «захоплення», «анексію», «втручання», «допомогу», «звільнення», «порятунок», «інтернаціональний обов'язок» та ін. Це дві різних мови. У планах стратегічного розгортання Червоної Армії немає слова «агресія», але немає там і слова «звільнення». Таких слів там і бути не могло. Плани радянського командування не були **ані агресивними, ані визвольними**. Вони були **наступальними** — і не більше того.

Будь-яка армія (тим більше — армія великої світової держави) створюється саме для того, щоб розгромити (або, щонайменше, значно послабити) збройні сили противника. Найефективнішим способом вирішення цього завдання був, є і буде наступ. Параграф 10 Польового Статуту РСЧА («тільки рішучий наступ на головному напрямку, що завершується оточенням і постійним переслідуванням, приводить до повного знищення сил і засобів ворога») не пов'язаний ні із «світовою революцією», ні із агресивними, загарбницькими зовнішньополітичними планами Сталіна. Цей (і йому подібні) параграф просто розумний. У ньому сконцентровано багатовіковий досвід військового мистецтва. Противника треба знищити або примусити до капітуляції.

Що робити потім з цим противником, з його територією, з його матеріально-виробничими ресурсами, із залишками його армії — це вже питання політики. Питання, для вирішення якого оперативні принципи ведення війни не мають ніякого значення. Не тільки агресивна, але й миролюбна держава має прагнути до того, щоб перемога була завойована «малою кров'ю», з мінімальними руйнуваннями власної території і мінімальними жертвами серед власного населення. Іншого шляху до цього ідеалу, крім рішучого наступу з метою «розгрому противника на його ж території», не було і немає.

Гранична і незмінна агресивність сталінської імперії знаходила своє вираження і підтвердження не в статутах і системі бойової підготовки Червоної Армії, а в реальних актах агресії, міжнародного розбою, нахабного втручання в справи суверенних країн, про деякі з яких вже було сказано в попередніх розділах. Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща,

Гранична і незмінна агресивність сталінської імперії знаходила своє вираження і підтвердження в реальних актах агресії, міжнародного розбою, нахабного втручання в справи суверенних країн.

Румунія, Болгарія, Туреччина. Ось перелік, який дає однозначну відповідь на питання про реальну, тобто великодержавну і агресивну, спрямованість планів Сталіна. На державному гербі СРСР серп із молотом накривали всю земну кулю, на тій кулі кордони «робіт-

ничо-селянської держави» не були позначені навіть найтоншою лінією. І ця проста символіка зовсім не була випадковістю.

Розділ 2.8.

Підсумки та обговорення

Збройна агресія Радянського Союзу проти Фінляндії, розпочалася 30 листопада 1939 року і закінчилася підписанням Московського мирного договору 12 березня 1940 року. Не тільки за обставинами його укладення (Сталін відмовився призупинити наступ Червоної Армії хоча б на період ведення переговорів), але і за своїм змістом цей договір був нічим іншим, як актом міжнародного розбою і вимагання, несумісним із загально визнаними нормами права. Насильницьким шляхом від Фінляндії відірвали великі території, віддалені на сотні або навіть тисячі кілометрів від Ленінграда (зміцнення обороноздатності якого заднім числом оголосили як головну причину, що «змусила» Сталіна скоїти збройний напад на слабшого сусіда).

З формально-юридичної точки зору **Московський договір від 12 березня 1940 року майже нічим не відрізняється від Угоди про перемир'я між Францією і Німеччиною, підписаного в Комп'єнському лісі 24 червня 1940 року**. Застереження «майже» стосується лише до того, що питання про те, хто (Німеччина або Франція) був агресором, а хто — жертвою агресії, допускає різні тлумачення. Буквально, саме Франція оголосила 3 вересня 1939 року війну Німеччині, і саме французькі війська першими перетнули кордон (9 вересня) і вторглися на суміжну територію Німеччини. Так, Нюрнберзький трибунал відкинув подібну казуїстику і визнав Німеччину винною у розв'язанні війни в Європі, в тому числі — і війни проти Франції. Проте тема для суто абстрактної дискусії залишається. У випадку ж із 1-ю радянсько-фінською війною («зимовою війною») все гранично ясно: Фінляндія не нападала, не загрожувала, та й не могла — в силу різниці в розмірах — загрожувати могутньому Радянському Союзу, армія якого перевершувала в чисельності все чоловіче населення країни Суомі (включаючи немовлят і людей похилого віку).

У сучасній Німеччині навряд чи знайдеться екстремістське угруповання ультраправих, реваншистських настроїв, у якого вистачить нахабства вимагати «повернення» Парижа і Орлеана, посилаючись при цьому

на умови Угоди про перемир'я 1940 року. Ну а у Франції лише деякі з тих, хто в роки окупації звинувачував де Голля, «Вільну Францію» і бійців антифашистського Опору в порушенні «перемир'я» із загарбниками, уникнув кримінального покарання. Ці надихаючі приклади повинні були б, на мій погляд, стримати російських істориків від того, щоб з виглядом ображеної невинності обурюватися тим, що не всі громадяни і не всі керівники Фінляндії вважали себе морально-зобов'язаними виконувати умови Московського договору від 12 березня 1940 року.

Втім, з весни 1940-го до весни 1941-го року питання про те, як керівництво Фінляндії ставиться до Московського договору, не мало ще жодного практичного значення. **Головним і визначальним для ситуацію було те, як до цього договору ставилося керівництво СРСР.** Розгляду цього питання і була присвячена друга Частина нашої книги.

Факти, як відносно нові, так і давно відомі, свідчать про те, що в Москві Московський мирний договір сприймали як тимчасову, вимушену і при-

В Москві Московський мирний договір сприймали як тимчасову, вимушену і прикру зупинку на шляху до повної анексії Фінляндії.

кру зупинку на шляху до повної анексії Фінляндії. Уже безцеремонне захоплення комбінату в Енсо, здійснене збройним шляхом через 10 днів після підписання Договору, дало наочний зразок

того, що чекає на Фінляндію в недалекому майбутньому. Погрози і претензії, які не засновані на букві і сенсі мирного договору, сипалися одна за одною. Транзит військових вантажів у Ханко, ультимативні вимоги відставки міністрів фінського уряду і втручання у вибори президента, знищення пасажирського літака «Калева», вимоги «повернути» Радянському Союзові рухомий склад фінських залізниць і припинити будівництво оборонних споруд «на гелсінгфорському напрямку», систематичне порушення кордонів радянськими розвідувальними літаками — все це з граничною відвертістю вказувало на явне небажання Сталіна налагоджувати мирні, добросусідські відносини з розореною ним же Фінляндією.

Документи, що стали доступними на початку 90-х років минулого століття, показали, що згадані вище численні факти «пресування» Фінляндії служили не тільки засобом психологічного тиску на керівництво країни, а й прямо готували другу спробу вторгнення і окупації. Оперативні плани вищого командування Червоної Армії, що розроблялися восени 1940 року, **однозначно і прямо ставили завдання повної окупації всієї території Фінляндії (включно із столицею держави м. Гельсінкі),**

повного розгрому і знищення фінської армії. Текст директив радянського командування не залишає сумнівів у тому, що реалізація цих планів не ставилася в залежність від можливої появи на території Фінляндії іноземної (в реальних умовах того часу — німецької) армії, здатної створити загрозу для Ленінграда. Радше — навпаки, саме ситуація, що створилася через відсутність у Фінляндії військових союзників розглядалася як особливо сприятливий момент, яким слід негайно скористатися. Примітно і те, що в тексті «Пропозицій» і «Директив» вищого командування Червоної Армії не знайшлося місця **для хоча б формальних застережень про те, що плани вторгнення розробляються «на випадок порушення Фінляндією умов мирного договору»**, і в цьому сенсі радянські плани помітно відрізнялися від гітлерівського плану «Барбаросса», в якому все ж було сказано, що *«всі розпорядження, які будуть віддані головнокомандуючими на підставі цієї директиви, повинні безумовно виходити з того, що мова йде про запобіжні заходи на той випадок, якщо Росія змінить свою нинішню позицію стосовно нас»*.

З урахуванням змісту оперативних планів радянського командування набувають нового змісту і значення такі факти, як розміщення на півострові Ханко рухомих залізничних артилерійських батарей особливої потужності, або створення горезвісного «Товариства миру і дружби з СРСР», яке — на превелике невдоволення московських «кураторів» — так і не змогло «зламати хребет фінської буржуазії» (хоча і встигло почати кампанію дестабілізації з кривавими вуличними заворушеннями і людськими жертвами). У документах керівництва Комінтерну і «московського керівного ядра» фінської компартії, що стали відомими, гранично відверто і однозначно ставляться завдання «перетворення Фінляндії в радянську республіку» і надання фінському народу «таких свободи і самостійності, які мають народи Карело-Фінської, Литовської, Латвійської, Естонської радянських республік». Під таким кутом стають зрозумілими й парадоксальні на перший погляд рішення радянського керівництва про створення «Карело-Фінської» союзної республіки, про абсолютно штучне насадження в ній фінської мови, невідомої абсолютній більшості населення, про «вечірні курси» фінської гра-

У документах керівництва Комінтерну і «московського керівного ядра» фінської компартії, що стали відомими, гранично відверто і однозначно ставляться завдання «перетворення Фінляндії в радянську республіку» і надання фінському народу «таких свободи і самостійності, які мають народи Карело-Фінської, Литовської, Латвійської, Естонської радянських республік».

моти для партійної номенклатури цієї мертвонародженої «запасної Фінляндії»...

«Бодливій корові Бог рогів не дає». Ця, досить груба, народна приказка гранично коротко і точно описує всю історію радянсько-фінського протистояння 1939—1940 років. У березні 1940 року примарна загроза збройного втручання англо-французького блоку стривожила Сталіна аж так, що він вирішив призупинити на час остаточну розправу з непокірною Фінляндією. Восени 1940 року ледь означений інтерес Німеччини до фінського нікелю і «фінського транспортного коридору» змусив Сталіна зупинити напівдорозі практичну підготовку до «остаточного вирішення» фінського питання. До Берліна послали особисто главу Уряду СРСР для з'ясування стосунків з колишнім спільником по розбою, бо той спільник набрався за рік сили й нахабства і стрімко перетворювався на головного противника.

Під час переговорів, що відбулися 12—13 листопада 1940 року, означилася повна розбіжність позицій сторін з фінського питання. Гітлер категорично заперечував проти нової війни у Фінляндії, Молотов, посиляючись на Секретний протокол 23 серпня 1939 року про розподіл сфер інтересів у Східній Європі, наполягав на своєму «праві» окупувати Фінляндію, не відкладаючи цю справу ні на рік, ні на півроку («чому Росія повинна відкладати реалізацію своїх планів на шість місяців або на рік? Зрештою, германо-російська угода не містила жодних обмежень у часі, і в межах своїх сфер впливу в жодній зі сторін руки не зв'язані»). Зрозуміло, з точки зору дотримання умов серпневої (1939 р.) угоди Молотов мав рацію. Але нас цікавлять не сталінсько-гітлерівські «розборки по поняттях», а ставлення керівництва СРСР до Московського мирного договору з Фінляндією, про існування якого Молотов жодного разу не згадав, **зате намір «ліквідувати» цей Договір (разом із незалежною Фінляндією) висловив гранично конкретно** (*«відповідаючи на питання Фюрера, він заявив, що уявляє собі врегулювання в тих же рамках, що і в Бессарабії і в сусідніх країнах»*).

Після завершення берлінських переговорів у Москві змушені були зважати на те, що нова війна з Фінляндією призведе до серйозного загострення стосунків із Німеччиною. Насправді ця констатація мало що означала на практиці. Від висловлення невдоволення до збройної протидії — дистанція

Після завершення берлінських переговорів у Москві змушені були зважати на те, що нова війна з Фінляндією призведе до серйозного загострення стосунків із Німеччиною.

величезного розміру. Молотов, наприклад, неодноразово заявляв німцям, що «поява будь-яких іноземних військ на території Болгарії розглядатиметься як порушення інтересів безпеки СРСР». Незважаючи на ці абсолютно недвозначні попередження, Німеччина 1 березня 1941 року «приєднала» Болгарію до Троїстого пакту і ввела свої війська на її територію. З боку Москви у відповідь на цей явно недружній крок Німеччини нічого істотного, крім публічного висловлення «глибокої стурбованості», не було.

На початку 1941 року можливості Німеччини з надання збройної підтримки Фінляндії були, по суті, мізерно малими. На території безпосередньо Фінляндії німецьких військ в кількостях, які заслуговують на увагу і згадку, не було зовсім. Угрупування німецьких військ у Норвегії вирішувало завдання оборони узбережжя (загальною протяжністю понад 1,5 тис. км) від можливого англійської десанту, загроза якого надзвичайно сильно впливала на Гітлера. 4 березня 1941 року два крейсери і п'ять есмінців британського флоту, самі того не підозрюючи, активно втрутилися в хитросплетіння радянсько-німецько-фінських протиріч. Англійці обстріляли норвезький порт і місто Сволвер, потопили кілька торгових суден і захопили в полон 220 німецьких моряків і солдатів вермахту. 12 березня цей рейд став предметом обговорення німецького Верховного командування, під час якого Гітлер ще скоротив склад сил армії «Норвегія», які раніше дозволено було залучити до операції «Барбаросса». Ще менш реальною була б спроба почати наступ на західних рубежах СРСР в ситуації зими-весни 1941 року, тобто тоді, коли стратегічне зосередження німецьких військ на Сході не тільки не завершилося, але практично ще й не почалося.

Проте радянське керівництво так і не наважилося на проведення військової операції взимку 1941 року. Гармати на фінському кордоні мовчали. Відсутність документальних джерел не дозволяє вказати конкретні причини цього «ненападу». Ще один раз повторимо, що документи командування Червоної Армії за період початку 1941 року по 22 червня виведені за рамки доступних архівних фондів. З іншого боку, відпрацювання планів вторгнення (у загальних рамках «Директиви» від 25 листопада 1940 р.) тривало, про що свідчать як проведені в Карелії польові поїздки командування Ленінградського, Уральського і Орловського військових округів, так і запланована Генштабом РСЧА на початок травня 1941 року оперативно-стратегічна гра за участю командування і штабів Ленінградського і Архангельського округів (тобто майбутнього Північно-Західного і Північного фронтів у категоріях «Директиви» від 25 листопада 1940 р.).

Що б там не було, але 1941 рік почався з нових спроб економічного і політичного «пресування» Фінляндії (розрив торговельної угоди, припинення поставок зерна, «нікелева криза»). Як і слід було очікувати, результат виявився прямо протилежним задумам. Фінське керівництво, таємно поінформоване Берліном про хід і підсумки переговорів Молотова з Гітлером, зайняло гранично жорстку позицію, і спроба шантажу, не підкріпленого цього разу реальною готовністю розпочати війну, з тріском провалилася. З іншого боку, криза січня-лютого 1941 року неминуче спричинила ще тісніше економічне, а потім і політичне зближення Фінляндії з Німеччиною. В цілому ж дії сталінського керівництва на «фінському напрямку» зовнішньої політики СРСР у період з весни 1940 року до весни 1941 слід оцінити як **повний провал стратегічного масштабу. Фінляндію не вдалося ні «возз'єднати» з радянською «Карело-Фінляндією», ні перетворити на мирного, дружнього сусіда.**

Квітень-травень 1941 року став переломним моментом в історії Другої Світової війни і радянсько-німецького протиборства, як одного з головних чинників, що визначають хід цієї війни. Попри те, що історики поки не можуть назвати точні дати і процитувати основоположні документи, безліч «побічних доказів» дають підстави з великою часткою упевненості припустити, що саме в травні 1941 року в Москві прийняли рішення почати великомасштабну війну проти Німеччини, причому не колись — у невизначеному майбутньому, а в липні-серпні 1941 року. З моменту прийняття такого рішення радянсько-фінські стосунки відійшли на другий (якщо не на десятий) план перед подальшими грандіозними подіями. Намір сконцентрувати головні сили на одному, німецькому фронті, обмежившись на півночі (на кордоні з Фінляндією) окремими військовими частинами, був, безумовно, правильним (та і єдино можливим, беручи до уваги необхідність створення значної чисельної переваги на Заході). У такій новій ситуації товаришеві Сталіну було вже не до «перетворення Фінляндії в радянську республіку». Перш за все треба було «розгромити головні сили німецької армії» і «завоювати територію колишньої Польщі та Східної Пруссії». А вже після перемоги над Німеччиною стрімке збільшення числа «братніх союзних республік» стало б неминучим і невідворотним.

Тоді ж, у кінці весни 1941 року зазнали якісних змін і німецько-фінські стосунки. Це питання ретельно затуманене і навмисно спотворене зусиллями двох поколінь радянських (а тепер і російських) істориків. Проте, розгребти цю купу непотребу і дістати з неї перлове зерно реальних подій і фактів не так вже й складно.

Станом на 25 червня 1941 року жодного публічного, відкритого договору між Фінляндією і Німеччиною не існувало. Між цими двома країнами підтримувалися нормальні дипломатичні стосунки — але не більше того. Між Фінляндією і Німеччиною не існувало ні Договору про ненапад (німецьку пропозицію укласти такий договір фінська сторона відхилила ще навесні 1939 року), ні Договору про дружбу і взаємодопомогу (на кшталт того, що уклали СРСР і «народний уряд» Куусінена). Фінляндія не приєдналася до Троїстого пакту і не вела (на відміну від Радянського Союзу) переговорів про таке приєднання. Таким чином, з формально-юридичної точки зору, **міждержавні стосунки Німеччини і Фінляндії перебували на значно нижчому рівні, ніж взаємини Німеччини та СРСР**. Між двома останніми було укладено «Договір про дружбу і кордон»; міністр закордонних справ Німеччини як повноважний представник Гітлера двічі відвідав Москву, де вів офіційні переговори за участю Молотова і Сталіна; глава уряду СРСР Молотов відвідав Берлін, де вів офіційні й відкриті переговори з Гітлером. Нічого подібного, нічого бодай схожого між Берліном і Гельсінкі не відбувалося.

Станом на 25 червня 1941 року між Фінляндією і Німеччиною не існувало ні Договору про ненапад, ні Договору про дружбу і взаємодопомогу.

Чи має сенс обговорення питання про наявність чи відсутність офіційних, публічних домовленостей? Стосовно до гітлерівської Німеччини і сталінської імперії — ні. Обидва диктатори в будь-який момент готові були розірвати будь-який міжнародний договір, як жалюгідний клаптик паперу, а «громадська думка» в тій та іншій тоталітарній державі могла зустріти таке рішення вождя (фюрера) винятково і тільки «гарячим, одностайним схваленням». Фінляндія влітку 1941 року залишалася демократичною державою, з обраним народом президентом і парламентом. Така влада в такій державі була б пов'язана наявністю відкрито укладеного договору про союз із Німеччиною. Але такого договору НЕ БУЛО.

Чи не існувало чи між Фінляндією і Німеччиною таємної угоди про військово-політичний союз? Це дуже важливе питання. В реальній обстановці охопленої вже другий рік війною Європи, мабуть, найсуттєвіше, ніж питання про наявність відкритого, публічно укладеного договору. **Таку таємну угоду шукали**. Шукали з величезним старанням. І не в задушевну епоху «гласності та перебудови», а одразу ж після припинення восени 1944 року війни між Фінляндією і СРСР. За умовами Угоди про перемир'я «палії війни» мали постати перед судом. А оскільки Фінляндію не приму-

шували до капітуляції, а Радянський Союз виступав лише як одна із «союзних держав», з якими Фінляндія уклала Угоду про перемир'я, то для суду над керівниками Фінляндії потрібні були докази. Провести процес над Рюті і Таннером в стилі сумно-знаменитих «московських процесів» 1936 року Сталін не міг. Потрібні були документи і факти, що підтверджують таємний союз з Гітлером.

Їх шукали — і нічого не знайшли. Пошуки полегшив фактом повного розгрому і беззастережної капітуляції фашистської Німеччини. Архіви гітлерівського «рейху» опинилися в розпорядженні переможців. У квітні 1945 року главою МВС Фінляндії став комуніст, зять товариша Куусіненна Юрьйо (Юрій) Лейно. Під «дахом» Союзної Контрольної комісії Фінляндію заповнили співробітники радянських спецслужб. Справа дійшла до викрадень і таємного вивезення громадян Фінляндії з країни в Лефортовську в'язницю НКВС. і тим не менше — **жодних слідів таємної міжурядової угоди Берліна і Гельсінкі знайти так і не вдалося.**

Цей бентежний факт змушує «істориків» певної орієнтації займатися саме тим, чим вони донині й займаються. Від повної безнадії вчені наукової школи батька і сина Баришнікова на десятках сторінок розповідають про те, як славні радянські розвідники підслухали в ресторані міста Гельсінкі розмову, під час якої видатний політичний діяч Х напідпитку сказав: «Та я цих рюсся терпіти не можу!»

На що його співтрапезник, відомий генерал У, хвацько перекинувши восьму чарку чаю, відповів: «Я ще мрію дожити до того дня, коли німці заженуть проклятих рюсся за Урал, в тайгу до ведмедів!»

«А-а-а-а-а!!! Ось бачите», — коментують цю нетверезу балаканину російські історики радянського штибу. «Під час наради, що відбулася в готелі Z, представники вищого командування фінської армії і реакційних парламентських кіл вирішили домагатися угоди з Німеччиною, на підставі якої фінська воячина мріяла окупувати територію Радянського Союзу від Ладоги до Уралу...» Шкода, що ніхто ще не написав настільки ж об'ємне дослідження тем і дослівних виразів, в яких радянсько-фінські стосунки обговорювалися на офіцерських пиятиках по іншу сторону кордону... Все це було б смішно — якби автори подібних «наукових праць» зайнялися написанням сценаріїв для дитячих мультиків, а не намагалися видавати свою грубо зроблену «заказуху» за історичні дослідження.

Для того, щоб дізнатися, як фіни після «зимової війни» відносяться до «рюсся», зовсім не варто було витратити бюджетні гроші на оплату агентури. Фінський народ люто ненавидів Сталіна і сталінську імперію.

Ненавидів, мріяв про помсту і реванш. Не випадає дивуватися і тому, що в окремих головах (тим паче — розтривожених алкоголем) подібні настрої могли часом трансформуватися в ненависть до російського народу як такого. На війні як на війні. Втім, Маннергейм, Талвела та інші генерали «старої гвардії», учасники громадянської війни 1918—1921 років, не могли не розуміти, що російський народ сам є першою і головною жертвою сталінського режиму. Однак ненависть до Сталіна і оформлений взаємними зобов'язаннями військово-політичний союз з Гітлером — дві дуже різні категорії.

Черчілль, наприклад, ніяк не менше за Маннергейма ненавидів більшовиків і товариша Сталіна особисто. Все це аж ніяк не штовхнуло Черчілля до союзу з Гітлером, більше того — навіть не завадило вступити в союз зі Сталіним в тій ситуації, коли він — такий союз, став потрібним для порятунку Британської імперії. Барон Маннергейм, рафінований і зарозумілий аристократ, зневажав і ненавидів «коричневих» вискокчок нітрохи не менше, ніж «червоних». Навесні 1939 року, після окупації Чехії, в листі своїй сестрі Єві він пише: *«Ми обурювалися і обурюємося діями росіян, але це тільки забавка порівняно з Адольфусом, начальником його ЧеКа Гімmlером і його улюбленими помічниками... Вони хочуть просто перетворити народи Європи в білих негрів для служби Третьому рейху... Ми стоїмо перед кінцем світу...»* [68]. На щастя, кінець світу тоді не настав. Зокрема й тому, що особисті симпатії і реальні дії відповідальних політиків далеко не завжди збігалися.

Барон Маннергейм, рафінований і зарозумілий аристократ, зневажав і ненавидів «коричневих» вискокчок нітрохи не менше, ніж «червоних».

На наш погляд найбільш змістовним методом дослідження є не нескінченні спроби витягти таємний зміст з підслуханих розмов і перехоплених листів, а **аналіз реальних подій, що відбулися, реальних фактів співпраці німецької і фінської армій**. Така співпраця, безперечно, існувала. Настільки ж очевидно й те, що реальним діям мали передувати переговори військових, спільна робота командування і штабів. Без цього неможливо було б не тільки спільне ведення бойових дій, а й банальна передислокація німецьких військ з Норвегії та Німеччини у Фінляндію.

За дивною іронією долі група військових на чолі з начальником Генштабу фінської армії генералом Хейнріхсом вилетіла з Гельсінкі в Зальцбург в ті самі години (увечері 24 травня 1941 року), коли в кабінеті Сталіна відбувалася нарада вищого військово-політичного керівництва країни з командуванням західних округів. Під час триденних пере-

говорів з німецькими генералами, в тому числі — з начальником штабу оперативного керівництва генерал-полковником А. Йодлем, фінів проінформували про конкретний зміст оперативних планів війни на північному фланзі радянсько-німецького фронту. Ніяких документів і спільних рішень не приймали, більше того, Хейнріхс і не мав повноважень на підписання будь-яких угод [22, 26, 65].

3 червня в Гельсінкі для наради з Хейнріхсом прибули два німецьких полковники: начальник штабу армії «Норвегія» Бушенхаген і представник штабу Верховного командування Кінцель. Начальник штабу армії у званні полковника — навряд чи це той рівень, на якому могли укладатися військові союзи двох держав. 6 липня в німецькому місті Кіль відбулася нарада військово-морських командирів, на якій Німеччину представляв віце-адмірал Шмундт, а Фінляндію — комодор Сундман. Ні офіційних, ні секретних договорів в ході цих нарад не уклали (принаймні, їх так і не вдалося знайти).

За версією, викладеною в мемуарах Маннергейма, фінська сторона відмовилася тоді брати на себе будь-які зобов'язання:

«3 його (Бушенхагена) заяв в Генштабі стало ясно, що на цей раз в його завдання входило, з одного боку, проведення переговорів про практичні деталі можливої співпраці в тому випадку, якщо СРСР нападе на Фінляндію, а з іншого — отримання гарантій того, що Фінляндія виступить у війні союзником Німеччини. Я проінформував про це президента республіки, і він запевнив, що його позиція залишається незмінною. Після чого я повідомив полковнику Бушенхагену, що ми не можемо дати жодних гарантій щодо вступу у війну. Фінляндія вирішила залишатися нейтральною, якщо на неї не нападуть» [22, с. 372].

Ані підтвердити, ані спростувати цю версію будь-якими документальними свідченнями наразі не вдалося. Проте реальний хід подальших подій однозначно вказує на те, що **сторони не обмежилися лише взаємним інформуванням. Підтвердженням такого висновку є передислокація 7 червня 1941 року німецьких військ на територію Фінляндії.**

Першою кордон між Норвегією і Фінляндією перетнула моторизована бригада СС «Норд». До 6 червня бригада базувалася в районі норвезького порту Кіркенес, а потім по «арктичному шосе» Петсамо—Рованіємі за три дні вийшла в район зосередження. 169-у піхотну дивізію вермахту 5—14 червня морем перекинули з Німеччини у фінський порт Оулу, а звідти залізницею доправили в район Рованіємі. Бригада СС «Норд», 169-а піхотна дивізія і додані їм частини (включаючи танковий батальйон, озброєний трофейними французькими танками) звели у 36-й армій-

ський корпус (36 АК), який мав наступати по лінії Салла—Алакуртті—Кандалакша. Аж до ранку 22 червня 1941 року 36 АК був єдиною одиницею німецьких сухопутних військ на території Фінляндії. Єдиною.

Вранці 22 червня гірськострілецький корпус генерала Дітля (2-а і 3-я гірськострілецькі дивізії) перейшов норвезький кордон, взяв під свій контроль Петсамо і почав висунення в початковий район для наступу на Мурманськ через ділянку радянсько-фінського кордону. Таким чином, станом на 25 червня 1941 року на території північної Фінляндії перебували вже чотири німецькі дивізії.

Єдина на території південної Фінляндії дивізія вермахту (163-а піхотна) отримала наказ на висунення з норвезького Осло тільки 26 червня 1941 року. Пройшовши через шведську територію, 163-а пд перетнула передовими частинами фінський кордон в районі Торніо тільки 28 червня, тобто вже після початку 2-ї радянсько-фінської війни. Дивізія була дислокована в Йоенсу і включена до складу резерву головного командування фінської армії [65, с. 169—171].

Ось факти.

На цій підставі можна зробити наступні висновки. По-перше, на межі травня—червня 1941 року ситуація була різною. Ніяких зобов'язуючих угод (нехай навіть таємних, нехай навіть підписаних на рівні полковників і генералів) між Німеччиною і Фінляндією не існувало. По-друге, і це незрівнянно більш значимо, **головною військовою силою на території Фінляндії була фінська армія**. Саме ця обставина мала вирішальне значення в тій обстановці, яка склалася в Європі на другому році світової війни. Дві (потім чотири) німецькі дивізії, розгорнуті в Заполяр'ї, були відокремлені від південної Фінляндії (тобто від столиці держави, основних промислових центрів і 9/10 населення) тисячокілометровим простором, причому на північ від залізничної гілки Кемі—Рованіємі—Салла серед безлюдної лісотундри тягнулася одна-єдина автомобільна дорога. Ні про який військовий, силовий тиск німців на фінське керівництво в такій ситуації не могло бути й мови.

Більш того, все постачання німецьких військ (від продовольства до боєприпасів) трималося на комунікаціях, що проходять по контрольованій фінською армією території. Місцеві ресурси (простіше кажучи — селяни, у яких можна було силою відібрати їжу в кількості,

На межі травня—червня 1941 року ніяких зобов'язуючих угод (нехай навіть таємних, нехай навіть підписаних на рівні полковників і генералів) між Німеччиною і Фінляндією не існувало.

достатній для забезпечення 50-тисячного угруповання військ) в північній Фінляндії були відсутні. Навіть за наявності союзу (явного чи таємного) з Фінляндією постачання німецьких військ у Заполяр'ї було чималою проблемою. Єдина автомобільна дорога від Рованіємі до Петсамо мала протяжність у 530 км, і німецькі автоцистерни на цьому шляху витрачали бензину майже стільки ж, скільки могли перевезти [65, с. 173]. Реально, німецькі війська в Заполяр'ї могли вирішити тільки ту задачу, для якої їх там і зосередили: зайняти за згодою фінського керівництва район Петсамо і спробувати захопити Мурманськ і Кандалакшу. Про якийсь вирішальний вплив цього вкрай нечисленного угруповання військ на прийняття політичних рішень в Гельсінкі не могло бути й мови.

У цьому сенсі Фінляндія перебувала (реально, а не у зв'язку з тими чи іншими паперовими угодами) в якісно іншому становищі, ніж східноєвропейські союзники Німеччини (Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія). Території цих країн до 22 червня 1941 року або вже були фактично окуповані вермахтом, або могли бути в будь-який момент зайняті німецькими військами. Приклад Югославії, яка на початку квітня 1941 року спробувала було вийти з Троїстого пакту, гранично ясно показував, якою буде реакція Гітлера на перші ж ознаки непокори.

У всякої медалі є дві сторони. Зазначений вище основоположний факт (головною військовою силою на території Фінляндії була фінська армія) свідчить, щонайменше, про дві обставини. З одного боку, **рішення про вступ у війну проти Радянського Союзу прийняли в Гельсінкі, і саме фінське керівництво несе за нього відповідальність**. У цьому сенсі можна погодитися з висунутою фінськими істориками концепцією про «колоди, яку несе вир». Саме в кінці весни 1941 року, саме тоді, коли дві тоталітарні диктатури приготувалися вчепитися одна одній в горлянки, у Фінляндії з'явилася певна можливість для політичного маневру, для прийняття самостійних рішень.

З іншого боку, саме тому, що ключові рішення приймалися не в Берліні, а в Гельсінкі, у **радянського керівництва була реальна можливість домовитися з урядом Фінляндії і забезпечити спокій на фінському кордоні мирним шляхом**. Молотову зовсім не потрібен був Гітлер як «посередник» на переговорах з Рюті і Маннергеймом. Достатньо було наявності доброї волі і бажання. І це аж ніяк не запізнілі прожекти дилетанта. Сам товариш Сталін сформулював один із можливих шляхів вирішення проблеми в такий спосіб:

«СРСР надає великого значення питанню про нейтралізацію Фінляндії і відхід її від Німеччини... У цьому випадку Радянський Уряд міг би піти

на деякі територіальні поступки Фінляндії з тим, щоб замирити останню і укласти з нею новий мирний договір» [173. с. 3].

Чудова пропозиція. Справжній приклад державної мудрості, яка підпорядковує собі дріб'язкові міркування особистих амбіцій і горезвісного «іміджу». На жаль, про свою готовність «піти на деякі територіальні поступки» і укласти з Фінляндією «новий мирний договір» товариш Сталін заявив (у листі президенту США Ф. Рузвельту) лише 4 серпня 1941 року. Про те, де перебували фінські війська станом на 4 серпня 1941 року, ми розповімо в останній частині цієї книги. Поки ж відзначимо головне: напередодні початку радянсько-німецької війни **Москва не зробила жодних спроб «замирити» Фінляндію**. Що ж стосується «дружніх жестів» (на кшталт заміни посла в Гельсінкі і великодушної, але вже запізнилої обіцянки відновити постачання зерна), які так розчулили тодішнього посла в Москві Паасіківі і деяких нинішніх фінських істориків, то керівники Фінляндії, зрозуміло, не погодилися вважати це гідною компенсацією за агресію «зимової війни» і грабіжницькі умови Московського мирного договору.

Навесні 1941 року стабільність північного флангу фронту Червоної Армії вирішили забезпечити не дипломатичним, а військовим шляхом. Активною обороною. Вище військово-політичне керівництво СРСР вирішило, що 15 стрілецьких дивізій і двох мехкорпусів Ленінградського округу (Північного фронту) вистачить для «нейтралізації Фінляндії». Назагал товариш Сталін ще у квітні 1940 року пояснив самому собі і своїм генералам, що «наступ фінів шеляга ламаного не вартий». Виступаючи із заключним словом на нараді вищого комскладу Червоної Армії, він запевнив:

«...Фінська армія дуже пасивна в обороні, і вона дивиться на лінію оборони укріпленого району як магометани на Аллаха. Дурники, сидять в ДОТах і не виходять, вважають, що з дотами не впораються, сидять і чай п'ють... Якщо говорити про наступ фінів, то він шеляга ламаного не вартий. Ось три місяці боїв, пам'ятаєте ви хоч один випадок серйозного масового наступу з боку фінської армії? Цього не було... вони дуже рідко йшли у контратаку, і я не знаю жодного випадку, щоб в контратаках вони не провалилися. Що стосується будь-якого серйозного наступу для прориву нашого фронту, для заняття будь-якого плацдарму, жодного такого факту ви не побачите. Фінська армія не здатна до великих наступальних дій...»

Підлеглі підказку зрозуміли. І ось уже в розвідувальному зведенні (РЗ) штабу 10-го мехкорпусу (Ленінградський ВО), підписаному началь-

ником штабу корпусу 29 червня 1941, з'являється пункт 8, присвячений «політико-моральному стану противника». Стан той — просто гнітючий:

«Політико-моральний стан солдатів фінської армії за 40—41 роки різко погіршився. Часті випадки порушення дисципліни (п'янки, самовільні відлучки, суперечки, невиконання наказів та ін.), велике невдоволення поганим харчуванням і подовженням терміну служби. Крім того, на солдатів має великий вплив загальне важке економічне становище трудящого населення і напружене політичне становище, викликане поразкою в минулій війні і реакційним курсом правлячої кліки» [190].

Чи варто було хвилюватися про стійкість оборони військ Ленінградського округу, коли перед ними був такий морально розкладений супротивник? що ж стосується можливого прориву німецьких військ через Прибалтику і лінію Острів-Псковського укріпрайонів до південних передмість Ленінграда, то така ситуація навіть не обговорювалася. «Всі тоді були твердо впевнені, — пише в своїх мемуарах Головний маршал авіації (а тоді — командувач ВПС ЛенВО) О. О. Новіков, — що військам округу доведеться діяти лише на радянсько-фінському кордоні, від Баренцева моря до Фінської затоки. Ніхто в ті дні навіть не припускав, що події дуже скоро повернуться зовсім інакше». В цьому випадку пам'ять

В ході оперативно-стратегічної гри, проведеної Генштабом Червоної Армії в січні 1941 року, «західні» мали завдання вийти до Західної Двіни на 30 день наступу.

Новікова не підвела. В ході оперативно-стратегічної гри, проведеної Генштабом Червоної Армії в січні 1941 року, «західні» мали завдання вийти до Західної Двіни на 30 день наступу. Але і цього їм «східні», зрозуміло, не давали,

і далі лінії Каунас-Шауляй «західні» не просунулися (та й до цієї лінії від кордонів Східної Пруссії «західні» йшли 10 днів). Лише в кошмарному сні Сталіну могла привидітися ситуація, коли на п'ятий день війни німці форсують Західну Двіну, а на 18 день займають Псков... З твердою впевненістю у незламну міць своєї армії Сталін бадьорим кроком повів країну до найбільшої в її історії катастрофи.

Частина 3.

ДЕСЯТЬ ДНІВ ЛІТА 41-ГО

Розділ 3.1.

Вівторок, 17 червня

Той страшний день 17 червня 1941-го року припав на вівторок. Звичайний літній робочий день. Заголовки центральних радянських газет дихали безтурботністю, дуже близькою до нудьги. Передовиця в «Известиях» під назвою: «Про колгоспний ширвжиток і місцеву ініціативу». Далі йдуть статті «Підсумки реалізації нової позики» і «Профспілково-комсомольський крос почався». Деяке пожвавлення спостерігалось тільки на останній сторінці. Там, де опублікували заклик керівництва «Головконсерви»: «Завжди повертайте порожні скляні банки і пляшки!» На тлі цієї мирної благодаті особливо контрастний вигляд мали заголовки другої шпальти номера, присвяченої подіям закордонного життя: «Війна в Європі», «Війна у Сирії», «Війна в Африці», «Бомбардування Кіпру і Гібралтару», «Військові заходи Сполучених Штатів». Кожен читач міг таким чином наочно оцінити плоди мудрої, незмінно миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу.

Саме 17 червня 1941 року підняту по бойовій тривозі 1-шу танкову дивізію зі складу 1-го мехкорпусу Ленінградського військового округу почали завантажувати в ешелони, що підуть до заполярного Алакуртті для «Виконання спеціального завдання» [175]. Точний текст наказу (названого у звіті командира 1 МК «особистим розпорядженням начальника штабу ЛВО генерал-майора Нікішева»), на жаль, невідомий. В архівних фондах 1-го мехкорпусу (ф. 3422) і 1-ї танкової дивізії (ф. 3000). цей документ знайти не вдалося. Якщо точно, єдиним письмовим підтвердженням тієї найважливішої обставини, що в наказі були використані слова «бойовий», «бойова тривога», є опубліковані в 1987 році спогади командира 1-ї танкової дивізії В. І. Баранова («підняті напередодні по бойовій тривозі танкісти перебували на навантажувальних майданчиках залізниці, де ставили свої машини па платформи...») [186]. Втім, у цьому випадку — як і в багатьох інших — реальні факти є не менш красномовними, ніж паперові документи.

Наочним підтвердженням того, що вже 17 червня 1941 року 1-а танкова приступила до виконання **бойового завдання**, може служити картина того, в якому стані 1 тд залишила місце своєї постійної дислокації в селищі Струги Червоні під Псковом. Генерал-полковник І. М. Голушко (в ті дні — лейтенант, який щойно закінчив Київське танкове училище) описує в своїх мемуарах, що він побачив, приїхавши в колишній табір 1-ї танкової дивізії: «Крім старшини, який представився начальником танкового парку, тут нікого вже не було... 20 одиниць БТ-5 і БТ-7 — вважалися залишеними на консервації. Оглянув я їх і тільки охнув: одні без коробок передач, інші без акумуляторів, у деяких зняті кулемети... на питання, що все це означає, старшина відповів, що полк, **підняли по тривозі** (підкреслення моє — М. С.), забравши все, що було на ходу...» [187].

Ось це і називається: на війні як на війні. За мірками мирного часу 20 кинутих, розукомплектованих танків — це злочин. Але командування 1-ї танкової вже 17 червня 1941 р. знало, що мирний час для нього і для ввірених йому частин закінчився. А це означало, що вантажитися на залізничні платформи слід, не втрачаючи жодної зайвої хвилини,

У ніч на 19 червня перші ешелони вже пішли зі станції навантаження. На станцію Алакуртті вони прибули ввечері 22 червня. Останні два ешелони завантажилися вдень 24 червня (тобто через два дні після початку радянсько-німецької війни) і прибули в Заполяр'я 26—27 червня.

безжально розбираючи на запчастини несправні танки. Робота попереду величезна: в дивізії налічувалося 372 танки, 53 бронеавтомобіля, 12 новітніх 152-мм гармат МЛ-20 вагою по сім тонн кожна, 1,5 тис. автомобілів різного призначення, понад 10 тисяч людей, сотні тонн пального і боєприпасів. Все це треба було завантажити

в ешелони і відправити в район нової дислокації. Важко сказати, скільки часу зайняла б така масштабна робота в наш час. Неймовірно, але факт — у ніч на 19 червня перші ешелони вже пішли зі станції навантаження. На станцію Алакуртті вони прибули ввечері 22 червня. Останні два ешелони завантажилися вдень 24 червня (тобто через два дні після початку радянсько-німецької війни) і прибули в Заполяр'я 26—27 червня [188].

17 червня, того ж дня, коли 1-а танкова дивізія отримала наказ почати завантаження в ешелони, що прямують у Заполяр'я, командний склад 10-го мехкорпусу Ленінградського ВО відбув на навчання. Корпус базувався в південних передмістях Ленінграда (Пушкін, Павловськ, Гатчина), але командно-штабні навчання керівництво округу вирішило провести на півночі Карельського перешийка, в районі Виборга. «Навчання

були розраховані на п'ять діб, тобто до 22.06. включно. Але 21 червня о 9—00 навчанням дали команду відбій, і весь командний склад направили у Виборг на аналіз навчань. Після цього наказали негайно відбутися до своїх частин» [191].

Діяльна підготовка до війни відбувалася і на найдальшій ділянці майбутнього «фінського фронту», на півострові Ханко. Напередодні війни старший сержант С. В. Тіркельтауб служив в батальйоні зв'язку 8-ї осб. У своїх спогадах він пише:

«...2 червня 41 року на Ханко прибув командувач Ленінградським військовим округом М. М. Попов. В залі колишнього міського управління зібрали всіх офіцерів, від командирів рот і старше. Їм повідомили (і це одразу ж стало секретом полішинеля), про можливість нападу Німеччини і Фінляндії на Радянський Союз. Того ж дня командування військово-морської бази оголосило про скасування відпусток для військовослужбовців та інших відповідних заходів... Вранці 19 червня в батальйоні пролунав сигнал бойової тривоги, на цей раз вона виявилася зовсім не навчальною... Нас посадили на машини і відправили до рубежу оборони. Більше ми в свої казарми на Ханко не повернулися. Одразу ж пішов наказ розгорнути лінії телефонного зв'язку і почати чергування. Вранці 20 червня старшина роздав бойові патрони і гранати. Такого ніколи раніше не було... О першій годині ночі 22 червня по всьому півострову завили сирени, загуркотіли танки і вантажівки. Прокинулися телефонні апарати, які мовчали три дні. Зв'язківці передавали доповіді в штаб: такий-то батальйон зайняв рубіж оборони, така-то рота зайняла вихідну позицію...» [189].

Спогади сержанта переважно збігаються з мемуарами найголовнішого для ВМБ Ханко начальника — наркома ВМФ СРСР адмірала М. Г. Кузнецова. Посилаючись, правда, на розповідь командира ВМБ Ханко С. І. Кабанова, адмірал Кузнецов пише:

«Пізно увечері 19 червня через кордон у Ханко прибув радянський повпред у Фінляндії С. І. Зотов. Він повідомив, що треба чекати на початок війни з Німеччиною і Фінляндією і що дві гітлерівські дивізії вже розвантажуються в порту Турку. Без оголошення тривоги я розпорядився підняти 335-й стрілецький полк і один дивізіон 343-го артилерійського полку і цими частинами до світанку без шуму зайняти бойової ділянки і вогневі позиції на рубежі сухопутної оборони. Протягом 20-го і в ніч на 21 червня всі сили бази за наказом Військової Ради були приведені в повну бойову готовність.

20 червня на Ханко прибув із Ленінграда дизель-електрохід «Іосиф Сталін», який за розкладом мав того ж дня піти зворотним рейсом.

Складність обстановки змусила затримати дизель-електрохід. У перший день війни з Німеччиною (фактично завантаження почалося 21 червня, але судно відійшло від берега о 18 годині 22 червня — М. С.) на ньому було евакуйовано з Ханко в Таллінн близько 6 тисяч жінок і дітей» [192, с. 107].

У наведеному вище тексті є одна дуже дивна деталь: «Через кордон у Ханко прибув радянський повпред в Фінляндії С. І. Зотов». По-перше, С. І. Зотов за два місяці до описуваних подій перестав бути повпредом і був відкликаний з Гельсінкі. По-друге, з яких це пір співробітники дипломатичного відомства (та ще й перейшовши через кордон!) передають оперативну інформацію військовим і морським командирам? Протягом багатьох місяців існування ВМБ Ханко з нею підтримувався стійкий радіозв'язок. У крайньому разі, для особистої передачі надсекретної інформації можна було відправити зв'язкового на бойовому кораблі (2—3 години ходу), або на літаку (20 хв. польоту). Аеродром на Ханко був, і там базувалися дві ескадрильї 13-го винищувального авіаполку ВПС ЧБФ. Правда, в сучасних публікаціях зустрічаються повідомлення про те, що все було набагато простіше, і «подвиг розвідника» мав цілком буденну причину: «Орлов і військовий аташе СРСР у Фінляндії капітан 2 рангу Тарадін забирали з дач на території Ханко свої сім'ї».

У будь-якому випадку, про швидкий початок війни командування ВМБ Ханко дізналося аж ніяк не від «повпреда», який втік через кордон. Саме того дня, 19 червня 1941 року, саме нарком ВМФ адмірал М. Г. Кузнецов віддав наказ про переведення Балтійського, Північного і Чорноморського флотів на режим «Оперативна готовність № 2».

Конкретний зміст заходів, що проводяться в режимі «Оперативна готовність № 2», визначили ще 23 червня 1939 року директивою наркома ВМФ № 9760. По цій команді Флот переходив у такий стан:

- «— бойове ядро флоту в 4-х годинній готовності до виходу в море;
- особовий склад флоту в строю за мирним часом в 6-годинній готовності до вступу в бойові дії;
- форсується ремонт кораблів;
- дозор несуть біля всіх бах і ведеться систематична повітряна розвідка в морі;
- авіація розосереджена на оперативних аеродромах» [106, с. 515].

Найдивніші подробиці останніх мирних днів виявляються в мемуарах командуючого Ленінградського округу М. М. Попова. Перш за все слід зазначити, що ми, можливо, не так вказуємо посаду генерал-лейтенанта М. М. Попова. Чи був він 20 червня 1941 року все ще командувачем Ленінградського військового округу, чи вже Північним фронтом? Точна

відповідь на це питання дуже важлива. Фронти в Радянському Союзі ніколи не створювалися в мирний час (розгорнутий з кінця 30-х років Далекосхідний фронт може служити тільки прикладом «винятку, що підтверджує правило» — кордон з окупованим Японією Китаєм безперервно спалахував то великими, то малими збройними конфліктами). Розгортання фронтів біля західних кордонів СРСР завжди передувало швидкому початку бойових дій. Так було і у вересні 1939 року (перед вторгненням у Польщу), і в січні 1940 року (на початку другої фази «зимової війни»), і в червні 1940 року (напередодні «звільнення» Бессарабії та Буковини).

Прийнята в радянській історіографії дата створення Північного фронту (24 червня 1941 року) є явною дезінформацією. «Опердовідка № 01 штабу Північного фронту», що зберігається в ЦАМО (ф. 217, оп. 1221, д. 183, арк. 1), **підписана о 22:00 22 червня 1941 року**. Можливо, що і цей часовий рубіж (вечір 22 червня) не є точним позначенням моменту перетворення

Прийнята в радянській історіографії дата створення Північного фронту (24 червня 1941 року) є явною дезінформацією.

Ленінградського військового округу на Північний фронт. Уже понад 15 років як достеменно відомо, що 19—21 червня 1941 року про фронти в секретних документах писали як про реально існуючі одиниці. Так, у телеграмі начальника Генерального штабу від 19 червня 1941 року командувачу військами Київського ОВО було сказано: *«Народний комісар оборони наказав: до 22. 06. 1941 року управлінню вийти в Тернопіль, залишивши в Києві підпорядковане Вам управління округу... Виділення і перекидання управління фронту (підкреслення моє — М. С.) зберегти в суворій таємниці, про що попередити особовий склад штабу округу»* [164, с. 87]. Ще один примітний документ склали в сусідньому з Ленінградським Прибалтійському окрузі о 14 годині 30 хвилин 21 червня 1941 року. У ньому ставилося завдання «починаючи з сьогоднішньої ночі до особливого розпорядження запровадження світломаскування в гарнізонах та місцях розташування військ». У цьому не було нічого дивного, якби не підпис: «Помічник командувача військами **П-3. Ф.** по ППО полковник Карлін» [193, с. 49]

Найперша з відомих згадка слів «Північний фронт» відшукується у власноруч написаному Маленковим (секретар ЦК, Член Головної Військової ради) тексті проекту рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 21 червня 1941 року: «Доручити т. Мерецкову загальне керівництво **Північним**

фронтом з виїздом на місце... Призначити членом Військової Ради Північного фронту т. Кузнецова...» [121, с. 414].

У ці тривожні дні, коли про близький початок війни здогадувалися вже воєначальники «від командирів рот і старше», генерал-лейтенант М. М. Попов з групою вищого комскладу округу відбув із Ленінграда в Заполяр'я.

Навіщо? Якщо вірити написаним у 1964 році і опублікованим в 1968 року мемуарам генерала Попова, то ось навіщо:

«У десятих числах червня отримали Директиву Наркома оборони, якій призначалася велика комісія під головуванням командувача Ленінградським військовим округом з покладанням на неї завдань вибору майданчиків для будівництва аеродромів для базування винищувальної і бомбардувальної авіації по берегах Баренцевого моря» [194, с. 35].

Повірити в таке важко. Точніше сказати — неможливо. У командувача військами округу (і не простого округу, а округу, який готується перетворитися в діючий фронт), у генерала, допущеного до участі в найсекретнішій нараді вищого комскладу Червоної Армії в кабінеті Сталіна 24 травня 1941 року було багато інших справ і турбот, крім того, щоб особисто вишукувати підходящі «площадки для будівництва аеродромів» у безлюдній тундрі Кольського півострова. Причому, якщо знову ж таки вірити спогадам М. М. Попова, експедиція мала тривати аж місяць! і це не жарт:

«До кінця нашої зустрічі А. Г. Головка (командувач Північним флотом) повідомив, що міноносець, виділений для комісії з вибору аеродромів, на якому я мав відбутися, до виходу в море готовий, і запропонував уточнити час цього виходу. От не лежала душа, як кажуть, до цього розставання із сушею майже на місяць. Однак не виконати директиви наркома, звичайно, було не можна».

Зовсім незрозуміло — куди, в які моря повинен був піти «міноносець,

виділений для комісії з вибору аеродромів». За «майже місячний термін» можна було дійти до Аляски і повернутися. Якщо ж мова йшла про «береги Баренцевого моря», тобто про перехід щонайдалі від Мурманська до північно-східного краю Кольського півострова, то для міноносця (при середній швидкості 20 вузлів) там ходу на один день...

За «майже місячний термін» можна було дійти до Аляски і повернутися. Якщо ж мова йшла про «береги Баренцевого моря», тобто про перехід від Мурманська до північно-східного краю Кольського півострова, то для міноносця там ходу на один день...

Далі події (а зустріч М. М. Попова з контр-адміралом А. Г. Головком відбувалася 20 червня) розвивалися таким чином:

«...Після певних роздумів вирішили доповісти по телефону наші на-строї. І от нарком на дроті. Коротка доповідь про обстановку на сухопут-ному кордоні, на морі і в повітрі і відверта заява, що в цих умовах вихід в море недоцільний.

«Добре, що подзвонив, — пролунав у трубці голос наркома. — Вихід у море поки відкладемо. Негайно повертайся в Ленінград». Присутні при цій розмові з наркомом комфлоту і командарм (командувач 14-ї Армії генерал-лейтенант В. О. Фролов) побачили у скасуванні виходу в море певне підтвердження наших побоювань...».

Дивно. На Північному флоті Оперативну готовність № 2 оголосили 19 червня о 17:00. Це могло (та й мало) значно переконливіше «підтвер-дити побоювання». Трохи дивно виглядає і порядок управління на рів-ні нарком оборони — командувач одного з п'яти прикордонних округів (або вже фронтів). «Добре, що подзвонив». Добре. А якби не подзвонив? Так би і поплив командувач в морський круїз на місяць?

У Мурманську ж, після обговорення обстановки з командувачем 14-ї Армії, М. М. Попов прийняв рішення, зміст якого перевести на люд-ську мову категорично неможливо: *«Ми вважали вкрай необхідним по-ширити наше рішення про перехід до оборони військ на кандалакському напрямку і на війська, призначені для прикриття і оборони Мурманська напрямку і узбереж півостровів Рибачий і Кольський, про що дуже просив командарм, і на що йому дали дозвіл».*

Що це означає? По-перше, повідомляється про прийняте рішення «про перехід до оборони військ на кандалакському напрямку». А рані-ше, до прийняття рішення «про перехід до оборони» — яку іншу зада-чу мали «війська на кандалакському напрямку»? і якщо рішення «про перехід до оборони» справді прийняте (а якесь інше рішення з іншими завданнями скасовано?), то чому ж саме в ці години 1-а танкова диві-зія за наказом командування округу починає нагальну передислокацію зі Пскова в Алакуртті? Далі. Якщо війська 14-ї Армії призначалися «для прикриття і оборони Мурманського напрямку», то чому командарм мав «дуже просити» дозволу на перехід до... **оборони?**

Повернення до Ленінграда, описане в мемуарах М. М. Попова, також викликає багато запитань:

«До Ленінграда я повертався поїздом «Полярна стріла». День 21 черв-ня, проведений у вагоні, пройшов спокійно. У Петрозаводську, **куди ми прибули близько 4 години ранку 22 червня** (тут і далі підкреслено

мною — М. С.), крім командарма (командувач військами 7-ї Армії) генерал-лейтенанта Ф. Д. Гореленка, який чекав на нас, зустріли ще **секретаря ЦК Карело-Фінської РСР і начальника Кіровської залізниці**. Перш за все вони повідомили про отриманоме розпорядження з Москви: **вагон командувача від поїзда відчепити** і поза графіком якнайскоріше доставити його в Ленінград, для чого виділити окремий паровоз. Цей паровоз уже готовий, і через кілька хвилин можна вирушати.

Розпорядження про термінову доставку вагона командувача в Ленінград, природно, викликало у них стурбованість і настороженість. Однак **тоді ми могли тільки припускати, що назрівають якісь події**, безсумнівно пов'язані з війною. Ми нічого не могли пояснити товаришам, а оскільки маневровий паровоз уже тягнув вагон по колії станції, довелося нашвидку розповісти про обстановку і рішення, прийняті на півночі, тобто на ділянці 14-ї армії, і запропонувати командармові Ф. Д. Гореленку, на ділянці якого фінські частини висунулися до кордону, терміново привести війська в бойову готовність і зайняти ними оборону за планом прикриття.

Ми з членом Військової ради корпусним комісаром Клементьевим **губилися в здогадах**, що означає це розпорядження про термінову доставку нас у Ленінград... На одній із станцій, дець на півдорозі до Ленінграда, **близько 7-ї години ранку** наш більш ніж скромний потяг зробив свою першу зупинку. У вагон з'явився комендант станції з протигазом на лівому боці, символом бойової готовності, представився і доповів, що зупинка викликана необхідністю перевірити букси і буде дуже короткою, а далі намічається проходження до Ленінграда без єдиної зупинки. Але найголовніше, продовжував він з помітним хвилюванням, приблизно годину тому по селекторному зв'язку з Ленінграда передали **тільки до відома начальника станції і коменданта** повідомлення, що німці близько 4 години ранку відбомбилися на заході країни по наших містах і залізничних вузлах і після сильного артилерійського обстрілу перейшли кордон і вторглися на нашу територію...».

Отже, о 4-ій годині ранку 22 червня 1941 року командувач Ленінградського округу (вже названого в документах верховного командування «Північним фронтом») і командувач однієї з трьох армій фронту (Ф. Д. Гореленко) ще тільки «губляться в здогадах» про те, що «назрівають якісь події». При цьому, чомусь, командарм о 4-ій годині ранку (для людей, які ведуть нормальний спосіб життя, а це ніч) не спить. Не спить і секретар карело-фінського ЦК товариш Купріянов, хоча для нього командувач округу старшим начальником не є, і зустрічати його на вокзалі

у поїзді, який проїздить повз станцію, Купріянов зовсім не зобов'язаний. Далі, о 7-й годині ранку 22 червня командувач все ще не має достовірної інформації про початок три години тому війни і дізнається про неї від «коменданта з протигазом на боці». Причому коменданта якоїсь крихітної станції про початок війни вже поінформували. Годину тому. А командувача округу (фронту) — ще ні.

Чи може таке бути правдою? Ні, не може. Знаменита Директива наркома оборони № 1 (*«Протягом 22—23 червня 1941 року можливий раптовий напад німців на фронтах ЛВО, ПрииБОВО, КОВО, ОдВО...»*) надійшла у штаб Ленінградського округу о першій годині ночі 22 червня 1941 року і була негайно доведена до відома командувачів армій і корпусів. Можна навести безліч підтверджень цього факту. Сьогодні вже можна вказати і точні архівні посилання на документи. Але ми не будемо цього робити, а просто продовжимо читати мемуари М. М. Попова:

«Вранці 22 червня ми повернулися в Ленінград... зустрів нас на вокзалі генерал К. П. Пядишев і прямо у вагоні коротко змалював обстановку. **Близько 1 години ночі надійшла директива наркома**, яка попереджала про те, що 22—23 червня можливий напад гітлерівських військ на нашу країну. Директивою зобов'язувала привести війська в бойову готовність і зайняти вогневі точки в укріпрайонах на держжордоні. Штаб округу **тут же зібрали** по бойовій тривозі, і військам **направили відповідні вказівки...**»

Близько 1 години ночі надійшла директива наркома, яка попереджала про те, що 22—23 червня можливий напад гітлерівських військ на нашу країну.

Таким чином, навіть якщо припустити таке кричуще нехлюйство, як відсутність засобів радіозв'язку і шифрувальних пристроїв у вагоні командувача округу, то щонайменше о 4-й годині ранку, після зустрічі з командувачем 7-ї Армії генералом Гореленком, Попов мав від нього узнати зміст Директиви № 1. Після цього ламати голову в здогадах вже не було потреби.

Ретельно підготовлений радянськими письменниками читач, зрозуміло, «знає», що ніякого радіозв'язку в Червоній Армії не було, «історія відвела нам мало часу», а команди в армії передавали прапорцями, сигнальними багаттями, тамтамами, у кращому випадку — провідним телефоном. На жаль, документи і факти не підтверджують сміливу гіпотезу про те, що Сталін організував виробництво літаків, танків, гармат, бронемашин, тягачів, мінометів (причому в гігантських кількостях), а ось

про засоби радіозв'язку — забув. Станом на 1 січня 1941 в Збройних силах СРСР значилося [121, с. 622—623]:

— фронтових радіостанцій (РАТ) — 40 штук (в середньому по **8 на кожен з п'яти майбутніх фронтів**);

— армійських і корпусних (РАФ, РСБ) — 1613 штук (в середньому **18 на кожен стрілецький і механізований корпус**);

— полкових (5АК) — 5909 штук (в середньому **4 на кожен полк**);

Разом — 7566 радіостанцій всіх типів. Зрозуміло, в це число не увійшли радіостанції танків і літаків. І це все — станом на 1 січня 1941 року, а радянські радіозаводи продовжували свою «мирну творчу працю» далі, і до 22 червня засобів радіозв'язку мало стати ще більше. Принаймні, план 1941 року передбачив випуск 33 РАТ, 940 РСБ і РАФ 1000 5АК. У цитованій вище доповідній записці наркома оборони СРСР відсутні, на жаль, дані по наявності попередниці РАТ — потужної (500 Вт) радіостанції 11-АК, хоча цих комплексів у військах було дуже багато. Так, у Київському ОВО станом на 10 травня 1941 р значилося 5 комплексів РАТ, 6 РАФ, 97 РСБ і 126 одиниць 11-АК. і ще 1012 полкових 5АК [121, с. 191].

Тепер варто пояснити — що позначають всі ці великі літери. Радіостанція РСБ стандартно встановлювалася на шасі автомобіля, мала випромінювану потужність до 50 Вт і забезпечувала дальність телефонного зв'язку в 300 км, тобто фактично в смузі дій армії або навіть фронту. РАФ — це значно потужніший (400—500 Вт) комплекс апаратури, що встановлюється на двох вантажівках ЗІС-5. Справжнім дивом техніки 40-х років міг вважатися комплекс фронтової радіозв'язку РАТ. Величезна потужність (1,2 кВт) дозволяла забезпечити зв'язок телефоном на відстані в 600 км, а телеграфом — до 2000 км. Схема передавача надавала можливість роботи на 381 фіксованому каналі зв'язку з автопідстроюванням частоти. Тож наше припущення, що тільки через крайнє нехлюйство у вагоні командувача одного з п'яти прикордонних округів могло не виявитися потужної радіостанції і одного з 247 наявних апаратів шифрованого зв'язку «Бодо», цілком обґрунтоване...

Повернемося, однак, разом із генералом Поповим до Ленінграда:

«...На Невському проспекті, яким ми їхали в штаб округу, панувало звичайне в ці недільні години пожвавлення. Офіційного оголошення про початок війни ще не було... У штабі округу перебував генерал армії Мерецков, **який прибув вранці** (підкреслення моє — М. С.) як представник наркома... Прибувши в штаб, я одразу ж пройшов до кабінету начальника штабу округу генерала Д. І. Нікішева, де застав К. П. Мерецкова, який

говорив з кимось телефоном... Намітивши з Д. Н. Нікішевим план роботи на найближчі години, ми з К. П. Мерецьковим спустилися в мій кабінет для того, щоб у всіх деталях розібратися в обстановці на фінському кордоні...» [194, с. 41—42].

Якщо вірити написаному, Попов побачив Мерецькова в штабі округу (фронту) **вранці 22 червня**, ніяк не пізніше 12 години дня («оголошення про початок війни — тобто виступу Молотова по радіо — ще не було»). і не просто «побачив», а розмовляв із Мерецьковим, обговорював з ним плани першочергових заходів... Ось тільки сам К. П. Мерецьков цього чомусь категорично не пам'ятає:

«...удень 22 червня я включив радіо і почув виступ народного комісара закордонних справ В. М. Молотова про злочинний напад фашистської Німеччини на нашу країну. Тепер мої супутники, генерал П. П. Вічний і офіцер для доручень лейтенант С. А. Панов, отримали відповідь на питання, для чого ми їдемо в Ленінград.

Прибувши до Ленінграда, я негайно вирушив у штаб округу. Мене зустріли з радістю, всі хотіли почути живе слово представника Москви, отримати усне розпорядження. На місці були генерал-майор Д. Н. Нікішев і корпусний комісар М. М. Клементьєв... Командувач військами округу М. М. Попов у момент початку війни інспектував деякі з'єднання округу... Штаб округу працював з граничним навантаженням. Ніч стояла неспокоїна. Мене сповістили, що 23 червня в Ленінград прибуде з Мурманська командувач військами округу М. М. Попов... Настав ранок другого дня війни. Я отримав терміновий виклик до Москви» [93, с. 211—214].

Отже, зі спогадів Мерецькова видно, що в Ленінград він прибув уже після виступу Молотова по радіо, тобто після 12 години дня. Командувача округу він не зустрів ні вдень, ні увечері, ні взагалі за весь короткий час свого перебування в Ленінграді. І що зовсім уже дивно — Клементьєв (ЧВР округу, який повертався з Мурманська — за версією Попова, в одному з ним вагоні) за версією Мерецькова вже вдень 22 червня був у Ленінграді. Що це було? Генерал-лейтенант Попов відстав від поїзда?

До загадкової і трагічної історії поїздки Мерецькова в Ленінград ми ще повернемося. Поки ж відзначимо те єдине, що можна сказати з певністю: розповісти правду про останні передвоєнні дні М. М. Попов і К. П. Мерецьков відмовилися. Або (що ймовірніше) їм у цьому праві відмовили «літконсультанти».

17 червня 1941 року найважливіші події відбувалися і по іншу

Розповісти правду про останні передвоєнні дні М. М. Попов і К. П. Мерецьков відмовилися.

сторону майбутнього фронту. В цей день у Фінляндії почалася загальна мобілізація. Ухваленню такого рішення передували визначні події, які вказують рівень взаємної недовіри майбутніх союзників (Фінляндії та Німеччини).

Як відомо, гітлерівське керівництво розробило (і дуже успішно втілило в життя) складну, багаторівневу схему дезінформації, яка мала прикрити стратегічне розгортання вермахту для війни з Радянським Союзом. Одним із елементів цієї кампанії дезінформації було поширення чуток про нібито підготовку переговорів між вищим керівництвом Німеччини і СРСР, в ході яких німецька сторона в ультимативній формі вимагала від СРСР великих поступок, аж до «оренди України». Ці чутки, поширювані дипломатичними й розвідувальними каналами, мали з одного боку «пояснити» зосередження німецьких військ біля кордонів з СРСР як елемент психологічного тиску на Москву, з іншого — притлумити пильність радянського керівництва, якому пропонували очікувати пред'явлення ультиматуму (який в реальності так ніколи і не пролунав). Сум'яття розумів посилила знаменита Заява ТАРС від 13 червня 1941 року, в якій, зокрема, говорилося: «Німеччина не пред'являла СРСР ніяких претензій і не пропонує будь-якої нової, тіснішої угоди, через що і переговори щодо цього не могли мати місця». У створеній спільними зусиллями німецьких, радянських і англійських спецслужб обстановці, коли ніхто вже нічому не вірив, Заяву ТАРС у багатьох урядових кабінетах сприйняли як приховане запрошення Берліна до переговорів.

Фінське керівництво також було включене до переліку суб'єктів дезінформації. Маннергейм у своїх мемуарах пише:

«В середині травня міністерство закордонних справ Німеччини поцікавилася, які побажання є у Фінляндії, щоб прийняти їх до уваги в процесі переговорів, які ведуться з радянським урядом і які, як очікується, мають привести до розрядки напруженості мирним шляхом... Проте минуло трохи часу, і ми мали визнати, що відомості про переговори взяли зі стелі, і що вся ця історія була чистим блефом» [22, с. 370].

На початку червня 1941 року в Гельсінкі зросли побоювання з приводу того, що Німеччина і СРСР все ж домовляться між собою: за спиною Фінляндії, а може бути — і за рахунок Фінляндії. Цілком імовірно уявлялася ситуація, за якої Гітлер — в рамках нової великої угоди зі Сталіним — надасть останньому «карт-бланш» на окупацію Фінляндії, або ж два диктатори домовляться «полюбовно» поділити Фінляндію (подібно до того, як у реальній історії восени 1939 року вони поділили Польщу). У такій, вкрай невизначеній обстановці фінське керівництво

не хотіло починати повномасштабну мобілізацію (яку радянське керівництво могло цілком обґрунтовано розглядати як ворожий акт) до отримання від німців конкретних роз'яснень ситуації.

Точний текст фінського запиту (переданого в Берлін через Бушенхагена) невідомий. У загальних рисах версії різних істориків зводяться до того, що Фінляндія хотіла отримати або точне повідомлення про те, що війна між Німеччиною і СРСР неминуча, або гарантії того, що в ході політичних переговорів Москва і Берлін не укладуть нову угоду за рахунок інтересів Фінляндії. Відповідь отримали 15 червня телеграмою Кейтеля полковнику Бушенхагену, в якій останньому доручили повідомити фінам, що «вимоги і умови, висунуті Фінляндією щодо вжиття відповідних заходів, можна вважати здійсненими» [65, с. 167]. Навряд чи ця крутіїська і доволі невиразна фраза може вважатися «договором про напад на Радянський Союз». Навіть професор М. Йокіпіі (на вибіркового цитуванні фундаментальної праці якого паразитують наші вітчизняні «викривачі фінської вояччини») змушений був визнати, що «наряду з усними домовленостями, це був єдиний документ, на який президент Рюті міг послатися, коли депутація від чотирьох партій 21 червня 1941 року намагалася дізнатися у нього, які гарантії німецької допомоги» [26].

Наскільки «активною» планувалася фінська оборона? Маннергейм стверджує, що оперативні плани фінської армії спочатку були суто оборонними:

«У нас був лише один план війни, і він був оборонним. Угруповання військ, згідно з цим планом, створювалося винятково для виконання оборонних завдань. Твердження, що Фінляндія нібито готувалася вести наступальні дії, не відповідає дійсності. Той факт, що першу спробу наступу на ділянці на північ від Ладозького озера ми зробили через три тижні після початку війни, а до дальших наступальних дій з метою звільнення Выборга і Карельського перешийка перейшли ще через три тижні, якраз і свідчить про те, що нам потрібно було перегрупувати війська для наступу» [22, с. 374].

Водночас 3-й армійський корпус фінської армії (6-а піхотна дивізія в районі Кусама і 3-я піхотна дивізія на північ від Суомуссалмі) під командуванням героя «зимової війни» генерала Сііласуо вже 15 червня передали в оперативне підпорядкування штабу армії «Норвегія», що вказує про явну готовність взяти участь в німецькому наступі на Кандалакшу. Наказ по армії «Норвегія», підписаний 22 червня 1941 року, вимагав почати наступ 36-го німецького і 3-го фінського корпусів 1 липня 1941 року [65, с. 171]. Сьогодні вже відомо, що ще на етапі червневих

нарад фінських і німецьких генералів було прийнято рішення про поділ зон відповідальності приблизно по 65-й паралелі, що проходить через Оулу і Суомуссалмі. На північ від цієї лінії всі війська підпорядковувалися штабу німецької армії «Норвегія», на південь — фінському головнокомандувачу.

Оперативний план фінської армії «Карелія» (п'ять піхотних дивізій, дві егерські і одна кавалерійська бригади), що почали в реальності наступ уздовж східного берега Ладозького озера 10 липня, підписали (і довели до відома німецького командування) **28 червня 1941 року, тобто вже після радянських бомбардувань 25—26 червня** і після формального вступу Фінляндії у війну [65, с. 235]. З іншого боку, неважко здогадатися, що робота над планом великомасштабного наступу почалася не за три дні до його підписання... У викладі М. Йокіпіі події розгорталися таким чином:

«...Початкові оборонні плани Фінляндії, прив'язані головним чином до смуги від Выборзької затоки до озера Саймаа, почали з 1941 року поступово набувати наступальний характер. Це видно з передислокації деяких підрозділів на північ від Ладозького озера. З початком мобілізації Головний штаб віддав 18 червня серію наказів, в яких поряд із завданнями по обороні, викладеними коротко і мимохідь, ставилися широкі і точні наступальні цілі (так звані «альтернативні плани»)... з оборонної лінії Салпа в резерв сил, що наступають на Сортавалу і Хіітола, перекидалися 5, 15 і 19 дивізії.»

Все це звучить не надто переконливо. Не зрозуміло, чому «точні наступальні цілі» викладаються у формі якихось «альтернативних планів». Немає у версії М. Йокіпіі і виразної відповіді на питання про те, хто і коли має обирати одну з декількох «альтернатив».

Не менш активно планувалася і оборона морських рубежів Фінляндії. Оскільки військово-морська тематика виходить за рамки компетентності автора цієї книги, обмежимося докладним цитуванням роботи фахівця:

«На військово-морські сили Фінляндії покладалися дві основні задачі — забезпечення власного судноплавства в північній частині Балтійського моря, а також ведення активних дій на комунікаціях радянського флоту у Фінській затоці і в районі Аландських островів.»

Виконання першого завдання фінське командування передбачало досягти шляхом введення конвоїв, захоплення Аландських островів і радянської ВМБ Ханко, створення мінно-артилерійських позицій в районі Аландських островів і на підходах до шхерних комунікацій Фінської затоки, організації дозорів і тралення мін у цих районах. Все це мало виключити проникнення наших кораблів, особливо підводних човнів, у Ботнічну затоку.

Другу частину задачі мали виконати знищення кораблів і суден підводними човнами і катерами, а також постановкою активних мінних загороджень. Фінське командування планувало поставити 79 активних і оборонних мінних загороджень загальною чисельністю 1898 мін, що становило близько 80 % від їх загального запасу. З цієї кількості в перші два дні після початку воєнних дій передбачалося виставити в Фінській затоці і в районі Аландських островів 38 загороджень — всього 1002 міни, на третій день — чотири загородження, 170 мін, а решту — за особливою вказівкою. **Мінну зброю передбачалося використовувати, головним чином, в оборонних цілях для створення мінно-артилерійських позицій** (підкреслення моє — М. С.). Для прикриття узбережжя планувалося ставити мінні загородження з великою щільністю, а в радіусі найбільш ефективної дії вогню своєї берегової артилерії — з малою» [106, с. 33].

Зони відповідальності військово-морських флотів розділили по 26-му меридіану (приблизно 70 км на схід від лінії Гельсінкі—Таллінн), а саме: на схід від меридіана діє фінський флот, на захід — німецький.

З цього рішення, зокрема, випливає, що потужна смуга мінних загороджень в гирлі Фінської затоки, яка наглухо закрила вихід Червонопрапорного Балтфлоту в Балтику, була дуже вигідна німцям — вони позбулися загрози появи ворожого флоту біля німецьких міст і берегів Балтійського моря. Тоді як фінів це залишало один на один з величезним радянським флотом (на борту тільки двох лінкорів — «Марат» і «Жовтнева революція» — було 24 далекобійні 305-мм гармати), і лише абсолютна безпорадність командування ЧБФ врятувала надалі південне узбережжя Фінляндії від руйнування вогнем корабельних гармат..

Для мінування виходів з Фінської затоки німці у період з 12 по 19 червня перебазували в шхери фінського узбережжя в районах Турку і Порккала—Удд загін легких кораблів. До його складу входили:

- 6 мінних загороджувачів;
- 18 торпедних катерів;
- 12 катерних тральщиків (цей термін означає найменший з трьох класів мінних тральщиків), а також 4 буксири і кілька допоміжних суден.

Крім торпедних катерів і одного мінного загороджувача («Брюммер», який до захоплення німцями значився в складі норвезького ВМФ під назвою «Альбатрос»), всі судна були переобладнаними кораблями вантажного і пасажирського флоту. Такими силами німці почали (і успішно для них завершили) операцію з блокування Балтфлоту (вже переведеного з 19 червня на режим Оперативної готовності № 2), причому буквально в районі його головної бази (Таллінн).

«16—19 червня 1941 року загін кораблів німецького флоту, призначений для дій з фінських військово-морських баз, прибув у Гельсінкі і Турку. Командувачі німецькими і фінськими силами **діяли самостійно і не підпорядковувались один одному** (підкреслення моє — М. С.). Взаємодія для досягнення єдиної оперативної мети забезпечувалася шляхом їхньої домовленості між собою. На підставі узгоджених рішень своїх командувачів штаби розробляли відповідні оперативні документи. Обмін ними проводився тільки з питань, які стосуються безпеки плавання (кордонів районів мінування, розпізнавальних сигналів, навігаційних знаків тощо).

Мінні загороджувачі отримали наказ про остаточну підготовку до бойових дій 19 червня, а 21 червня прийшов умовний сигнал на проведення активної мінно-загороджувальної операції. Постановка мін почалася о 23:30 21 червня.

Група мінних загороджувачів «Норд» (три загороджувачі) під охороною 6 катерних тральщиків і 4 торпедних катерів поставила за кілька прийомів загородження між островом Бенгтшер і мисом Тахкуна (Острів Хіума). Слідом за цим в умовах світлої білої ночі німецькі кораблі пройшли за якихось 3,5 км від берега острова Хіума на північний схід для продовження мінних постановок. В 2:21 їх атакували кулеметним вогнем два радянські літаки. Німецькі кораблі відкрили безрезультатний вогонь, але один літаючий човен продовжував переслідувати з'єднання... О 03:00 з'єднання увійшло в Фінські шхери і стало на новій, добре замаскованій якірній стоянці.

Мінна група «Кобра» (три загороджувачі) під охороною 5 катерних тральщиків і 6 торпедних катерів поставила загородження на північ від мису Пакрінем... Під час постановки мін радянські берегові спостережні пости кілька разів запитували німецькі кораблі світлом азбукою Морзе. Ті не відповідали, але «Kaiser» запалив якірні вогні. З огляду на рух радянських суден загородження поставили з деяким відхиленням від початкового плану, після чого німецькі кораблі без будь-яких перешкод повернулися в шхери Фінляндії...

...Далі мінні постановки тривали щонаочі. Зокрема 24 червня постановкою донних мін на північ від маяка Тахкуна перекрили ще вільний для великих кораблів прохід уздовж північного берега острова Хіума (Даго)... Таким чином, противник протягом тільки перших трьох днів війни створив мінну загрозу біля виходів із баз і на основних морських сполученнях ЧБФ, витративши загалом 1060 якірних ударних і близько 160 донних неконтактних мін» [106, с. 51—54].

Згадані вище маяки, острови і миси, якщо відзначити їх на географічній карті, шикуються в кілька ліній мінних загороджень, які перетинають вхід у Фінську затоку в меридіональному (з півночі на південь) напрямку, приблизно в смузі від Ханко — острів Хіума до Поркалла — Таллінн. Згадана в бортових журналах німецьких кораблів нічна атака двох радянських літаків знаходить своє підтвердження і в радянських джерелах. Так, адмірал В. Ф. Трібуц (в роки війни — командувач ЧБФ) в своїх мемуарах пише:

Маяки, острови і миси, якщо відзначити їх на географічній карті, шикуються в кілька ліній мінних загороджень, які перетинають вхід у Фінську затоку в меридіональному (з півночі на південь) напрямку.

«...о 3 годині 30 хвилин старший лейтенант Трунов і лейтенант Пучков із 44-ї авіаційної ескадрильї, проводячи на літаках МБР-2 розвідку, виявили невідомі кораблі, що маневрували у Фінській затоці. Знизившись до 600 метрів, літаки взяли на них курс, але їх зустріли зенітним вогнем. Як пізніше з'ясувалося, це були ворожі надводні кораблі, що ставили мінни» [195, с. 12].

Удавана різниця в часі пояснюється тим, що німці робили записи в бортовому журналі за берлінським часом, який на годину відрізняється від московського.

З постановкою власних мінних загороджень на вході у Фінську затоку Балтфлот відстав від противника приблизно на одну добу. Зрозуміло, відстав не від надлишку миролюбності і не від горезвісної «довіри до підписаного з німцями пакту про ненапад». Командування флоту ставило питання про негайний початок мінних постановок ще 19 червня, але дозволу з Москви не надійшло. Про це практично однаково пишуть у своїх мемуарах і колишній нарком ВМФ М. Г. Кузнецов, і колишній начальник штабу ЧБФ Ю. О. Пантелеєв:

«...Пригадую, балтійці просили це (розпочати мінні постановки — М. С.) ще раніше, коли перейшли на готовність № 2, тобто 19 червня. Але я не міг цього дозволити — це виходило за межі моїх повноважень. Тому на Балтиці цей наказ отримали о 6 годині 30 хвилин 22 червня... Потім видали додатковий наказ: «Ставити міни цілодобово, використовувати все, що можна: есмінці та інші кораблі». Пригадую, Л. М. Галлер особисто дзвонив у Таллінн і просив прискорити цю операцію: адже потрібно було виставити кілька тисяч мін...» [192].

«...Через деякий час я розмовляв по ВЧ із заступником Наркома ВМФ адміралом Л. М. Галлером.

— Товаришу Пантелєєв! Треба взяти всіх заходів до швидкої постановки загороджувальних мін... Будь ласка, повідомте про це комфлоту.

— Є! Доповім! — сказав я і не стримався: — Лево Михайловичу, скільки разів ми просили дозволу почати мінні постановки! Але нам відмовляли. А тепер кваплять з усіх боків, ніби ми самі нічого не розуміємо...

Галлер мене перебив:

— Послухайте, голубе, не будемо зараз вдаватися в подробиці. Це потім, а зараз я вас пильно прохаю доповісти комфлоту і швидше діяти» [238].

Діяти почали швидко і рішуче. Того ж дня — 22 червня 1941 року — командування Балтфлоту віддало командирю 2-ї бригади підводних човнів такий наказ:

«1. Противник використовує Балтійське море для своїх військових перевезень; бойові кораблі противника з'явилися в південно-західних водах Фінляндії. Відомості про мінні постановки є тільки в районі банки Глотова.

2. Ваше завдання: Розгорнувши човни в середній і північній частинах, топити всі кораблі противника по праву необмеженої підводної війни (підкреслення моє — М. С.)» [247].

Державна приналежність «кораблів противника», які треба було «топити по праву необмеженої підводної війни», в цьому наказі ніяк не позначена.

Залишається тільки відзначити, що державна приналежність «кораблів противника», які треба було «топити по праву необмеженої підводної війни», в цьому наказі ніяк не позначена.

Розділ 3.2.

«Бойові дії почали німці...»

«Командувачам 14-ї, 7-ї і 23-ї Армій, командирам 19 СК і 50 СК.

На світанку 22 червня німці почали бомбардування Севастополя, Лібави, Віндави. Почалися бойові дії [в] районі Кристинополя Київського військового округу і в межах Прибалтійського ОВО. Бойові дії почали німці...» [196].

З цієї Директиви Військової Ради для військ Ленінградського округу почалася війна. Примітно, що очевидний для сучасного читача факт («бойові дії почали німці») не був настільки звичним для сучасників подій. Мабуть тому ВР округу вважала за потрібне спеціально його підкреслити...

У перші дні війни війська Ленінградського округу опинилися в особливому становищі. Від німців, які почали бойові дії, їх відділяла 400-км смуга території, що знаходилася в зоні відповідальності Прибалтійського ОВО. Ця обставина дала змогу провести мобілізацію і оперативне розгортання Північного фронту в плановому, «штатному» режимі. О 10:45 22 червня в штаби армій відправили наказ того самого змісту, якого до початку артилерійської канонади на кордоні так і не дочекалися армії Прибалтійського, Західного, Київського округів: «Ввести в дію план прикриття негайно». Всі плани прикриття, мобілізації і розгортання прикордонних округів (в тім числі — і план прикриття ЛенВО) **допускали активні дії авіації по суміжній території**. Але оскільки вранці 22 червня питання про спосіб і масштаб ведення «активної оборони» на фінському кордоні ще не вирішили, то слідом за вимогою ввести в дію план прикриття йшла наступна фраза: «Перехід і переліт кордону до особливих вказівок не здійснювати» [197].

Не зустрічаючи збройної протидії, війська округу (фронту) діяли цілком злагоджено і чітко.

Оперзведення № 01 штабу 23-ї Армії повідомляє, що вже до 19:40 22 червня стрілецькі корпуси Армії (19 СК і 50 СК) «зайняли район прикриття згідно плану» [198]. О 22:00 22 червня підписано Оперзведення № 01 штабу Північного фронту: «Війська Північного фронту займають

свої райони (за) планом прикриття і приступили до мобілізації за МП-41 (мобілізаційний план 41-го року — М. С.)... Перша тд слідує по залізниці на ст. Алакуртті, до 20:00 прибули два ешелони... Півострів Ханко. Частини бойової готовності. Сім'ї військовослужбовців евакууються 22 червня 18:00 теплоходом «Іосиф Сталін»... Порушення кордону наземними частинами протягом дня на фронті 7-й і 23-й Армії не відзначалося» [199].

Того ж дня, 22 червня почали рухатися і головні ударні з'єднання Північного фронту: 1-й і 10-й мехкорпуси. Перший за рахунком бойовий наказ (без номера, написаний від руки) командир 10 МК генерал-майор І. Г. Лазарев віддав о 8:50 22 червня: «Підняти частини і привести в бойову готовність. Бути готовими виступати» [200]. Наступний наказ того ж дня (без номера та без вказівки точного часу): «Після закінчення терміну боєготовності частин у ніч на 23.6.41. підготуватися виступати. Орієнтовно район к-ха (кірха) Хейніюкі» [201]. Дивно, але цей наказ ще містив вказівку «вогнеприпаси на руки не видавати».

Але вже о 23:10 22 червня командир корпусу наказав «укомплектувати бойові машини належними боєприпасами. Стрільцям видати на руки».

До вечора 23 червня з'єднання 10 МК (21-я і 24-а танкові дивізії, 198-а моторизована дивізія) вийшли з пунктів передвоєнної дислокації і зосередилися на південних околицях Ленінграда. У ніч із 23 на 24 червня величезний, гуркітливий і неабияк димлячий «залізний потік» 10-го мехкорпусу (станом на 1 червня 1941 року в корпусі значилося 469 справних танків, 86 бронемашин, 34 гусеничних тягачі, 1090 автомашин, 450 мотоциклів) пройшов через Ленінград на північ, у бік Выборга [202]. Дивізії корпусу мали завдання вийти в район ст. Кямьяра, Хейніюкі, Муола, Талі (див. Карта № 6).

У штаб 1-го мехкорпусу перше за рахунком Бойове розпорядження (б/н) надійшло в 10:50 22 червня:

«Комвійськами наказав 3 тд і 163 мсд підготувати до виходу. Час виходу і маршрут буде надано додатково» [203]. О 14:15 22 червня командир корпусу генерал-майор М. Л. Чернявський віддав Бойове розпорядження № 1: *«Командирам 3 тд, 163 мсд, 5 МЦП (мотоциклетний полк). Підготувати частини до повної бойової готовності. Частині розосередити в укритих місцях своїх таборів і взяти всіх заходів охорони. Готовність виступати постійна...»* [204]. Нарешті, о 22:11 22 червня дивізії 1-го мехкорпусу отримали наказ негайно розпочати марш за маршрутом Псков—Луга—Красногвардійськ (Гатчина) і до ранку 24 червня зосере-

дитися в районі південних передмість Ленінграда (Пушкін, Пулково). Все це повністю відповідало всім відомим передвоєнним планам, відповідно до яких 1 МК, як головний резерв командування фронту, зосереджувався на південь від Ленінграда.

Однак уважне знайомство з оригіналами документів дає змогу побачити і щось нове. Так, бойовий наказ (б/н) на вихід 163-ої моторизованої дивізії, підписаний командиром 1 МК в 22:05 22 червня, надрукований на зворотному боці топографічної карти [205]. Можливо, в штабі корпусу не знайшлося на той момент чистого аркуша паперу, а відлік часу йшов вже на години і хвилини. Для першого дня війни, що почалася аж ніяк не за планами радянського командування, в цьому нічого дивного немає. Примітно інше: в штабі мехкорпусу, дислокованого в районі Пскова, «під рукою» опинилася не топографічна карта Псковської області, і не карта сусідньої Латвії, і навіть не карта ворожої Німеччини, а **топографічна карта... Фінляндії**. Цими картами 163 мд забезпечили в надлишку. На зворотному боці аркушів топографічної карти південної Фінляндії віддруковані наказ про паролі та відгуки на 24 червня [206], розпорядження командира дивізії про посилення розвідбату взводом танків БТ-5 від 24:00 24 червня [207], доповідна записка про обставини аварії бронемашини БА-20 від 26 червня...

Порушуючи хронологію викладу подій, одразу ж відзначимо, що на фронт війни з «білофінами» 163 мд так ніколи і не потрапила. 30 червня 1941 року через катастрофічну ситуацію, що склалася в смузї Північно-Західного фронту після форсування німцями Західної Двіни (Даугави), 1-й мехкорпус виключили зі складу Північного фронту і перекинули в новий (а фактично — старий, початковий) район Пскова, назустріч наступаючим частинам 4-ї танкової групи вермахту. Для війни з німецько-фашистськими загарбниками на своїй території довоєнні плани і довоєнні карти вже не годилися. Більше того, вони стали небезпечним «речовим доказом». Тому 29 червня начальник оперативного відділу штабу Північного фронту генерал-майор Тихомиров віддає таке розпорядження начальникові штабу 1-го мехкорпусу полковнику Лимаренку: *«Наявні в корпусі карти з собою не брати. Вислати одну машину 1,5 т за отриманням нових наборів карт»* [208].

Отримавши цю вказівку, полковник Лимаренко о 23:20 29 червня віддав такий наказ своїм підлеглим: *«Негайно в штаб корпусу командирам 3 тд і 163 мсд вислати по одній машині і по одному представнику для поїздки в штаб Північного фронту для отримання карт. Раніше отримані карти, всі без винятку (підкреслення моє — М. С.), підготувати до здачі*

і здати безпосередньо на склад карт у Ленінграді» [209]. Здати «всі без винятку» так і не вдалося. Уже після фактичного розгрому 163 мд 31 липня 1941 року перелік оперативних чергових по управлінню 163 мд зроблений знову на звороті карти Фінляндії [210].

Повернемося тепер у 23 червня 1941 року. Максимальна протяжність маршруту частин 1 МК на марші до Гатчині становила 200—250 км. Для гусеничних машин (танків, артилерійських тягачів) марш такої протяжності становить велику і важку задачу. Важку, але цілком вирішувану. Як вище вже було згадано, 56-й танковий корпус Манштейна пройшов 300 км від кордону до Даугавпілса (Двінська) за чотири дні. Приблизно такий же по протяжності рейд здійснив від кордону до Даугави і 41-й танковий корпус Рейнгардта. (Див. Карта № 8]. Причому німці не просто марширували, а (як все ще прийнято вважати) «долали запеклий опір частин Червоної Армії».

З'єднання 1 МК (3-а танкова і 163 моторизована дивізії), не зустрічаючи ні найменшої протидії з боку наземного або повітряного противника, вийшли в район Красногвардійська (Гатчини) за дві доби, але з величезними «втратами». Збір колісних і гусеничних машин, які відстали на марші, тривав ще кілька днів. Судячи з Оперативного зведення № 7 штабу 3 тд, навіть до 28 червня із 337 танків дивізії в справному стані в районі зосередження перебували лише 255 одиниць. Із 40 важких трьохбаштових танків Т-28 відстали на марші через «горіння фрикціонів» 17 машин [211]. Лише до 1:00 30 червня (Оперативне зведення № 11) число справних танків зросло до 278 [212].

Якщо у танків ще могли «згоріти фрикціони, то **втрати особового складу в ході маршу в глибокому тилу** не мають ніякого пояснення. Проте, за документами штабу 3 тд в дивізії на 28 червня значилося лише 7 359 бійців (начсклад — 665, молодший начсклад — 1147, рядових — 5547) [213]. Це дуже дивні цифри. За штатом у танковій дивізії мало бути 10 941 чоловік особового складу. Вже на 1 червня 1941 р. укомплектованість 1 МК особовим складом становила 87 % [214]. Після 1 червня частини і з'єднання західних округів поповнилися особовим складом в рамках так званих ВНЗ («великих навчальних зборів»), тобто прихованою мобілізацією. 23 червня мобілізація в Радянському Союзі стала відкритою і загальною, і війська Ленінградського округу (Північного фронту) поповнились мобілізованими резервістами до штатних норм.

Втрати особового складу в ході маршу в глибокому тилу не мають ніякого пояснення.

ність 1 МК особовим складом становила 87 % [214]. Після 1 червня частини і з'єднання західних округів поповнилися особовим складом в рамках так званих ВНЗ («великих навчальних зборів»), тобто прихованою мобілізацією. 23 червня мобілізація в Радянському Союзі стала відкритою і загальною, і війська Ленінградського округу (Північного фронту) поповнились мобілізованими резервістами до штатних норм.

Ніяких пояснень з приводу того, що чисельність особового складу 3 тд до 28 червня становила (ще? вже?) 67 % від штатних норм, у документах штабу дивізії знайти не вдалося. Проте певне уявлення про те, як відбувався марш частин 1-го мехкорпусу, можна отримати з наказу, підписаного командиром і начштабу корпусу після 25 червня (точна дата в документі не вказана):

«Зосередження з'єднань корпусу, здійснене з Пскова в район Красногвардійська, показало, що штаби з'єднань і частин не вміють організовувати, забезпечувати, регулювати марш і керувати ним. Командири частин і підрозділів не командують колонами, не організують їхнього бойового забезпечення, технічного замикання, евакуації і відновлення аварійної матеріальної частини. Рух колон відбувається неорганізовано і стихійно. Пунктів збору аварійних машин не призначають. Командний склад підрозділами на марші не керує. Командири машин шоферами не керують, машини рухаються і зупиняються як хочуть. Дисципліна маршу відсутня зовсім. Сигнальних прапорів на машинах немає. Колони некеровані, машини не мають своїх постійних місць в колонах...» [215].

Важко повірити, що мова в наказі йде про перший за номером і часом формування мехкорпус Червоної Армії, створений на базі 13-ї і 20-ї Червонопрапорної танкових бригад, «ветеранів» першої фінської війни. За укомплектованістю танками, бронемашинами, тягачами і автомобілями 1 МК входив до «п'ятірки» кращих мехкорпусів РСЧА. У вересні 1940 року корпус брав участь у великих навчаннях, під час яких танкові частини корпусу протягом 7 днів здійснювали марші, форсували річку Велика і потім успішно прорвалися в оперативну глибину оборони умовного «противника»...

Втім, незрівнянно значущішим був напрямок руху, а не його темп і організованість. Подальші події (коли буквально через кілька днів після зосередження в районі Гатчини частини 1 МК рушили назад, до Пскова і Острова) показали, що якби темп маршу був нульовим, то для користі справи це було б ще краще. Тоді ж, у перші дні війни, командування Північного фронту продовжувало із завзятістю заведеної «музичної шкатулки» виконувати пункт за пунктом передвоєнний оперативний план. Прорив німецьких танкових дивізій до Шауляя, Каунасу і Вільнюсу не чинив ніякого видимого впливу на рішення і дії радянського командування в Ленінграді. Та й важко сказати — чи знало командування Північного фронту про катастрофічний розвиток подій у смузі Північно-Західного фронту (Прибалтійського військового округу)?

З позицій сьогодення цього дня питання це звучить дико, проте — 24 червня, на третій день війни, штаб Північного фронту віддав Бойове розпорядження № 5. Пункт 3 цього документа сприймається сьогодні тільки як зразок «цвинтарного» гумору: «Досвід перших днів війни показав, що в боротьбі з німцями величезну роль грає ініціатива комскладу. Завдяки проявленій ініціативі вдалося зупинити наступ німецьких військ на західному і південно-західному фронтах, за винятком однієї ділянки, де німцям вдалося просунути до 20 км, завдяки величезній перевазі в силах» [223].

Повторимо ще раз — це не текст передовиці з районної багатотиражки. Це Бойове розпорядження штабу фронту. Документ із грифом «Надзвичайно секретно», яким командири армій, корпусів і дивізій мали керуватися в своїх практичних діях. Варто відзначити і те, що документ цей з'явився, ймовірно, в ході певної боротьби думок. Від руки (імовірно — заступником начштабу фронту, генерал-майором Тихомировим) внесено два красномовних виправлення. Після слів «вдалося зупинити» від руки вписано: «майже повсюдно».

Слова «за винятком однієї ділянки» закреслені і вписано: «на окремих ділянках». Але і з цієї правкою картина трагічних подій на західних кордонах була невпізнанно спотворена. Втішаючи (або обманюючи) себе і своїх підлеглих, командування Північного фронту **продовжувало відпрацьовувати пункт за пунктом вже безнадійно застарілий передвоєнний оперативний план.**

Не встигла ще 163-тя моторизована дивізія зосередитися в районі Гатчини, як зі штабу Північного фронту надійшло (о 14:30 24 червня) Бойове розпорядження № 5: «О 17:00 24.6. 41. дивізії виступити із займаного району і зосередитися в районі Сямі, Педрісе, Раквере. По прибуттю в зазначений район встановити спостереження за Фінською затокою по північному берегу Естонської РСР. Основне завдання — не допустити висадки морського й повітряного десанту на цій ділянці» [216]. Ще раніше, 24 червня (час в директиві не вказано) 191-а стрілецька дивізія, яка входить до складу резервів командування Північного фронту, отримала наказ «негайно виступити походом і зайняти для оборони ділянку південного узбережжя Фінської затоки від Нарви до порту Кунда» [217]. Передбачена в довоєнному Плані прикриття Ленінградського округу — і вже зовсім абсурдна в реальній ситуації — оборона естонського узбережжя від «морських десантів противника» продовжилась і далі.

О 5 годині ранку 26 червня Бойовим розпорядженням № 8 штабу ПФ бронепоезд № 60 відправили на ділянку Нарва—Таллінн [218]. 26 черв-

ня о 7:45 командир 1 МК отримав Бойове розпорядження № 8 штабу ПФ, відповідно до якого ставилося завдання «один танковий батальйон Т-26 відправити до Естонської РСР на станцію Тапа (між Раквере і Таллінном — М. С.) [219]. Наказ виконали і о 10:00 27 червня 3-й танковий батальйон 25-го танкового полку (163 мд) відправили залізницею на станцію Тапа [220].

Слід, щоправда, уточнити, що не всі ці накази про перекидання частин Північного фронту з пасивної ділянки (південні передмістя Ленінграда) на ще пасивнішу (північне узбережжя Естонії) виконали. Так, вже о 0:15 25 червня в 163-ю мотодивізію через делегата зв'язку від штабу ПФ майора Добровольського (на аркуші паперу розміром з коробку цигарок, написане від руки) надійшло нове розпорядження начальника штабу фронту: «Командиру 163 мсд. Командувач фронтом наказав призупинити рух. У районах зупинки частини замаскувати і забезпечити їхній поворот» (підкреслено в тексті — М. С.) [221]. Куди саме треба було повертати, ніхто ще не знав. 25 червня командир 163 мд віддав своїм підлеглим такий наказ: «Усім частинам терміново скласти накази-проекти на марш. Пункти маршруту не проставляти, оскільки їх вкажуть додатково... Все рухоме майно, боєприпаси і озброєння на ніч завантажувати на машини» [222].

У той час, як на південній ділянці гігантського по протяжності Північного фронту відбувалися ці гарячкові перелаштування, на заполярній Півночі, за тисячу кілометрів від Ленінграда, гуркотіли гарматні залпи справжньої війни. Правда, поки що гармати були зенітними, а війна йшла в повітрі і на морі, але не на землі.

Судячи з «Хроніки Великої Вітчизняної війни на Північному морському театрі» (багатотомний документальний опис бойових дій флоту, складений у 1945—1949 роках історичним відділом наркомату ВМФ), зенітна артилерія Головної бази Північного флоту (Полярний—Мурманськ) вперше обстріляла німецькі літаки-розвідники о 20:50 18 червня [224]. Того ж дня над Кандалакшею зафіксували проліт трьох невідомих літаків. 19 червня об 11:32 зенітні батареї відкрили вогонь по німецькому розвідувальному «Юнкерсу-88», який на великій висоті (7500 м) пройшов над Головною базою. Витратили 240 снарядів, на жаль, безрезультатно. 20 червня о 16:45 невідомий літак з'явився в небі над Північноморськом і був також безрезультатно обстріляний зенітною артилерією Північного флоту. Варто відзначити, що ніяких слідів горезвісного «Наказу Сталіна, який заборонив збивати німецькі літаки-розвідники» в документах і реальних подіях не спостерігається. По літаках-порушниках вели масова-

ний вогонь (всього у складі ППО Північного флоту було 17 чотирьохгарматних 76-мм зенітних батарей), а якщо й не збили, то аж ніяк не через зайву миролюбність...

22 червня о 10:35 ранку Військова Рада Північного флоту отримала наказ наркома ВМФ: *«Вислати підводні човни в район Вардьо включно до маяка Вайдагубський із завданням вести необмежену війну проти транспортів і бойових кораблів, не допускаючи їх в Варангер-фіорд»* [224] (див. Карта № 9). Таким чином, перед Північним флотом поставили завдання почати бойові дії в територіальних водах окупованої німцями Норвегії. Увечері, о 18:50 22 червня, надійшла нова Директива наркома ВМФ, № 7/27, в якій завдання формулювалися ще рішучіше:

«1. Продовжувати знищення авіації противника спільними з армією ударами і знищення транспортів у Варангер-фіорді підводними човнами.

2. При найменшій ознаці руху знищувати транспорти в Петсамо вогнем міноносців і батарей і спільними з армією ударами авіації. Міноносцям вести вогонь з Кутова.

3. Заборонити використання противником Айновських островів вогнем їхніх польових батарей» [225].

23 червня в Директивах з Москви були запроваджені деякі обмеження на дії флоту в норвезьких водах: *«Заступник Народного Комісара ВМФ адмірал Ісаков наказав ЗС ПФ свою авіацію далі Петсамо і Варде не вислати, а в Порсангер-фіорді і Тана-фіорді дозволив використовувати не більше двох підводних човнів, інші підводні човни мали замкнути вхід до Варангер-фіорду і прикривати підходи до Кольської затоки і гирла Білого моря»*. (див. Карта № 9).

Того ж дня (23 червня) була **ще раз підтверджена заборона на відкриття бойових дій проти Фінляндії**: *«Народний Комісар ВМФ дав директиву Військовій Раді Північного флоту за наказом Ставки Головного командування аж до особливого розпорядження проти Фінляндії ніяких бойових дій не вчиняти»* [224].

Судячи з мемуарів, цьому рішенню наркома ВМФ передувала гаряча дискусія:

«22 червня на нашому сухопутному кордоні з Фінляндією було порівняно спокійно. Однак німецька авіація вже у той день бомбила кораблі і аеродроми Північного флоту. Пізно увечері 22 червня я довго розмовляв по телефону з командувачем флоту контр-адміралом А. Г. Головком. «Дурне становище: нас бомблять, а ми вважаємо Фінляндію невоюючою стороною! — гарячкував Арсеній Григорович. «Але ж проти вас діє поки лише

німецька авіація, до того ж з норвезьких аеродромів», — пояснив я...» [192, с. 52].

Німецька авіація продовжувала вести посилену повітряну розвідку в районі Головної бази Північного флоту. «З 4—50 по 19—30 авіація противника робила одиночні і групові нальоти на головну базу Північного фронту і узбережжя Матковської і Кольської заток, п-ів Середній і Рибачий. При цьому були скинуті дві бомби в районі головної бази Полярне, дві — в Мурманську і одна — в районі Ура-Губи, деякі бомби були уповільненої дії. О 5:48 в протоці Перейма два літаки противника скинули на наш буксир дві бомби, що впали за його кормою...

Літаки противника обстрілювалися зенітним кулеметним вогнем і атаковувалися нашою винищувальною авіацією... Командувач Північним флотом вказав командирам частин, що протягом 22—23 червня кілька кораблів обстріляли свої літаки. Зокрема, СКА «МО»¹ обстріляли свій І-15, що переслідував літак противника, есмінці «Куйбишев» і «Урицький» обстріляли свій СБ², незважаючи на оповіщення. Командувач Північним флотом наказав діяти сміливо, рішуче, без нервозності...» [224].

Пристипили до активних бойових дій і ВПС Північного флоту. Так 23 червня дев'ять бомбардувальників СБ зі складу 72 САП (змішаний авіапункт) зробили бойовий виліт на розвідку і бомбардування аеродрому Хебуктен (поруч з норвезьким містом Кіркенес). Правда, аеродром вони через низьку хмарність не знайшли. Наступного дня бомбардувальники 72-го авіапункту аеродром Хебуктен знайшли: судячи із записів у журналі бойових дій Північного флоту на аеродромі після бомбового удару «спостерігалася пожежа», а за даними радіорозвідки флоту «о 18:53 радіостанція Кіркенес оповістила свої літаки про пошкодження аеродрому». При поверненні з завдання один СБ збив німецький винищувач. Це була перша втрата в небі Заполяр'я.

Того ж дня — 24 червня — ВПС здобули і першу перемогу: старший лейтенант Б. Сафонов (майбутній кращий ас заполярного неба) на винищувачі І-16 о 19:40 збив німецький «Юнкерс-88» зі складу бомбардувальної групи люфтваффе KG-30. Не виключено, що збитий і ще один літак противника: лейтенант Рогожин на І-16 в районі острова Кильдин атакував «Юнкерс», який потім зник у хмарах. Тоді ж на аеродромі Хебуктен після виконання бойового завдання розбився Ju-88 (бортовий номер 2342, за прийнятою в люфтваффе кількісною оцінкою — «пошкоджений

¹ Російське скорочення: «Сторожевой Катер» типу «Малый Охотник» — або «Морской Охотник» (прим. ред).

² Російське скорочення: «Скоростной Бомбардировщик» (прим. ред).

на 65 %»). Можливо, невдалу посадку спричинили пошкодження літака після бою з радянським винищувачем [224, 226].

У Оперативному зведенні № 06 штабу Північного фронту (не плутати з флотом) від 10:00 25 червня події третього дня війни в Заполяр'ї описані в такий спосіб: «У період з 12:30 24 червня противник зробив ряд нальотів на Мурманськ, Шангуй, Теріберка, м. Мішуков групами від одного до п'яти бомбардувальників. Втрат і руйнувань немає. Наша ЗА (зенітна артилерія) і авіація Північного флоту збили три літаки...» [248].

Завершуючи короткий огляд подій перших днів війни на Північному фронті, повернемося тепер до головної теми, до подій радянсько-фінляндського протистояння. Прямо кажучи, «подій» (якщо розуміти під цим словом активні бойові дії сторін) майже не було.

На сухопутному фронті їх не було зовсім. Уже в першій по рахунку Директиві Військової Ради Північного фронту містилася цілком конкретна вказівка: «Кордон з Фінляндією не переходити і не перелітати. Порушників знищувати на своїй території» [227]. З іншого боку, починаючи з 22 червня 1941 року слово «противник» (невід'ємно присутнє практично в кожному наказі, оперативному зведенні, донесенні і т. д.) або за замовчуванням стосується сусіда за радянсько-фінським кордоном, або ж прямо і ясно включає в себе і фінську армію. Наприклад, в Бойовому наказі № 01 штабу 23-ї Армії, підписаному о 16:30 23 червня 1941 року, читаємо:

«1. Противник (фінська і німецька армії) групуються на території Фінляндії до однієї піхотної дивізії на Петрозаводському і до семи піхотних дивізій на Виборзькому напрямку.

2. 23-тя Армія має завданням, обороняючи укріплення вздовж державного кордону, Кексгольмський і Виборзький укріпрайони, міцно утримувати їх і не допустити вторгнення ворогів на нашу територію» [228].

Ще дивніша фраза знаходиться в Журналі бойових дій 23-ї Армії. Теоретично, цей документ мав був вестися безпосередньо під час описуваних у ньому подій. Практично ж — і особливо в обстановці катастрофічного розгрому перших тижнів війни — записи в ЖБД часто робилися заднім числом або навіть людьми, які не були свідками і учасниками описуваних бойових дій. Так, наприклад, ЖБД Західного фронту з описом подій перших днів війни підписаний генерал-лейтенантом Маландіним, який перший тиждень війни провів в Москві, і лише після розгрому фронту і арешту вищого комскладу приступив до виконання обов'язків заступника начштабу фактично заново створеного Західного фронту [229]. Доля 23-ї Армії Північного фронту не була такою трагічною, а в черв-

ні 41-го штаб Армії діяв в обстановці лише «наближеній до бойової». Тому важко припустити, коли саме зробили запис, датований 23 червня, в якому говориться: **«Порушивши мирний договір, війною проти СРСР виступила також і Фінляндія»** [230]. Це дуже дивний запис. Навіть не вдаючись у дискусію про те, яка зі сторін «пішла війною» на іншу, порушивши при цьому мирний договір, можна однозначно стверджувати, що для 23 червня 1941 року ця фраза надто випереджала реальні події. Оперативні зведення штабу 23-ї Армії, 10-го і 1-го мехкорпусів з монотонною постійністю повідомляють про те, що «сутичок з наземним і повітряним противником не було, втрат немає». Повідомлення ж про те, що *«Рюті оголосив Фінляндію в стані війни з Радянським Союзом»*, полетіло зі штабу в штаб рано вранці 27 червня, тобто навіть із фактичним запізненням на один день. Перший запис про реальні бойові дії на фронті 23-ї Армії («протягом дня і ночі 29 червня противник групами від роти до батальйону намагався проникнути через держкордон») з'явилася ще через два дні [231].

Швидше за все, загадковий запис від 23 червня робився в ЖБД 23-ї Армії заднім числом, але і в цьому випадку він наочно вказує на загальний настрій командного складу Північного фронту: **Фінляндія беззастережно вважалася «противником», початок війни з яким є лише питання часу**. Зрозуміло, подібні «настрої» виникли не тільки (і не стільки) в Ленінграді, але й у Москві. І тут ми мусимо погодитися з професором В. М. Барішніковим у тому, що *«в СРСР безальтернативно віднесли Фінляндію до одного з головних учасників німецької коаліції у війні проти Радянського Союзу»*.

Один із небагатьох представників вищого військово-політичного керівництва СРСР, що зосередив у своїх мемуарах увагу на подіях початку 2-ї радянсько-фінської війни, колишній нарком ВМФ М. Г. Кузнецов неодноразово використовує такі фрази:

«...Попри мирний договір, укладений з Фінляндією в березні 1940 року, ми не тішили себе надією, що уряд Рюті буде добрим сусідом... Знаючи численні факти, ми не сумнівалися: якщо Фінляндія не вступила у війну проти нас одночасно з Німеччиною 22 червня, то тільки з тактичних міркувань...»

Практично ті ж думки і настрої висловив у своїх опублікованих у 1968 році спогадах колишній командувач Північного фронту

Колишній нарком ВМФ
М. Г. Кузнецов: «...Попри мирний договір, укладений з Фінляндією в березні 1940 року, ми не тішили себе надією, що уряд Рюті буде добрим сусідом... »

(Ленінградського ВО) М. М. Попов: «Важко було знайти причину того, що ні німці, ні фіни не почали одразу ж наступ одночасно з розгортанням бойових дій на західних кордонах нашої країни» [194, с. 42].

Примітно, що навіть Берлін змушений були зайняти не настільки «безальтернативну» позицію. Як відомо, Гітлер у своєму радіозверненні о 6 годині ранку 22 червня 1941 року, очевидно — цілком провокаційно заявив:

«...Співпрацюючи зі своїми фінськими товаришами, соратники переможців Нарвіка тримають береги Льодовитого океану. Німецькі дивізії під командуванням переможця Норвегії охороняють фінську землю разом із героями фінських битв за визволення, що діють під керівництвом свого маршала...» [121, с. 438].

Це декларація викликала обурення в Гельсінкі і здивовані запитання в Лондоні і Вашингтоні. **Тому Ріббентроп на зустрічі з іноземними журналістами змушений був фактично дезавувати заяву Гітлера.**

Ріббентроп на зустрічі з іноземними журналістами змушений був фактично дезавувати заяву Гітлера

ми журналістами змушений був фактично дезавувати заяву Гітлера.

У викладі безпосередньо маршала Маннергейма події розвивалися так:

«Оскільки Фінляндія не зобов'язувалася вступати у війну разом із німцями, і цю обставину ми неодноразово підкреслювали, у Гітлера не було ніякого права на таку односторонню заяву. Не можу втриматися від думки, що такий вчинок мав на меті поставити Фінляндію перед докнаним фактом, що змусило б росіян на напад, але, з іншого боку, я впевнений, що росіяни в будь-якому випадку навряд чи б відмовилися від нападу на Фінляндію...

...Аби роз'яснити позицію Фінляндії, міністерство закордонних справ того ж дня розіслало нашим закордонним представникам, в тому числі тим, які працювали в Москві і Берліні, циркулярну телеграму, де вказало, що Фінляндія бажає залишитися на позиції нейтралітету, але буде захищатися, якщо на неї нападе Радянський Союз. Цю заяву повторили через два дні ще раз у призначеному для посольств інформаційному бюлетені. Нашу заяву взяли до уваги і в Німеччині, судячи із зауваження, яке прозвучало на прес-конференції на Вільгельмштрассе¹, в якому було сказано, що **нашу позицію не зрозуміли і що Фінляндію належить надалі вважати нейтральною країною. Міністр закордонних справ**

¹ Рейхсканцелярія розташовувалася у Берліні, на вулиці Вільгельмштрассе, 77 (Прим. ред).

Великої Британії, виступаючи в парламенті, заявив, що «Британська імперія вважає Фінляндію нейтральною (підкреслення моє — М. С.) і що, наскільки відомо, у відносинах Фінляндії і Радянського Союзу не сталося ніяких змін...» [22, с. 374].

Хай там як, але підійшовши до останньої хиткої межі між миром і війською обидві сторони — і Фінляндія, і Радянський Союз — поки ще її не переступили. **Можливостей для запобігання збройного конфлікту залишалось все менше, але вони ще були. Найголовніше — аж до 25 червня жертв ще не було.** За щасливим збігом обставин кров не пролилася навіть в тих випадках, коли теоретично це було вже можливо.

Підійшовши до останньої хиткої межі між миром і війською обидві сторони — і Фінляндія, і Радянський Союз — поки ще її не переступили.

Першою безсумнівно бойовою операцією фінського флоту стала висадка військ на Аландських островах. Ці острови, що перекривають вхід у Ботнічну затоку (тобто в територіальні води Швеції та Фінляндії), належали Фінляндії, але в силу численних міжнародних договорів мали статус демілітаризованої зони. Для контролю за дотриманням цього режиму на островах перебувало радянське консульство. Ідея захоплення Аландів в перші дні війни і прориву БФ у Ботнічну затоку незмінно було присутня в оперативних планах радянського командування щонайменше з весни 1939 року. Незалежно від того, що знала і чого не знала фінська розвідка про плани радянського керівництва, стратегічне значення Аландських островів, що «ланцюгом» перекривають вхід у Ботнічну затоку, було очевидним для будь-якого військового фахівця.

У ніч з 21-го на 22-ге червня з материка на архіпелаг на 23 кораблях перекинули 5000 фінських військовослужбовців із бойовою технікою, яка включала серед іншого 69 гармат. Попри те, що поява фінських військ на островах (безперечно — порушення міжнародних договорів) не створювала прямої загрози для Радянського Союзу (**точніше кажучи — створювала лише додаткові перешкоди для можливого вторгнення радянського флоту в територіальні води Фінляндії і Швеції**), реакція послідувала миттєво. Вже о 6-ій годині ранку 22 червня (тобто тоді, коли в далекій Москві ще тільки почалася!!! нарада в кабінеті Сталіна) літаки ВПС ЧБФ завдали бомбових ударів по фінським кораблям і укріпленням на острові Корпо (30 км на захід від Турку). Однак, наскільки можна судити за наявними джерелами, втрат кораблів і жертв серед особового складу не було. Персонал радянського консульства (31 чоловік) приму-

сово, але також без жертв, вивезли на материк на фінському кораблі, який потім повернувся у Фінляндію [26, с. 281].

До 25 червня не спричинили втрат і жертв і встановлені фінськими підводними човнами мінні загородження у Фінській затоці. **Перші мінні постановки були зроблені в ніч з 21-го на 22-ге червня.** Потім вони були продовжені 23-го і 24-го червня (повідомлення про нібито мінні постановки 17-го або навіть 14-го червня є вигадкою). Мінні загородження виставили в західній частині головних судноплавних фарватерів Фінської затоки, в районі острова Гогланд (Суурсаарі), маяків Родшер і Вайндло.

У роботі М. Йокіпіі, правда, міститься твердження про те, що мінні загородження були виставлені і в «затоці Кунда» біля узбережжя Естонії. Кунда — це маленьке селище (5 тис. мешканців на початку 90-х років) у місці впадання однойменної річечки у води Фінської затоки. Відповідно, там здавна була рибальська пристань (а в нові часи з'явився цементний завод). що і навіщо було там мінувати, причому в першочерговому порядку — не ясно. Примітно, що ні в мемуарах наркома ВМФ Кузнецова, ні в мемуарах колишнього командувача ЧБФ (а пізніше — доктора історичних наук) адмірала Трібуца **про фінські мінні загородження в бухті Кунда нічого не сказано.** Тож не дивно, що багато сучасних російських компіляторів визнали за необхідне «посилити й виправити» в цьому питанні багатостраждальну книгу М. Йокіпіі і замінили в своїх вигадках «затоку Кунда» на Нарвську затоку або Копорську губу. Найбезсовісніші пішли ще далі на схід і без жодних сентиментів «замінували» Кронштадт...

Червонопрапорний Балтфлот почав установку мінних загороджень у районі острова Гогланд **на кілька днів пізніше.** Перше ж повідомлення про появу мінних загороджень у центральній частині Фінської затоки надійшло вранці 24 червня. «Тральщики, що конвоювали транспорт «Казахстан», виявили за вісім миль на південний захід від маяка Вайндло шість плаваючих мін... Всі шість мін перебувають в районі, де, згідно з офіційними даними, отриманими в 1944 році від фінського командування, їхній підводний човен поставив загородження. Чи то фіни здійснювали якісь типові помилки при підготовці своїх мін, або ж останні мали якісь технічні дефекти, але багато які з них або спливали при постановці, або зривалися з якоря трохи пізніше...

...4 липня мінний загороджувач «Урал» і есмінець «Калінін» поставили в проході між островами Вайндло і Родшер мінне загородження 14-А. В охороні перебували сторожовий корабель «Пурга» і два катери МО (мор-

ської охорони)... За кілька хвилин до закінчення мінної постановки, коли загін підходив до району невідомого в той час фінського загородження I-78, попереду, ліворуч і праворуч від курсу виявили п'ять мін противника... Виявлені міни розстріляли катери МО, що супроводжували загін...» [106, с. 60—61].

Першою втратою став радянський сторожовий катер № 143, що підірвався на встановленій фінськими підводними човнами міні в районі маяка Вайндло. Але це сталося в ніч на 3 липня, тобто через тиждень після офіційного оголошення війни.

Повертаючись до подій 22—24 червня 1941 року, слід, звичайно, визнати, що повністю заперечувати будь-які можливі втрати на лінії зіткнення двох армій (наприклад, під час дій груп військової розвідки на суміжній території, а такі дії — принаймні з боку Червоної Армії — відомі) годі й говорити. І тим не менше — **можливість вибору між «поганим миром» і повномасштабним збройним конфліктом ще зберігалася.**

До подій 22—24 червня 1941 року
можливість вибору між «поганим
миром» і повномасштабним збройним
конфліктом ще зберігалася.

Розділ 3.3.

Постановка питання

Наша розповідь підійшла до свого головного пункту — до подій 25 червня 1941 року. Почалися вони напередодні — 24 червня 1941 року, коли за підписом наркома оборони СРСР маршала Тимошенка вийшла Директива Ставки Головного Командування. Вперше її опублікували лише в 1996 році. Ось її повний текст:

«24 червня 1941 р.

1. Із достовірних джерел встановлено, що німецькі війська зосереджуються на території Фінляндії, маючи на меті завдати удар на Ленінград і захопити район Мурманська і Кандалакшу. До теперішнього часу зосереджено до чотирьох піхотних дивізій в районі Ровінемі, Кеміярві і група невстановленої чисельності в районах Котка і на північ від півострова Ханко.

Німецька авіація також систематично прибуває на територію Фінляндії, звідки робить нальоти на нашу територію. За наявними даними, німецьке командування має намір найближчим часом нанести удар авіацією по Ленінграду. Ця обставина набуває вирішального значення.

2. З метою попередження та зриву авіаційного удару на Ленінград, наміченого німецьким командуванням в Фінляндії,

НАКАЗУЮ:

Військовій раді Північного фронту з 25.06.1941 року — почати бойові дії нашої авіації і безперервними нальотами вдень і вночі розгромити авіацію противника і ліквідувати аеродроми в районі південного узбережжя Фінляндії, маючи на увазі пункти Турку, Мальме, Порвоо, Котка, Холлола, Тампере, в районах прикордонних з Карельським перешийком і в районі Кеміярві, Рованіємі (північна Фінляндія — *М. С.*).

Операцію провести спільно з ВПС Північного і Балтійського флотів, про що дати відповідні вказівки командуванню флотів.

Одночасно привести в повну бойову готовність протиповітряну оборону Ленінграда, забезпечивши надійне прикриття міста від нальотів німецької авіації достатньою кількістю винищувачів.

Копії відданих розпоряджень донести мені до 24—00 24.06.1941 року. Від Ставки Головного Командування Народний Комісар оборони С. К. Тимошенко» [237].

25 і 26 червня про прийняті рішення повідомило Радінформбюро. В опублікованому 25 червня (тобто в день початку масованих авіаударів) Повідомленні Радінформбюро за 24 червня було сказано:

«Фінляндія надала свою територію в розпорядження німецьких військ і німецької авіації. Ось уже 10 днів відбувається зосередження німецьких військ і німецької авіації в районах, прилеглих до кордонів СРСР. 23 червня шість німецьких літаків, що вилетіли з фінської території, намагалися бомбардувати район Кронштадта. Літаки відігнані. Один літак збитий і чотири німецьких офіцери взяті в полон. 24 червня чотири німецьких літаки намагалися бомбардувати район Кандалакші, а в районі Куоляярві намагалися перейти кордон деякі частини німецьких військ. Літаки відігнані. Частини німецьких військ відбиті. Є полонені німецькі солдати».

У зведенні Радінформбюро за 25 червня (опублікованому 26 червня) згадали і про бойові дії радянської авіації проти Фінляндії: Наша авіація завдала ряд нищівних ударів по аеродромах німців у Фінляндії, а також бомбардувала Мемель (Клайпеда), кораблі супротивника на північ від Лібави і нафтомістечко порту Констанца». Як бачимо, спеціально підкреслювати цю подію не стали: її згадали в складному реченні, поряд з іншими бомбардуваннями, і дещо недорікувато (на території Фінляндії могли бути німецькі літаки, могли бути німецькі авіачастини, але не «аеродроми німців»).

Спеціально підкреслювати цю подію не стали: її згадали в складному реченні, поряд з іншими бомбардуваннями, і дещо недорікувато (на території Фінляндії могли бути німецькі літаки, могли бути німецькі авіачастини, але не «аеродроми німців»).

Про розрив дипломатичних відносин, відкликання послів, розірвання Московського мирного договору, нарешті, про оголошення Радянським Союзом війни Фінляндії Радінформбюро не повідомляло — і це була чистісінька правда. **Радянський Союз не розривав, не відкликав, не розривав і не оголошував** — ні до початку авіанальотів, ні після них. У цьому сенсі ситуація різуче відрізнялася від того, як в кінці листопада 1939 року була розпочата «зимова війна». Варто зауважити, що і фашистська Німеччина розпочала війну проти СРСР по-іншому: вже через годину після перших гарматних залпів на кордоні посол Німеччини в Москві вручив Молотову офіційну заяву німецького уряду, а о 6 годи-

ні ранку (за берлінським часом) з радіозверненням про початок війни з Радянським Союзом виступив сам Гітлер.

Фінляндія оголосила про те, що перебуває в стані війни з Радянським Союзом, наступного дня, 26 червня 1941 року. І про це Радінформбюро нічого не повідомило! Ні 26 червня, ні в будь-який інший день. Що ще більш дивно, оскільки, приміром, про оголошення війни Угорщиною Радінформбюро сумлінно повідомило 28 червня.

Двома згаданими вище повідомленнями Радінформбюро (за 24 і 25 червня) і обмежується той «масив інформації», який був повідомлений радянському народові про обставини початку 2-ї радянсько-фінської війни.

Значно детальніше ці події були описані в 60—70 роках, в мемуарній та історичній літературі. Наведемо кілька типових текстів.

Спогади колишнього командувача Північного фронту М. М. Попова (книга видана у 1968 році, але замітки М. М. Попова написані в березні 1964 року):

«У відповідь на спроби фінської авіації 23 і 24 червня бомбити Ленінград, Кронштадт і міста КФ РСР (тут і далі підкреслено мною — М. С.) нарком наказав підготувати і 25 червня провести об'єднаними силами бомбардувальної фронту, Північного і Балтійського флотів одночасний удар по аеродромах базування німецької і фінської авіації на території Фінляндії... Близько 20 аеродромів зазнали потужних ударів, в ході яких було знищено або пошкоджено багато літаків противника...»

«Ордена Леніна Ленінградський військовий округ. Історичний нарис» («Лениздат», 1968 р.).

«23 і 24 червня німецькі літаки, що базуються у Фінляндії, намагалися скоїти напади на Ленінград, Кронштадт і міста в Карелії. Аби завадити їхнім подальшим нападам радянська авіація на світанку 25 червня завдала потужних ударів по 18 аеродромах противника і знищила на землі 30 ворожих літаків. Крім того, в повітряних боях було збито 11 літаків. Удари по ворожих аеродромах тривали і в наступні дні...»

Мемуари Головного маршала авіації (перед війною — командувача ВПС Ленінградського округу) О. О. Новікова «В небі Ленінграда» («Наука», 1970 р.):

«Перші три дні ми вели боротьбу лише з поодинокими і невеликими групами літаків супротивника, який намагався розвідати повітряні підступи до міста... **Радянські льотчики не допустили в червні бомбардувань Ленінграда, Кронштадта, Выборга і міст Карелії.** Але, віддаючи належне нашим пілотам, ми розуміли, що неуспіх противника значною

мірою обумовлений малою активністю його авіації, головні ударні сили якої тут ще не вступили в бій... Потрібно було **вживати термінових заходів, щоб позбавити Ленінград від долі міст, які зазнали лютого бомбардування в перші ж години війни**. Такими заходами могли бути наші активні дії в повітрі.

Рано вранці 25 червня я був на вузлі зв'язку, що розміщувався в напівпідвальному приміщенні будівлі штабу округу. Останні приготування, уточнення даних, короткі переговори з командирами авіаз'єднань, і на аеродромах заревли мотори. Повітряна армада із 263 бомбардувальників і 224 винищувачів і штурмовиків кинулася на 18 найважливіших аеродромів противника.

Наліт тривав кілька годин. Одна група змінювала іншу. Деякі об'єкти піддавалися 3—4 ударам. У результаті першого дня **ворог втратив 41 бойову машину**. Успіх був очевидним, і операція тривала. За шість днів ударів зазнали **39 аеродромів противника**. У повітряних боях і на землі **ворог втратив 130 літаків і був змушений відвести свою авіацію на далекі тилові бази** — за межі радіусу дії наших винищувачів. Перебазування це, природно, обмежило маневр ворожих бомбардувальників... Ця перша в історії радянської авіації багатоденна операція переконала нас, що масовані удари по віддалених аеродромах — надійний засіб боротьби з ворожою авіацією...»

Генерал-майор авіації, професор М. М. Кожевников, «Командування і штаб ВПС Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні» (М., «Наука», 1977 р.):

«На окремих напрямках, де була сприятлива обстановка, радянські льотчики, ведучи активні повітряні бої, одночасно наносили потужні удари по ворожих аеродромах. Така ситуація склалася в перші дні війни на північній ділянці радянсько-німецького фронту, де німецько-фашистські війська перейшли в наступ тільки 29 червня 1941 року. З метою ослаблення авіаційного угруповання ворога на даному напрямку і щоб зірвати підготовлений наліт на Ленінград, Ставка наказала підготувати і провести масовані удари по аеродромах Фінляндії та Північної Норвегії, де базувалися авіачастини 5-го повітряного флоту Німеччини і фінська авіація. Командування ВПС Північного фронту розробило і 24 червня затвердило Військовою радою Північного фронту план знищення ворожих літаків на аеродромах на північно-західному напрямку. До участі в операції загалом залучалося 540 літаків.

Рано вранці 25 червня 236 бомбардувальників і 224 винищувачів завдали перший масований удар по 19 аеродромах. Ворог, не чекаючи тако-

го удару, був фактично захоплений зненацька і не зумів організувати протидію. У підсумку радянські льотчики успішно провели бомбометання по стоянках літаків, складах пального і боєприпасів. На аеродромах знищили 41 ворожий літак. Наша авіація втрат не мала. У наступні п'ять днів по цим же і нововиявленим повітряною розвідкою аеродромам нанесли ще кілька ефективних ударів. За даними повітряного фотоконтролю, радянські льотчики, атакувавши загалом 39 аеродромів, здійснили близько 1000 літако-вильотів, знищили і вивели з ладу 130 літаків противника. Командування німецько-фашистських військ у Фінляндії та Північній Норвегії було змушене відтягнути свою авіацію на далекі тиллові аеродроми і відмовитися на найближчий час від нальоту на Ленінград...»

Загальна лінія викладу була задана, і до середини 90-х років вона майже не зазнала помітних змін.

Можна навести ще кілька текстів, але всі вони будуть схожими, як матрешки. Загальна лінія викладу була задана, і до середини 90-х років вона майже не зазнала

помітних змін. Спробуємо сформулювати цю «лінію» офіційної радянської історичної пропаганди якомога точніше і конкретніше.

1. Політична складова події (фактичний початок повномасштабної неоголошеної війни) повністю обійдена мовчанням. Цієї події для радянських істориків просто не існує. Обговорюється лише одна з великих операцій радянських ВПС. і не більше того.

2. Головним (або навіть єдиним!) об'єктом, по якому наносився удар, оголошуються аеродроми базування «авіації противника».

3. Результат операції — гідний вшанування. «Успіх був очевидним», противник зазнав величезних втрат [130 літаків — це дві третини всієї фінської авіації], деякі вцілілі авіачастини змушені були перебазуватися вглиб території. Наша авіація «втрат не мала» (за версією Кожевнікова), або, можливо, мала якісь втрати, але вони не заслуговують на згадку.

4. У рамках загальної установки на повне ігнорування зовнішньополітичної складової подій 25 червня про те, що одним із наслідків «операції» був вступ Фінляндії у війну проти СРСР, не згадується зовсім.

Ось короткий конспект того, у чому протягом півстоліття радянські історики і мемуаристи були єдиними. Помітні відмінності, однак, зустрічаються в **оцінці потенційно можливих і тих, що відбулися, дій противника**, а також — що для радянської історіографії зовсім вже не типово — у формулюванні мети і завдань, для вирішення яких і проводилася

така в цілому успішна операція. У цих моментах спостерігається **занадто багато думок**.

Повідомлення Радінформбюро («23 червня шість німецьких літаків, що вилетіли з фінської території, намагалися бомбардувати район Кронштадта. Літаки відігнані. Один літак збитий, і чотири німецьких офіцери взяті в полон») гранично конкретно (вказано місце, час, кількість літаків) і — як буде показано надалі — дуже схоже на правду.

Колишній командувач Північного фронту в своїх спогадах говорить про «спроби фінської авіації» бомбити «Ленінград, Кронштадт і міста Карелії». Судячи з усього, такі «спроби» були занадто боязкими, оскільки за 13 сторінок до процитованої вище фрази М. М. Попов пише, що «Ленінград та інші об'єкти на території округу бомбардуванням не піддавалися» [194. с. 32].

Офіційна (зразка 1968 р.) історія Ленінградського військового округу говорить вже про «**німецькі літаки**», які, виявляється, «намагалися вчинити нальоти». Як це? Злетіли, полетіли, а на півдорозі передумали і повернулися? Якщо літаки перетнули держкордон і хоча б наблизилися до Ленінграда або якихось неназваних «міст Карелії», то наліт, виходить, уже відбувся. Він міг бути успішним (для нападників) чи ні, але в будь-якому випадку відбувся саме «наліт», а не «спроба нальоту».

Офіційна історія Ленінградського військового округу говорить вже про «німецькі літаки», які, виявляється, «намагалися вчинити нальоти».

Маршал Новіков майже «прямим текстом» повідомляє про те, що ніяких нальотів «на Ленінград і міста Карелії» не було зовсім («ми вели боротьбу лише з поодинокими і невеликими групами літаків противника, який намагався розвідати повітряні підступи до міста»). Надзвичайно важливо відзначити, що жодним словом не згадує Новіков і про нібито базовані на фінських аеродромах **німецькі** авіачастини.

Професор Кожевніков ні про які нальоти на Ленінград не згадує взагалі, обмежуючись лише загальним формулюванням: «Склалася сприятлива обстановка...»

Метою операції у викладі Попова є помста: «У відповідь на спроби фінської авіації бомбардувати Ленінград...». А от Новіков стверджує, що лише «термінові заходи» могли «убезпечити Ленінград від долі міст, які зазнали лютого бомбардування». Кожевніков, не мудруючи лукаво, повертається до початкового формулювання Директиви Ставки ГК («з метою зриву підготовки нальоту на Ленінград»).

Ще однією — навряд чи помітною для «широких читацьких мас», але зрозумілою для фахівців — відмінністю монографії Кожевнікова від інших описів 25 червня 1941 року є:

— поява конкретної назви з'єднання німецької авіації («5-й Повітряний флот»);

— поява сполучника «і» («масованих ударів по аеродромах Фінляндії і Північної Норвегії..., авіачастин 5-го Повітряного флоту Німеччини і фінської авіації...»).

Аж до кінця радянської епохи монографія Кожевнікова по суті визначала той максимально допустимий рівень розкриття теми 25 червня 1941 року, який був можливий для «партійних істориків», що бажають зберегти залишки самоповаги і наукової сумлінності.

Для того, щоб вивести обговорення на рівень конструктивної дискусії, слід, на наш погляд, почати з найголовнішого. Найголовнішим є **максимально точно визначення суті обговорюваних питань**. Тільки чітке формулювання питань дозволить зробити крок до отримання настільки ж ясних і конкретних відповідей.

З огляду на глибoku і багаторічну «засміченість» проблеми ідеологічним «сміттям», доведеться так само прямо і чітко визначити і коло питань, які обговорюватися НЕ будуть. Отже:

1. Питання про ставлення Фінляндії (уряду, військового командування, партій, парламенту, народу) до **Радянського Союзу обговорюватися не буде**. Чому? Тому, що це дуже просте питання. Не треба гадати — і не треба роками ритися в архівному поросі — для того, щоб знайти заздалегідь відому відповідь. Фінляндія ненавиділа Сталіна і сталінську імперію. Нічого іншого не можна було й очікувати після агресії 1939 року, після загибелі десятків тисяч людей у крижаному пеклі «зимової війни», після ста тисяч фугасних і запалювальних бомб, що впали на незахищені фінські міста, після вигнання з рідних домівок 400 тисяч мирних мешканців. Мазохізм, як важкий психічний розлад, зустрічається в окремих нещасних людей, але випадки масового, «загальнонародного» мазохістського божевілля історії не відомі. У будь-якому разі — Фінляндія цією недугою не страждала.

2. Питання формально-юридичні (чи була Фінляндія вранці 25 червня 1941 року нейтральною країною? Чи можна вважати її співпрацю з гітлерівською Німеччиною військовим союзом?) **обговорюватися також не будуть**. Чому? З двох причин.

По-перше, тому, що ніхто не може досягнути неосяжне, і обговорення юридичних проблем виходить за межі даного дослідження. Автор цієї

книги не вважає себе досить компетентним для обговорення таких складних питань. Більше того, навряд чи знайдуться два фахівці з міжнародного права, які зможуть дійти єдиної оцінки тієї ситуації. Принаймні, у зовнішньополітичних відомствах США і Великобританії до єдиної думки так і не прийшли. США відмовилися оголосити Фінляндії війну, тому в столиці воюючої проти СРСР Фінляндії працювало дипломатичне представництво головного військового союзника СРСР. Велика Британія — під сильним тиском Сталіна — погодилася визнати Фінляндію союзником Німеччини і оголосити їй війну. Але і це сталося лише 6 грудня 1941 року, тобто після того, як основні події 2-ї радянсько-фінської війни вже завершилися.

Звичайно, складні питання можна зробити дуже простими, якщо розглядати їх з точки зору відомої «логіки кишенькового злодія», на думку якого все почалося і закінчилося тим, що в переповненому автобусі його схопили за руки і розбили обличчя. Згадувати про те, де ДО цього були його руки і скільки чужих гаманців з чужих кишень вони витягли, кишеньковий злодій, природно, не любить... Нейтральний статус Фінляндії опинився під дуже великим сумнівом вже фактом розміщення на її території військової бази іноземної держави (радянська ВМБ в Ханко). Ця обставина була значно посилена фактом фактично безконтрольного транзиту військового спорядження і військових підрозділів по залізницях Фінляндії з Выборга в Ханко.

Нейтральний статус Фінляндії опинився під дуже великим сумнівом вже фактом розміщення на її території військової бази іноземної держави (радянська ВМБ в Ханко).

Нарешті, саме поняття «нейтралітет» може застосовуватись, мабуть, лише до держав, які мають суверенітет. Викликає певні сумніви застосування терміну «суверенітет» до країни, уряд якої мовчки вислуховує (і навіть приймає до виконання!) вказівки сусіда про кандидатури нового президента, або вступає в переговори про примусову передачу своїх природних багатств (нікель Петсамо) в концесію все тому ж могутньому і безцеремонному сусідові...

По-друге, обговорення юридичної казуїстики нітрохи не наближає нас до відповіді на ті питання, які винесені в назву цієї книги і є її головною темою. **Йдеться зовсім не про те, чи мав Радянський Союз формальні підстави для нанесення бомбового удару по Фінляндію, чи ні.** Ця книга написана для того, щоб розібратися в іншому питанні: **чи сприяло рішення, прийняте 24 червня і реалізоване 25 черв-**

ня, забезпеченню безпеки СРСР в цілому і його «другої столиці» — зокрема?

Стосовно до конкретно-історичних умов червня 1941 року це питання трансформується в інше: **чи сприяли ці дії успішному веденню війни**

Стосовно до конкретно-історичних умов червня 1941 року це питання трансформується в інше: чи сприяли ці дії успішному веденню війни проти головного противника — гітлерівської Німеччини?

проти головного противника — гітлерівської Німеччини?

На примітивно-побутовому рівні цю просту логіку можна проілюструвати таким прикладом: закон не забороняє (а тому кожен громадянин має право) піти в ліс

і лягти спати голим на снігу взимку. Але абсолютна більшість нормальних тверезих людей не поспішають скористатися цим правом. Чому? Тому, що це шкідливо для здоров'я (в певних випадках — смертельно), хоча і законно з формально-юридичної точки зору.

Тепер перейдемо від карикатурних метафор до прямих історичних аналогій.

Болгарія була союзником гітлерівської Німеччини. Це є факт, підтверджений офіційним приєднанням Болгарії до «Троїстого пакту», введенням на її територію німецької армії і фактичною участю болгарської армії в спільних із вермахтом бойових діях на території Югославії. Проте, Радянський Союз не почав влітку 1941 року бойових дій проти Болгарії. Хоча можливості Чорноморського флоту і його авіації цілком це дозволяли.

Японія була найважливішим союзником гітлерівської Німеччини. Саме ці країни і створили горезвісну «вісь Берлін—Рим—Токіо». Більше того, Японія кілька років поспіль проводила вкрай ворожу щодо СРСР політику. Настільки «ворожу», що наші країни двічі стояли на межі повномасштабної війни. Проте, ні в червні, ні в липні 41-го Радянський Союз війну Японії не оголошував, неоголошених бойових дій на землі, в небі і на морі не починав. Навпаки, було докладено чималих зусиль для того, щоб війна на Далекому Сході і не почалася.

Італія була найстарішим союзником гітлерівської Німеччини. Більш того, **Італія офіційно оголосила війну** Радянському Союзу. Зроблено це було опівдні 22 червня 1941 року. Італійці оголосили б війну і раніше, але до полудня знайти радянського посла в Римі тов. Горелкіна не вдалося (він того недільного ранку ніжився на пляжі).

А від Венеції до Львова всього 1000 км по прямій. Теоретично, радянські дальні бомбардувальники (ДБ-3ф, Ер-2, ТБ-7) мали дальність

польоту в три і більше тисяч км. Абстрактно розмірковуючи, вся промислово розвинута північ Італії (Мілан, Турин, Генуя, Флоренція) знаходились в зоні досяжності радянської бомбардувальної авіації. Але безглузда ідея почати влітку 41-го бойові дії проти Італії, яка оголосила війну Радянському Союзу, навіть не обговорювалася, і вже тим більше — не реалізовувалася на практиці. Хоча з формально-юридичної точки зору подібний божевільний крок був би повністю бездоганним...

Покінчивши з перерахуванням того, що обговорюватиметься в цій книзі не буде, сформулюємо тепер **сім основних питань**:

1. Які сили (частини, з'єднання, літаки) німецької і фінської бомбардувальної авіації базувалися на аеродромах Фінляндії?

2. Які бойові дії проти Радянського Союзу це авіаційне угруповання здійснило протягом 22—24 червня 1941 року? Які дії планувалися командуванням противника на найближчі дні і тижні?

3. Який був реальний масштаб загрози, створюваної угрупованням авіації противника в Фінляндії порівняно як з іншими загрозами, навислими над Ленінградом, так і з можливостями ППО Ленінграда, винищувальної авіації Північного фронту і Червонопрапорного Балтфлоту?

4. що знало радянське командування, радянська розвідка про дислокацію авіачастин противника у Фінляндії, про його дії та плани?

5. що послужило реальною причиною прийняття 24 червня 1941 року рішення про нанесення авіаційного удару по Фінляндії, які були реальні цілі і завдання цієї операції?

6. Яким був безпосередній результат авіаудару радянських ВПС по Фінляндії (втрати сторін, зміна планів сторін).

7. Як авіаудар 25 червня позначився на загальному ході війни Радянського Союзу проти Німеччини і її союзників?

Питання № № 1, 2, 3 і 6 досить прості. І факт півстолітньої відсутності у вітчизняній історіографії виразних і загально визнаних відповідей на такі прості питання є ганьбою. Питання № 7 значно складніше, однозначну відповідь навряд чи буде знайдено, але дискусія по цій проблеми можлива і бажана. Що ж стосується питань № № 4 і 5, то вони не можуть вирішені в межах наявної на цей момент джерельної бази, але, щонайменше, спроба їхнього обговорення також має право на існування.

Розділ 3.4.

Склад і базування ВПС сторін

Ми не відкриємо страшної військової таємниці, якщо нагадаємо, що бойові літаки не літають зграями, як вільні птахи, а ведуть бойові дії у складі відповідних підрозділів, частин і з'єднань. Частини і з'єднання мають свої номери, штаби і бойові прапори. А також цілком конкретні місця дислокації (базування). Все це піддається конкретному обліку та опису, які описи — стосовно німецької і фінської авіації — давно вже зроблені зусиллями двох поколінь професійних істориків. Від нас вимагається лише сумлінна робота на рівні скромного студентського реферату. Перш, ніж запропонувати читачеві такий надкороткий «реферат», складений на підставі [26, 52, 53, 65, 88, 145, 226, 239, 240, 241, 243, 311], визначимося з використовуваними термінами і визначеннями. Це необхідно, враховуючи, що німецькі, фінські і радянських ВПС мали різну структуру і чисельність основних тактичних одиниць (про зручність майбутніх істориків військові керівники, на жаль, не подбали).

Почнемо з німецької авіації, тому що саме її присутність на фінській території стала, як прийнято вважати, головною причиною подій 25 червня 1941 року.

Основною тактичною одиницею люфтваффе була авіаційна **група**. У складі авіагрупи люфтваффе було три **ескадрильї** («штаффелі») по 12 екіпажів у кожному. Ескадрилья, відповідно, ділилася на три ланки по 4 екіпажі в кожній. Всього в повністю укомплектованій за штатним розкладом авіагрупі люфтваффе мало б бути (з урахуванням штабної ланки) 40 екіпажів. Кілька груп (зазвичай три) входили до складу тактичного з'єднання, яке в російськомовній літературі прийнято називати **ескадрою** («гешвадер» німецькою). Кілька ескадр люфтваффе склали **авіаційний корпус**. Вищою організаційною структурою люфтваффе був **Повітряний флот**, в складі якого, як правило, було два авіакорпуси, тобто від 5 до 12 ескадр, всього близько 500—1000 екіпажів.

Позначалися ескадри наступним чином: JG (винищувальна), KG (бомбардувальна), StG (штурмова). Ескадри, озброєні багатоцільови-

ми двомоторними винищувачами-бомбардувальниками Me-110 позначалися як ZG («руйнівники») або SKG («швидкісні бомбардувальники»). Авіагрупа люфтваффе позначалася як складова частина відповідної ескадри. Наприклад, II/KG-53 — це друга група 53-й бомбардувальної ескадри.

Особливої авіації військово-морського флоту (подібної радянським ВПС ВМФ або морської авіації США) у Збройних силах Німеччини не було. Для спільних дій з флотом у рамках загальної структури люфтваффе створювалися спеціальні з'єднання. Наприклад, на Балтійському ТВД, що має безпосереднє відношення до теми нашої книги, базувалося з'єднання під назвою «Fliegerführer Ostsee» (що можна перекласти як «авіаційне командування Балтики»). До його складу входила бомбардувальна група KGr-806, група гідролітаків (Aufkl. Gr-125), ескадрилья тактичних розвідників.

Основною тактичною одиницею радянської авіації був авіаційний **полк**. Перед війною за чинним на той час штатним розкладом радянський авіаполк складався з п'яти **ескадрилій** по 12 екіпажів у кожній і командної ланки, всього 62—64 екіпажів (тобто радянський полк за кількістю екіпажів був у півтора рази більшим від авіагрупи люфтваффе).

У радянських ВПС формувалися винищувальні (ІАП), бомбардувальні (БАП), штурмові (ШАП) і розвідувальні (РАП) авіаполки. Кожен полк мав свій «персональний» номер (наприклад, 123 ІАП, 40 БАП). Іноді в назві бомбардувальних полків вказувалося їхнє функціональне призначення: швидкісний бомбардувальний (ШБАП), дальнебомбардувальний (ДБАП), важкий бомбардувальний (ВБАП). Кілька полків (від 3 до 5). об'єднувалися в **авіадивізію**: винищувальну (ІАД), бомбардувальну (БАД), змішану (САД). Штурмові авіаполки на початку війни входили до складу САДів. Розвідувальні авіаполки, як правило, до складу авіадивізій не входили, вони підпорядковувалися безпосередньо командуванню фронтів (1—2 РАПа в складі авіації округу/фронту).

Військово-морський флот СРСР мав свою, окрему від сухопутних військ, авіацію. На рівні підрозділів і частин (ланка, ескадрилья, полк) структура ВПС ВМФ не відрізнялася від структури фронтової авіації. Але дивізій у складі ВПС ВМФ не було, а з'єднання з двох (як правило) авіаполків називалося **бригадою**. Ще однією відмінністю ВПС ВМФ було існування в його складі так званих «мінно-торпедних» полків (МТАП). Ці полки мали на озброєнні далекі бомбардувальниками ДБ-3/ ДБ-3ф, спеціально обладнані для скидання морських глибинних мін та авіаційних торпед.

Вкрай нечисленні (порівняно з гігантською авіацією східного сусіда) ВПС Фінляндії мали до того ж вельми химерну структуру, коли в складі двох однакових за типом частин могло бути від 3 до 33 літаків. Додаткова плутанина створюється тим, що тактична одиниця, яка приблизно співвідносилася з німецькою авіагрупою, у фінських ВПС називалася «авіаескадрильєю» (Lentolaivuie, скорочено — LLv), а з'єднання, що включає до свого складу кілька Lentolaivuie і приблизно схоже на дуже недоукомплектовану ескадру люфтваффе, називалося «авіаполком» (Lentorykmentti).

Для того, щоб спростити подальший виклад подій, ми **порушимо правильність дослівного перекладу**, і основна тактична одиниця фінських ВПС (LLv) тут і далі буде називатися **«групою»**, а підрозділи, що входять до її складу — **«ескадрильями»**. До складу групи штатно мало входити три ескадрильї по 12 екіпажів в кожній. Винищувальні і бомбардувальні групи фінської авіації не відрізнялися за назвами, що, втім, не створить великих проблем для читача, оскільки всі три бомбардувальні групи (LLv-42, LLv -44, LLv -46]. жодної участі в бойових діях червня 1941 року не брали.

Покінчивши з обговоренням термінології, перейдемо тепер до обліку чисельності та дислокації авіаційних сил сторін.

Ситуація, в якій опинилося командування люфтваффе на Східному фронті, могла на перший погляд здатися безнадійною. Сил було вкрай мало. Мало порівняно з чисельністю авіації противника (тобто радянських ВПС), мало порівняно з будь-якими теоретичними нормативами, мало порівняно з досвідом проведення попередніх кампаній.

У травні 1940 року німцям вдалося зосередити на Західному фронті найбільше угруповання сил люфтваффе за весь час Другої світової війни.

У травні 1940 року німцям вдалося зосередити на Західному фронті найбільше угруповання сил люфтваффе за весь час Другої світової війни. Наступ вермахту в Нідерландах, Бельгії і північній Франції, на фронті протяж-

ністю в 300 км по прямій (від Арнема до Саарбрюкена), з повітря підтримували два Повітряних флоти (2-й і 3-й), в складі яких налічувалося 27 винищувальних і 40 бомбардувальних авіагруп, 9 груп пікірувальників Ju-87 і 9 груп багатоцільових двомоторних Me-110. **Всього 85 груп, 3641 бойовий літак** (і це без урахування застарілих біпланів «Арадо» Ar-68 і «Хеншель» Hs-123, без урахування розвідувальної, транспортної, санітарної авіації). Оперативна щільність — **12 літаків на кілометр фронту наступу**.

22 червня 1941 року на Східному фронті було зосереджено (з урахуванням частин люфтваффе, дислокованих в північній Норвегії та Румунії) 22 винищувальні і 29 бомбардувальних авіагруп, 8 груп пікірувальників Ju-87 і 4 групи багатоцільових двомоторних Me-110. **Всього 63 групи, 2344 бойові літаки** (включаючи несправні). Після попередніх багатомісячних боїв на Балканах і над Середземним морем технічний стан парку літаків люфтваффе був гнітючим. Середній відсоток боєготових літаків становив близько 77 %. Такі авіагрупи, як II/ JG-77, III/ JG-27, I/ StG-2, II/ KG-53, III/ KG-3, I/ ZG-26, прибули на Східний фронт, маючи на озброєнні менше половини штатного числа справних літаків.

Мінімальна довжина фронту наступу навіть у перший день війни становила 800 км по прямій (від Клайпеди до Самбора). Уже через два тижні ширина фронту війни збільшилася майже удвічі (1400 км по прямій від Риги до Одеси). Навіть без урахування втрат перших днів, середня оперативна щільність німецької авіації знизилася до **двох літаків на кілометр фронту наступу** (знову ж таки — включаючи несправні). До цього залишається тільки додати, що за передвоєнним уявленням радянської військової науки фронтова наступальна операція вимагала створення щільності в 15—20 літаків на кілометр. Навіть Гітлер, хоча його і прийнято вважати параноїком, розумів невідповідність сил і завдань: *«При такій протяжності фронту люфтваффе не в змозі одночасно забезпечити його потреби цілком, на початку війни авіація може панувати тільки над частинами гігантського фронту. Тому вона повинна застосовуватися тільки у тісній взаємодії з наземними операціями...»* [120, с. 807].

Тепер подивимося на ситуацію з іншого боку, з боку противників Німеччини. У травні 1940 року винищувальні сили французької авіації в зоні бойових дій налічували 34 ескадрильї, тобто близько 400—450 винищувачів. З урахуванням винищувальної авіації Голландії, Бельгії та експедиційних сил британських ВПС чисельність угруповання західних союзників зростає до **50 ескадрильї, 600—650 льотчиків**. Радянські ВПС (винищувальна авіація п'яти західних округів і двох військово-морських флотів) мали в своєму складі близько **260 ескадрильї, 3550 льотчиків** (літаків-винищувачів було значно більше, оскільки у багатьох авіаполках в зв'язку з переозбро-

Гітлер: «При такій протяжності фронту люфтваффе не в змозі одночасно забезпечити його потреби цілком, на початку війни авіація може панувати тільки над частинами гігантського фронту. Тому вона повинна застосовуватися тільки у тісній взаємодії з наземними операціями...».

енням на нові типи винищувачів накопичився подвійний комплект літаків).

Чи треба доводити, що в таких умовах у німецького командування не було ні можливості, ні бажання для надання «благодійної допомоги» новонабутим союзникам. Стан справ визначався словами «своїм не вистачає». Навіть для оборони найважливішого стратегічного об'єкта — району румунських нафтопромислів Плоешті, в збереженні яких Німеччина була зацікавлена, мабуть, більше, ніж сама Румунія — була виділена лише одна винищувальна група (III/ JG-52]. З урахуванням літаків штабу 52-ї ескадри район нафтопромислів прикривали всього 47 «Мессершміттів».

Перейдемо тепер від загального — до конкретного, до аналізу ситуації на північному фланзі війни. Наступ Групи армій «Північ» зі Східної Пруссії через Прибалтику і Псков на Ленінград підтримував з повітря 1-й Повітряний флот люфтваффе. У складі флоту було 8 бомбардувальних (II, III/ KG-1, I, II, III/ KG-76, I, II, III/ KG-77) і 4 винищувальні (I, II, III/ JG-54, II/ JG-53) групи, на озброєнні яких значилося (включаючи несправні машини) 240 середніх двомоторних бомбардувальників Ju-88 і 164 одномоторних винищувачів Vf-109F. Всього 404 бойові літаки. Жодного пікіруючого бомбардувальника Ju-87 (цього невід'ємного учасника будь-якого «документального» фільму про початок війни), жодного винищувача-бомбардувальника Me-110 у складі 1-го Повітряного флоту не було. Що, зокрема, означає дуже обмежені можливості для прицільного бомбометання по таких точкових цілях, як літаки на льотних полях аеродромів...

У дужках зауважимо, що в більшості публікацій вітчизняних істориків, навіть у найновіших [242], у складі 1-го Повітряного флоту «знаходяться» щонайменше у півтора рази більше літаків. Витончені шулерські прийоми (анітрохи не змінюючись за останні пів століття) продовжують радувати око. Першим і головним додавання бойових літаків (винищувачів, бомбардувальників, штурмовиків) до розвідувальних, зв'язкових, транспортних, санітарних літаків і літачків. Зрозуміло, таке додавання стосується тільки німецької авіації. А оскільки допоміжних літаків кількісно завжди багато, то й цифри виходять які душа забажала. Це все одно, що написати:

Витончені шулерські прийоми (анітрохи не змінюючись за останні пів століття) продовжують радувати око. Зрозуміло, таке додавання стосується тільки німецької авіації.

«У господарстві селянина Пупкіна живуть двоє коней, один бик, дві корови і 20 овець, а всього 25 голів худоби». І хіба це брехня? А на довершення всього цього до числа винищувачів 1-го Повітряного

флоту додаються дві групи зі складу ППО Німеччини, жоден літак яких жодного разу не перетнув кордон СРСР; до бомбардувальників додаються розвідувальні гідролітаки із з'єднання Fliegerführer Ostsee, що жодного разу не з'явилися в небі над радянською Балтикою... У підсумку Головний маршал авіації О. О. Новіков у своїх мемуарах без тіні збентеження повідомляє, що *«в перших числах липня на ленінградському напрямку 1-й Повітряний флот німців мав 1070 бойових машин...»*.

Втім, у згаданій вище фразі міститься важливе (а для цілей цього розділу — найголовніше) визнання: частини і з'єднання 1-го Повітряного флоту люфтваффе на «ленінградському напрямку» з'явилися «в перших числах липня», тобто тільки після того, як катастрофічний розгром Північно-Західного фронту (Прибалтійського ОВО) дав змогу німецькому командуванню перебазувати авіагрупи люфтваффе зі Східної Пруссії на аеродроми окупованої Прибалтики і Псковської області. У перші ж дні війни з'єднання 1-го Повітряного флоту вели боротьбу з авіацією Північно-Західного фронту (який утричі перевершував противника за кількістю літаків, удвічі — за кількістю екіпажів) і підтримували з повітря наступ 41-го і 56-го танкових корпусів вермахту. Зрозуміло, **ніякого перебазування частин 1-го ПФ до Фінляндії, тобто за багато сотень кілометрів від району бойових дій німецьких військ, не було**, і до подій, що відбувалися в перші тижні війни в небі над Ленінградом і містами Карелії, авіагрупи 1-го Повітряного флоту прямого стосунку не мали. Перша (і при цьому безуспішна) спроба німецьких бомбардувальників прорватися до Ленінграда з південно-західного напрямку **датована аж 20 липня**. Перший же масований наліт на Ленінград відбувся ще пізніше — 6 вересня 1941 року [254, с. 57, 70].

На крайній півночі Європи діяв 5-й Повітряний флот Німеччини. Авіагрупи 5-го ПФ базувалися на аеродромах окупованої навесні 1940 року Норвегії. Головним завданням 5-го ПФ була охорона гігантської за протяжністю (понад 2000 км), порізаної незліченними шхерами берегової лінії Норвегії від можливої висадки англійських морських десантів. Крім того, на 5-й ПФ покладалися завдання розвідки і боротьби з англійськими транспортними і бойовими кораблями у північній Атлантиці. При настільки значних завданнях, 5-й ПФ був найнечисельнішим у складі люфтваффе (станом на 24 червня 1941 в складі флоту значилося 283 бойові літаки усіх типів, з яких 0датному стані було тільки 189 машин).

Не секрет, що операції в радянському Заполяр'ї, що мали на меті захоплення Мурманська і Кандалакші, бачилися командуванню вермахту

безглуздим відволіканням сил від вирішення головних завдань. І в рамках установки на розгром Радянського Союзу під час короткострокової кампанії цей скепсис був цілком виправданим.

Транспортний «коридор» із США через північну Атлантику в Мурманськ набув стратегічного значення дещо пізніше. Більше того, навесні 40-го року ніхто не міг сказати з певністю, чи виникне радянсько-американське військове співробітництво взагалі. І тим не менше, наказ Гітлера треба було виконувати, і армійське командування спланувало дві наступальні операції (з району Петсамо на Мурманськ, з району Салла на Кандалакшу), а командування 5-го Повітряного флоту сформувало спеціальне «авіаз'єднання Кіркенес», якому було доручено підтримувати наступ німецьких військ у Заполяр'ї.

Під керівництвом полковника Нільсена у складі «авіаз'єднання Кіркенес» перебували такі частини і підрозділи:

- група пікіруючих бомбардувальників IV/ StG-1;
- одна ескадрилья зі складу бомбардувальної групи II/ KG-30;
- дві ескадрильї зі складу винищувальної групи IV/ JG-77;
- одна ланка багатоцільових винищувачів-бомбардувальників зі складу Z/ JG-77.

В середині червня 1941 року ці частини і підрозділи зосередилися в **північній Норвегії**, на аеродромах Хебуктен (біля м. Кіркенес) і Банак (біля м. Лаксельв). (Див. Карта № 9]. Станом на 24 червня 1941 року в складі угруповання люфтваффе біля кордонів СРСР значилося:

- 42 пікіруючих бомбардувальника Ju-87, з них 39 (за іншими джерелами — 33]. у справному стані;
- 12 середніх двомоторних бомбардувальників Ju-88, з них 10 в справному стані;
- 22 винищувача «Мессершмітт» Vf-109E;
- 4 двомоторних винищувача-бомбардувальника Me-110.

Фактично, одна з двох винищувальних ескадрилій базувалася на аеродромі Банак (250 км на захід від радянського кордону) і в бойових діях практично участі не брала. Винищувальне прикриття німецьких військ, що наступають на Мурманськ, треба було забезпечити силами однієї-єдиної ескадрильї «Мессершміттів». Після початку радянсько-німецької війни (але ще до початку наступу гірничо-стрілецького корпусу Дітля на Мурманськ) ця ескадрилья (13/ JG-77). перебазувалася на аеродром Луостарі, **розташований на території Фінляндії**, за декілька кілометрів від кордону з СРСР. Ці 10 справних «мессершміттів» на аеродромі Луостарі

були першим і єдиним підрозділом винищувальної авіації люфтваффе, що базуються на території Фінляндії.

В оперативне підпорядкування командування «авіаз'єднання Кіркенес» передали також одну ланку далеких розвідників (3 двомоторні «Дорньє» Do-17) зі складу 124-ї розвідувальної групи (1. (F)/124). Цей підрозділ базувався на аеродромі фінського міста Рованіємі і починаючи з 18 червня 1941 року провів кілька розвідувальних рейдів над радянською територією. Швидше за все, проліт над Кандалакшу саме цих літаків і зафіксували в доповідях командування Північного флоту.

Таким чином, на території північної Фінляндії **ще до 25 червня 1941 року** базувалася німецька авіація в складі однієї ескадрильї винищувачів і однієї ланки далеких розвідників, всього 13 справних літаків.

Завдати по Ленінграду «нищівного бомбардування» (якого, за твердженням маршала Новікова, очікувало радянське командування) ця «авіація», зрозуміло, не могла. І не тільки тому, що винищувачі для вирішення таких завдань не пристосовані. Від Луостарі до Ленінграда — 1100 км по прямій. Розрахункової дальності «Мессершмітта Bf-109E» не вистачить за таких умов навіть для самовбивчого польоту «в один кінець»...

На території північної Фінляндії до 25 червня 1941 року базувалася німецька авіація в складі однієї ескадрильї винищувачів і однієї ланки далеких розвідників, всього 13 справних літаків. Завдати по Ленінграду «нищівного бомбардування» (якого, за твердженням маршала Новікова, очікувало радянське командування) ця «авіація», зрозуміло, не могла: дальності «Мессершмітта Bf-109E» не вистачить за таких умов навіть для самовбивчого польоту «в один кінець».

Угрупованню німецької авіації в Заполяр'ї протистояла 1-я авіадивізія (1 САД) радянських ВПС і авіація Північного флоту. У складі 1-ї САД було три авіаполки: два винищувальних (145 ІАП, 147 ІАП) і один бомбардувальний (137 БАП). У складі ВПС Північного флоту перебував так званий «змішаний авіапункт» (72 САП), в якому були винищувальні, бомбардувальні і розвідувальні ескадрильї. До початку бойових дій (29 червня 1941 року) угруповання радянської авіації в Заполяр'ї налічувало:

— 49 легких двомоторних бомбардувальників СБ, з них 43 — у справному стані;

— 72 винищувача І-16, із них 67 — у справному стані;

— 51 винищувач І-153, з них 48 — у справному стані.

Таким чином, за кількістю бомбардувальників сили сторін були приблизно рівними, а от за кількістю боєготових винищувачів радянські ВПС мали 11-кратну перевагу. По-правді кажучи, на озброєнні 147 ІАП

і 72 САП було ще 47 винищувачів I-15біс, але ця машина на той час вже застаріла і для повітряного бою була непридатною (ці літаки використовувалися, головним чином, для штурму наземних цілей).

На території південної (точніше кажучи — центральної) Фінляндії **також базувалася німецька авіація**. Вона складалася з **однієї ланки** далеких розвідників під командуванням гауптмана Болле. На озброєнні цієї ланки було **три літаки** (два «Дорньє» Do-215 і один «Хейнкель» He-111). Із 20 червня по 13 вересня 1941 року ця ланка базувалася на фінському аеродромі Луонет'ярві (біля м Ювяскюля), звідки неодноразово здійснювало розвідувальні польоти над радянською територією.

Підведемо підсумки. Ще до початку радянських авіаударів по Фінляндії (тобто до 25 червня 1941 року) **на фінській території базувалися три підрозділи німецької авіації:**

- ескадрилья винищувачів на аеродромі Луостарі (район Петсамо);
 - ланка розвідників на аеродромі Рованіемі (північна Фінляндія);
 - ланка розвідників на аеродромі Луонет'ярві (район м. Ювяскюля, центральна Фінляндія)
- **разом 18 літаків (12 винищувачів, 6 далеких розвідників, 0 бомбардувальників).**

Ось і все, що було. Решта 2326 бойових літаків (99,23 % від загальної чисельності угруповання люфтваффе, розгорнутого для війни проти СРСР) базувалися на території північної Норвегії, Східної Пруссії, окупованої Польщі та Румунії. До 25 червня 1941 року багато авіачасти люфтваффе (перш за все — винищувальні) вже базувалися на **радянських**

аеродромах. Зрозуміло, до зазначеної вище цифри (99,23 %) не варто ставитися надто серйозно, оскільки чисельність «угруповання люфтваффе в Фінляндії» (18 літаків) значно менше арифметич-

До 25 червня 1941 року багато авіачасти люфтваффе (перш за все — винищувальні) вже базувалися на радянських аеродромах.

ної похибки визначення загального числа німецьких літаків на Східному фронті.

Однак базуванням авіації не вичерпуються всі можливості використання території дружньої країни. Наприклад, американська авіація на території СРСР ніколи не базувалася (принаймні в жодній відомій нам книзі такі вирази не використовуються). Проте, широко відомим фактом є те, що влітку 1944 року бомбардувальники союзників, що базуються на Британських островах, відбомбившись по німецьким військовим об'єктам у південній Польщі, здійснювали посадки на радянській

території (в районі Полтави), де їх заправляли паливом для зворотного рейсу.

Щось подібне сталося і в червні 1941 року. Тут ми маємо повернутися до згаданої вище бомбардувальної групи KGr-806. Ця авіагрупа (30 «Юнкерсів» Ju-88, з них 18 у справному стані) входила до складу «авіакомандування Балтики», базувалася в Східній Пруссії (аеродром Проверен) і повинна була діяти в інтересах Військово-морських сил. Головним же завданням німецьких ВМС було «замкнути» Червонопрапорний Балтфлот (що на голову перевершував наявні сили німецького флоту по числу і тоннажу надводних бойових кораблів) у Фінській затоці і не допустити його виходу в південно-західну частину Балтійського моря. Це завдання німці вирішили з величезним успіхом для себе, встановивши в перші два-три дні війни щільну систему мінних загороджень на виході з Фінської затоки (в смузі від Ханко до острова Даго). Після цього надводні кораблі Балтфлоту навіть не зробили жодної спроби вийти у велику Балтику.

Проте, «запас кишеню не тягне», і одночасно з установкою мінних загороджень в гирлі Фінської затоки німецьке командування запланувало установку донних магнітних мін у районі Кронштадта. Для виконання цього завдання залучили одну ескадрилью (10 літаків) зі складу KGr-806, і одну ланку (4 «Юнкерси» Ju-88) зі складу «берегової» авіагрупи Кь. Fl. Gr-506. Теоретично, розрахункова дальність польоту Ju-88 дозволяла виконати це завдання без проміжних посадок і дозаправок. Відстань від Кронштадта до аеродрому Проверен становить 900 км по прямій, а наведена в будь-якому довіднику максимальна дальність польоту «Юнкерса» Ju 88А-5 становить 2250 км. Але за максимальну дальність доводиться «платити» мінімальною вагою бомбового навантаження, що в даному випадку було для німців небажаним. Тому вирішено було після виконання завдання **здійснити посадку для дозаправки у Фінляндії, на аеродромі Утті** (в районі ст. Коувола).

При цьому загальна протяжність маршруту скоротилася майже вдвічі, і кожен «Юнкерс» зміг взяти по дві важкі авіаційні міни вагою 985 кг кожна.

Наліт здійснили рано вранці 22 червня 1941 року. Біля Кронштадської ВМБ скинули (за радянськими даними) 25 донних магнітних мін. Те, що операцію провели в перші години війни, аж ніяк не випадково.

Важко навантаженим «Юнкерсам», без будь-якого винищуваль-

Те, що операцію провели в перші години війни, аж ніяк не випадково. Тільки раптовість удару давала змогу німцям розраховувати на успіх.

ного прикриття, треба було діяти в районі, де на їх перехоплення теоретично могли підняти кілька сотень радянських винищувачів. В таких умовах тільки раптовість удару давала змогу німцям розраховувати на успіх.

Крім авіанальоту в ніч з 21 на 22 червня бомбардувальники KGr-806 з'явилися в повітряному просторі над Фінською затокою і Карельським перешийком і в ніч з 22 на 23 червня (див. наступну главу). Швидше за все, вони виконували аналогічне завдання з мінування підходів до Кронштадту з подальшою посадкою і дозаправкою на фінських аеродромах Утті, Хювінкя і Мальме (два останніх в районі Гельсінкі), але ця версія вимагає ще додаткового дослідження.

Завершивши розшуки найменших слідів німецької авіації на фінській землі, перейдемо тепер до короткого огляду складу і дислокації тієї авіації, присутність якої на території Фінляндії сумніву не викликає. До червня 1941 року в складі фінських ВПС було 5 винищувальних груп (LLv-24, LLv-26, LLv-28, LLv-30, LLv-32), на озброєнні яких (включаючи несправні машини) значилося, відповідно, 33, 26, 27, 23 і 24 літаки.

Крім того, в складі авіагруп LLv-6, LLv-12 і LLv-14 було, відповідно, 5, 10 і 12 винищувачів. Таким чином, всього в бойових частинах ВПС Фінляндії перебували **160 літаків-винищувачів** восьми (!) різних типів. Про дислокацію, озброєння і бойові можливості фінської винищувальної авіації ми поговоримо в наступних розділах, присвячених ходу і результату радянського «бомбардувального наступу» 25—26 червня. У цьому розділі варто визначитися зі складом і бойовими можливостями бомбардувальної авіації Фінляндії. Бомбардувальна авіація Фінляндії складалася з трьох груп (LLv-42, LLv-44, LLv-46), на озброєнні яких, відповідно, **було 9 (дев'ять), 8 (вісім) і 7 (сім) літаків**. Основним місцем базування був аеродром Сіікакангас (45 км на північний схід від Тампере), на якому дислокувалися LLv-42 і LLv-44. Штаб Lentorykmentti-4 під командуванням підполковника Сомерто і бомбардувальники групи LLv-46 базувалися на аеродромі Луонет'ярві. Крім того, в складі вже згаданої вище недоукомплектованої групи LLv-6 була ланка бомбардувальників (три трофейних радянських СБ, захоплених в ході «зимової війни»). Ця група базувалася в районі міста Турку. **Всього на озброєнні бомбардувальних частин фінських ВПС перебували, таким чином, 27 літаків.**

Основними типами бомбардувальників були англійський «Бленхейм» (20 літаків) і трофейний радянський СБ (3 літаки). У складі групи LLv-46 було ще 4 літаки, які в різних джерелах позначені як трофейні радянські ДБ-3 і американські транспортні «Дуглас» DC-3. За основними

тактико-технічними та ваговими характеристиками, за часом розробки, «Бленхейм» був «рідним братом» наймасовішого радянського бомбардувальника СБ. Перший політ туполєвського СБ відбувся 30 грудня 1934 року, перший «Бленхейм» піднявся в небо 12 квітня 1935 року. Схожою була і основна концепція проектування цих літаків: легкий двомоторний бомбардувальник з вельми скромною вагою бомбового навантаження, але при цьому мав велику максимальну швидкість, що давало шанс ухилитися від зустрічі з ворожими винищувачами.

	Маса по-рожного	Злітна маса	Потужність двигунів, к. с.	Швидкість		Макс. бомб. навантаження, кг	Макс. дальність з бомбовим навантаженням
				біля землі	максим.		
«Бленхейм» Mk-IV	4441	6356	2*905	350	447	600	1870 км/ 454 кг
СБ бис-2 (1939 г.)	4427	6175	2*950	375	425	1600	1350 км/ 500 кг

До літа 1941 року обидва літаки морально застаріли. Ідея, закладена при їхньому проектуванні, виявилася мертвонародженою. Кращі літаки-винищувачі (радянський МіГ-3, німецький «Мессершмітт» Bf-109F-2) розвивали максимальну швидкість в 628 і 600 км/год¹, відповідно, і наздоганяли так звані «швидкісні бомбардувальники» 30-х років так само легко, як спортивне авто наздоганяє пішохода. Правда, в Радянському Союзі зробили серйозні зусилля з удосконалення СБ. В кінці 1940 року почався серійний випуск останньої модифікації цієї бойової машини — пікіруючого (!) бомбардувальника Ар-2.

Завдяки значно «облагородженій» аеродинаміці і установці форсованих до потужності в 1100 к. с. двигунів М-105 пікіруючий Ар-2 розвивав швидкість 443 км/год біля землі і 512 км/год на висоті 5 км. Конструкція допускала скидання з пікірування бомб як внутрішньої, так і зовнішньої підвіски (максимально 2 бомби ФАБ-500 + 2 ФАБ-250).

На жаль, у лютому 1941 року виробництво Ар-2 згорнули. Всього встигли випустити 198 пікірувальників Ар-2.

¹ На висоті 7000 і 6000 м; біля землі — 495 і 517 км/год (прим. ред).

Повертаючись до подій червня 1941 року, ми мусимо визнати, що дві дюжини фінських бомбардувальників, злітаючи з аеродромів у районі Тампере і Ювяскюля, теоретично здатні були завдати бомбового удару по Ленінграду (400 км по прямій від Тампере). Не менш важливо одразу ж зазначити й інший безперечний факт: відстань від Тампере до Ленінграда з точністю до мікрона дорівнює відстані від Ленінграда до Тампере, отже, технічна можливість для нанесення удару по аеродромах базування фінських бомбардувальних груп у радянських ВПС також була. Це тим вірніше, що на озброєнні бомбардувальних полків ВПС Червонопрапорного Балтфлоту поряд з СБ були і дальні бомбардувальники ДБ-3ф (91 справний літак) з максимальною дальністю польоту понад 3000 км.

І тим не менше — жодна радянська авіабомба не впала на аеродроми Сіікакангас і Луонет'ярві. Більш того, протягом 25—26 червня радянська авіація навіть не робила жодної спроби атакувати ці аеродроми. Вже один цей факт змушує поставити під великі сумніви версію про те, що командування Червоної Армії було дуже стурбоване тим, що кволі сили фінської (або базованої на фінських аеродромах німецької) авіації могли завдати по Ленінграду «масованого бомбардування». Втім, беручи до уваги склад і чисельність ППО Ленінграда, винищувальної авіації ВПС Північного фронту (Ленінградського ВО) і ВПС Балтфлоту, підстав для занепокоєння і не мало бути.

Переходячи від авіації Фінляндії до короткого огляду радянських ВПС, ми, подібно до казкового Гуллівера, потрапляємо з «країни ліліпутів до країни велетнів». (Див. Карта № 10). Найближче до кордону з Фінляндією розташовувалася 5 ІАД (штаб дивізії у Выборзі). На Карельському перешийку (аеродроми Суурмеріюкі, Майсніємі, Гривочкі) базувалися два винищувальних полки цієї дивізії (7 ІАП і 159 ІАП), третій полк (158 ІАП) перебував на «протилежному кінці» території округу, в районі на південь від Пскова. Крім того, на Карельському перешийку в районі Кексгольма базувався 153 ІАП зі складу 55 САД (штаб дивізії в Петрозаводську).

У безпосередній близькості від Ленінграда дислокувалися три винищувальні авіадивізії: 3 ІАД (штаб у Горєлово), 39 ІАД (штаб у Пушкіні), 54 ІАД (штаб у Левашово). На аеродромах Горєлово, Вітіно, Ропша, Зайцеве, Леззя, Колпіно, Левашово, Кутові базувалися 19 ІАП, 44 ІАП, 154 ІАП, 156 ІАП, 26 ІАП, 157 ІАП.

Ще один полк (155 ІАП зі складу 39 ІАД) базувався на аеродромі Городець (120 км на південь від Ленінграда).

Необхідне уточнення стосується самого терміну «аеродром». Всі вищезгадані аеродроми входили в число так званих «базових», тобто крім власне льотного поля там мало бути все необхідне для бойової роботи льотного складу та авіаційної техніки (запаси пального і боєприпасів, ремонтні, технічні, санітарні, метеорологічні служби та підрозділи). Поряд з базовими існували і так звані «оперативні» аеродроми, на яких було лише мінімально необхідне обладнання для здійснення польотів. В епоху, коли літак-винищувач важив 2—3 тонни і мав посадкову швидкість не більше 120—140 км/год, як оперативний аеродром влітку можна було використати рівне поле після мінімальної підготовки злітної смуги, обладнання найпростіших укріплень для льотного і технічного складу та установки декількох бензоцистерн. Ось чому кількість оперативних аеродромів була удвічі більшою від кількості базових аеродромів.

Кількість оперативних аеродромів була удвічі більшою від кількості базових аеродромів.

Так, у західних військових округах СРСР станом на 1 січня 1941 року значилося 614 аеродромів всіх типів, а до 15 липня побудували ще 164 аеродроми. Зокрема, у Ленінградському ВО на 1 січня 1941 року було вже 86 аеродромів, і ще 25 було побудовано в першому півріччі [272].

У складі названих вище дев'яти авіапунктів (не рахуючи 158 ІАП і 155 ІАП) **значилося 472 льотчики-винищувачі**. Літаків було значно більше. Точне число вказати практично неможливо, оскільки у ВПС Ленінградського округу йшла інтенсивна заміна парку літаків, і в деяких винищувальних полках (7 ІАП, 159 ІАП, 153 ІАП) літаків було вдвічі більше, ніж льотчиків. Орієнтовно кількість літаків-винищувачів в зазначених вище дев'яти авіапунктах можна оцінити в **620—650 одиниць, в тому числі — не менше 160 новітніх винищувачів МіГ-3** (винищувальні частини Ленінградського округу отримали «МіГи» в числі перших, у лютому-березні 1941 року). Судячи з мемуарів колишнього командувача ВПС округу, ще 105 «МіГів» перебували в стадії складання і випробувань.

Зазначеними вище полками склад винищувальної авіації Ленінградського округу не вичерпувався. Напередодні війни в ЛенВО у стадії формування перебували ще вісім авіапунктів. Так, на аеродромі Майсніємі (Карельський перешийок) формувалися 191-й, 192-й, 193-й винищувальні полки. Крім того, в районі Таллінна базувався 38 ІАП (47 справних І-16¹, 53 льотчики). Цей полк організаційно входив

¹ І-16 (рос. *И-16*) — радянський одномісний фронтний винищувач 1930-х років (*прим. ред.*).

до складу ВПС Північно-Західного фронту, але територіально він був до Гельсінкі ближче за інших, а в бойових діях Північно-Західного фронту в перші дні війни практично не брав участі (німці підійшли до Естонії значно пізніше).

Крім того, в безпосередній близькості від Ленінграда базувалися і головні сили ВПС Червонопрапорного Балтфлоту, в тому числі 61-а винищувальна бригада (штаб бригади — Новий Петергоф). Всього на озброєнні трьох винищувальних полків і семи окремих ескадрилій ВПС ЧБФ значилося (за даними різних джерел) **близько 350 літаків-винищувачів, з яких близько 300 перебували в боєздатному стані** (137 І-16, 100 І-153, 32 МіГ-3, 8 Як-1) [263].

Загалом проти кожного бомбардувальника фінських ВПС радянське командування могло протиставити близько 30 винищувачів.

Не претендуючи на особливу точність, можна сказати, що загалом проти **кожного бомбардувальника фінських ВПС радянське командування могло протиставити близько 30 винищувачів.**

Винищувальна авіація була головним, але не єдиним компонентом системи протиповітряної оборони.

Крім літаків-винищувачів для боротьби з авіацією противника існувала ще й наземна зенітна артилерія. Про цю складову системи ППО в вітчизняній історіографії згадують рідко, неохоче, з обов'язковим схлипом («на початку війни гостро бракувало зенітних засобів...»). Сперечатися з цим не доводиться. Зенітних засобів — як і грошей — завжди «гостро бракує». Але не скрізь однаково «гостро». Як вже зазначалося в попередніх розділах, до початку «зимової війни» Фінляндія мала на озброєнні 38 (тридцять вісім) зенітних гармат середнього калібру (76-мм «Бофорс» М/29) і 53 (п'ятдесят і три) малокаліберних 40-мм «Бофорс» М/38.

Столицю Британської імперії, місто Лондон, в ході знаменитої «битви за Англію» (вересень-жовтень 1940 р.) захищали 452 зенітні гармати всіх калібрів.

Зенітну артилерію Ленінграда (2-й корпус ППО) до весни 1941 року переозброїли новітніми 85-мм зенітними гарматами [194, с. 31]. Колишні 76-мм зенітки також залишилися в окрузі, у підсумку до початку війни 2-й корпус ППО мав на озброєнні близько 600 гармат калібру 85-мм, 246 гармат калібру 76-мм, 60 гармат малого калібру, 230 зенітних кулеметів. А також 483 прожекторні станції, 297 аеростатів загородження і 8 радіолокаційних станцій РУС-1 [154].

Всі РЛС, що організаційно входили до складу 72-го окремого радіобатальйона, були розгорнуті на «фінському напрямку». Перша «лінія» з п'яти РЛС проходила вздовж кордону з Фінляндією і південного берега Фінської затоки, від Корпіселькя до Кінгісеппа. Три інші РЛС були розгорнуті в районі Піткяранта, Кексгольма, Лігово.

Військово-морські бази Балтфлоту мали, звісно, свої окремі засоби ППО. Так, ВМБ Кронштадта обороняли (на додаток до найпотужнішої зенітної артилерії бойових кораблів) ще й 48 зенітних гармат калібру 76-мм і 8 зеніток калібру 85-мм. Крім того, у складі Північної зони ППО (командувач — генерал-майор Ф. Я. Крюков) був Виборзький бригадний район ППО (474-й зенітний артилерійський полк у місті Виборг і 225-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон у місті Кексгольм). Південні підступи до Ленінграда прикривав Лузький бригадний район ППО, в складі якого було шість зенітно-артилерійських дивізіонів.

Наведені факти досить красномовні і навряд чи потребують спеціального коментування. Але не можна забути компетентну думку Головного маршала авіації СРСР, колишнього командувача ВПС Ленінградського округу О. О. Новікова: «На півночі від Ленінграда противник виставив проти нас фінську авіацію і 5-й Повітряний флот Німеччини — 900 літаків. З такими силами авіація округу могла впоратися. Але в перших числах липня...» [244, с. 67]. Якщо на думку командувача авіація округу «могла впоратися» з неіснуючими в природі дев'ятьма сотнями літаків 5-го ПФ і фінської авіації, то, мабуть, і реальне угруповання противника (не більше півсотні фінських і німецьких бомбардувальників на аеродромах південної і центральної Фінляндії) не створювали для Ленінграда загрозу «нездоланної сили»...

Реальне угруповання противника не створювали для Ленінграда загрозу «нездоланної сили»...

Розділ 3.5.

Польоти уві сні і наяву

Розібравшись із тим, з чого складалася і де базувалася фінська авіація і підрозділи німецької авіації, що базувалися на території Фінляндії, перейдемо тепер до другого питання — які бойові дії проти Радянського Союзу це авіаційне угруповання здійснило протягом 22—24 червня 1941 року? Перш ніж узятися за вивчення небагатьох доступних документів і відомих фактів, треба все ж зробити одне зауваження загального порядку.

Перехід від мирного життя (навіть якщо це життя і проходило у вигляді служби в армії або на флоті) до війни, до безперервної і щосекундної загрози втратити життя, здоров'я, добре ім'я (в разі невиконання поставленого бойового завдання) є найсильнішим стресом. Слово це («стрес») тоді ще не увійшло в моду, зате сам неминучий стрес і спричинені ним помилки, плутанина, часом — паніка, були багаторазово посилені загадковими передвоєнними «іграми Сталіна». Сенс цих «ігор» і досі викликає запеклі суперечки істориків. Ще менше його розуміли сучасники подій, старші командири Червоної армії і флоту, від яких вимагали «зустріти можливий раптовий удар», але при цьому «ретельно маскувати підвищення бойової готовності» і «не піддаватися на провокації» [121, с. 424].

Читачеві, достатньо знайомому з вітчизняною мемуарною літературою та історичною публіцистикою, має бути відома широко поширена легенда «про адмірала Кузнецова і Севастополь». Короткий зміст легенди: нарком ВМФ М. Г. Кузнецов «не побоявся порушити заборону Сталіна» і віддав доленосний наказ про приведення флоту в «бойову готовність», тому перший наліт німецької авіації на Севастополь успішно відбили, причому з великими втратами для агресора.

При трохи ближчому розгляді фактичної сторони справи з'ясовуються цікаві подробиці. Директива наркома ВМФ, направлена в 1:50 22 червня командуванню флотів, практично дослівно повторювала аналогічну Директиву № 1, відправлену командуванню військових округів за підпи-

сом наркома оборони Тимошенка, і **включала в себе всі наведені вище двозначні вказівки**. У головній базі Чорноморського флоту події розвивалися таким чином. О 2:15 22 червня штаб ППО Чорноморського флоту віддав наказ про запровадження режиму світломаскування в Севастополі. Для повної гарантії централізовано відключили «головний рубильник» енергопостачання міста. Севастополь занурився в непроглядну темряву південної літньої ночі, в якій сліпучо сяяли вогні двох маяків: Інкерманського і Херсонеського. Дротового зв'язку із ними не було (імовірно — пошкодили диверсанти). Посильний зі штабу до Інкерманського маяка так і не дістався, і маяк, дальність видимості якого становила 24 морські милі, продовжував горіти, демаскуючи місто і порт.

О 2:35 22 червня радіолокаційна станція РУС-1 на мисі Тарханкут виявила повітряну ціль, що рухалася із заходу. О 3:05 звукопеленгувальні станції зафіксували шум авіаційних моторів на відстані 20 км від Севастополя. Техніка працювала бездоганно. Складніше було з людьми. Командири всіх рангів почали гарячково з'ясовувати, на кого можна перекласти відповідальність за прийняття рішення про відкриття вогню. Командувач ЧФ віце-адмірал Октябрський чомусь почав дзвонити в Москву начальнику Генерального штабу Жукову, хоча флот Жукову не підкорявся. Жуков, ухилившись від будь-якої конкретної вказівки, порадив «доповісти наркому ВМФ». Оперативний черговий по штабу флоту (ним тієї ночі був флагманський хімік ЧФ капітан 2 рангу М. Т. Рибалко) отримав в свою чергу від адмірала Октябрського повчання такого змісту: «Майте на увазі, що якщо в повітрі є хоч один наш літак, вас завтра розстріляють». Якщо вірити спогадам самого М. Т. Рибалка, він і начальник штабу флоту контр-адмірал І. Д. Єлісеєв взяли на себе відповідальність за рішення відкрити вогонь по невідомим літакам. Після чого між Рибалком і командувачем ППО флоту полковником І. С. Жиліним відбулася така розмова:

«...Негайно телефоную полковнику Жиліну, передаю наказ відкрити вогонь. Полковник Жилін відповів: «Майте на увазі, що ви несете повну відповідальність за цей наказ. Я його записую в журнал бойових дій». Повторюю наказ тов. Жиліну і кажу: «Записуйте куди хочете, свою відповідальність я розумію, але відкривайте вогонь по літаках». На цьому розмова з ним закінчилася...»

Правда, сам Жилін у своїх спогадах пише, що ні від начальника штабу флоту, ні від начальника штабу ВПС Чорноморського флоту полковника Калмикова він не зміг добитися ніяких конкретних вказівок, і сам, на свій страх і ризик наказав командирам частин ППО «всі літаки, які з'яв-

ляться в районі Севастополя, вважати ворожими, освітлювати прожекторами і відкривати по них вогонь». Навіть якщо такий наказ насправді віддали, виконувався він погано. Перший бомбардувальник з'явився над Севастополем о 3:13 22 червня. Його виявили і освітили прожекторами, але в той момент надійшов наказ вимкнути прожектор і не відкривати вогонь. Начальник штабу 61-го зенітно-артилерійського полку І. К. Семенов пояснював це наказом, який надійшов із штабу ППО флоту, але Жилін посилається на нечіткі дії самого командира полку. Як би там не було, перший «Хейнкель»-111 скинув дві важкі магнітні міни в води севастопольської бухти і безкарно полетів назад.

Всього в першому нальоті на головну базу ЧФ в Севастополі взяли участь 4 (чотири) німецькі бомбардувальники «Хейнкель»-111 зі складу базованої в Румунії авіагрупи KG-27. Літаки виходили на ціль по одному, з великими часовими інтервалами (15—25 хвилин) і скидали донні магнітні міни на парашутах. Всього скинули 8 мін. Ці міни (точніше кажучи — їхні парашути) додали додаткової паніки в штабі Чорноморського флоту, де вирішили, що противник висаджує повітряний десант з метою захопити штаб флоту. З командирів, які перебували в приміщенні штабу, спішно створили загін, якому наказали зайняти кругову оборону...

Другий, третій і четвертий «Хейнкель» обстріляли зенітною артилерією ППО Севастополя. Всього випустили 2150 снарядів (у середньому — 500 на один ворожий літак). Крім того, по німецьких бомбардувальниках вела вогонь зенітна артилерія кораблів. Жоден літак збити не вдалося, але точність скидання мін під вогнем радянських зеніток різко знизилася. Лише одна міна з шести потрапила в бухту, три міни вибухнули на суші, а дві впали на мілководдя і автоматично підірвалися. Запис у Журналі бойових дій і свідчення багатьох учасників подій вказують на те, що четвертий бомбардувальник о 4:10 збили і він упав у море, однак, судячи з німецьких документів, група KG-27 взагалі не мала безповоротних втрат того дня (на відміну, наприклад, від KG-55, яка 22 червня безповоротно втратила в небі над Західною Україною 11 літаків He-111) [245].

Ось такими були реальні події раннього ранку 22 червня 1941 року в Севастополі. Газета «Червоний Крим» в статті під назвою «Так це було насправді» описала їх 24 червня 1941 року так:

«...Численні перехрещені промені прожекторів продовжували наполегливо обшукувати закриті зловісними хмарами небо. І коли на мить розірвався товстий шар хмар, промені прожекторів наздогнали ворожі машини. Даремно борсаючись, кидаючись з боку в бік, намагалися

стерв'ятники знову сховатися в густих хмарах під покрив темної ночі. Влучний артилерійський вогонь наших батарей потрапляв прямо в ціль... Ворог безуспішно намагався сховатися за хмарами, але влучний вогонь наздоганяв його всюди.

Ось один із розбійницьких літаків, підбитий гарматним снарядом, рвонувся вгору і, перекидаючись, охоплений все більшим полум'ям, стрімко впав каменем в море. Така ж доля незабаром спіткала й інший фашистський бомбардувальник. Решта в паніці почали тікати. Німецькі фашисти, що напали на Севастополь, отримали гідну відсіч...».

А ось ще один опис цих же подій (прізвище автора мемуарів називати не будемо):

«...За чверть до четвертої могутні промені прожекторів розрізали безхмарне зоряне небо і захиталися маятником, обмацуючи небосхил, за яким, наростаючи з кожною секундою, розливався монотонний гул. Нарешті з боку моря з'явилася **страхітлива армада літаків на малій висоті. Їхні нескінчені воронячі стаї по черзі проносилися** (підкреслено мною — *М. С.*) уздовж Північної бухти. Батареї берегової зенітної артилерії і кораблі ескадри відкрили по ним ураганний вогонь і зламали бойовий порядок... Похмурі силуети невідомих ще бомбардувальників то спалахували в променях прожекторів, то зникали в порожнечі неба, потім їх знову вихоплювали прожектори і вели до кінця Північної бухти... Зрештою збили кілька літаків. Ми чітко бачили, як один з літаків упав у море...».

Ймовірно, у читача вже виникло запитання — до чого вся ця розповідь про події на такому далекому від Ленінграда і Фінляндії Чорному морі? Відповідь проста: без ясного розуміння психологічної атмосфери першого дня війни неможливо адекватно прочитати і зрозуміти документи того часу і спогади учасників подій.

Ось, наприклад, командир 1-ї бригади підводних човнів Червонопрапорного Балтфлоту капітан 1-го рангу М. П. Єгіпко пише в своїх мемуарах:

«Удень (22 червня) над Усть-Двінськом, де розташовувалася бригада підводних човнів, в сторону Риги пролетіли 15—20 літаків з червоними зірками на крилах. Я в бінокль дуже добре роздивився ці розпізнавальні знаки. Трохи пізніше ми почули вибухи в районі аеродрому під Ригою. Я, як старший морський начальник у Усть-Двінську, наказав у разі повернення ворожих літаків відкрити зенітний вогонь. Але при поверненні літаки пішли далі в море, і зенітна стрілянина виявилася безуспішною...» [246].

Тепер від мемуарів перейдемо до оригінальних документів. У Бойовому наказі (б/н) від 23 червня 1941 року, підписаному начальником штабу 1 МК полковником Лимаренком, сказано: «Зафіксовані випадки нальоту німецьких літаків з червоними зірками» [249]. і в наказі командира 163 мд (1 МК) від 24 червня 1941 читаємо: «Фашистські літаки застосовують забарвлення і знаки радянських літаків» [250]. Не менш показовим є і наступний фрагмент зі Звіту про бойові дії Сортавальського прикордонного загону (підписав капітан Болдирев 24 жовтня 1941 року):

«...Авіація противника з 24 червня регулярно почала здійснювати розвідувальні польоти на нашу територію на глибину 2—6 км. Із 28 червня 1941 року літаки противника, користуючись відсутністю активних засобів боротьби в тилу, почали обстрілювати з кулеметів населені пункти, поїзди, скидати бомби на залізничні мости і полотно. **Більшість** (підкреслення моє — М. С.) ворожих літаків літали з розпізнавальними знаками СРСР...» [264, с. 446].

Що це було? З ймовірністю близькою до 100 % можна стверджувати, що радянські розпізнавальні знаки на бойові літаки люфтваффе і фінської авіації **ніколи не наносилися**, а всі повідомлення перших днів війни про бомбардування позицій радянських військ червонозоряними літаками є наслідком плутанини і хаосу. Просто в одних випадках ця плутанина полягала у появі повідомлень, заснованих лише на неперевірених чутках,

Можна стверджувати, що радянські розпізнавальні знаки на бойові літаки люфтваффе і фінської авіації ніколи не наносилися, а всі повідомлення перших днів війни про бомбардування позицій радянських військ червонозоряними літаками є наслідком плутанини і хаосу.

у інших — справді мали місце факти бомбардування власних військ (втім, анітрохи не менше було і випадків обстрілу своїх літаків зенітною артилерією). Все вище сказане не слід розуміти, як заклик до огульного заперечення достовірності будь-яких документів перших днів війни. Зрозуміло, що документи треба вивчати, перевіряти їхню достовірність, зіставляючи з іншими відомими фактами і документами. Не відкидати «з порога», але і не перетворювати кожен документ в неперечну істину тільки на тій підставі, що папір, на якій ця «буква» написана, вже пожовтів від часу...

22 червня 1941 р. Перший день війни

Оперативне зведення № 01 штабу Північного фронту, підписане генерал-майором Нікішевим о 22:00 22 червня 1941 року, займає три сто-

рінки машинописного тексту [251]. **Жодних згадок про нальоти авіації противника в зведенні штабу фронту немає.**

Що стосується чотирьох винищувальних авіадивізій, що безпосередньо прикривали Ленінград (5 ІАД, 39 ІАД, 3 ІАД, 54 ІАД), то в часовому проміжку, що нас цікавить, доступні тільки оперативні документи 39 ІАД. Фонд 54 ІАД знайти не вдалося (можливо, це пов'язано з тим, що ще 19 червня 1941 року вийшов наказ наркома оборони СРСР про реорганізацію 3-ї та 54-ї дивізій у 7-й винищувальний авіакорпус ППО країни). Фонд 3 ІАД містить лише документи політвідділу пізнішого періоду і все ще секретні документи військової прокуратури; оперативні документи, що зберігаються у фонді 5 ІАД, починаються, чомусь, з 15 серпня 1941 року...

В оперативному зведенні 39 ІАД (штаб у м. Пушкін) № 1 від 6:00 23 червня 1941 року читаємо: «39 ІАД з 2:30 22 червня до 6:00 23 червня бойових вильотів не здійснювала, тримаючи частини в бойовій готовності» [252]. Розвідувальне зведення № 01 від 18:00 22 червня відзначає: «Літаки противника в районі базування частин дивізії не виявлені».

Це ті відомості, які штаб 39 ІАД отримав самостійно. А ось в тій частині розвідувального зведення № 01, яка базувалася на інформації, отриманій від сусідів і/або вищих штабів, з'являється опис двох епізодів війни в повітрі: *«П'ять ланок Ме-110 курсом на Кронштадт, одна ланка на висоті 1500 м, дві ланки на висоті 70—80 м. При обстрілі нашої ЗА і появі наших винищувачів пішли на Віролахті (населений пункт на березі Фінської затоки поряд із кордоном — М. С.).*

О 4:00 два тримоторних літаки противника торпедували судно в районі Кронштадта, нашою ЗА збитий один літак супротивника» [253].

Швидше за все, про ці ж два епізоди пише в своїх мемуарах і колишній командувач ВПС Північного фронту (Ленінградського округу) О. О. Новіков:

«...У місто війна увійшла о 3-ій годині ранку, коли ленінградці ще міцно спали. В цей час високо в небі промчала дев'ятка винищувачів, яку вів старший лейтенант Михайло Гнеушев. Ще через двадцять хвилин під Ленінградом розгорілася перша повітряна сутичка — льотчики-винищувачі Шавров і Бойко вступили в бій з ланкою Ме-110. О 4 годині ранку 12 німецьких літаків намагалися замінувати фарватер у Фінській затоці, але їх прогнали морські льотчики. Трохи пізніше 14 Ме-109 зробили спробу штурмувати один із наших аеродромів під Выборгом. Ворога

зустріла і прогнала група льотчиків 7-го винищувального авіаполку на чолі зі старшим лейтенантом Миколою Світенком» [244, с. 46].

У відомій монографії «Під крилом — Ленінград», авторства підполковника І. Г. Іноземцева, ці ж події описані в такий спосіб:

«...О четвертій годині ранку 12 літаків трьома групами зробили наліт на район Кронштадта і скинули міни в води Фінської затоки. Водночас 14 двомоторних винищувачів Ме-110 з'явилися на малій висоті в районі аеродрому біля міста Выборга. Їм назустріч вилетіла по тривозі чергова ланка літаків І-153¹ 7-го винищувального авіаполку, а за ними ще четвірка винищувачів на чолі з командиром ескадрильї старшим лейтенантом П. І. Світенком. Радянські льотчики атакували «мессершмітти», які, ухилившись від бою, поспішили в бік Фінської затоки...» [254, с. 36].

Епізод з двомоторними Ме-110 вигаданий від початку і до кінця. Літаків цього типу в складі 1-го Повітряного флоту люфтваффе не було зовсім. У складі 5-го ПФ вони були, але чотири Ме-110 з аеродрому Банак на крайній півночі Норвегії не могли долетіти до Выборга навіть «в один кінець». Ані в складі фінських ВПС, ані в складі підрозділів люфтваффе, що хоча б епізодично з'являлися в червні 41-го на фінських аеродромах,

Ані в складі фінських ВПС, ані в складі підрозділів люфтваффе, що хоча б епізодично з'являлися в червні 41-го на фінських аеродромах, Ме-110 ніколи не значилися.

Ме-110 ніколи не значилися. Нарешті, зовсім неправдоподібним є повідомлення про те, що 14 Ме-110 «поспішили сховатися» від однієї ланки (3 літаки) досить застарілих на той час біпланів І-153. Якби така зустріч

відбулася а реальності, то, швидше за все, рахунок втрат ВПС Ленінградського округу відкрився б уже рано вранці 22 червня...

Важко навіть припустити, яка справжня подія могла стати причиною появи чуток про «14 двомоторних винищувачів» над Выборгом. Певну зовнішню схожість з Ме-110 була тільки у «Дорньє» Do-215 (двомоторний і двокильовий), і в досвітніх сутінках ці літаки могли переплутати. Два Do-215 перебували в складі ланки дальньої розвідки на фінському аеродромі Луонет'ярві. Однак 2 — це не 14, а дальні розвідники здійснювали польоти над глибоким тилом противника на гранично-можливій великій висоті. Ні на висоті 1500 м, ні, тим більше, на висоті 70—80 м над землею далекі розвідники не літають — це

¹ І-153 (рос. И-153) «Чайка» — радянський поршневий винищувач 30-х — 40-х років (прим. ред.).

і небезпечно, і недоцільно (скорочується зона огляду території противника).

У доповідях командування прикордонних військ НКВС описуються і зовсім «нескінченні зграї стерв'ятників» із «43 німецьких літаків», які о 3:50 22 червня нібито «порушили кордон і пішли курсом на Карельський перешийок» [264, с. 381]. Правда, ніяких речових доказів у вигляді збитих літаків, які потім упали на радянській території, скинутих бомб, воронки і руйнувань ця «страхітлива армада літаків низького польоту» не залишила...

«Два тримоторні літаки противника», які нібито «торпедували судно в районі Кронштадта», вони ж — «12 німецьких літаків, які намагалися замінувати фарватер у Фінській затоці» — це, швидше за все, ті самі 14 «Юнкерсів» Ju-88 зі складу авіагруп KGr-806 і Кв. Fl. Gr-506, які на світанку 22 червня мінували підходи до ВМБ Кронштадт, а після успішного виконання завдання («відігнані морськими льотчиками» вони були тільки в творах радянських мемуаристів) приземлилися для дозаправки на фінському аеродромі Утті.

Мінування бухти Кронштадта було зафіксовано (але, на жаль, не припинено) і командуванням Червонопрапорного Балтфлоту. Колишній командувач ЧБФ адмірал В. Ф. Трібуц в своїх мемуарах пише:

Мінування бухти Кронштадта було зафіксовано командуванням Червонопрапорного Балтфлоту.

«...О 4 годині 45 хвилин командир Кронштадтської військово-морської бази контр-адмірал В. І. Іванов доповів мені по телефону, що бачив сам, як кілька ворожих літаків скинули міни на Кронштадтський фарватер і відкриту частину Ленінградського морського каналу, а один із літаків обстріляв транспорт «Луга», що перебував на Крондштатському рейді» [195, с. 12].

Достовірність нальоту на Кронштадт сумнівів не викликає, але слід зазначити, що відносно точний опис подій можна знайти лише в післявоєнних спогадах О. О. Новікова. Розвідувальне зведення № 01 штабу 39 ІАД, написане гарячими слідами подій, містить дуже великі неточності: 2 літаки замість 14, «тримоторні літаки» (ними могли бути тільки важкі транспортні Ju-52) замість двомоторних бомбардувальників Ju-88, «торпедування» замість скидання мін, яке мало місце насправді. Для мети цього дослідження важливіше відзначити, що **про використання фінських аеродромів для виконання нальоту на Кронштадт не згадують жодним словом ні укладачі розвідзведення № 01, ні колишній команду-**

Двома епізодами, що відбулися рано вранці, всі зафіксовані в відомих бойових донесеннях (або згадані в післявоєнних книгах) бойові дії в небі над Ленінградською областю і Карелією в перший день війни й вичерпуються.

вач ВПС Ленінградського округу. Швидше за все, факт посадки і дозаправки німецьких літаків на фінському аеродромі Утті зовсім не був відомим радянському командуванню.

Двома епізодами, що відбулися рано вранці, всі зафіксовані в відомих бойових донесеннях (або згадані в післявоєнних книгах) бойові дії в небі над Ленінградською областю і Карелією в перший день війни й вичерпуються.

Двома епізодами, що відбулися рано вранці, всі зафіксовані в відомих бойових донесеннях (або згадані в післявоєнних книгах) бойові дії в небі над Ленінградською областю і Карелією в перший день війни й вичерпуються.

23 червня 1941 р. Другий день війни

У ніч із 22 на 23 червня дії німецької авіації в небі над північними підступами до Ленінграда отримали незаперечне підтвердження — зенітна артилерія збила німецький бомбардувальник. Літак упав на радянській території, екіпаж у повному складі (4 людини) узяли в полон. Цей факт лаконічно і точно зафіксовано в оперативному зведенні № 02 штабу Північного фронту від 10:00 23 червня: *«Восьме. 2-й корпус ППО піднято. На вогневих позиціях відбивав [в]. протягом ночі наліт ворожих літаків [на]. Ленінград. Зенітною артилерією Карперешейку збито один німецький літак»* [255].

Детальніше — і значно менш достовірно — цей епізод описано в Бойовому донесенні № 1 штабу Північної зони ППО від 8:00 23 червня: *«1. Із 01:00 до 02:00 23 червня авіація противника двома групами, в складі до 7—9 бомбардувальників кожна, намагалася на висоті 50—200 м провести наліт на пункти Ленінграда по маршруту: держкордон—Виборг—Теріокі (Зеленогорськ). Зустрінута вогнем ЗА в районі Горська-Сестрорецька, одна група змінила курс і пішла в напрямку на Кронштадт, де вогнем ЗА ЧБФ збили 4 літаки, які впали в море. Друга група пішла в напрямку ст. Пісочна (25 км на північ від центру Ленінграда) і скинула бомби в районі військового містечка. Жертв і руйнувань немає. Ця група обстріляна вогнем ЗА 2-го корпусу ППО, внаслідок чого збито 2 літаки. Розсіяні залишки груп противника пішли на північний захід у бік Фінляндії...»* [256].

Повідомлення про нібито «літаки, що впали в море» нагадує приказку «і кінці у воду...». Підтвердити достовірність таких донесень як правило нічим. Що ж стосується другого «збитого» в районі ст. Пісочна літака, то ця інформація може бути лише дещо перебільшеною. За даними

відомого фінського історика авіації К. Ф. Геуста, вранці 23 червня один «Юнкерс» Ju-88 (командир екіпажу — лейтенант Е. Саторіус) зі складу 3-ї ескадрильї групи KGr-806 збили над Карельським перешийком, а другий зазнав аварії під час посадки на фінському аеродромі Утті, при цьому один із членів екіпажу загинув. Не виключено, що літак був пошкоджений вогнем радянських зеніток, що й стало причиною аварії при посадці.

О. О. Новіков також пише про один (а не два) збитий у ніч на 23 червня німецький бомбардувальник:

«...У ніч на 23 червня сигнал повітряної тривоги пролунав і в місті Леніна. Вперше заговорили і зенітні гармати. 194-й зенітно-артилерійський полк ППО зустрів своїм вогнем групу бомбардувальників Ю-88, що летіли з боку Фінської затоки. Рівно о 00 годині 10 хвилин батарея старшого лейтенанта А. Т. Пімченкова збила першого повітряного стертв'ятника з фашистською свастикою на крилах. Екіпаж знищеного Ю-88 спустився на парашутах і його захопили в полон...» [244, с. 47].

Крім суперечливих повідомлень про повітряний наліт у ніч з 22 на 23 червня, ніяких інших повідомлень про бойові дії в небі над Ленінградом в документах радянського командування немає. Перший збитий винищувачами ВПС Північного фронту німецький бомбардувальник справді з'явився 23 червня, але це сталося за 250 км від Ленінграда. Вранці 23 червня льотчик 158 ІАП лейтенант А. В. Чирков, керуючи новітнім на той момент винищувачем Як-1, збив у районі між Псковом і Островом німецький бомбардувальник (льотчик ідентифікував його як «Хейнкель»-111, але бомбардувальників такого типу на озброєнні 1-го Повітряного флоту люфтваффе не було; швидше за все, це був «Юнкерс» Ju-88). У будь-якому разі, до історії з використанням фінських аеродромів німецькою авіацією цей епізод стосунку не має.

24 червня 1941 р. Третій день війни

Жодних повідомлень про бойові зіткнення, авіанальоти і бомбардування цього дня не надходило.

У ранковому Оперативному зведенні № 04 штабу Північного фронту від 10:00 24 червня читаємо: *«П'яте. ВПС противника одиночними літаками і ланками продовжує вести розвідку в напрямку Ленінграда. ВПС округу в готовності для бойових дій. Авіація ППО патрулює над Ленінградом. З 6:00 23 червня*

Жодних повідомлень про бойові зіткнення, авіанальоти і бомбардування цього дня не надходило.

до 6:00 24 червня здійснено 231 л/вилітів. Зустрічей з літаками противника не було» [257].

Вечірнє Оперативне зведення № 05 від 22:00 24 червня майже дослівно повторює ранкове: «Сьоме. ВПС фронту у стаї бойової готовності. Зустрічей з авіацією противника не було. Авіація ППО патрулює над Ленінградом» [258].

Аналогічні повідомлення знаходимо і в оперативних зведеннях з'єднань Північного фронту.

Оперзведення штабу 23-ї Армії № 04 від 20:00 24 червня: «...п. 6 Зустрічей з повітряним противником не було, втрат немає» [259].

Оперативні зведення № № 3, 4, 5 штабу 39-ї ІАД (остання — за 18:00 25 червня) монотонно дублюють одну і ту ж фразу: «Частини виконували завдання ППО патрулюванням у зонах, супротивника не виявлено, повітряних боїв не було» [260].

Оперативні зведення штабу 10-го мехкорпусу (він розгортався в районі Виборга, тобто в безпосередній близькості від кордону з Фінляндією) з 23 по 28 червня включно містять повідомлення про те, що «корпус у зіткнення з противником не входив, повітряні нальоти на частини корпусу з боку супротивника не проводилися» [261].

Ситуація дня 24 червня 1941 року не змінилася і вночі. Ранкове Оперзведення № 06 штабу Північного фронту від 10:00 25 червня констатує: «Перше. Ніч пройшла спокійно. Війська Північного фронту частинами прикриття займають колишні райони...

...8-а стр. бригада на півострові Ханко без змін. Зіткнень з противником не було. ВПС противника одиночними літаками продовжує вести розвідку в напрямках Виборг, Кексгольм...» [262].

Ось і все, що було. Точніше і правильніше кажучи — ось і все, що в червні 1941 року зафіксували в документах радянського командування. За мірками і уявленнями мирного часу — в небі над Ленінградом відбувалася одна надзвичайна подія за іншою. Порівняно ж з тим, що в перші три

Порівняно з тим, що в перші три дні війни, з 22 по 24 червня включно, відбулося в смузі Північно-Західного, Західного і Південно-Західного фронтів, Карелія і Ленінградська область могли вважатися тихим, сонним курортним містом в період «мертвого сезону».

дні війни, з 22 по 24 червня включно, відбулося в смузі Північно-Західного, Західного і Південно-Західного фронтів (Литва, Латвія, Білорусія, Західна Україна), Карелія і Ленінградська область могли вважатися тихим, сонним курортним містом, та ще й в період «мертвого сезону».

Досить буде нагадати, що в смузі зазначених трьох фронтів тільки в перший день війни німецька авіація здійснила **близько 4 тис. бойових вильотів**. За один день. Десятки аеродромів, залізничних станцій, командних пунктів та штабів Червоної Армії зазнали 22 червня багаторазових масованих бомбардувань. Танкові й моторизовані дивізії вермахту наряді напрямків пройшли по 200—250 км, вийшовши таким чином у глибокий тил угруповання радянських військ західних округів. Некеровані залишки колишніх армій, корпусів і дивізій почали безладний відхід на схід. У смузі Західного і Північно-Західного фронтів ситуація починала вже набувати рис небувалої військової катастрофи. І під цим «кутом зору», в масштабі такої катастрофи, щонайменше дивною є Директива Ставки ГК від 24 червня 1941 року, в якій угруповання німецьких військ «невстановленої чисельності» і німецька авіація, що нібито «систематично прибуває на територію Фінляндії», оголошуються загрозою, «що набуває вирішального значення...».

На завершення цієї глави варто згадати ще один епізод, однаково малозначущий і малодостовірний. Проте, до відома найдопитливіших читачів варто розповісти і про нього.

У мемуарній літературі зустрічаються згадки про те, що 22—23 червня німецькі літаки бомбили ВМБ Ханко. Одні автори пишуть, що справа була вранці, інші — увечері. Називаються навіть цифри — 20 літаків. З іншого боку, в документах штабу Північного фронту ніяких згадок про бомбардування Ханко немає:

Оперзведення № 01 штабу С. Ф. від 22:00 22 червня. *«Півострів Ханко. Частини в бойовій готовності. Сім'ї військовослужбовців евакуюються 22 червня о 18:00 теплоходом «Йосиф Сталін» [251].*

Оперзведення № 06 штабу ПФ від 10:00 25 червня: *«8-а стр. бригада на півострові Ханко, ситуація без змін. Сутичок з супротивником не було...» [262].*

Перші згадки про бойові дії на Ханко з'являються тільки в Оперзведенні штабу ПФ № 08 від 7:00 26 червня, але й там мова йде лише про обстріл наземною артилерією: *«8 стр. бригада — в ніч на 26 червня противник відкрив нечастий артилерійський і мінометний вогонь по всьому півострову. Наша авіація і артилерія ведуть вогонь по скупченнях супротивника.*

Перші згадки про бойові дії на Ханко з'являються тільки в Оперзведенні штабу ПФ № 08 від 7:00 26 червня. Нарком ВМФ адмірал М. Г. Кузнецов у своїх мемуарах також пише лише про «польоти над Ханко», але не про бомбові удари по військово-морській базі.

Особовий склад бази підсилює протитанкові і протипіхотні перешкоди» [283].

Нарком ВМФ адмірал М. Г. Кузнецов у своїх мемуарах також пише лише про «польоти над Ханко» («на нараді в кабінеті І. В. Сталіна увечері 24 червня я доповідав про польоти фінських і німецьких літаків над Ханко, про бомбардування наших кораблів у Полярному...»), але не про бомбові удари по військово-морській базі, яка флоту й підпорядковувалася, відповідно, М. Г. Кузнецов мав би дізнатися про бомбардування Ханко найпершим.

Свідectво живого очевидця подій звучить так:

«...У перший же день війни над півостровом з'явилися німецькі бомбардувальники. Я бачив тільки одну ланку з трьох літаків і припускаю, що бомби скидалися без певної заздалегідь наміченої мети. Чи були ще літаки — не знаю, але наліт тривав вранці кілька хвилин і протягом дня не повторювався. Скинули бомби, як кажуть, куди попало. Насправді, нікуди не попало. Весь гарнізон перебував у надійних укриттях... Ще одне безплідне бомбардування німці повторили наступного дня...» [189].

На думку автора цієї книги, найбільш вірогідним поясненням подій ранку 22 червня на Ханко буде бомбардування бази однією ланкою (три літаки) зі складу ВПС ЧБФ. Саме в цей час (рано вранці 22 червня) авіація Балтфлоту бомбила фінські кораблі й укріплення на Аландських островах (а це дуже близько від Ханко).

У нескінченному лабіринті прибережних шхер командир однієї ланки помилився у виборі цілі і неприцільно скинув бомби не на той півострів.

Варіант з появою німецьких бомбардувальників над Ханко бачиться вкрай сумнівним через просту причину — навіщо? Ця база (тобто плацдарм для висадки радянських військ) була проблемою для фінів, але ніяк не для німців. ВМБ Ханко нічим німцям не заважала. Зовсім. Прориватися у Фінську затоку німецький флот і не планував, а займався протилежним завданням — мінував вхід у затоку. Вранці 22 червня у люфтваффе не було «зайвих» літаків, зайвих екіпажів і зайвих бомб. Ризикувати літаками і льотчиками (від аеродромів у Східній Пруссії до Ханко близько 600—700 км «в один кінець», отже, прикрити бомбардувальники винищувачами не вдасться) лише із «солідарності» з майбутнім союзником (Фінляндією) німці не стали б. Протягом всієї війни жоден німецький літак і жоден німецький корабель навіть не наблизився до Ханко. У будь-якому випадку, питання це вимагає ще подальшого вивчення.

Розділ 3.6.

Щит і меч

Рано вранці 25 червня 1941 року бойові літаки ВПС Північного фронту і Червонопрапорного Балтфлоту перетнули кордон Фінляндії. Перш, ніж перейти до викладу ходу цієї операції, поставлених задач і досягнутих результатів, слід якомога точніше ознайомитися зі складом і дислокацією сил сторін. (див. Карта № 11)

Бомбардувальні сили авіації Ленінградського округу (Північного фронту) були відносно нечисленні (нечисленні порівняно з величезною чисельністю винищувальної авіації, що обороняла повітряні підступи до «другої столиці» СРСР).

У безпосередній близькості від Ленінграда базувалася **41 БАД** (штаб у м. Гатчина), в складі якої було чотири бомбардувальних авіаполки. 22 червня 1941 року командир дивізії полковник Новіков віддав Бойовий наказ № 1, згідно з яким полки дивізії були розосереджені на оперативних аеродромах: 10 БАП — аеродром Городець, 201 БАП — аеродром Сумськ, 202 БАП — аеродром Керстово, 205 БАП — аеродром Крестці [265]. 10-й бомбардувальний був «старим» кадровим авіаполком, який брав участь ще в «зимовій війні» і був нагороджений за «подвиги» на тій війні орденом бойового Червоного Прапора. 201-й, 202-й і 205-й полки були відносно «молодими» — їх формування почалося в кінці 1940 року. Втім, не треба думати, що «молоді» полки комплектувалися тільки випускниками льотних училищ — командний склад, як правило, складався з льотчиків, які мали великий бойовий досвід. Так, в 202 БАП «командир полку полковник М. Ф. Єфімов мав ордени Леніна і орден Червоного Прапора, штурман полку майор Г. І. Габунія — нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Урядові нагороди мали також командири ескадрилій, їхні заступники і штурмани... Всі вони мали великий службовий і бойовий досвід, отриманий в небі Іспанії, в боях на озері Хасан, річці Халхін-Гол, у війні з білофінами і під час «визвольного походу» в Західну Україну і західну Білорусію...» [266].

Характерною особливістю «двохсотих» полків було те, що при повній укомплектованості льотним складом вони мали відносно невелике

число бойових літаків. Судячи з мемуарів колишнього командувача ВПС Північного фронту О. О. Новікова, на озброєнні 41 БАД було 114 літаків [244, с. 69]. Швидше за все, маршал авіації назвав загальне число літаків, включаючи тимчасово несправні. У документах фонду 41 БАД вказана точна чисельність боєготових літаків у полках дивізії за станом на 27 червня 1941 року [267]. Раніших відомостей (на 22 або 25 червня) немає. Проте, підсумовуючи кількість літаків станом на 27 червня 1941 року з числом бойових втрат, ми отримуємо наступні мінімальні (саме «мінімальні», бо крім бойових втрат могли бути і технічні несправності і аварії) цифри:

10 БАП	38 СБ
201 БАП	25 СБ
202 БАП	19 СБ
205 БАП	13 СБ
Разом у 41 БАД:	95

2-а авіадивізія базувалася значно південніше Ленінграда (штаб у м. Стара Русса). У складі дивізії було три бомбардувальних (2 БАП, 44 БАП, 58 БАП) і один штурмовий (65 ШАП) авіапункт. Наявність штурмового полку переводило цю дивізію в розряд «змішаних», і в більшості документів вона іменується 2 САД. Фактично ж, ніяких згадок про участь 65 ШАП, на озброєнні якої перебували легкі винищувачі-біплани І-15 біс, в авіаударі по Фінляндії немає, і реально 2 САД діяла як бомбардувальне з'єднання. Ця дивізія, стара кадрова дивізія радянських ВПС, була і в кількісному, і в якісному відношенні укомплектована краще, ніж 41 БАД. На озброєння двох її полків (2-го і 58-го) вже надійшли новітні на той момент пікіруючі бомбардувальники Ар-2 і Пе-2.

Станом на 23 червня 1941 дивізія базувалася: штаб і 58 БАП на аеродромі Ст. Русса, 44 БАП на аеродромах Тулебля та Іванівка, 2 БАП на аеродромі Крестці (всі в районі м. Новгород). Кількість боєготових літаків, вказана на підставі документів штабів бомбардувальних полків, наведена в таблиці: [268]

	справні літаки:	Разом:
2 БАП	23 СБ + 21 Ар-2	44
44 БАП	? СБ +? Пе-2	46
58 БАП	38 СБ + 14 Пе-2	52
Разом у 2 САД		142

55 САД (штаб у м. Петрозаводськ) мала в своєму складі один бомбардувальний авіапункт (72 БАП), на озброєнні якого значилося 45 бомбардувальників СБ (з них 40 у справному стані) і 4 нових Пе-2. Разом — 44 боєготових літаків (дані на 1 червня 1941 р.) [269].

Таким чином, ВПС Північного фронту могли використовувати в масованому авіаударі по фінських аеродромах близько **280 справних бомбардувальників**. Характерною особливістю бомбардувальних частин ВПС Північного фронту було значне перевищення числа екіпажів (близько 450) над числом справних літаків [269].

Ще раз підкреслимо, що всі цифри, які характеризують кількість і технічний стан бойових літаків, слід розглядати лише як орієнтовні, що з допуском у 10—15 % розрізняються навіть у документах однієї й тієї ж дивізії. І це не дивно — літак у військовій авіації є витратним матеріалом, який постійно оновлюється, ламається, ремонтується і т. д. Відповідно, абсолютно точну кількість боєздатних літаків вказати в принципі не можливо.

У складі **ВПС Червонопрапорного Балтфлоту** (командувач — генерал-майор авіації В. В. Єрмаченков) було три бомбардувальних полки: 1 МТАП (мінно-торпедний авіапункт), 57 БАП, 73 БАП. Перші два входили до складу 8-ї бомбардувальної бригади та базувалися на аеродромах Беззаботне і Котли (30—70 км на захід від Ленінграда). Аеродроми морської авіації перебували в безпосередній близькості від південного (радянського) берега Фінської затоки, а на озброєнні 1 МТАП і трьох (з п'яти) ескадрилій 57 БАП були дальні бомбардувальники ДБ-3/ ДБ-3ф, які із зазначених аеродромів могли досягти практично будь-якої точки в південній і центральній Фінляндії. 73 БАП (п'ять ескадрилій, озброєних бомбардувальниками СБ і Ар-2), базувався на аеродромі Пярну в Естонії. Всього на озброєнні зазначених трьох авіапунктів ВПС ЧБФ було **174 боєготових літаків**, із них 91 ДБ-3, 66 СБ, 17 Ар-2 [270, 271, 277].

У всіх країнах (і Радянський Союз не був тут винятком) морська авіація є елітою Збройних Сил. Причина цього дуже проста: «море не прощає». Ані І-16, ані ДБ-3 не могли зробити вимушену посадку на воду. Та й парашут над північними морями мало чим допомагає — у крижаній воді зимової Балтики або Баренцева моря людина довго не живе. Перша ж помилка в пілотуванні, втрата орієнтування, неякісна передпольотна підготовка літака стають для екіпажу морської авіації останньою. Ось тому поганих льотчиків у авіації ВМФ не буває. А серед всіх з'єднань морської авіації саме ВПС ЧБФ володіли найбільшим бойовим досвідом,

причому досвід цей набуто на тому ж самому ТВД, на якому належало діяти і в червні 1941 року. Порти Фінської і Ботнічної затоки (Гельсінкі, Турку, Вааза, Порі, Котка) незмінно були присутні в усіх передвоєнних оперативних планах ВПС Балтфлоту як першочергові об'єкти бомбардування. Від часу «зимової війни» залишалися ще два «першочергових об'єкти» — фінські броненосці берегової оборони «Ільмарінен» і «Вяйнямойнен» (інших великих надводних кораблів у ВМФ Фінляндії просто не було), які в грудні 1939 року так і не вдалося ні потопити, ні пошкодити.

До нової війни в небі над Балтикою готувалися дуже наполегливо.

До нової війни в небі над Балтикою готувалися дуже наполегливо. Ось що про це пише в своїх мемуарах колишній штурман 1 МТАП, генерал-лейтенант П. І. Хохлов:

«...Попередні навчання і бойові дії («зимова війна» — М. С.) дали свої результати. Екіпажі вміли літати вдень в строю підрозділів, а дві ескадрильї могли здійснювати польоти і вночі, в непростих метеоумовах... У полку з'явилися снайперські екіпажі з бомбометання і мінних постановок. Багато проводилось польотів із використанням засобів радіонавігації. Літаки ДБ-3 вже тоді були обладнані радіонапівкомпасом РПК-2, які грамотно використовували в польотах. Найбільш підготовлені екіпажі освоювали польоти в хмарах. У середньому кожен екіпаж налітав у 1940 році **більше 200 годин** (підкреслення моє — М. С.)» [134].

200 годин річного нальоту — показник досить гідний. Особливо на тлі безперервних у вітчизняній псевдоісторичній літературі жалібних зітхань з приводу того, що льотний склад радянської авіації влітку 41-го складався з «жовторотих пташенят», недовчених курсантів з нальотом 4 години на рік «по коробочці»...

Винищувальна авіація Фінляндії становила найчисленнішу частину нечисленних ВПС цієї країни. Організаційно фінські винищувачі були зведені в п'ять відносно укомплектованих авіагруп:

1. **LLv-24**, командир — майор Г. Магнуссон. Це була найдосвідченіша і найрезультативніша (за підсумками «зимової війни») винищувальна група фінських ВПС. У складі LLv-24 було чотири ескадрильї (нестандартно велике число), три з яких (25 літаків) базувалися на аеродромі Весівехмаа (в районі м. Лахті), а одна — на аеродромі Селянпя в районі залізничної станції Коувела (у радянських документах цей аеродром частіше іменується «Валкеала» — за назвою розташованого поруч населе-

ного пункту). Всього на озброєнні групи LLv-24 перебувало **33 винищувачі «Брюстер» американського виробництва.**

2. **LLv-26**, командир — майор Р. Харю-Йенті. Всі три ескадрильї групи базувалися на аеродромі Йоройнен (20 км на південний схід від залізничної станції Піексямякі). На озброєнні групи LLv-24 було **26 винищувачів «Фіат» G-50 італійського виробництва.**

3. **LLv-28**, командир — капітан С-І. Сирин. Три ескадрильї групи базувалися на аеродромі Наараярві (8 км на захід від ст. Піексямякі). На озброєнні групи було **27 винищувачів «Моран» MS-406 французького виробництва.**

4. **LLv-32**, командир — капітан Е. Хейніля. Ця авіагрупа своїми мізерними силами мала прикривати столицю держави і важливий залізничний вузол Ріхімякі-Хювінкя. Дві ескадрильї авіагрупи LLv-32 базувалися на аеродромі Хювінкя (40 км на північ від Гельсінкі). Озброєні вони були застарілими ще до часу «зимової війни» винищувачами **«Фоккер» D-21 голландського виробництва.** Винищувачі групи, крім того, були і фізично дуже зношеними, тому що ці «Фоккери» були виготовлені за ліцензією на заводі в Тампере ще навесні-влітку 1939 року, і вже пройшли через всю війну. В результаті із 24 винищувачів групи LLv-32 в стані боєготовності 25 червня 1941 р перебували тільки 12.

5. **LLv-30**, командир — капітан Л. Бремер. У складі групи було три ескадрильї, з яких тільки одна (2-а) була укомплектована літаками повністю. Дві ескадрильї, на озброєнні яких було 18 винищувачів **«Фоккер» D-21** (зібрані в Тампере після «зимової війни» і оснащені потужнішим американським мотором PW R-1830], базувалися на аеродромі портового міста Порі. 1-а ескадрилья групи LLv-30 базувалася на аеродромі Холлола (район м. Лахті). На її озброєнні було **5 винищувачів «Харрікейн»** англійського виробництва.

Крім вищеназваних п'яти винищувальних груп, було ще три недоукомплектовані навіть до половини штатної чисельності групи, ескадрильї яких були розкидані по всій південній Фінляндії. 2-а ескадрилья групи LLv-12, на озброєнні якої було **3 «Гладіатори»** (застарілий ще на час «зимової війни» англійський винищувач-біплан), базувалася на аеродромі Пуумала (50 км на схід від Міккелі). 3-тя ескадрилья групи LLv-12, на озброєнні якої було **7 «Фоккерів»**, базувалася на аеродромі Міккелі.

1-а ескадрилья групи LLv-14 базувалася на аеродромі Утті (район залізничної станції Коуволла). На її озброєнні було **6 «Гладіаторів»**. 3-тя ескадрилья групи LLv-14 базувалася на аеродромі Падасйокі (45 км на

північ від м. Лахті). На її озброєнні було **6 «Фоккерів»**. **5 винищувачів (трофейні радянські I-153)** були у складі 3-ї ескадрильї групи LLv-6, що базувалася на аеродромі міста Турку [311].

Ще дві ескадрильї (1/ LLv-12 на аеродромі Йоройнен і 2/ LLv-14 на аеродромі Валкеала) значилися в резерві, оскільки наприкінці червня 1941 року вони переозброювалися на умовно «нові» американські винищувачі **«Хоук» P-36**.

Разом у винищувальних частинах фінських ВПС було **160 літаків восьми різних типів**, з яких у боєготовому стані до 25 червня 1941 року було **148 одиниць**. Третю частину всіх винищувачів (52 справні літаки) становили неабияк пошарпані ветерани «зимової війни»: голландські «Фоккери» і англійські «Гладіатори». Варто одразу ж зазначити, що влітку 1941 року жодного німецького «Мессершмітта» на озброєнні фінських

Разом у винищувальних частинах фінських ВПС було 160 літаків восьми різних типів, з яких у боєготовому стані до 25 червня 1941 року було 148 одиниць. Ремонт і обслуговування авіаційної техніки доводилося здійснювати практично без оригінальних заводських запчастин.

ВПС не було (перші Vf-109 G-2 у кількості 30 одиниць Фінляндія **закупила лише навесні 1943 р**).

Гнітюча різноманітність літаків і авіамоторів була не єдиною проблемою, що стояла перед технічними службами фінських авіаполків. Ремонт і обслуговування авіаційної техніки доводилося здійснювати практично без оригі-

нальних заводських запчастин. Причина цього стане зрозумілою, якщо згадати походження літаків-винищувачів фінських ВПС.

Найкраще було з «Фоккерами». Розгром і окупація Голландії вермахтом не одразу позначилися на ситуації в фінських ВПС, оскільки Фінляндія завбачливо купила влітку 1937 року ліцензію на необмежений випуск «Фоккерів» на державному авіазаводі в Тампере. Однак, як для «необмеженого», так і для мінімального виробництва літаків потрібні були двигуни. Власного авіамоторного виробництва в Фінляндії, зрозуміло, не було. На «Фоккер» фінського складання встановлювали спочатку англійські мотори «Брістоль-Меркурій», а потім — значно потужніші американські R-1830 «Твін Уосп». Після окупації Норвегії і появи німецьких військових і військово-морських баз в декількох кілометрах від фінського порту Петсамо транспортний коридор між Фінляндією і Атлантикою став практично закритим.

Таким чином, можливість отримання нових англійських або американських моторів, літаків і запчастин до них знизилася майже до нуля.

Зрозуміло, на згортання співпраці вплинуло і неухильне німецько-фінське зближення, яке не залишилося таємницею ні для Лондона, ні для Вашингтона. Що ж стосується отримання французької авіатехніки, то поставки припинилися одночасно з ліквідацією самої незалежної Франції. Правда, в подальшому (у 1941—1942 роках) німці продали Фінляндії (продали за гроші, а зовсім не подарували з почуття союзницької солідарності) трофейні «Морани» (57 літаків) і американські «Хоуки» (44 літаки), захоплені ними під час боїв у Франції. Аж до весни 1943 року цей «тоненький струмочок» поставок гранично зношених, пошкоджених у боях літаків був одним з двох наявних джерел поновлення парку літаків фінських ВПС. Ще одним джерелом були трофейні радянські винищувачі і мотори з них.

Докладний аналіз тактико-технічних характеристик винищувачів фінських ВПС виходить далеко за рамки завдань даного дослідження. Тому обмежимося лише найкоротшим оглядом.

Винищувач «Фоккер» D-21 розроблявся як простий в експлуатації, надійний і дешевий винищувач для колоніальних військ голландської Вест-Індії. Саме прагнення до максимального спрощення і здешевлення конструкції зумовило використання невисувного шасі, що для літаків другої половини 30-х років було вже явним анахронізмом. З озброєння (4 кулемети гвинтівкового калібру) і потужності двигуна ([750 к. с.] цей винищувач відповідав раннім модифікаціям знаменитого радянського «ішака» (I-16 тип 10), але при цьому був помітно важчим (2050 кг проти 1716 кг), мав менші, ніж у I-16, швидкість і швидкопідйомність.

Французький винищувач «Моран» MS 406 вперше піднявся в повітря 8 серпня 1935 року. Це був один із перших у світі винищувачів «нової хвилі» («гостроносі» швидкісні винищувачі-моноплани з моторами рідинного охолодження і висувним шасі) і найперший серійний винищувач із гарматним озброєнням. Перший не зміг стати найкращим: головною вродженою вадою цього літака була невідповідність потужності двигуна і ваги конструкції. З наведеної нижче таблиці видно, що навіть порівняно з найважчою модифікацією «ішака» (I-16 тип 28, озброєного двома 20-мм гарматами) «Моран», при меншій на 200 к. с. потужності мотора, був на півтонни важчим. Як наслідок енергоозброєність «Морана» MS-406 виявилася в півтори рази меншою, ніж у I-16, що й зумовило низькі розгінні і маневрені характеристики.

Щоб якось «дотягнути» максимальну швидкість літака до жаданої позначки в 500 км/год, на «Морані» застосували небувалий (прибирався у фюзеляж) радіатор охолодження двигуна. Як наслідок, із задіяним

у повітряний потік радіатором «Моран» не набирив і 450 км/год, а з прибралим — двигун швидко «закипав». До того ж бензобак «Морана» не мав протектора, сидіння льотчика — бронеспинки, а гідросистема, як показала експлуатація, виявилася вельми примхливою. Перші ж повітряні бої з німецькими «Мессершміттами» переконали французьке командування в тому, що «Моран» застарів, так і не встигнувши до ладу народитися. Навесні 1940 року французькі винищувальні авіагрупи почали в гарячковому темпі переозброювати на досконаліші літаки. Всього за три тижні, з 10 травня по 5 червня шість винищувальних груп французької авіації «позбулися» «Морана», пересівши на «Девуатін» D-520, «Блох» MB-152 і американський «Хоук».

Для фінської авіації «Моран» (перші літаки прибули в лютому 1940 року і встигли взяти участь у «зимовій війні») був дорогоцінним подарунком. Цей винищувач міг наздогнати в повітрі радянський бомбардувальник СБ, а гармата дозволяла використовувати винищувач для ефективного штурмування наземних цілей.

І в подальшому, під час 2-ї радянсько-фінської війни, «Моран» використовувався як «винищувач-штурмовик», зокрема — для боротьби на залізничних комунікаціях (20-мм гармата з малої дистанції пробивала стінки паровозного котла). Ще однією «перевагою» французького ветерана на фінській службі було те, що авіамотори M-100/ M-103/ M-105, встановлені на радянських бомбардувальниках СБ, Ар-2 і Пе-2, винищувачах Як і ЛаГГ, були форсованою ліцензійною версією мотора «Іспано-Сюїза» 12У-31, встановленого на «Морані». Таким чином, серед уламків збитих радянських літаків фіни отримали багате джерело запчастин до моторів...

Італійський «Фіат» G-50, американські «Хоук» і «Брюстер», радянський I-16 при всій зовнішній відмінності були літаками одного класу і одного покоління: маневрені винищувачі кінця 30-х років з мотором повітряного охолодження. Останні модифікації I-16, завдяки потужному мотору і рекордно-низькій вазі (як наслідок — унікально високій тязі), перевершували своїх «ровесників» за характеристиками горизонтальної та вертикальної маневреності, нітрохи не поступаючись при цьому і в швидкості. Перевагою «американців» була аеродинамічна досконалість (значно нижчий коефіцієнт аеродинамічного опору), завдяки якому вони перевершували «ішака» в здатності розігнатися на пікіруванні, а також традиційний для всіх літаків ВПС США великий запас палива, відповідно — велика (величезна за мірками радянських ВПС) дальність польоту. Варто відзначити і те, що «Фіат» і «Брюстер»,

озброєні крупнокаліберними кулеметами, безсумнівно, перевершували за вогневою потужністю кулеметні модифікації «ішака» (I-16 тип 18, тип 24)].

	Маса порожня, кг	Злітна маса, кг	Потужність, к. с.	Швидкість макс., км/год	Швидкість верт. м/хв	Дальність, км	Озброєння
«Моран» MS-406	1900	2470	860	490	667	800	1 * 20 + 2 * 7,5
I-16 тип 28	1403	1988	1100	470	882	445	2 * 20 + 2 * 7,62
«Хоук» P-36	2121	2600	1050	490	930	1200	6 * 7,7
«Фіат» G-50	1963	2403	840	473	?	670	2 * 12,7
«Брюстер» B-239	2104	3103	950	487	?	1500	3 * 12,7 + 1 * 7,7
I-16 тип 24	1383	1780	1100	489	938	440	4 * 7,62

Загалом, літаки-винищувачі фінських ВПС за основними ТТХ цілком відповідали так званим «застарілим» радянським винищувачам (I-16 і I-153) початку війни. Різниця, причому різниця разюча, була в історії їхнього бойового застосування. Тисячі «ішаків» і «чайок» покинули на прикордонних аеродромах у перші ж дні і тижні війни, тоді як «Брюстери», «Фіати» і «Морани» продовжували успішно воювати аж до літа 1944 року, а фінські льотчики, керуючи цими «музейними експонатами», продовжували збивати все, що зустрічали в повітрі: нові радянські Як-9 і Ла-5, американські «ленд-лізівські» «Кобри» та «Кітті-хоуки»...

Літаки-винищувачі фінських ВПС за основними ТТХ цілком відповідали так званим «застарілим» радянським винищувачам початку війни.

29 липня 1944 р сержант В. Рінкенева, керуючи «Чайкою» I-153, збив «Аерокобру» P-39. Це не «мисливська історія», а реальний факт, і підбитий літак знайшли на землі в районі ст. Лоймола [52, с. 356].

Тепер від обговорення тактико-технічних характеристик повернемося до більш актуального для цього розділу питання про базування фінської винищувальної авіації. Розставивши на географічній карті всі вищеназвані винищувальні групи і ескадрильї, ми виявляємо лише **сім «аеродромних вузлів»:**

- район ст. Пієксямякі, аеродроми Наараярві і Йоройнен, разом 53 винищувачі;
- район м. Лахті, аеродроми Весівехмаа, Холлола і Падасйоки, разом 36 винищувачів;
- район м. Порі, аеродром Порі, всього 18 винищувачів;
- район ст. Коувола, аеродроми Валкеала (Селенпя) і Утті, разом 14 винищувачів;
- район м. Гельсінкі, аеродром Хювінкя, разом 12 справних винищувачів;
- район м. Міккелі, аеродроми Міккелі і Пуумала, разом 10 винищувачів;
- район м. Турку, аеродром Турку, разом 5 винищувачів.

Таким чином, вся винищувальна авіація базувалась на 12 аеродромах. Якщо ж виключити з цього переліку такі аеродроми, на яких базувалося лише 3—8 літаків, то залишиться рівно **п'ять аеродромів**: Наараярві (27 літаків), Йоройнен (26 літаків), Весімехмаа (25 літаків), Порі (18 літаків) і Хювінкя (12 літаків). Концентрація авіації на такому малому числі аеродромів, безсумнівно, створювала небезпечну для фінської сторони

Концентрація авіації на такому малому числі аеродромів, безсумнівно, створювала небезпечну для фінської сторони ситуацію — винищувальні групи самі перетворилися на мішень для нищівного удару з повітря.

ситуацію — винищувальні групи самі перетворилися на мішень для нищівного удару з повітря.

Порівнявши кількість аеродромів з числом бомбардувальних полків ВПС Північного флоту і ВПС ЧБФ, неважко переконатися в тому, що радянське командування могло виділити для удару

по кожному з п'яти основних аеродромів фінських ВПС **два полки бомбардувальників, прикривши їх при цьому трьома полками винищувачів...**

Досить важко зрозуміти логіку саме такого розподілу сил винищувальної авіації. Столиця держави і два найбільших (за фінськими мірками) міста (Турку і Тампере) прикриті непропорційно малими силами. Найбільше угруповання винищувачів (дві авіагрупи, третина всіх боєздатних літаків) перебуває в районі ст. Пієксямякі, на відстані в 200—250 км від кордону, від Гельсінкі і Тампере. Складається враження, що фінське керівництво, не виключаючи можливість нанесення Радянським Союзом раптового масованого удару, відтягнуло основні сили винищувальної авіації вглиб країни.

Таке рішення стає зрозумілим, якщо знову ж таки глянути на географічну карту. Столиця Фінляндії, найважливіші порти, залізничні магістралі і вузлові станції розташовані на березі Фінської затоки або в безпосередній близькості від неї. З точ-

Фінське керівництво, не виключаючи можливість нанесення Радянським Союзом раптового масованого удару, відтягнуло основні сили винищувальної авіації вглиб країни.

ки зору побудови системи ППО ця обставина створює величезну проблему. Справа в тому, що за відсутності радіолокаторів (а влітку 1941 року радіолокаторів у ППО Фінляндії не було) вся система оповіщення про повітряний напад трималася на використанні багатьох сотень постів візуального спостереження (доповнених на найважливіших напрямках шумопеленгаторними установками). Так, наприклад, в складі ППО Ленінграда було 263 спостережних пости ПСОЗ («повітряне спостереження, оповіщення і зв'язок») і 23 окремих пости наведення винищувальної авіації (і це на додаток до восьми радіолокаційних станцій!).

В системі ППО Москви було сім РЛС і 610 постів ПСОЗ. Розмістити у водах Фінської затоки порівнянну кількість постів ПСОЗ не було можливо, відповідно, ворожий літак міг з'явитися над аеродромом в передмістях Гельсінкі або Турку раніше, ніж пролунає сирена повітряної тривоги.

У будь-якому випадку, фактично існуюча 25 червня 1941 року дислокація сил фінських ВПС категорично несумісна з версією про те, що фінська армія вже в червні 41-го була розгорнутою для вторгнення в радянську «Карело—Фінляндію». Авіація, як ми бачимо, виявилася за багато сотень кілометрів від району майбутнього наступу наземних сил фінської армії (воно почалося 10 липня в Приладозькій Карелії, в смузі Йоенсу-Іломантсі). Так до наступу не готуються. Напередодні 22 червня 1941 року німці розгорнули свої винищувальні групи на відстані всього за кілька десятків кілометрів від радянського кордону, після початку вторгнення винищувальні групи «притискалися» буквально впритул до переднього краю. Нерідко винищувачі люфтваффе сідали на аеродромах (колишніх радянських), які перебували в декількох кілометрах від мостів і переправ, які вони прикривали.

Схожій тактики дотримувалося і командування фінських ВПС. У підписаній 15 грудня 1941 року «Довідці з обліку боїв Вітчизняної війни на фронті 23-ї Армії» читаємо: *«Треба відзначити, що авіація супротивника мала свої аеродроми значно ближче до поля бою, ніж наша авіація, і з'являлася над цілями значно швидше, ніж прибували наші винищувачі»* [313].

і якби фінське командування вже в середині червня прийняло рішення про перехід у наступ, то винищувальні групи опинилися б значно далі на сході від тих аеродромів, на яких їх захопив (точніше кажучи — мав захопити) удар радянської авіації.

Усе вищевикладене в жодному разі не вказує на те, що знищення фінської авіації на аеродромах базування могло б стати простою і «безпрограшною» операцією. Фінська авіація, звичайно, поступалася в чисельності бомбардувальним силам ВПС Північного фронту і Балтійського флоту (приблизно в пропорції 3 до 1), але ця проста арифметика аж ніяк не гарантує успіху. Безпосередньо задача знищення (або, щонайменше, значного ослаблення) авіації противника під час декількох перших ударів по аеродромах надзвичайно складна. Питання це заслуговує на окреме обговорення, бо за довгі роки в радянській історичній пропаганді (або «пропагандистській історії» — кому як більше подобається) склалася легенда про супер-ефективність, нібито невід'ємно властиву цьому тактичному прийому. У всій радянській «міфології війни» не було, мабуть, міфу більш укоріненого, ніж міф про «раптовий нищівний удар по аеродромах». Перш ніж обрушити на читача черговий виснажливий потік цифр і фактів, наведемо два, досить характерних, фрагменти з літературних (можна навіть сказати — фантастичних) творів:

«...Із сутінків неба вислизнули три літаки, перетнули на брючному польоті кордон льотного поля і кинулися до довгих шеренг винищувачів. Через секунду вони вже були над ними, і з їх черева сипонула злива двокілограмових осколкових бомб. Розпечені осколки врізалися в крила і фюзеляжі, пробивали бензобаки... Потіки палаючого бензину заливали один винищувач за іншим. Три «Хейнкель» -111 ліниво розвернулися і пройшлися ще раз над аеродромом, поливаючи кулеметним вогнем палаючі уламки, тоді як приголомшені льотчики вискакували зі своїх ліжок. За дві хвилини дивізія як бойова частина перестала існувати... Командир дивізії стояв серед уламків і плакав...» [273].

«...Льотний склад авіаційних частин, які зазнали атаки, проявив завзятість. Офіцери кидалися до машин, незважаючи на розриви бомб і кулеметний вогонь штурмовиків. Вони витягали літаки з палаючих ангарів. Винищувачі здійснювали розбіг по зритій вибухами злітній смугі назустріч непроглядній стіні димової завіси і безперервного блиску розривів. Багато з них перекидалися у воронках, інші підскасували, підкинуті розривом бомб, і падали купою палаючих уламків... і все ж деяким удалося злетіти. З мужністю сліпого відчаю і злості, не дотримуючись вже ніякого плану, поза строем, вони вступали в бій...» [274].

Порівняння змісту (і навіть стилістики) цих двох текстів дає змогу одразу ж уточнити обговорювані поняття. Війна — це збройне **протиборство двох сторін, двох супротивників, кожен з яких** для досягнення перемоги проявляє «завзятість», «мужність», часом — «злобу», спричинену «сліпим відчаєм». Саме як один з тактичних прийомів ведення війни і має розглядатися удар з повітря по аеродромах базування ворожої авіації. Якщо ж льотчики однієї зі сторін сплять міцним сном невинних немовлят, і лише їхній командир не спить, а гірко плаче; якщо заправлені (!) палим літаки без жодного нагляду і охорони вишикувані «довгими шеренгами» на покинутому особовим складом аеродромі, то це — не війна. Це має називатися якимось інакше (злочинна недбалість, злісне порушення Статутів і Настанов, масове дезертирство, зрада), але ніяк не «війна». А для того, щоб знищити «довгі шеренги» безгоспних літаків, навіть три «лінивих» бомбардувальники — це занадто велика розкіш. Простіше і дешевше було б надіслати дюжину диверсантів, озброєних «заточками» (для протикання бензобаків) і сірниками (для підпалювання «потоків бензину, який поллється з пробоїн»).

Якщо ж обговорювати удар по аеродромах в термінах і категоріях війни (тобто з урахуванням неминучої протидії збройного супротивника), то цей тактичний прийом є досить складним, витратним і ризикованим заходом. Чому?

Перш за все тому, що найголовніша складова бойової авіації — це **не літаки, а льотчики**. Удар по аеродромах — навіть найвдаліший для нападаючої сторони — призводить лише до знищення літаків. А літаки в авіації (повторимо ще раз) — не більше, ніж витратний матеріал. Нападаюча сторона втрачає в повітрі над аеродромом не тільки літаки, але і льотчиків. Причому **втрачає безповоротно** — збитий над аеродромом пілот або загине (скористатися парашутом на бриючому польоті практично неможливо), або опиниться в полоні. І те, й інше на військовій мові називається «безповоротною втратою».

Літаки в авіації — не більше, ніж витратний матеріал. Нападаюча сторона втрачає в повітрі над аеродромом не тільки літаки, але і льотчиків. Причому втрачає безповоротно.

По-друге, знищити літак на землі набагато важче, ніж у повітрі. Літаючий об'єкт вразливий у польоті. Одна-єдина пробоїна в радіаторі охолодження двигуна, одна-єдина тяга управління, перебита осколком зенітного снаряда, шматок обшивки керма висоти, вирваний розривом снаряда наймалокалібернішої авіагармати, призведуть до падіння

або — в найсприятливішому випадку — до вимушеної посадки, коли літак, швидше за все, буде остаточно зруйнований. Якщо ця посадка відбудеться на території супротивника (а під час нальоту на ворожий аеродром так швидше за все і вийде), то підбитий літак перейде в розряд «безповоротних втрат». Знову ж — разом із вкрай дефіцитним на війні льотчиком.

Безповоротно знищити нерухомий літак на землі можна тільки при прямому попаданні в нього авіабомби. Осколкові «поранення» від вибуху збоку авіабомби виводять літак з ладу, але **лише на час ремонту**. А тим часом ремонт — залежно від тяжкості ушкоджень, оснащеності і кваліфікації ремонтних служб — може скласти всього кілька днів, або навіть кілька годин. Чи легко домогтися прямого попадання бомбою в літак? За даними ГУ ВПС Червоної Армії, екіпаж бомбардувальника СБ при бомбометанні з висоти 2 км в середньому домагався попадання 39 % скинутих бомб в прямокутник 200 на 200 метрів, причому середнє кругове відхилення від точки прицілювання становило 140 метрів [269]. Простіше кажучи — ні про яке прицільне бомбометання по такій точковій цілі, як літак, не могло бути й мови. Більше того, для прицільного бомбометання потрібно бачити ціль — а ось із цим у разі удару по аеродромах виникають великі проблеми.

Найпростіші маскувальні сітки (а то і просто оберемок зелених гілок) у поєднанні з помилковими цілями (простими і дешевими, збитими з фанери, дощок і картону макетами літаків) роблять завдання візуального виявлення літака на землі майже нерозв'язуваним. Реалізувати це напевне можна було тільки знизившись на гранично малі висоти (50—100 м), що зовсім не просто (ніяких автоматів відстеження рельєфу місцевості тоді ще не було) і дуже небезпечно (на такій висоті літак можуть збити навіть прицільним пострілом із гвинтівки). Але і це ще не все — для того, щоб виключити ураження літака осколками скинутої ним же бомби, бомбометання має здійснюватися або з висоти понад 300—500 метрів, або з використанням детонатора уповільненої дії. Однак, останній спосіб виявився ще менш ефективним, оскільки скинута з гранично малої висоти бомба рикошетила і падала в непередбачуваній точці.

Фугасна авіабомба ФАБ-100 (найбільш масовий боєприпас радянської бомбардувальної авіації) залишала в ґрунті воронку діаметром 10—15 метрів. Сотня мобілізованих чоловіків із сусіднього села могла засипати її за півгодини. Вручну. Із застосуванням техніки відновити зруйновану нальотом ґрунтову злітно-посадкову смугу було ще простіше. Знову ж таки, треба мати на увазі, що винищувач І-16 згаданих вище

модифікацій (тип 24, тип 28) мав злітну швидкість 130 км/год, довжину розбігу 210 м, довжину пробігу — 380 м. Злітно-посадковою смугою для винищувачів такого класу могла служити рівна галявина, утрамбована катком або викладена легкознімними металевими панелями. Тому спроби вивести аеродром з ладу руйнуванням ґрунтових ВПП були б ще більш витратним і малоефективним заняттям...

Варто відзначити, що легенду про супер-ефективність удару по аеродромах радянські «історики» вигадали заднім числом. Вигадали тоді, коли треба було знайти відносно пристойні пояснення страшного розгрому радянських ВПС влітку 1941 року. Тоді як військовим фахівцям вельми обмежені можливості цього тактичного прийому були добре відомо задовго до 22 червня 1941 року.

Легенду про супер-ефективність удару по аеродромах радянські «історики» вигадали заднім числом. Вигадали тоді, коли треба було знайти відносно пристойні пояснення страшного розгрому радянських ВПС влітку 1941 року.

Вже на підставі вивчення досвіду війни в Іспанії зробили абсолютно точні висновки:

«...У перший період війни обидві сторони вели інтенсивні дії по аеродромах з метою завоювання панування в повітрі. В подальшому, однак, вони майже повністю відмовилися (тут і далі підкреслено мною — М. С.) від цього. Досвід показав, що дії по аеродромах дають вельми обмежені результати.

По-перше, тому, що авіація розташовується на аеродромах розосереджено (не більше 12—15 літаків на аеродром) і добре маскується; по-друге, аеродроми прикриваються зенітною артилерією і кулеметами, що змушує нападаючу авіацію скидати бомби з великої висоти при малій імовірність влучання...

По-третє, пошкодження льотного поля авіабомбами виходить таким незначним, що майже не затримує вильоту літаків противника; невеликі пошкодження льотного поля швидко виправлялися, а порушений зв'язок відновлювався.

Дуже часто бомбардувальники скидали бомби на порожній аеродром, оскільки авіація противника встигала завчасно піднятися в повітря. Наприклад, у липні 1937 року заколотники здійснили 70 нальотів на аеродром в Алькала авіагрупами до 35 літаків. В результаті цих нальотів було поранено 2 людини, зруйновано два літаки і вантажівку...» [275].

Слідом за Іспанією трапилися бої в Китаї і на Халхін-Голі. Новий бойовий досвід знову ж показав, що удар по аеродромах, залишаючись

важливою складовою боротьби за панування в повітрі, аж ніяк не був чудодійним засобом, що давав одним одним помахом «чарівної палички» знищити авіацію противника. На відомій нараді вищого командного складу РСЧА 23—31 грудня 1940 року бойовий досвід узагальнили таким чином:

«Г. П. Кравченко: *Основним є повітряний бій... Я ґрунтуюся на своєму досвіді. Під час дій на Халхін-Голі для розгрому одного тільки аеродрому мені довелося вилітати кілька разів у складі полку. Я вилітав, маючи 50—60 літаків тоді, як на цьому аеродромі було лише 17—18 літаків.*

С. М. Будьонний: *Ви сказали про втрати на аеродромах, а ось яке співвідношення у втратах на аеродромах і в повітрі?*

Г. П. Кравченко: *Я вважаю, що співвідношення між втратами на аеродромах буде таке: зокрема, на Халхін-Голі у мене було так — 1/8 частину я знищив на землі і 7/8 у повітрі.*

Г. М. Штерн: *і приблизно таке ж співвідношення і в інших місцях» [276].*

Схожі закономірності проявилися і в ході знаменитої «Битви за Британію». Так, за перші чотири дні німецького авіаційного наступу, з 12 по 15 серпня 1940 року пілоти люфтваффе знищили на аеродромах **47 англійських винищувачів** — ціною втрати **122 власних літаків**. Наступний «раунд» сутички в небі над аеродромами Королівських ВПС відбувся з 23 серпня по 7 вересня. Англійці втратили тоді 277 винищувачів, але й німці втратили 378 літаків усіх типів. З урахуванням того, що багатьом англійським пілотам вдалося благополучно скористатися парашутом і приземлитися на власній території, співвідношення втрат льотчиків (в різні періоди «битви за Британію») складало 5 до 1 або навіть 7 до 1. Зрозуміло, не на користь нападаючої сторони.

Повертаючись до реальної історії Великої Вітчизняної війни, ми також можемо констатувати більш ніж красномовні факти. Протягом усієї війни втрати літаків радянських ВПС на аеродромах становили найменшу кате-

Протягом усієї війни втрати літаків радянських ВПС на аеродромах становили найменшу категорію втрат: на величезному по протяжності фронті війни величезна за чисельністю (не менше 10 тис. бойових літаків) радянська військова авіація втрачала від ударів по аеродромах менше одного літака в день!

горію втрат. Конкретно, в 1942, 1943, 1944 роках від ударів противника по аеродромах безповоротно втратили відповідно, **204, 239, 210 літаків, що склало 2,47 %, 2,52 %, 2,68 %** від загального числа безповоротних втрат [269]. Іншими словами, на величезному по протяжності фронті війни величезна за чисельністю

(не менше 10 тис. бойових літаків) радянська військова авіація втрачала від ударів по аеродромах менше одного літака в день! Такі низькі втрати аж ніяк не пов'язані з тим, що противник зовсім відмовився від ударів по аеродромах. Так, приміром, у 1944 році зафіксували 1416 літако-вильотів німецької авіації, метою яких була атака радянських аеродромів [269]. Таким чином, **для знищення одного літака радянських ВПС на землі противник витрачав 6,7 літако-вильотів**. Яюсь слабо поєднуються ці факти з цікавими історіями про «три лінії «Хейнкелі», які знищують цілу авіадивізію (тобто порядку 200—300 літаків), причому «за дві хвилини»...

При всьому при цьому, у певних ситуаціях такий тактичний прийом, як удар по аеродромах базування ворожої авіації, може виявитися необхідним (або навіть єдино можливим). Повністю списувати його з арсеналу можливих засобів боротьби за перевагу в повітрі не доводиться. Сенс і мету удару по аеродромах можна гранично коротко і спрощено описати так: безповоротна втрата літаків і льотчиків в обмін на виграш часу. Аеродроми і базовані на них авіачастини противника, очевидно, швидко відновлять свою боєздатність, але бувають на війні ситуації, коли і виграш кількох днів багато вирішує. Ось чому перед початком великих наступальних операцій нерідко проводилися масовані нальоти на аеродроми противника. Досягнуте таким чином навіть короточасне зниження активності ворожої авіації було істотною допомогою наземним військам на найважчому для них етапі прориву оборони противника.

Сенс і мету удару по аеродромах можна гранично коротко і спрощено описати так: безповоротна втрата літаків і льотчиків в обмін на виграш часу.

Бували ситуації, коли удари по аеродромах і зовсім ставали єдиним можливим засобом зниження активності ворожої авіації. Наприклад, на початку 1941 року і англійська, і німецька бомбардувальна авіація перейшла до тактики нічних нальотів на міста і військові бази противника. Попри величезні зусилля (і чималі успіхи) у справі створення і освоєння в бойових частинах засобів радіолокаційного виявлення літаків, нічні винищувачі опинилися на той момент безсилим у протиборстві з невидимими в нічному морозі бомбардувальниками. Нічого іншого, крім вкрай малоефективних, з великими втратами, нальотів на аеродроми базування бомбардувальників супротивника, зробити тоді було практично неможливо.

Які ж висновки із цих загальних міркувань можна зробити щодо призначеної на 25 червня 1941 року операції радянських ВПС?

Відповідність завдання і методів його досягнення викликають серйозні сумніви. Ніякої потреби у використанні такого ризикованого і витратного тактичного прийому, як удар по аеродромах противника, не було. Не кажучи вже про те, що фінське командування і **не планувало бомбити Ленінград** (і не намагалося робити це навіть тоді, коли лінія фронту проходила на відстані п'яти хвилин польоту до Двірцевої площі),

Фінське командування і не планувало бомбити Ленінград. В червні 41-го винищувальна авіація Північного фронту і ВПС Балтфлоту мали все необхідне для того, щоб перехопити і знищити в повітрі дві дюжини фінських бомбардувальників.

в червні 41-го винищувальна авіація Північного фронту і ВПС Балтфлоту мали все необхідне для того, щоб перехопити і знищити в повітрі дві дюжини фінських бомбардувальників. Таку оцінку ситуації не змінює і можлива участь однієї ескадрильї німецьких бомбардувальників зі складу

KGг-806 в нібито запланованому «німецьким командуванням в Фінляндії» нальоті на Ленінград.

Але, може, радянське командування було дезінформоване? Можливо, приймаючи рішення про нанесення удару по фінських аеродромах, воно виходило з помилкового уявлення про те, що **на аеродромах південної Фінляндії зосереджені великі сили німецької авіації?** Такі великі, що доблесні сім сотень льотчиків-винищувачів (справних літаків-винищувачів в складі ВПС Північного фронту і ЧБФ було понад тисячу) і найпотужніше угруповання зенітної артилерії 2-го корпусу ППО не могли відбити масований наліт німецької авіації на Ленінград?

Можливо. Помилки в такій складній і ризикованій справі, як військова розвідка, трапляються часто. Але в такому випадку, припускаючи, що на фінських аеродромах сховалися багато сотень німецьких «Мессершміттів» і «Юнкерсів», радянське командування мало б готуватися до удару **по таких аеродромах** найсерйознішим чином. Готуватися до масштабного і важкого бою в повітрі, а не до «ледачих розворотів» трьох СБ над фінським аеродромом. Основні ж складові «серйозної підготовки» до проведення такої операції добре відомі.

По-перше, ретельна розвідка, виявлення найбільш значущих об'єктів для атаки, виявлення угруповання винищувальної авіації і зенітної артилерії противника.

По-друге, виділення такого складу сил, який би дозволив створити велику перевагу в небі над обраними для удару аеродромами. «*Бути всюди однаково сильним неможливо*» — категорично стверджує пара-

граф 11 Польового Статуту Червоної Армії (ПУ-39), і далі: *«Перемога досягається рішучою перевагою над противником на головному напрямку»*. Реальна можливість для створення такої переваги була. У розпорядженні радянського командування було близько 450 справних бомбардувальників. Це означає, що для удару по кожному великому аеродрому базування ворожої авіації можна було виділити до півсотні бомбардувальників.

По-третє, концентрацію сил у просторі мусить бути доповнена концентрацією в часі. Простіше кажучи, основні сили і ресурси мали бути вкладені в приголомшливий перший удар. Перший, найпотужніший і несподіваний для ворога. *«Раптовість діє приголомшливо»* — цей, 16-й за рахунком, параграф ПУ-39 кожен командир Червоної Армії мав твердо знати. Можливість для нанесення нищівного раптового удару була створена. Уряд СРСР не розірвав дипломатичні стосунки з Фінляндією, не висував їй будь-яких ультиматумів, не заявляв про розірвання Московського мирного договору тощо. Таким чином, всі необхідні умови для раптового (або віроломного — якщо говорити мовою політики) нападу були створені.

По-четверте, *«одного зосередження переважаючих сил і засобів ще недостатньо для досягнення перемоги... Необхідно досягти взаємодії родів військ... Взаємодія родів військ є основною умовою успіху в бою...»* У даному випадку виконання цієї статутної вимоги передбачало організацію найтіснішої взаємодії бомбардувальних і винищувальних частин і з'єднань. Всі необхідні умови для організації такої взаємодії були в наявності. Були винищувачі — в кількості, що **вдвічі перевищує число бомбардувальників**. Були підвісні паливні баки для винищувачів І-16, розроблені та випробувані ще навесні 1939 року, запущені в серійне виробництво восени 1939 року і виготовлені в кількості декількох тисяч штук. З підвісними баками дальність польоту І-16 тип 24 зростала до 670 км, що дозволяло, діючи з Ленінградського аеродромного вузла, супроводжувати бомбардувальники до лінії Гельсінкі—Лахті—Міккелі. Були захоплені навесні-влітку 1940 року аеродроми на Карельському перешийку, на південному (естонському) березі Фінської затоки, на півострові Ханко, злітаючи з яких винищувачі могли супроводжувати бомбардувальники без жодних підвісних баків. Нарешті, було півтори сотні новітніх винищувачів МіГ-3, які не тільки перевершували фінські винищувачі за швидкістю (на 150—200 км/год), але й мали дальність польоту не менше 700 км.

По-п'яте, для удару по аеродромах слід використовувати авіаційні боеприпаси, спеціально розроблені для ураження цілей великої площі. Такі боеприпаси на озброєнні радянських ВПС були. Це і «стрибаючі» ротаційно-розкидувальні авіабомби (РРАБ), здатні розсипати 116 малих осколкових бомб АО-2,5 на площі в один гектар, і так звані «вилівні прилади», за допомогою яких аеродром супротивника можна було рясно полити запальною сумішшю КС або суспензією білого фосфору. Були й зовсім уже прості підкрильні касети АБК-500, що вміщували 108 запалювальних бомб ЗАБ-1 або 67 осколкових АТ-2,5.

Військові фахівці, безсумнівно, зможуть додати до цього переліку і шостий, і сьомий, восьмий пункт...

25 червня 1941 року майже так все і зробили. Але з точністю до навпаки.

Розділ 3.7.

Середа, 25 червня

«ВПС фронту і армій бомбардувальними частинами о 6:20 приступили до виконання завдання зі знищення авіації противника на його аеродромах» [278]. Ця коротка фраза розміщена майже в кінці ранкового Оперативного зведення № 6 штабу Північного фронту від 25 червня 1941 року. Залишається припустити, що нічого екстраординарного в цій події командування Північного фронту не вбачає. «Приступили до виконання». Зауважимо, що слова «фінський» або «німецький» у зведенні не фігурують. Всім все ясно і без додаткових пояснень: «авіація противника». Сам факт бомбардування суміжної території ніяких коментарів від укладачів документа не викликав. Найдивовижніше — ніяких згадок про Директиву Ставки ГК від 24 червня. Жодного слова не сказано і про необхідність «запобігти нальотам німецької авіації на Ленінград».

Вечірнє Оперзведення № 7 штабу Північного фронту (20:00 25 червня 1941 г.) було докладнішим: *«...Дев'яте. ВПС армій і фронту виконували завдання зі знищення авіації противника на його аеродромах. Бомбометання проводилося по льотних смугах і аеродромних спорудах. Бомбометанню піддалися всі відомі аеродроми в південній частині Фінляндії до паралелі Міккелі-Турку. (Ця лінія паралельна лінії радянсько-фінської кордону, але не географічним паралелям — М. С.) У більшості випадків відзначені вдалі влучання в ангари, злітні смуги і на деяких аеродромах зазнали бомбардування літаки. У повітряних боях збито 4 літаки противника, крім того, відзначені вдалі влучання на аеродромі Кайнікайнен (Kauniainen, західне передмістя Гельсінкі — М. С.) (15—17 літаків) і аеродромі Йоройнен, де піддалися бомбардуванню до 20 літаків. З наших літаків не повернулися на свої бази 11 СБ і не встановлені місця посадки 10 СБ.*

Авіація ППО продовжувала прикривати Ленінград. Зустрічей з противником не було, втрат немає.

Десяте. ЧБФ продовжує установку загороджень. ВПС ЧБФ бомбили бронеосі і аеродром Турку, збили один літак супротивника» [279].

Ця зведення містить багато цінної інформації.

По-перше, повідомлення про могутній удар, про «першу в історії радянської авіації багатоденну операцію» перебуває **на дев'ятому місці в загальному переліку подій дня**. Командування Північного фронту, як і раніше, не бачить в цьому авіанальоті нічого, що б мало «вирішальне значення». Одразу ж зазначимо, що інших помітних і значущих подій на

Командування Північного фронту, як і раніше, не бачить в цьому авіанальоті нічого, що б мало «вирішальне значення».

Північному фронті того дня не було зовсім. Пункт перший Оперзведення № 7 містить зовсім пересічні відомості: «*Перше. Війська Північного фронту частинами прикриття здійснюють обо-*

ронні заходи в своїх районах, продовжуючи зосередження біля кордону відмобілізованих частин» [280].

По-друге, слово «німецький» ні в якому відмінку не використовували. Об'єктом удару була названа базована на аеродромах Фінляндії «авіація противника», причому «національну приналежність» противника конкретно не вказана. Проте цей невідомий «противник» навіть і не намагався завдати у відповідь удар (в небі над Ленінградом «зустрічей з противником не було, втрат немає»).

По-третє, вже з цього зведення видно, що радянська авіація зазнала відчутних втрат («не повернулися на свої бази 11 СБ»), і навіть о 8 годині вечора не були відомі місця вимушеної посадки ще 10 бомбардувальників. Отже, маститі радянські військові історики в генеральських званнях або не читали документи, або відверто брехали, стверджуючи, що «наша авіація втрат не мала». Стає зрозумілим і «творчий метод», за допомогою якого радянські історики нарахували 30 (або навіть 41) «знищених на землі ворожих літаків». Укладачі Оперзведення № 7 чесно визнають, що «бомбометання проводилося по льотних смугах і аеродромних спорудах», тобто неприцільно, «по площах», і лише на «**деяких аеродромах піддалися бомбардуванню літаки**». Радянські історики підсумували літаки, **виявлені** (але аж ніяк не знищені!) на аеродромі Йоройнен (про те, як і

Укладачі Оперзведення № 7 чесно визнають, що «бомбометання проводилося по льотних смугах і аеродромних спорудах», тобто неприцільно, «по площах», і лише на «деяких аеродромах піддалися бомбардуванню літаки».

з якими наслідками відбувався наліт на цей аеродром, розповімо нижче) і Кайнікайнен (там ні аеродрому, ні літаків не було зовсім) і отримали «бажане число»: $17 + 20 = 37$. З урахуванням «4 збитих в повітряних боях літаків противника» вийшло 41.

По-четверте, судячи з Оперативного зведення № 7, удар нанесли лише по об'єктах у південній частині Фінляндії (місце розташування аеродрому Йоройнен можна назвати «центральною Фінляндією»). Про якісь удари по розташуванню німецьких військ в північній Фінляндії **не сказано ні слова**. Лише 27 червня, в ранковому Оперзведенні № 10 з'являється перша згадка про дії радянської авіації на заполярній ділянці величезного по протяжності Північного фронту: *«1 САД і авіація Північного флоту 25.6 зробили кілька вильотів, але через туман цілей не досягли, з цієї причини 26.6. вильотів не здійснювали... 26.6. 7 літаків Ю-87 бомбили аеродром Африканда (в районі Мурманська — М. С.), скинуто 17 стокілограмових бомб, пошкоджень немає, загинув один молодший спеціаліст»* [281].

Дивний «туман», попри який німецькі пікірувальники зробили 26 червня наліт на аеродром Африканда, розсіюється в Оперативному зведенні № 11 (20:00 27 червня). Виявляється, і радянська авіація вела 26 червня активні дії. У Оперзведенні № 11 з'являється, нарешті, згадка про аеродром Луостарі, тобто **той єдиний** фінський аеродром, на якому базувалися німецькі винищувачі: *«1САД з 14:00 26 червня до 1:00 27 червня бомбардувала аеродром Луостарі, порт Петсамо, Кеміярві і Рованіємі, помічені пожежі»* [282].

Зрозуміло, були ще Оперативні зведення № 8 (7:00 26 червня) і № 9 (20:00 26 червня). З обговорюваного в цьому розділі питання у зведенні № 8 зазначено таке: *«...Шосте. 2-й корпус ППО зіткнень з противником не мав, авіація ППО патрулювала над Ленінградом.*

Сьоме. ВПС Північного фронту вели розвідку аеродромів противника, зіткнень з ним не мали.» [283].

Зміст Оперзведення № 8 ще коротший: *«ВПС фронту бойових дій і розвідувальних польотів не вели»* [284].

Коротше кажучи, «нищівний удар», «першу багатоденну операцію радянських ВПС» **вже на другий день фактично припинили**. Принаймні, саме до такого висновку можна дійти на підставі документів командування фронту. Оперативне зведення № 11 (20:0 27 червня) вже звично відзначає: *«...Сьоме. ВПС Північного фронту ланками і парами літаків вели розвідувальні польоти аеродромів та зосередження військ противника. Авіація ППО патрулює над Ленінградом...»* [285].

«Нищівний удар», «першу багатоденну операцію радянських ВПС» вже на другий день фактично припинили.

Тепер «підкрутимо різкість» і подивимося, як розвивалися події 25 червня 1941 року безпосередньо в бомбардувальних частинах авіації Північного фронту. (Див. Карта № 12)

О 4 годині ранку 25 червня в штабі 41 БАД склали Бойовий наказ № 3 (з номером наказу вийшла, ймовірно, помилка, адже пізно увечері того ж дня було підписано Наказ № 2):

«1. За достовірними даними противник готує удар по м. Ленінград. Триває зосередження сухопутних і повітряних сил. ВПС противника за наявними розвідданими базується на аеродромах Міккелі, Хейнола, Мантюхарью, Валкеала.

2. 41-а АТ послідовними ударами невеликих груп від 3 до 9 літаків протягом 25.6. знищує матчастину противника на аеродромах Міккелі, Мантюхарью, Хейнола, Валкеала, здійснюючи не менше 4-х ударів на кожен аеродром. Висота бомбометання: 2000—3000 м» [286].

Водночас, о 4 годині ранку, наказ подібного змісту підписали і в штабі 2 САД:

«1. Противник продовжує зосереджувати сухопутні і повітряні сили, готуючи удар на Ленінград. Базування авіації на аеродромах Луумякі, Утті, Коуволла, Котка, Борго (Порвоо).

2. 2 САД з ранку 25 червня протягом дня послідовними ударами дрібними групами по 3—5 літаків знищує авіацію противника на його аеродромах. Перший удар по готовності. Напруга — не менше 4-х ударів по кожному аеродрому противника...

5. Бомбове навантаження: два літаки [в ланці] ФАБ-100 і один літак — ЗАБ-50 [50-кг запалювальна авіабомба]. Висота бомбометання: 2500—3000 м» [287].

Очевидна смислова і текстуальна схожість двох наказів, підписаних в один і той же час в Гатчині і Старій Руссі, безсумнівно, свідчить про те, що їх складала на підставі одного наказу вищого командування. Надзвичайно важливо відзначити текстуальну схожість цих наказів до Директиви Ставки ГК («з достовірних джерел встановлено, що німецькі війська зосереджуються на території Фінляндії, маючи на меті завдати удар на Ленінград...»). що ж стосується завдання, поставленого в цих наказах, то при такій організації операції про виконання Директиви Ставки завдання («розгромити авіацію противника і ліквідувати аеродроми в районі південного узбережжя Фінляндії»), можна було більше не згадувати. Питання тепер був тільки в ціні, яку буде заплачено за повний провал.

Почнемо з того, що дислокація фінської авіації (іншої «в районі південного узбережжя Фінляндії» не було) була встановлена вкрай неточно. Тільки у трьох пунктах (Валкеала, Утті, Міккелі) з дев'яти згаданих в наказах (Міккелі, Хейнола, Мантюхарью, Валкеала. Луумякі, Утті, Коувола, Котка, Порвоо) фактично базувалися фінські винищувачі: 8 «Брюстерів» на аеродромі Валкеала, 6 «Гладіаторів» на аеродромі Утті, 7 «Фоккерів» на аеродромі Міккелі. **Всього 20 літаків** (здебільшого — найбільш застарілих) хоча б теоретично могли потрапити під бомбовий удар двох радянських авіадивізій. Аеродромний вузол в районі міста Лахті, на якому базувалося 36 винищувачів, в тому числі — три ескадрильї кращої в ВПС Фінляндії винищувальної групи LLv-24, не був виявлений зовсім. Про далекі аеродроми (Наараярві і Йоройнен), на яких базувалися найсучасніші — за мірками ВПС Фінляндії — винищувачі не сказано взагалі жодного слова.

Замість раптового нищівного першого удару запланували легке «поплескування» фінських аеродромів «дрібними групами з 3—5 літаків протягом дня». Зрозуміло, що перша з «дрібних груп» могла тільки насторожити противника і оповістити його про можливі подальші нальоти. Бомбометання з висоти 2—3 км і використання відносно невеликої кількості (як правило — по шість на один літак) фугасних авіабомб зводило ймовірність знищення літаків противника майже до нуля. Про використання касетних боєприпасів командири ВПС округу, бомбардувальних дивізій і полків не подумали. Нарешті, ніякої взаємодії з винищувальною авіацією не було навіть у планах (тим більше її не було й насправді), і «дрібні групи» давно вже не швидкісних бомбардувальників СБ полетіли без жодного винищувального прикриття на зустріч із фінськими аеродромами.

Перша з «дрібних груп» могла тільки насторожити противника і оповістити його про можливі подальші нальоти. Бомбометання з висоти 2—3 км і використання відносно невеликої кількості (як правило — по шість на один літак) фугасних авіабомб зводило ймовірність знищення літаків противника майже до нуля.

Результат став цілком передбачуваним.

41-я бомбардувальна дивізія. Один полк (205 БАП) участі в авіаударі не брав і жодного бойового літако-вильота 25 червня не виконав. Інші три полки [10 БАП, 201 БАП, 202 БАП], в складі яких було, відповідно, 38, 25 і 19 справних літаків, «з 7:45 до 15:00 25.6. групами по 6—9 літаків діяли по знищенню матчастини на аеродромах противника» [288]. Загалом

здійснено 62 літако-вильоти (в середньому 0,76 вильоту на один справний літак — і це не враховуючи літаки 205 БАП). Оперативні зведення штабу дивізії (№ 1 від 14:00 і № 2 від 19:00 25 червня) дають можливість відновити таку картину подій:

— **10 БАП.** Три ескадрильї полку отримали завдання атакувати аеродроми Міккелі і Мантюхарью. Загалом здійснили 32 літако-вильоти. «На аеродромі Міккелі матчастину літаків супротивника не виявлено. Бомби лягли по краю аеродрому...» Неіснуючий аеродром Мантюхарью намагалися бомбити дві ескадрильї. Судячи з Оперзведення № 2, одна ескадрилья промахнулася так, що «бомби лягли з перельотом по залізничній станції Мантюхарью», інша ескадрилья «на аеродромі Мантюхарью матчастину літаків не виявила». Де і як скинула бомби ця ескадрилья — в звіті не зазначено. Під час нальоту один бомбардувальник СБ був збитий винищувачами противника (судячи з фінських архівів — «Брюстерами» зі складу LLv-24), інший підбитий СБ зміг дотягнути до радянської території і здійснив вимушену посадку.

— **201 БАП.** Як видно з Оперативних зведень штабу дивізії, командир полку вирішив все ж порушити вказівку вищих штабів про нанесення «послідовних ударів невеликими групами», і в перший наліт на аеродром Хейнола (якого насправді не існувало) направив дві ескадрильї, разом 18 бомбардувальників СБ. «Екіпажі 201 БАП аеродром Хейнола не виявили (природно, його й не існувало — *М. С.*). Бомбометання здійснили з 8:40 до 8:43 по запасній цілі 1 залізничній станції і складах. Скинуто 108 ФАБ-100 і 17 ФАБ-50... Були атаковані винищувачами противника в кількості 9 літаків, тип Ме-119 (так у тексті, «Ме-119» — *М. С.*). Останні мали розпізнавальні знаки — червоні зірки. Відкриття вогню здійснювали на дистанції 50—70 метрів. У повітряному бою збито 2 «Мессершмітти». На свою базу не повернулося 6 літаків...».

Шість літаків були збиті і впали на землю на фінській території. Серед загиблих були командири ескадрильї 201 БАП майор (за іншими джерелами — підполковник) Паніушік і капітан Стойлік [145, с. 237].

Є інформація про те, що в документах загиблого комеска Паніушіки знайшли два квитки в театр на вечір 25 червня [52, с. 249]. Якщо це не легенда, а реальний факт, то він досить красномовно свідчить про те, м'яко кажучи, несерйозне ставлення до супротивника і розпочатій війні, з яким планувалася і проводилася операція 25 червня 1941 року.

Фінський історик К. Ф. Геуст у своїй статті, присвяченій подіям 25 червня, пише:

«...Фінська служба ПСОЗ¹ 25 червня зовсім згальбувалася. Хоча винищувальні ескадрильї базувалися близько до місць, які зазнали бомбардування, вони не отримали сигналу тривоги. У кількох місцях тривога прозвучала тоді, коли бомбардувальники були вже над аеродромом...» [145, с. 238].

У випадку з нальотом 201 БАП на район Хейнола ця неприємна критика цілком справедлива. Хоча основні сили винищувальної групи LLv-24 базувалися на аеродромі Весівехмаа, тобто приблизно в 20—25 км від м. Хейнола, жоден винищувач не був своєчасно піднятий на перехоплення, і тривога на аеродромі прозвучала тільки після того, як в Весівехмаа побачили клуби диму, що піднімалися над палаючим містом (125 фугасних авіабомб зробили свою справу). Групу з 18 радянських бомбардувальників атакувала лише **одна чергова пара «Брюстерів»** зі складу 2-ї ескадрильї LLv-24, що базувалася на аеродромі Валкеала (на північний схід від ст. Коуволла). За фінськими даними, ці два винищувачі (ст. сержант Е. Кіннунен і мол. сержант Х. Лампі) збили 4 бомбардувальники. Ще два літаки, згідно з доповіддю Х. Лампі, після атаки «почали диміти» [52, с. 247]. Можливо, бомбардувальники 201 БАП на зворотному шляху від мети були атаковані і основними силами LLv-24, пілоти якої заявили про три збитих до кінця дня літаки противника.

Згадка про «два збитих у повітряному бою» винищувачі противника не позбавлена підґрунтя, оскільки обидва «Брюстери» після бою з 18 бомбардувальниками повернулися на базу з кульовими пробоїнами, а Е. Кіннунен отримав легке поранення руки. Що ж стосується «Мессершміттів»-119 з червоними зірками, які в кількості 9 одиниць» з дистанції 50—70 метрів «нібито атакували групу бомбардувальників 201 БАП, то ця загадка розшифровці не піддається... Літака з таким позначенням не існувало в природі: «Мессершмітт»-109 мав настільки характерний силует (вузький, довгий, гостроносий), що на відстані 70 м сплутати його з товстим, тупоносим «Брюстером» (його жаргонна назва — «літаюча цистерна») категорично неможливо. Нарешті, на фінських літаках була, зрозуміло, не червона зірка, а свастика, до того ж дуже великих розмірів...

Перший виліт став для 201 БАП останнім, і більше в бойових діях 25 червня 1941 року цей полк участі не брав.

Перший виліт став для 201 БАП останнім, і більше в бойових діях 25 червня 1941 року цей полк участі не брав.

¹ Повітряне спостереження, оповіщення і зв'язок (прим. ред.).

— **202 БАП.** Одразу ж відзначимо, що бойові дії цього полку були найвдалішими — не тільки серед частин 41 БАД, але і серед всіх бомбардувальних полків ВПС Північного фронту. 202 БАП бомбив реальні аеродроми базування фінської авіації (Валкеала і Утті), а з огляду на те, що аеродром Утті використовували і німецькі бомбардувальники зі складу KGr-806 під час «човникових нальотів» на ВМБ Кронштадт, можна сказати, що бомбардуванню піддалися і «аеродроми німців в Фінляндії». Загалом здійснили 12 літако-вильотів. Аеродроми бомбили з висоти 3 км, при цьому «на аеродромі Валкеала було видно спалах, після якого почалася пожежа». Один бомбардувальник зі складу 202 БАП був збитий фінськими винищувачами. Бортові стрільці бомбардувальників нібито збили один «мессершмітт», цього разу «109-й», але фінські джерела не підтверджують будь-яких втрат на землі або в повітрі над Валкеала, Утті, Коуволла [289].

Загальні результати бойових дій 41 БАД подані в наступній таблиці:

	Справні літаки	Вильоти	Завдання	Фактично	Збито	Пошкоджено
10 бап	38	32	аер. Міккелі і Мантюхарью	Зал. станція Міккелі	1	1
201 бап	25	18	аер. Хейнола	Зал. станція, м. Хейнола	6	
202 бап	19	12	аер. Утті	аер. Утті и Валкеала	1	
205 бап	13	0	—	—	—	—
Разом	95	62			8	1

2-а змішана авіадивізія. Ця дивізія, кількісно і якісно озброєна значно краще 41 БАД, діяла 25 червня 1941 року надзвичайно пасивно. Можливості дивізії обмежувалися вже тим, що бомбардувальні полки дивізії продовжували перебувати в районі Старої Руси, тобто на відстані близько 350 км від об'єктів атаки. З урахуванням часу, необхідного для набору висоти, і крейсерської швидкості СБ (320 км/год), політ до цілі

і назад займав щонайменше 2,5 годин. Використання численних аеродромів Ленінградського вузла і Карельського перешийка як передових оперативних аеродромів і не планувалося, і не здійснювалося на практиці. Втім, з огляду на тривалість світлового дня в червні, два вильоти на один справний літак у день — перший день «нищівного удару по аеродромах противника» — було б цілком реальним. Фактично ж, бомбардувальники 2 САД виконали 25 червня **менше одного вильоту на три справних літаки**.

У Оперативному зведенні штабу дивізії № 5 (19:00 25 червня) читаємо:

«1. Послідовними ударами 3—5 літаків 2-а АД здійснила бойові вильоти для знищення матчастини ВПС противника на аеродромах Луумякі, Утті, Коувола, Котка, Борго. Виконано 41 л/в...» [290].

В архівній справі 2 САД є звіти командирів кожного з трьох бомбардувальних полків дивізії. Це дає можливість досить докладно відновити події дня 25 червня:

— **2 БАП**. У період з 6:45 до 13:45 три ланки виконали 9 літако-вильотів на аеродром Луумякі (залізнична станція Луумякі існує, але ніякого аеродрому там не було), скинуто 54 ФАБ-100 і 12 ФАБ-50. У доповідях чесно зазначається, що «матчастини літаків на аеродромі Луумякі не помічено». Бомби були скинуті на «злітну смугу» неіснуючого аеродрому. У районі залізничної станції Луумякі бомбардувальники 2 БАП були атаковані винищувачами противника в кількості 5 літаків, які збили один і пошкодили один СБ. Швидше за все, це були винищувачі все тієї ж, базованої на аеродромі Валкеала, 2-ї ескадрильї LLv-24. Принаймні, ще два збитих радянських бомбардувальники того дня зарахували до перемог згаданого вище ст. сержанта Е. Кіннунена (загинув 21 квітня 1943 року, маючи на своєму рахунку понад 300 бойових вильотів і 22 збитих літаки противника) [52, с. 249, 368].

— **44 БАП**. У період з 6:20 до 13:08 чотирма групами було виконано 18 літако-вильотів. Під час польоту до цілі над Фінською затокою зіткнулися в повітрі два СБ — один розбився і впав у море, другий — пошкоджений, зміг дотягнути до землі. Ймовірно, саме в цьому зіткненні і загинув командир ескадрильї майор Косякін, оскільки, судячи з оперативних зведень, втрат від винищувачів супротивника і зенітної артилерії 44 БАП того дня не мав.

Основного бомбового удару група завдала по вузловий залізничній станції Коувола. По аеродрому Утті відбомбилась одна ланка (3 літаки),

Влучити в ціль з висоти 6,5 км можна було хіба що із застосуванням керованих плануючих бомб з телевізійним наведенням.

причому з безпечної (як для атакуючих, так і атакованих) висоти 6,5 км. Влучити в ціль з такої висоти можна було хіба що із застосуванням керованих плануючих бомб з телевізійним наведенням.

— **58 БАП.** Чотири групи бомбардувальників СБ виконали 15 літако-вильотів. Новітні пікіруючі бомбардувальники Пе-2 цього полку (так само, як і пікіруючі Ар-2 зі складу 2 БАП) в нальотах участі не брали.

Об'єктом удару мали стати неіснуючі насправді аеродроми Борго (Порвоо) і Котка (портові міста на узбережжі Фінської затоки). Фактично результати нальотів були такими:

— 2 літаки з висоти 6 км бомбили залізничну станцію Порвоо, бо «не знайшли» аеродром. Втім, цей об'єкт у Порвоо не вдалося б виявити і з меншої висоти, оскільки його не існувало. За фінським даними, 6 бомб упали на місто Порвоо, де спричинили пожежу кількох будинків. Третій літак цієї ланки «відірвався від групи і скинув бомби самостійно по населеному пункту» (назва пункту не вказана).

— 5 СБ з висоти 3 км бомбили «населений пункт Пюттіє» (ймовірно — Пюхтя, 15 км на захід від Котка), тому що «аеродром Котка був закритий значною хмарністю». Не виявивши головної цілі, бомбардувальники мали атакувати запасну (яка завжди вказувалася в польотному завданні). Можна було просто скинути бомби в води Фінської затоки — але **населений пункт** чомусь здався кращим об'єктом;

— наступна група (4 СБ) проявила велику наполегливість і з відносно малої висоти (1400 м) бомбила аеродром Котка, але «оскільки літаків противника на аеродромі не виявлено не було (насправді не було і аеродрому), бомбометання проводилося по будівлях майстерень або ангарів. Результати бомбометання не спостерігали і не фотографували, адже після скидання (бомб) одразу ж сховалися в хмари» ;

— о 13:20 останній в той день наліт здійснила ланка (3 СБ), яка з висоти 3 км відбомбилася «по будівлях порту, тому що аеродром Котка не був виявлений» [291].

Зустрічей з фінськими винищувачами і втрат літаків у 58 БАП не було. Напевно, це можна пояснити тим, що примітивна фінська система виявлення і спостереження просто не встигала відреагувати на бомбардувальники, що з'являються на лічені хвилини з боку моря.

Загальні результати бойових дій 2 САД подано в таблиці:

	Справ-ні літаки	Вильоти	Завдання	Фактично	Збито	Пошкоджено
	44	9	аер. Луумякі	зал. станція Луумякі	1	1
44 бап	46	18	аер. Утті, ст. Коуволла	аер. Утті (3 с/в) і зал. стан. Коуволла	1 (зіткн.)	1
58 бап	52	15	аер. Порвоо і Котка	зал. ст. Порвоо, порт і м. Котка	0	0
Разом	142	42			2	2

55-я змішана авіадивізія. Єдиний бомбардувальний авіапункт цієї дивізії [72 БАП), що базувався на аеродромі Петрозаводська, отримав завдання атакувати аеродроми Йоенсу і Йоройнен. Якщо велика станція Йоенсу як першочерговий об'єкт удару постійно зустрічається в передвоєнних оперативних планах радянського командування, то аеродром Йоройнен не згадано ні в довоєнному плані прикриття Ленінградського ВО (хоча там «поіменно» названо 14 аеродромів), ні в Директиві Ставки ГК від 24 червня 1941 р. («Ліквідувати аеродроми в районі південного узбережжя Фінляндії, маючи на увазі пункти Турку, Мальме, Порвоо, Котка, Холола, Тампере, в районах прикордонних з Карельським перешийком і в районі Кеміярві, Рованіємі»).

Схоже, радянська розвідка так і не виявила факт базування на аеродромі Йоройнен цілої винищувальної групи фінських ВПС (LLv-26, 26 винищувачів «Фіат» G-50). Ніде не згадується і розташований приблизно за 40 км на північний захід від аеродрому Йоройнен аеродром Наараярві, на якому базувалася група LLv-28 в повному складі (27 французьких винищувачів «Моран» MS-406).

Як наслідок 72 БАП належало без винищувального прикриття атакувати найбільше «осине гніздо» фінської авіації. Прикриття не було, хоча аеродром Йоройнен і його околиці поза всяким сумнівом входили до радіусу дії новітніх винищувачів МіГ-3 зі складу розгорнутих на півночі Карельського перешийка 7 ІАП, 159 ІАП і 153 ІАП. Цілком могли прикрити бомбардувальники над ціллю і винищувачі І-153 (в складі 7 ІАП і 153 ІАП їх було більше сотні в справному стані), дальність польоту яких перевищувала 600 км. З урахуванням ТТХ фінських винищувачів, «Чайка»

цілком могла вважатися повноцінним винищувачем. Але ніякої взаємодії з винищувальними полками не організували.

Об 11:45 велика група (14 або 15, за даними різних джерел) бомбардувальників СБ зі складу 72 БАП на відносно малій висоті (1000 м за фінськими даними) підійшла до аеродрому Йоройнен. Тактично грамотні дії командування полку, здавалося б, були доповнені і елементом везіння — бомбардувальники підійшли до аеродрому саме в той момент, коли 2-я ескадрилья LLv-26 після тривалого патрулювання в повітрі з порожніми баками приземлилася на аеродромі Йоройнен. У дужках зауважимо, що саме така ситуація (ворожий наліт на аеродром під час заправки літаків) часто використовується у вітчизняній історіографії для пояснення причин колосальних втрат радянських ВПС: німці, нібито, завжди прилітали «невчасно...». Ударна група 72 БАП прилетіла для бомбардування аеродрому Йоройнен теж зовсім «невчасно» (з точки зору фінів). Та ось тільки реакція фінських льотчиків-винищувачів виявилася своєчасною, чіткою і сміливою.

Два «Фіати» негайно піднялися в повітря і атакували значно чисельнішого противника. У підсумку (за фінськими даними) три бомбардувальники були збиті безпосередньо біля аеродрому, а інші, безладно скинувши бомби, лягли на зворотний курс. Через кілька хвилин викликана по радіо 3-тя ескадрилья LLv-26 перехопила бомбардувальники 72 БАП в районі селища Керісало (12 км на південний схід від Йоройнен). Зав'язався повітряний бій, у якому ударну групу 72 БАП було остаточно розгромлено. Судячи зі звіту командира фінської ескадрильї лейтенанта У. Ніемінена, до кінця бою вціліло лише чотири СБ, «за одним з яких тягнувся димний шлейф» [52, с. 249]. Фактично, фінські винищувачі збили не 10 (як було ними заявлено), а 9 бомбардувальників 72 БАП. Десятий СБ був збитий уже над радянською територією радянським винищувачем. Серед загиблих був командир ескадрильї 72 БАП капітан Поляков. Фінська винищувальна група LLv-26 **не втратила в той день жодного літака ні в повітрі, ні на землі** (хоча звіт командування 72 БАП і містив вже традиційне повідомлення про «три збиті під час повітряного бою «Мессершмітти») [52, с. 249].

Ймовірно, останньою втратою того дня став ще один бомбардувальник 72 БАП, збитий над Йоенсу патрульним «Мораном» зі складу LLv-28 о 13:00 за фінським часом.

Підіб'ємо тепер перші підсумки. Бомбардувальні частини ВПС Північного фронту, що мали на озброєнні не менше 280 справних літаків (і більше 400 боєготових екіпажів), виконали 25 червня 1941 по об'єк-

тах на території Фінляндії близько **130 літако-вильотів**. В тому числі, по аеродромах, на яких фактично базувалися фінські винищувачі, відбомбилися **не більше 30 літаків** (15 по аеродромах Утті і Валкеала, 15 — по аеродрому Йоройнен). При цьому жоден літак супротивника не був знищений або, принаймні, серйозно пошкоджений на землі або в повітрі. По аеродромах базування фінських бомбардувальних груп (Сіікакангас і Луонет'ярві) і ланки німецьких далеких розвідників (Луонет'ярві) **не зробили жодного вильоту**.

19 бомбардувальників (10 в 72 БАП, 8 в 41 БАД, 1 в 2 САД) було збито фінськими винищувачами. Один СБ зі складу 72 БАП був збитий радянськими винищувачами, у зіткненні двох літаків втрачений один СБ із 44 БАП. Разом безповоротні втрати склали 21 літак, що становить 16 % від загального числа літако-вильотів. Це дуже високий показник втрат. Для порівняння зауважимо, що, наприклад, під час війни в Іспанії середні втрати бомбардувальників СБ становили 2 % від числа вильотів; втрати бомбардувальників люфтваффе у найкритичнішу фазу «битви за Британію» (липень — вересень 1940 року) склали близько 5 % від загального числа денних літако-вильотів [48, с. 77, 80].

Наступного дня «багатоденної операції радянських ВПС» активність бойових дій ВПС Північного фронту знизилася майже до нуля.

Оперативне зведення № 3 штабу 41 БАД від 19—00 26 червня повідомляє про таке:

«У період з 1:30 до 4:00 26.6. 202 БАП двома ланками робив розвідку і супутнє бомбометання військових об'єктів... Інші частини дивізії бойових вильотів не здійснювали» [292]. Варто звернути увагу на час проведення «розвідувальних польотів». У червні в Ленінграді ночі, звичайно ж, «білі», але не настільки, щоб здійснювати повітряну розвідку після опівночі...

Варто звернути увагу на час проведення «розвідувальних польотів». У червні в Ленінграді ночі, звичайно «білі», але не настільки, щоб здійснювати повітряну розвідку після опівночі...

Оперативне зведення № 4 [1:00 27 червня] ще коротше: «41-а АД 26.6. бойові дії не вела» [293].

27 червня 1941 року о 8:00 в штабі 41 БАД був підписаний Бойовий наказ № 4 (перший після 25 червня). У ньому були поставлені такі завдання:

«1. Противник зосереджує війська на кордоні Північного фронту...

2. 41 БАД протягом дня 27.6. веде розвідку і фотографування, попутно — бомбометання, наступних районів (далі йде перелік з 19 фінських

топонімів — М. С.) з метою встановлення наявних сил і угруповання військ противника, визначення системи оборонної смуги (підкреслення моє — М. С.) противника.

3. Без супроводу винищувачів завдання не виконувати...» [294].

Отже, вже вранці 27 червня «антиаеродромна» операція для 41 БАД закінчилася. Поставлені наказом № 4 завдання безпосередньо пов'язані з **майбутніми бойовими діями наземних військ**. Варто нагадати, що 41 БАД оперативно підпорядковувалася командуванню 23-ї Армії, розгорнутої на півночі Карельського перешийка. Зауважимо, що вранці 27 червня 1941 року метою розвідки поставлено виявлення «системи оборонної смуги противника». Нічим іншим, окрім як підготовкою до наступу (бажаючи можуть назвати це «контрударом»), постановку таких завдань пояснити неможливо.

Нова спроба відновити бойові вильоти, цього разу — з винищувальним прикриттям, призвела 27 червня до нових втрат. Правда, противник взяв у цьому мінімальну участь. У Оперативному зведенні № 5 штабу 41 БАД (15:00 27 червня) читаємо: «41-ю АД протягом дня здійснено 11 літако-вильотів з метою розвідки угруповання противника... 10 БАП і 205 БАП бойових дій не вели... В р-ні Кексгольма (тобто над радянською територією — М. С.) один СБ зі складу 201 БАП збитий або нашою зенітною артилерією, або винищувачами супроводу... У 202 БАП ланка СБ атакована МіГом. Один СБ спалений і розбитий, ще один збитий (екіпаж викинувся на парашутах), третій СБ пошкоджений і сів на вимушену [295].

Оперативні зведення № 6 і № 7 (від 20:00 27.6. і 15:00 28.6.) знову лаконічно документують: «41-а АД бойових дій не вела...» [296].

Аналогічна картина вимальовується і з Оперативних зведень № № 6, 7, 8, 9 штабу 2-ї САД. Бойових вильотів 26 червня не було зовсім, 27 червня одна ланка (3 літаки) зі складу 44-ї БАП вилетіли на повітряну розвідку в районі м. Двінська (Даугавпілс). Цей день, 27 червня 1941 року, став днем підвищеної активності радянських винищувачів. В Оперзведенні № 9 читаємо: «Були атаковані Мігами 159-ї ІАП, один підбитий» [297]. Кого саме «підбили» (бомбардувальник чи атакуючий винищувач); що сталося з літаком і екіпажем; нарешті, яким чином винищувач зі складу базованої на Карельському перешийку 159 ІАП опинився на шляху бомбардувальників, що летіли з району Старої Руси до Даугавпілсу, встановити на підставі цього зведення не вдається...

Значно активніше, результативніше і напористіше діяли ВПС Червонопрапорного Балтфлоту. От тільки дії ці не мали навіть формально нічого спільного із «знищенням німецької авіації на фінських аеродро-

мах». ВПС Балтфлоту обрушили досить потужні і організовані удари на давно (ще з часів «зимової війни») і детально вивчені цілі: військово-морські бази і кораблі супротивника, порти Турку, Сало, Гельсінкі, Котка.

Особливою «увагою» у командування ВПС ЧБФ, мабуть, користувалося місто і порт Турку, яке бомбили авіаескадрильї всіх трьох бомбардувальних полків авіації флоту. Починаючи з 7 години ранку 25 червня великі групи радянських бомбардувальників (загалом 54 СБ і 30 ДБ-3) завдали ударів по портових спорудах Турку, по кораблях у гавані (зрозуміло, найпріоритетнішою метою як і раніше залишалися два фінські броненосці берегової оборони «Вяйнемяйнен» та «Ільмарінен», які в черговий раз уцілили від авіанальоту). Радянські бомбардувальники під час нальоту на Турку прикривали дві ескадрильї винищувачів зі складу 13 ІАП ВПС ЧБФ, що базувалися на аеродромі Ханко (тобто приблизно за 80 км від Турку).

Піддався бомбардуванню і розташований поруч із портом аеродром Турку. Як було вже вище зазначено, на аеродромі Турку базувалася вкрай малочисельна авіагрупа LLv-6, на озброєнні якої було 3 трофейних СБ і 5 трофейних винищувачів І-153. Під час нальоту один з цих СБ зазнав ушкоджень (за іншими відомостями — знищений), і це **єдина достовірно відома втрата фінської авіації від «нищівного удару по аеродромах»** 25 червня 1941 року. Крім того, на льотному полі аеродрому «було зруйновано одну будівлю та вбито 5 коней» [145, с. 229]. Бомбардувальники ВПС ЧБФ в районі Турку втрат того дня не знали.

Під час нальоту один з цих СБ зазнав ушкоджень (за іншими відомостями — знищений), і це єдина достовірно відома втрата фінської авіації від «нищівного удару по аеродромах» 25 червня 1941 року.

Менш успішним для нападників був наліт на залізничну станцію Рііхімякі, який вранці 25 червня здійснила група дальніх бомбардувальників ДБ-3. Близько 8:00 сім пошарпаних «Фоккерів» зі складу базованої на аеродромі Хювінкя авіагрупи LLv-32 перехопили бомбардувальники в районі селища Керава (20 км на північний схід від Гельсінкі, тобто практично одразу ж після того, як вони перетнули берегову смугу Фінської затоки). У спогадах ветерана LLv-32 події того ранку описані так:

«Росіяни негайно розвернулися і пішли в зворотному напрямку, але лейтенант В. Евінен відкрив вогонь і збив два ворожі літаки. Один упав в районі Мальмі (аеропорт Гельсінкі), а інший у води Фінської затоки. Сигнал тривоги ще кілька разів лунав цього дня на аеродромі Хювінкя, але густі хмари куряви від винищувачів, що піднімалися в повітря, змушу-

вали бомбардувальники противника лягати на зворотний курс раніше, ніж перехоплювачі встигали піднятися в небо» [298].

Повідомлення про два збиті ДБ-3 може бути правдою, оскільки лише 1 МТАП (один з двох бомбардувальних полків ВПС ЧБФ, на озброєнні яких були дальні бомбардувальники цього типу) втратив безповоротно в повітряних боях перших днів війни 3 літаки [271]. Того ж дня, 25 червня авіація флоту завдала удару по портах Котка і Сало, передмістях Гельсінкі (Тіккуріла бомбили 18 літаків, Пуістола — 8). [145, с. 230]. Центральні райони столиці Фінляндії бомбардуванню не піддавалися (можливо, з міркувань зовнішньополітичних, адже жертвами нальотів в такому випадку могли б стати дипломатичні представництва майбутніх головних союзників Сталіна).

Колишній штурман 1 МТАП, генерал-лейтенант П. І. Хохлов у своїх неабияк «неточних» мемуарах пише:

«Наш полк в ході цієї операції знищував літаки противника на аеродромах Лахті і Лаппеенранта. Там за спостереженнями екіпажів відбувалися вибухи і пожежі, було знищено 17 німецьких літаків» [134]. Навіть якщо нальоти на Лахті і Лаппеенранта і не є плодом вимислу мемуариста або його «літконсультантів», то виявити там «17 літаків», та ще й упізнати їх як «німецькі», було дуже складно. Розташовані поруч із містом Лахті аеродроми Холлола і Весівехмаа (головний аеродром базування LLv-24) нальотів радянської авіації 25 червня не зазнав; більше того, беручи до уваги, що там базувалися три ескадрильї кращої винищувальної групи ВПС Фінляндії, можна цілком обґрунтовано припустити, що наліт на Весівехмаа мав би для 1 МТАП такі ж результати, як і наліт 72 БАП на аеродром Йоройнен. Що ж стосується великої залізничної станції і міста Лаппеенранта, то на розташованому поруч з містом аеродромі не було жодного підрозділу фінської (не кажучи вже про німецьку) авіації...»

Рано вранці 26 червня бойові дії ВПС ЧБФ відновилися з попереднім розмахом і наполегливістю. На світанку (між 3 і 4 годинами ранку) 9 бомбардувальників СБ (18 за даними інших джерел) знову з'явилися в небі над районом Турку. На перехоплення піднялася пара «Чайок» І-153 зі складу LLv-6, і в районі селища Корппоо (Аландські острови) прапорщик Т. Хямеля збив один бомбардувальник, який, як доповіли наземні спостерігачі, впав у море [52, с. 251].

Через три години, о 6:15 26 червня велика група бомбардувальників (22 СБ за фінськими даними) знову бомбили аеродром, порт і місто Турку. *«Пошкодження отримала злітно-посадкова смуга і кілька ангарів, пошкоджено три літаки, загинув один механік і двоє людей отримали*

поранення. У місті утрати були більшими: 13 осіб цивільного населення загинули, і 29 отримали поранення. Весь приморський район Турку палав, було зруйновано 18 кам'яних і 101 дерев'яна будівля...» [145, с. 230]. Серед зруйнованих будівель була і середньовічна фортеця Турку. Наступна хвиля бомбардувальників завдала удар по Турку з 10:20 до 11:05. Того ж дня авіація нанесла удари по передмістях Гельсінкі, по портам Котка, Порвоо, Сала, аеродромах Малмі (в районі Гельсінкі) та Утті. Інших безповоротних утрат, крім збитого рано вранці над Корппоо бомбардувальника, ВПС Балтфлоту 26 червня 1941 року не зазнали.

Аеродром Турку був зруйнований так сильно, що уціліла під бомбами п'ятірка I-153 з LLv-6 була перебазована на аеродром Нуммела (40 км на захід від Гельсінкі) [52, с. 251]. Таким чином, **перебазування авіації противника** під впливом ударів радянських ВПС **насправді мало місце**. Тільки перебазувалися не «німецькі літаки на далекі тиллові аеродроми», а 5 (п'ять) трофейних радянських I-153 від Турку до Гельсінкі, тобто ще ближче до радянського берега Фінської затоки.

Підводячи підсумки дій ВПС Балтфлоту, слід зазначити, що вони понесли значно менші — порівняно з ВПС Північного фронту — втрати (два бомбардувальники ДБ-3 і один СБ) і домоглися помітних (а в Турку — то навіть дуже помітних) результатів. ВПС Балтфлоту змогли знищити **один літак супротивника (трофейний СБ) і вивести на деякий час з ладу аеродром Турку**.

З іншого боку, знову безрезультатними виявилися всі спроби вивести з ладу бойові кораблі фінських ВМС. Зовсім не використовувалися можливості дальніх бомбардувальників ДБ-3, що стояли на озброєнні ВПС ЧБФ. За рідкісними винятками, бомбових ударів зазнавали об'єкти, розташовані безпосередньо на узбережжі Фінської і Ботнічної заток.

Жодного рейду вглиб країни не було. Бомбардування не зазнали ані найбільший промисловий центр Фінляндії місто Тампере (конкретно вказане в Директиві Ставки ГК від 24 червня), ані аеродроми базування фінської бомбардувальної авіації (Сіікакангас і Луонет'ярві), ні найважливіші аеродроми базування фінських винищувачів (Пори, Хювінкя, Весівехмаа, Йоройнен, Наараярві). Фактично, дальні бомбардувальники ВПС ЧБФ, базовані на аеродромах Котли і Беззаботне (тобто безпосередньо біля

Безрезультатними виявилися всі спроби вивести з ладу бойові кораблі фінських ВМС. Бомбових ударів зазнавали об'єкти, розташовані безпосередньо на узбережжі Фінської і Ботнічної заток. Жодного рейду вглиб країни не було.

узбережжя Фінської затоки), діяли на значно меншому радіусі, ніж бомбардувальні полки 41 БАД, оснащені легкими бомбардувальниками СБ.

Статистика — наука великих чисел, і навряд чи підсумки двох днів бойових дій дають підстави робити серйозні узагальнення. Тому, скажімо так: **не виключено**, що саме така тактика ВПС ЧБФ (вибір об'єктів, розташованих безпосередньо на узбережжі, і фактичне ігнорування завдання, поставленого Директивою Ставки ГК від 24 червня) у поєднанні зі слабкістю фінської системи виявлення і спостереження зумовила мінімальні втрати бомбардувальників авіації флоту. У будь-якому випадку, немає ніяких відомостей про те, що бомбардувальники ВПС ЧБФ і винищувачі, що їх супроводжували, відбили атаку і збили в повітрі хоча б один фінський винищувач.

На завершення хроніки подій 25—26 червня залишається коротко згадати про бойові дії радянської авіації на заполярній півночі Фінляндії.

Якби авіаудар 25 червня 1941 року був насправді реакцією на дії німецьких військ на території Фінляндії (нехай навіть реакцію поспішну і погано організовану), то головні сили радянської авіації мали б бути спрямовані на об'єкти в Заполяр'ї, де чотири німецькі дивізії закінчували останні приготування до наступу на Мурманськ і Кандалакшу. Фактично ж, **ніякого перегрупування сил ВПС Північного фронту і/або ВПС внутрішніх військових округів**

Якби авіаудар 25 червня 1941 року був насправді реакцією на дії німецьких військ на території Фінляндії, то головні сили радянської авіації мали б бути спрямовані на об'єкти в Заполяр'ї, де чотири німецькі дивізії закінчували останні приготування до наступу на Мурманськ і Кандалакшу.

на Мурманський напрямок не сталося, і радянська авіація діяла тим угрупованням, яким її застала увечері 24 червня Директива Ставки ГК.

Як було вже зазначено в попередніх розділах, ВПС Північного флоту почали активні бойові дії з перших же днів війни, і перший наліт **на аеродром Хебуктен (на території окупованої німцями Норвегії)** здійснили ще 23 червня. 25 червня зону дій авіації Північного флоту і 14-ї Армії Північного фронту лише розширили внаслідок включення в число об'єктів ударів і аеродромів на території Фінляндії. Погодні умови справді перешкоджали діям авіації (практично весь останній тиждень червня в районі Мурманськ—Петсамо висіла низька хмарність і йшли дощі), але бойові дії радянських ВПС все ж не були такими мізерними, якими вони описані в перших Оперативних зведеннях штабу Північного фронту.

О 1:25 25 червня Військова Рада Північного флоту отримала Директиву наркома ВМФ СРСР про початок військових дій проти Фінляндії. Директива переважно дослівно повторювала текст Директиви Ставки ГК від 24 червня. Також, як і у вказівках командування ВПС Північного фронту, *«нальоти було наказано здійснювати протягом доби невеликими групами від трьох до дев'яти літаків, здійснюючи щонайменше чотири ударів на кожен аеродром. Встановлювалася висота бомбометання в 2500—3000 м, результати бомбометання мали фотографуватися. Перший удар належало завдати о 4:30, при наявності хмарності, що перешкоджає бомбардуванню з заданої висоти — бомбардувати з-за хмар»* [224]. На додаток до цих загальних вимог нарком ВМФ наказав *«серед активних дій проти Фінляндії передбачити удар по Петсамо і транспорту, що знаходяться в ньому, авіацією, а також артилерією, береговою і корабельною»* [224].

Аж до 24 червня розвідувальні зведення 1 САД (штаб у м Мурманськ) називають місцями базування німецької авіації тільки аеродроми на території Норвегії (Вадсьо, Хебуктен, Банак, Тромсе, Нарвік, Боде, Тронхейм). Лише у розвідувальному повідомленні № 5 (12—00 24 червня) з'являється, щоправда — нічим не підкріплене і абсолютно неконкретне, повідомлення: *«Встановлена наявність німецьких літаків і авіагруп на території Фінляндії»* [300]. Проте, факт перебазування німецьких літаків (фактично це була одна ескадрилья винищувачів зі складу JG-77) на прикордонний аеродром Луостарі не залишився непоміченим. Саме аеродром Луостарі став (точніше кажучи — мав стати) першим у черзі об'єктом бомбардувального удару.

Рано вранці (слова «на світанку» тут недоречні, оскільки в кінці червня Сонце в Заполяр'ї на заходиться за горизонт), о 4:52 25 червня вісім СБ зі складу 72 САП ВПС Північного флоту вилетіли на бомбардування Луостарі, але низька хмарність і туман змусили командування повернути всю групу на аеродром. Але це був тільки початок дня. О 13:50 пара розвідників СБ із 72 САП на малій висоті в 500 метрів підійшла до аеродрому і, незважаючи на вогонь зеніток, пройшла над льотним полем, встановивши при цьому наявність на аеродромі «Мессершміттів». Після цього наступні п'ять СБ зі складу 72 САП з висоти 500 метрів без втрат відбомбилися по льотному полю аеродрому Луостарі (противник, втім, також не втратив в ході цього нальоту жодного літака).

Четверта спроба бомбити аеродром Луостарі виявилася невдалою. Ланка бомбардувальників 72 САП при підході до цілі (ще раз повторимо, що аеродром Луостарі знаходився усього в кількох кілометрах від кордону) обстріляли радянські зенітники. Ухиляючись від зенітного вогню

літаки пішли в хмари, де втратили орієнтування, при цьому один бомбардувальник так і не зміг знайти свій аеродром і здійснив вимушену посадку в безлюдній тундрі (де літак і пролежав до кінця року). Бомбили Луостарі і кілька літаків зі складу 137 БАП (1 САД). Нарешті, о 18:00 аеродром Луостарі штурмувала четвірка винищувачів I-16 зі складу 145 ІАП цієї ж дивізії [299]. Втрат як з нашої, так і з німецької сторони в цих нальотах не було.

Розвідувальне зведення № 8 штабу 1 САД (від 16:30 25 червня) зафіксувало такий результат: *«Протягом 25.06 частини 1 САД розвідкою і бойовими діями встановили: на аеродромі Луостарі літаки противника, кількість і тип не встановлено. Літаки замасковані деревами»* [301]. Більш конкретними, але вельми неточними були і дані військової розвідки 14-ї Армії, відповідно до яких *«на аеродромі Луостарі перебували 8—10 замаскованих бомбардувальників і 6—8 винищувачів»*. Тільки 27 червня дані авіарозвідки збіглися з реальним станом справ: *«авіарозвідкою Північного флоту виявлено на аеродромі Луостарі до 10 літаків»* [224].

Аеродром Луостарі був далеко не єдиним об'єктом повітряних атак 25 червня. Авіація Північного флоту намагалася бомбити норвезький порт Кіркенес, але потрапивши в густий туман, повернулися на базу. Бомбардуванню піддався фінський порт Ліінахамарі в районі Петсамо. Увечері 25 червня ВПС флоту завдали бомбового удару по норвезькому аеродрому Банак, на якому базувалися німецькі бомбардувальники. Результат нальоту точно не відомий, але два бомбардувальники ВПС Північного флоту не повернулися із завдання. Повідомлення про чотири збиті тоді «Me-110» не підтверджується даними документів противника.

26 червня 1941 року ВПС Північного флоту виконували поодинокі і групові нальоти на Петсамо, Кіркенес, Луостарі і Вадсьо. Судячи з документів штабу флоту *«на аеродромах противника виникли пожежі... вогнем нашої берегової батареї з п-ова Середній і бомбардуванням наших літаків пошкодили радіостанції в Петсамо, спостерігалася пожежа...»* [224]. Бомбардувальники зі складу 137 БАП (9 літаків за фінськими даними) зробили дальній рейд углиб Фінляндії і завдали бомбового удару по місту й аеродрому в Рованіємі (понад 400 км по прямій від Мурманська). Зафіксовано наявність на аеродромі Роаніємі до 12 літаків противника [302]. Того ж дня шість СБ (ймовірно, також зі складу 137 БАП) бомбили Кеміярві. В обох випадках втрати і руйнування були мінімальними [145, с. 234]. Дисклокована в Рованіємі ланка далеких розвідників люфтваффе, так само як і ескадрилья винищувачів на аеродромі Луостарі, **ніяких втрат у літаках 25—26 червня не мали.**

Розділ 3.8.

«Першими вогонь не відкривати...»

Рано вранці (можна сказати — вночі) 27 червня 1941 року зі штабу в штаб полетіли (як і належить в таких випадках — з грифом «цілком таємно») термінові повідомлення: «Рюті оголосив Фінляндію в стані війни з СРСР». Ця однаковість дивних формулювань (не «Фінляндія оголосила», а саме «Рюті оголосив») дає підстави припустити, що одна на всіх команда надійшла «із самих верхів», а потім вже дублювалася у підпорядкованих інстанціях.

Штаб Північного флоту розіслав оповіщення про початок війни о 2:15 27 червня. При цьому *«всім службам було наказано підвищити пильність»* [224].

Начальник штабу 1 МК полковник Лимаренко о 5:00 27 червня розіслав у всі частини і з'єднання корпусу (всього було виготовлено 18 екземплярів) таке повідомлення: «Рюті оголосив Фінляндію в стані війни з Радянським Союзом. Вжити заходи посилення бойової готовності» [303].

Наказ, відданий 10 МК, був докладнішим:

«Рюті оголосив Фінляндію в стані війни з СРСР. Командир корпусу, на виконання наказу командувача армією, наказав:

Усі без винятку підрозділи привести в повну боеготовність для дій.

При відкритті вогню противником — відповідати усією міццю нашого вогню.

Танки противника відбивати усією системою вогню. Нашим частинам першими вогонь не відкривати.

Боеготовність частин до дій перевірити особисто командирам і це відобразити детально в оперативному зведенні станом на 24:00 27 червня і в спеціальному бойовому донесенні.

Нач. штабу 10 МК полковник Заєв» [304].

На збереженому в архіві екземплярі цього Наказу немає ні номера, ні дати, ні часу. Попередній документ в архівній справі датований 0:20 27 червня, таким чином, наказ був підписаний в інтервалі від світанку

до півночі 27 червня. Можливо (судячи за деякими моментами змісту), наказ склали вже після того, як у штаб 10-го мехкорпусу надійшла **Директива Військової Ради Північного фронту:**

«Командувачам 7-ї і 23-ї армій, Командирам 19 СК, 50 СК, 70 СК, 1МК, 10 МК

1. Військам Північного фронту, перебуваючи в постійній готовності до відбиття наступу противника, продовжувати посилювати і розвивати смуги оборони, звертаючи головну увагу на створення протитанкових перешкод, підготовку загороджень і мінування на всій глибині згідно плану.

2. До відкриття бойових дій сухопутними частинами противника вогню не відкривати. Тільки з відкриттям ним першим артилерійського вогню або при раптовій танковій атаці обрушитися всією потужністю нашої артилерії на танки, на розвідані вогневі позиції артилерії противника і райони зосередження його танків і піхоти, а вогнем мінометів по вихідному розташуванню піхоти.

Ком. військами Північного фронту Попов

Член Військової Ради Клементьєв

Член Військової Ради Штиков

Член Військової Ради Кузнєцов» [305].

Цього разу форма така ж примітна, як і зміст наказу. Директива Військової Ради випущена без номера і без дати. Правда, на друкованому аркуші з текстом Директиви стоїть кутовий штамп: «Оперативний відділ штабу ЛВО, Вих. № 3009, 27.6.41 р.». Чому «штабу ЛВО», якщо вже починаючи з вечора 22 червня всі документи йдуть від імені командувача і штабу **Північного фронту**, та й ця Директива підписана командувачем фронту, а не округу? Далі, в «шапці» Директиви відсутня 14-а Армія (одна з трьох армій Північного фронту), зате наявний неіснуючий в реальності «70 СК» (70-й стрілецький корпус). Швидше за все, укладачі мали на увазі «70 сд», тобто 70-ту стрілецьку дивізію, яка насправді існувала, до складу стрілецьких корпусів не входила і підпорядковувалася безпосередньо командуванню фронту.

Форма така ж примітна, як і зміст наказу. Директива Військової Ради випущена без номера і без дати. Нарешті, на документі немає підпису начальника штабу округу — а це вже дуже дивно.

Нарешті, на документі немає підпису начальника штабу округу — а це вже дуже дивно. Відповідно до Положення про Військову Раду округу, затвердженого 16—17 травня 1937 року, до складу

ВР входили троє: командувач, начальник штабу і так званий ЧВР (член Військової Ради, тобто представник партії, комісар) [146, с. 13]. Всі відомі Бойові накази, Оперативні зведення та Директиви перших днів війни підписував начальник штабу Північного фронту генерал-майор Нікішев, або (дуже рідко) його заступник, начальник оперативного відділу штабу генерал-майор Тихомиров. Тут же їхніх підписів немає.

Залишається припустити, що Директива готувалася поспіхом, у нервовій метушні. Найяскравішим підтвердженням «метушні» у штабі фронту є те, що командувач вирішив підкріпити своє рішення підписами одразу ТРЬОХ партійних бонз: корпусного комісара М. М. Клементьєва, першого секретаря Ленінградського міськкому, дивізійного комісара О. О. Кузнєцова і другого секретаря Ленінградського обкому, бригадного комісара Т. Ф. Штикова.

Тепер від форми перейдемо до змісту. Яка ж подія так схвилювала військових і партійних керівників найвищих рангів?

Увечері 25 червня парламент прийняв рішення вважати Фінляндію країною, що перебуває в стані війни проти СРСР. Наступного дня, 26 червня 1941 року, із радіозверненням до нації виступив президент країни Р. Рюті:

«...Зараз, коли Радянський Союз у зв'язку з війною між Німеччиною і СРСР поширив свої військові дії на територію Фінляндії, нападаючи на мирних жителів, наш обов'язок захищатися, і ми зробимо це рішуче і одностайно всіма наявними в нашому розпорядженні моральними і військовими засобами. Наші можливості вийти успішно з цієї другої оборонної війни тепер зовсім інші, ніж були минулого разу, коли ми перебували під натиском східного гіганта. Збройні сили великої Німеччини під керівництвом геніального полководця канцлера Гітлера успішно борються разом із нами проти відомих нам збройних сил СРСР... Радянський Союз тепер не зможе виставити проти наших збройних сил тієї нищівної переважаючої сили, яка минулого разу зробила нашу оборонну боротьбу безнадійною.

Зараз Радянський Союз опинився за чисельністю в рівній боротьбі, і успіх нашої оборонної боротьби забезпечений» [17, с. 54].

То що ж такого дивного побачили (почули) радянські генерали в Ленінграді і маршали в Москві? **Якої іншої реакції на масовані бомбардування Фінляндії вони очікували?** і хіба

Р. Рюті: «Радянський Союз тепер не зможе виставити проти наших збройних сил тієї нищівної переважаючої сили, яка минулого разу зробила нашу оборонну боротьбу безнадійною».

ж фінські війська не іменувалися «військами супротивника» у всіх документах частин і з'єднань Північного фронту вже починаючи з 22—23 червня?

Тепер від питань риторичних перейдемо до питань змістовних. Директива Військової Ради Північного фронту однозначно вимагає віддати ініціативу противнику («до відкриття бойових дій сухопутними частинами противника вогню не відкривати. Тільки після відкриттям ним першим артилерійського вогню або при його раптовій танковій атаці»...). Залишимо поки осторонь багаторазові згадки про «танки противника» та необхідність звернути «першочергову увагу на створення протитанкових перешкод», які зустрічаються в Директиві Військової Ради і наказі командира 10-го мехкорпусу (і це при повній відсутності німецьких або фінських танкових частин на фронті 23-ї та 7-ї армій). Важливіше інше — чому наказали «першими вогонь не відкривати»? Чому і для чого треба дарувати противнику ініціативу і все очевидні тактичні переваги першого удару?

Єдиним можливим поясненням (і виправданням) такого дивного оперативного мистецтва можуть бути тільки раптові **політичні інтереси,**

Єдиним можливим поясненням такого дивного оперативного мистецтва можуть бути тільки раптові політичні інтереси, які взяли гору над військовою доцільністю.

які взяли гору над військовою доцільністю. Так би мовити, «друге пришестя» легендарної ідеї «на провокації не піддаватися». Однак саме ця логіка в даному випадку просто вражає своєю абсурдністю. «Рюті оголосив війну». Фінляндія

вже перебуває в стані війни з СРСР. Війну вже офіційно оголошено, і ніяких «провокацій» після цього бути вже не може. Тепер залишається тільки передати відповідну заяву радянського уряду фінському послу в Москві і після цього починати реалізовувати передвоєнні плани «активної оборони». Без обмежень.

У червні 41-го все зробили точно навпаки. 25 червня **без оголошення війни, без відкликання посла з Гельсінкі, без офіційного повідомлення про розірвання Московського мирного договору 1940 року** по території Фінляндії наноситься масований бомбовий удар. Об'єктами нападу стають навіть міста (Міккелі і Рованіємі), розташовані на глибині 100—150 км від кордону. Два дні потому військам, розташованим безпосередньо біля кордону, ставиться завдання чекати, поки противник перейде в наступ, але самим першими вогонь не відкривати. Тобто коли було не можна — тоді можна. А коли вже можна — зась?

Підписаний в ті ж дні Наказ № 1 Верховного головнокомандувача фінської армії маршала Маннергейма звучав набагато виразніше:

«Солдати Фінляндії!

Наша славна Зимова війна завершилася важким миром. Незважаючи на укладений мир, наша країна стала для ворога об'єктом безсоромних загроз і постійного шантажу, що разом із злочинним підбурюванням, спрямованим на підрив нашої єдності, показує, що ворог від самого початку не вважав мир постійним. Нав'язаний мир був лише перемир'ям, яке тепер закінчилося.

Ви знаєте ворога. Вам відома сталість його мети, спрямованої на знищення наших осель, нашої віри і нашої Батьківщини і на поневолення нашого народу. Той же ворог і та ж загроза зараз біля наших кордонів.

Без причини він нахабно напав на наш мирний народ і піддав бомбардуванню різні частини країни. Майбутнє Вітчизни вимагає від Вас нових подвигів.

Я закликаю Вас на священну війну з ворогом нашої нації. Полеглі герої війни повстають із могил і стають поруч з нами сьогодні, коли ми разом із потужними військовими силами Німеччини, як братами по зброї, з рішучістю вирушаємо в хрестовий похід проти ворога, щоб забезпечити Фінляндії надійне майбутнє.

Соратники! Слідуйте за мною ще раз — тепер, коли знову піднімається народ Карелії і для Фінляндії настає новий світанок» [37].

Розділ 3.9.

Що це було?

Тепер ми вже можемо повернутися до питань, які сформулювали в Розділі 3.3. Перерахуємо їх в зазначеному там порядку зростання складності:

— Які сили (частини, з'єднання, літаки) німецької і фінської бомбардувальної авіації базувалися на аеродромах Фінляндії?

— Які бойові дії проти Радянського Союзу це авіаційне угруповання здійснило протягом 22—24 червня 1941 року? Які дії планувалися командуванням противника на найближчі дні і тижні?

— Який був реальний масштаб загрози, створюваної угрупованням авіації противника в Фінляндії порівняно як з іншими загрозами, навислими над Ленінградом, так і з можливостями ППО Ленінграда, винищувальної авіації Північного фронту і Червонопрапорного Балтфлоту?

— Яким був безпосередній результат авіаудару радянських ВПС по Фінляндії (втрати сторін, зміна планів сторін)?

— Що знало радянське командування, радянська розвідка про дислокацію авіачастин противника у Фінляндії, про його дії та плани?

— Що послужило реальною причиною ухвалення 24 червня 1941 року рішення про нанесення авіаційного удару по Фінляндії, які були реальні цілі і завдання цієї операції?

— Як авіаудар 25 червня позначився на загальному ході війни Радянського Союзу проти Німеччини та її союзників?

Відповідь на останнє з перерахованих питань ми постараємося знайти в наступній частині цієї книги. Що ж стосується групи з перших чотирьох питань, то реальні факти і цілком достовірні документи, виявлені і описані в попередніх розділах, дають на них вичерпні відповіді.

На території Фінляндії (на аеродромах Рованіємі і Луонет'ярві) базувалося дві ланки (всього 6 літаків) дальньої авіаційної розвідки, а на заполярному аеродромі Луостарі базувалася одна ескадрилья винищувачів люфтваффе (разом 10 справних «мессершміттів»). Крім того, одна ескадрилья німецьких бомбардувальників (не більше 12 літаків) зі скла-

ду базованої в Східній Пруссії авіагрупи KG-806 кілька разів приземлялася для дозаправки на фінських аеродромах Утті і Мальмі (південна Фінляндія).

Активні бойові дії радянської та німецької авіації почалися з перших же днів війни (тобто вже 22—23 червня), але не над Ленінградом, а в Заполяр'ї, в небі над Кіркенесом, Петсамо, Мурманськом, півостровом Рибальський. Обидві сторони, що вели бойові дії, не зважали на державні кордони Фінляндії. Радянські бомбардувальники наносили удари по військових об'єктах на території окупованої німцями Норвегії, німецькі літаки бомбили Головну базу Північного флоту в районі Мурманська, напали на радянські кораблі в Баренцевому морі, вели повітряну розвідку в районі Мурманська і Кандалакші.

Всі бойові вильоти літаків люфтваффе в Заполяр'ї проводилися **винятково з аеродромів на території Норвегії** (Хебуктен і Банак). Німецькі винищувачі перелетіли на фінський аеродром Луостарі лише 24—25 червня і аж до початку наступу наземних військ вермахту на Мурманськ у бойових діях (не рахуючи відбиття атак радянських ВПС на аеродром Луостарі) не брали участі. Бомбардувальники ж (дальні Ju-88 і пікіруючі Ju-87), і в перші тижні німецького наступу продовжували базуватися на великих норвезьких аеродромах Хебуктен і Банак, і тільки значно пізніше, після просування наземних військ на схід, почали використовувати аеродроми в Луостарі, Алакуртті, Кеміярві.

Ніяких нальотів на Ленінград і міста Карелії «базовані в Фінляндії німецькі бомбардувальники» не здійснювали. Ні в перший, ні в будь-який з наступних днів війни. **З простої причини — їх там ніколи не було.** У перші дні війни 1-ї Повітряний флот люфтваффе підтримував бойові дії наземних військ у Прибалтиці, базуючись на аеродромах Східної Пруссії. І в подальшому ніякого перебазування німецьких авіачастин на територію південної і/або центральної Фінляндії не проводилось, та в ньому і не було найменшого оперативного сенсу — бомбити Ленінград з аеродромів на території окупованих Псковської і Новгородської областей було простіше, ближче і безпечніше (пошкодженням під час нальоту бомбардувальникам не треба було «тягнути» понад 100 км над водною поверхнею Фінської затоки).

Всі бойові вильоти літаків люфтваффе в Заполяр'ї проводилися винятково з аеродромів на території Норвегії. Ніяких нальотів на Ленінград і міста Карелії «базовані в Фінляндії німецькі бомбардувальники» не здійснювали. Ні в перший, ні в будь-який з наступних днів війни. З простої причини — їх там ніколи не було.

Питання про приналежність (до радянської чи німецької авіації) кількох літаків, які скинули 22 червня бомби на півострів Ханко, потребує подальшого уточнення. У будь-якому разі радянська військова база, розташована на фактично окупованій території Фінляндії, жодним чином не може бути віднесена до переліку «Ленінграда і міст Карелії».

У перші дві доби війни німецькі бомбардувальники двічі здійснювали мінування бухти ВМБ Кронштадт, при цьому літаки (не більше 14 «Юнкерсів» Ju-88 зі складу KGr-806 і Кь. Fl. Gr-506) здійснювали посадку для дозаправки на фінських аеродромах Утті і Мальмі. У загальному масштабі мінних постановок, проведених німцями у водах Фінської затоки (більше 2,5 тис. мін всіх типів) ці операції становили мізерну частку. Авіаційне мінування припинилося на другий день війни. Причиною послужили педантичні підрахунки: ризик втрати літаків, що діють без жодного винищувального прикриття в зоні найпотужнішої ППО Ленінграда і Кронштадта німецьке командування оцінило як надмірний, а головне — після успішного для німців завершення мінування виходів з Фінської затоки — нічим вже не виправданий. Запобігти мінуванням з повітря Кронштадтської бухти могла і мусила радянська винищувальна авіація. Після того, як цього не сталося, будь-які дії — включаючи бомбардування аеродрому Утті — ставали лише прикладом того, що називається «махати після бійки кулаками».

Вкрай нечисленна бомбардувальна авіація Фінляндії (23 легких двомоторних бомбардувальників «Бленхейм» і СБ) ніяких нальотів на

Вкрай нечисленна бомбардувальна авіація Фінляндії нальотів на Ленінград не скоювала — не тільки в червні 41-го, а й тоді, коли фінська армія вийшла на кордон 1939 року і лінія фронту проходила за 30 км від центру Ленінграда.

Ленінград не скоювала — не тільки в червні 41-го, а й тоді, коли фінська армія вийшла на кордон 1939 року і лінія фронту проходила за 30 км від центру Ленінграда. Протягом усієї війни для фінської авіації діяв наказ Маннергейма, який категорично забороняв

будь-які польоти фінських літаків над Ленінградом. Що ж стосується розвідувальних польотів, які фінська авіація справді проводила в прикордонній зоні ще до офіційного оголошення війни, то в даному випадку фінська сторона лише «дзеркально відбивала» дії радянської авіації, яка вела повітряну розвідку території Фінляндії, зовсім не зважаючи на кордони, протягом усього періоду «перемир'я» (з березня 1940 по червень 1941 років).

Угруповання винищувальної авіації Північного фронту і ВПС Балтфлоту, зосереджене в районі Ленінграда і Карельського перешийка, було одним із найпотужніших у всіх Збройних Силах СРСР. Його чисельність в **десятки разів перевершувала кількість німецьких літаків** (бомбардувальників або розвідників), які хоча б епізодично з'являлися на аеродромах у південній та центральній Фінляндії. Крім того, в системі ППО Ленінграда було найпотужніше угруповання зенітної артилерії, яке не мало собі рівних у світі (ППО Лондона і Берліна не мали такої кількості зенітних гармат). Система ППО Ленінграда будувалася з розрахунку на можливість відбивати масовані нальоти авіації найбільших європейських держав (Німеччини, Англії та їхніх можливих союзників). Відповідно, припущення про те, що дві дюжини фінських або німецьких бомбардувальників були «смертельною загрозою для Ленінграда», позбавлене сенсу.

Система ППО Ленінграда будувалася з розрахунку на можливість відбивати масовані нальоти авіації найбільших європейських держав. Припущення про те, що дві дюжини фінських або німецьких бомбардувальників були «смертельною загрозою для Ленінграда», позбавлене сенсу.

Настільки ж абсурдні й міркування про те, що тільки такі екстраординарні заходи, як раптовий і віроломний удар по фінських аеродромах, могли «убезпечити Ленінград від долі міст, які зазнали лютого бомбардування». На жаль, Ленінград піддався «лютим бомбардуванням», і не один раз. Якщо дозволено говорити про історію в умовному способі, то позбавити Ленінград від цієї гіркої долі могло успішне відбиття наступу вермахту в Прибалтиці, створення стійкої оборони па рубежі Західної Двіни і ефективні дії винищувальної авіації. До Фінляндії все це жодного стосунку не мало.

Що ж стосується реальних завдань розпочатого вранці 25 червня авіаудару, то припущення про те, що він спрямовувався проти німецьких авіаційних і наземних сил у Фінляндії і мав на меті «зрив підготовки нальоту на Ленінград», може виникнути лише на підставі вивчення наказів і директив кожного командування. Так, у наказах щось схоже можна прочитати. Фактичні ж дії радянських ВПС інтерпретувати таким чином дуже важко:

1. Єдиним підрозділом люфтваффе, що базувався на неосяжних просторах південної і центральної Фінляндії, було ланка розвідників (два «Дорньє» Do-215 і один «Хейнкель» He-111) на аеродромі Луонет'ярві.

Безглуздо обговорювати «загрозу», якою ці три літаки були для Ленінграда, і тим не менше — якщо метою операції було «знищення німецької авіації, що базується на фінських аеродромах», то саме аеродром Луонет'ярві мав би стати об'єктом атаки № 1. Але жоден радянський літак в небі над Луонет'ярві не з'явився, і жодна бомба не впала на льотне поле цього аеродрому.

2. Абстрактно розмірковуючи, наліт на Ленінград могла б зробити фінська бомбардувальна авіація — але **жодного нальоту на два її основних аеродроми базування (Сіікакангас і Луонет'ярві) не було.**

3. Аеродром Утті, який 22—23 червня використовувався для дозаправки німецьких бомбардувальників, було включено в загальний перелік цілей, але особливого підкреслення його пріоритетного значення ні в наказах командування 41 БАД, ні в наказах командування 2 САД знайти не можна. Так, 2 САД, маючи на своєму озброєнні 142 справних бомбардувальника, виділила для нальоту на аеродром Утті одну ланку (три літаки) зі складу 44 БАП, ту ланку, що один раз бомбила Утті з висоти 6,5 км. 41 БАД бомбила аеродроми Валкеала і Утті, виконавши при цьому разом (на два названі аеродроми) всього 12 літако-вильотів. Навряд чи це можна назвати виконанням Директиви Ставки ГК від 24 червня, яка вимагала «безперервними нальотами вдень і вночі розгромити авіацію противника і ліквідувати аеродроми».

4. Порти Ботнічної затоки (Оулу і Вааза), через які на територію Фінляндії доправили 169-у піхотну дивізію вермахту (і в яких, ймовірно, ще залишалися якісь підрозділи німецьких військ), не зазнали ударів — і це при тому, що відстань від аеродромів базування дальніх бомбардувальників ВПС ЧБФ (1 МТАП, аеродром Беззаботне і 57 БАП, аеродром Котли) становить не більше 600—650 км. Це, безсумнівно, відповідає радіусу дії дальніх бомбардувальників ДБ-3/ ДБ-3ф, які стояли на озброєнні двох зазначених полків у кількості 91 справний літак.

5. Якщо бомбардування портів Ботнічної затоки могло б вважатися запізнілою спробою «наздогнати поїзд, що вже пішов», то руйнування залізничної магістралі Оулу-Рованіємі-Салла могло б мати найсерйозніші наслідки, бо нею відбувалося постачання всього угруповання німецьких військ у Заполяр'ї. І тим не менше, навіть спроб вирішення цього завдання не робилося, і **жодного нальоту на залізничні станції цієї магістралі не було зроблено.**

Тепер підійдемо до оцінки ходу і результату авіаудару 25—26 червня з іншого боку: які об'єкти стали мішенню для бомбардувальників фактично?

Всього атакували (не враховуючи аеродроми) не менше 12 цілей, а саме:

- великі залізничні станції (Ріхімякі, Коуволла, Луумякі, Лаппеенранта, Мантюхарью, Міккелі, Йоенсу);
- основні порти Фінської затоки (Турку, Сало, Порвоо, Котка);
- передмістя Гельсінкі;

Якщо ми тепер порівняємо цей список з передвоєнним Планом прикриття мобілізації та оперативного розгортання військ Північного фронту (Ленінградського округу), то негайно виявимо явну схожість цілей і завдань: *«Потужними ударами по залізничному вузлу Коуволла, мостам через річку Кюмін-Іокі і угрупованням військ порушити і затримати зосередження і розгортання військ противника... активними діями авіації забезпечити перевагу в повітрі і потужними ударами зірвати перевезення по шляхах у районі Йоенсу, Каяаані, Куопіо...»*

Якщо ми порівняємо цей список з передвоєнним Планом прикриття мобілізації та оперативного розгортання військ Північного фронту, то виявимо явну схожість цілей і завдань.

У Плані прикриття «поіменно» назвали і 12 аеродромів південної та центральної Фінляндії, які мали зазнати першочергових ударів: Коуволла, Котка, Утті, Селянпя, Міккелі, Порвоо, Лахті, Холлола, Хіітула, Подосйокі, Савонлінна, Хаміна.

Схоже, отримавши 24 червня Директиву Ставки ГК, командування ВПС Північного фронту (так само, як і командування ВПС Балтфлоту) дістало із сейфів довоєнні оперативні плани і склало на їхній основі накази на проведення «першої багатоденної операції». і в даному випадку не можна не визнати, що Ставка просто не залишила їм часу ні на дорозвідку цілей, ні на ретельну підготовку самого удару (взаємодія з винищувачами, оптимальний вибір боєприпасів і т. д.). Що, втім, не знімає питання про те, чому частини «завчасно виявлених аеродромів противника» не існувало зовсім, і, навпаки, багато які найважливіші аеродроми (Весівехмаа, Наараярві, Йоройнен, Хювінкяя, Сіікакангас, Луонет'ярві) до цього переліку не потрапили.

Загалом же, «перша багатоденна операція радянських ВПС» просто вражає своєю неорганізованістю і неефективністю. Перечитаємо ще раз опис цієї операції у версії генерал-майора, професора і доктора наук М. М. Кожевнікова:

«...Командуванням ВПС Північного фронту був розроблений і 24 червня затверджений на Військовій раді Північного фронту план знищення

ворожих літаків на аеродромах на північно-західному напрямку. До участі в операції загалом залучалося 540 літаків.

Рано вранці 25 червня 236 бомбардувальників і 224 винищувачі завдали перший масований удар по 19 аеродромах. Ворог, не чекаючи такого удару, був фактично захоплений зненацька і не зумів організувати протидії. В результаті радянські льотчики успішно провели бомбометання по стоянках літаків, складах пального і боєприпасів. На аеродромах знищено 41 ворожий літак. Наша авіація втрат не мала.

У наступні п'ять днів по цих же і нововиявлених повітряною розвідкою аеродромах нанесено ще кілька ефективних ударів. За даними повітряного фотоконтролю, радянські льотчики, атакувавши загалом 39 аеродромів, здійснили близько 1000 літако-вильотів, знищили і вивели з ладу 130 літаків противника. Командування німецько-фашистських військ у Фінляндії та Північній Норвегії були змушені відвести свою авіацію на далекі тиллові аеродроми і відмовитися на найближчий час від нальоту на Ленінград...»

Єдиними словами правди в цьому тексті слід визнати географічні назви і назву місяця (червень). Все інше — на тлі реальних, трагічних і ганебних фактів — виглядає як зразок «чорного гумору».

Єдиними словами правди в цьому тексті слід визнати географічні назви (Ленінград, Фінляндія, Норвегія) і назву місяця (червень). Все інше — на тлі реальних, трагічних і ганебних фактів — виглядає як зразок «чорного гумору».

Операція тривала рівно два дні, причому вже на другий день (26 червня) бомбардувальні частини ВПС Північного фронту виконали лише кілька розвідувальних польотів над фінською територією. Загальна кількість аеродромів реального базування фінської авіації, які стали об'єктом бомбового удару, дорівнює п'яти (Турку, Валкеала, Утті, Міккелі, Йоройнен). Можливо, до цього переліку можна додати ще один аеродром, який штурман 1 МТАП назвав «аеродромом Лахті» (а можливо, це був аеродром в Холлола). Якщо врахувати і заполярний аеродром Луостарі, то загальне число практично безрезультатно атакованих аеродромів дійде до семи. **Тільки на одному аеродромі (Турку) вивели з ладу однісінький літак.** За дивною іронією долі ним виявився трофейний радянський бомбардувальник СБ. Всі інші «удари по аеродромах» були або зовсім безрезультатними, або призвели до важких втрат нападників (9 бомбардувальників 72-ї БАП, збиті під час нальоту на аеродром Йоройнен). За два дні ВПС Північного фронту і ВПС Балтфлоту втратили

безповоротно 24 бомбардувальника. **Основні аеродроми базування фінських винищувачів (Пори, Хювінкяя, Весівехмаа, Йоройнен, Наараярві) не постраждали зовсім.** Ніякого «перебазування авіації противника на далекі тиліві аеродроми» насправді не сталося. Зовсім фантастичні цифри («39 аеродромів», «130 літаків противника») неможливо навіть віддалено пов'язати з будь-якими реальними подіями...

Фантастичні цифри («39 аеродромів», «130 літаків противника») неможливо навіть віддалено пов'язати з будь-якими реальними подіями...

Настільки разюча невідповідність між заявленою метою, здійсненими заходами і досягнутим результатом змушує знову повернутися до історії з появою Директиви Ставки ГК від 24 червня. А чи була вона насправді? Ось на це питання можна дати категорично точну відповідь. Директива була. В архіві Генштабу зберігся її рукописний оригінал із власноручним підписом маршала Тимошенка. Головна цінність оригіналу документа в тому, що на ньому залишилися позначки про час передачі Директиви в шифрувальний відділ Генштабу: 22 години 25 хвилин. Відправлена адресатам о 22:40. Ці цифри приголомшливо виглядають поруч з останньою фразою Директиви: «Копії відданих розпоряджень доповісти мені до 24:00 24.6.41 р. «Тобто на прийняття рішення і складання наказів для підлеглих командуванню Північного фронту надали півтори години. І це при тому, що в попередні два дні (22—23 червня) штаби Північного фронту і Північного флоту отримували з Москви категоричні вказівки зовсім іншого змісту («кордон із Фінляндією не переходити і не перелітати»).

Збереглося й безліч «копій наданих розпоряджень». Ось, наприклад, наказ, який віддав командувач Північного фронту (на період операції йому надали таке право) Військовій раді Червонопрапорного Балтфлоту [375]. Зміст практично дослівно повторює Директиву Ставки («за наявними відомостями німці готують удар по Ленінграду»), але цікаво, знову таки, час: перший удар по фінським аеродромах наказано завдати о 4:35, а копія наказу відправлена до Москви о 3:50 (отримана в Генштабі і того пізніше, о 5:30). Навіть якщо припустити, що сам наказ із Ленінграда в Таллінн (там перебувала тоді Головна база флоту і штаб ЧБФ) відправили на кілька хвилин раніше, перед нами розгортається картина неймовірного (близького до панічного) поспіху. Ситуація оцінювалася як надзвичайна. Від підлеглих вимагали неможливого, мабуть, сподіваючись на те, що вони встигнуть зробити хоч щось.

А що, власне, сталося? Звідки це відчуття неминучої загрози, що нависла над Ленінградом, для запобігання якої треба робити надприродні зусилля? Перечитаємо ще раз першу, констатуючу частину Директиви Ставки ГК:

«1. Із достовірних джерел встановлено, що німецькі війська зосереджуються на території Фінляндії, маючи на меті завдати удару на Ленінград і захопити район Мурманська і Кандалакші. До теперішнього часу зосереджено до чотирьох піхотних дивізій в районі Рованіємі, Кеміярві і групи невстановленої чисельності в районах Котка і на північ від півострова Ханко.

Німецька авіація також систематично прибуває на територію Фінляндії, звідки здійснює нальоти на нашу територію. За наявними даними, німецьке командування має намір найближчим часом нанести удар авіацією по Ленінграду. Ця обставина набуває вирішального значення.

2. З метою попередження та зриву авіаційного удару на Ленінград, наміченого німецьким командуванням у Фінляндії, НАКАЗУЮ...»

Не можна не помітити очевидної суперечливості цього тексту: не названі, але «достовірні джерела» встановили, що на території південної Фінляндії зосереджені німецькі війська «невстановленої чисельності».

Якщо чисельність угруповання не встановлена навіть орієнтовно, а район її розгортання визначено з «точністю» в 200 км (від Ханко до Котка), то в чому ж тоді «достовірність» цих загадкових «джерел»? Варто відзначити і досить дивний район розгортання сухопутного угруповання, яке нібито «має на меті завдати удар у напрямку на Ленінград». Яким чином із смуги уздовж північного узбережжя Фінської затоки можна потрапити в Ленінград? Провести морську десантну операцію під прикриттям двох злочасних броненосців? Чи чекати січня, коли затока вкриється міцною кригою?

З іншого боку, чисельність **реального угруповання** німецьких військ у Заполяр'ї визначена достатньо точно («до чотирьох піхотних дивізій»). Фактично, в районі Петсамо розгорталися дві гірничо-стрілецькі дивізії, а в районі Кеміярві-Салла — одна піхотна дивізія (169 пд) і моторизована бригада (за чисельністю перевершувала дивізію) СС «Норд». Завдання, поставлене німецьким командуванням перед цими з'єднаннями, визначене точно («захопити райони Мурманська і Кандалакші»). У дужках зауважимо, що це аж ніяк не тривіальний висновок. Хоча обидва ці топоніми (Мурманськ і Кандалакша) на сторін-

ках більшості книг, присвячених подіям війни в Заполяр'ї, зустрічаються в одному рядку, насправді ці два міста розділені смугою безлюдної кам'янистої пустелі шириною в 200 км. Захоплення Мурманська і Кандалакші — це не одна, а дві самостійні операції, в ході яких війська двох ударних угруповань навіть не матимуть «ліктвового зв'язку». Помилка у визначенні точного району зосередження німецьких військ («зосереджено до чотирьох піхотних дивізій в районі Рованіємі, Кеміярві») зрозуміла і має пояснення: до ранку 22 червня німецькі війська (169 пд і бригада СС «Норд») перебували в русі по території Фінляндії, а угруповання, націлене на захоплення Мурманська (2-а і 3-я гірськострілецькі дивізії), перейшла норвезько-фінський кордон у смузі Кіркенес-Петсамо лише 22 червня.

Зрозуміло, що запланований удар противника на Мурманськ вимагав відповідної реакції — але де Мурманськ, і де Ленінград? Там відстань як через всю Європу від Гамбурга до Генуї, тільки клімат не італійський і дороги не німецькі. Можна було і не пороти гарячку... що ж стосується угруповання німецької авіації, нібито зосередженої на аеродромах Фінляндії, то ця «обставина вирішального значення» не конкретизована жодним чином: немає ні бойового, ні чисельного складу противника, немає чіткого опису географії його базування.

А тепер — останнє і найважливіше питання: хто ж ці «достовірні джерела», через які увечері 24 червня дезінформацію пред'явили Сталіну? Документи спецслужб як і раніше недоступні — навіть через 80 років після обговорюваних подій, тобто в ситуації, коли всі згадані в них агенти і резиденти давно вже пішли з життя. Проте, оскільки ми знаємо точний час надсилання Директиви від 24 червня, крихти корисної інформації можна отримати і з хрестоматійно відомого «Журналу відвідувань» кабінету Сталіна.

Нарком Тимошенко, голова Комітету оборони (не плутати з ДКО!) Ворошилов і перший заступник начальника Генштабу Ватутін (начальник Генштабу Жуков був того дня на Південно-Західному фронті) увійшли в кабінет Сталіна о 17:30 і вийшли близько 9 вечора. У кабінеті Господаря весь цей час (а також до і після того) були Молотов і Берія — люди із «найближчого кола», які в ті дні практично днювали і ночували у сталінському кабінеті. А ось в 20—00 в кабінет увійшов чоловік, який

Хто ж ці «достовірні джерела»,
через які увечері 24 червня
дезінформацію пред'явили Сталіну?
Документи спецслужб як і раніше
недоступні — навіть через 80 років
після обговорюваних подій, коли всі
згадані в них агенти і резиденти давно
вже пішли з життя.

був там дуже нечастим гостем: генерал-лейтенант Ф. Голіков, начальник Розвідувального управління Генштабу. І ця подія (так, саме подія!) неабияка.

У збудованій Сталіним системі субординації начальник Розвідувального управління був далеко на другорядних ролях. За неповні чотири передвоєнних місяці (березень, квітень, травень і червень до 24-го числа) товариш Голіков з'явився в кабінеті Сталіна лише один раз (11 квітня), та й то на 30 хвилин. Так що сам факт появи начальника РУ ГШ в кабінеті Сталіна вже може служити достатньою підставою для версії про те, що увечері 24 червня там обговорювалися дані розвідки надзвичайного характеру. Ось тільки чи був сам Голіков джерелом дезінформації про зосередження німецької авіації в південній Фінляндії? Або його викликали для того, щоб отримати від нього оцінку відомостей, що надійшли з інших «достовірних джерел», простіше кажучи, від суміжників-чекістів?

З кабінету Сталіна генерал-лейтенант Голіков вийшов о 21:20, і вже після цього (!) він підписав чергове розвідзведення № 3/660739, позначене «станом на 22:00 24 червня» (при цьому фактично документ могли скласти і підписати кількома годинами пізніше). Саме в ньому з'являється — впершеі востаннє — інформація про зосередження у південній Фінляндії німецької авіації. Причому в дуже цікавою формулюванні: «За отриманими даними, з Берліна **секретним телефоном** (підкреслення моє — М. С.) передавав до Фінляндії такі вказівки: 24 або вранці 25 червня на фронт до Фінляндії прибуває додатково 25 тис. німецьких солдатів і кращі авіапідрозділи з метою перейти в наступ на Ленінград з боку Фінляндії; в разі неуспіху — завдати повного руйнування військових об'єктів: заводів і вокзалів» [376].

Уважне читання інших Розвідувальних зведень РУ ГШ за червень 41-го року показує, що в більшості випадків там використовуються цілком конкретні вирази: «за даними фронтової розвідки..., агентурною розвідкою встановлено..., під час бойових дій виявлено...» Інформація, отримана від «суміжників», так і називається: «За даними НКДБ». Використане у розвідзведенні 24 червня розмите формулювання («за отриманими відомостями») ніде більше не зустрічається. Загадкові «кращі авіапідрозділи» люфтваффе, які зібралися було бомбити Ленінград, далі із зведень Розвідупру зникають, причому «по-англійськи» — не попрощавшись, мовчки і без пояснень. У зведенні РУ ГШ № 4/660751 від 22:00 25 червня склад і чисельність німецьких військ на півночі Фінляндії істотно завищені, але «перейти в наступ на Ленінград з боку Фінляндії» вже ніхто не планує:

Північний фронт

По всьому фронті триває висування частин противника до нашого кордону і підготовка до активних бойових дій. На 25.6 даними військової й агентурної розвідки підтверджено розгортання німецьких військ у Фінляндії в наступні угруповання:

а) Петсамський напрямок (район Кіркенес, Петсамо) — до 3 дивізій, з них 2 гірські, і 150 літаків;

б) Рованіємський напрямок (район Савукоскі, Рованіємі, Куусамо) — до 4 дивізій, з них не менше 2 моторизованих, 2—3 танкових батальйони і до 1 фінської бригади;

в) нез'ясованої чисельності зосередження німецьких військ відзначено в районах Суомуссалмі, в Гельсінкі і, очевидно, німецькі механізовані підрозділи на Коувольському напрямку. За агентурними даними в найближчі дні очікується прибуття однієї німецької дивізії зі Штетина на Куопіоський напрямок (центральна Фінляндія; фактично це була 163-я піхотна дивізія, яка 26 червня отримала наказ на марш, але не з німецького Штетина, а з норвезького Осло — М. С.). У район Рованіємі прибуло 100 літаків.

Таким чином, основний удар німецьких військ намічається на Кандалакському напрямку і допоміжний — на Мурманськ. Основне угруповання фінської армії після її розгортання концентрується на Коувольському напрямку з посиленням її німецькими медчастинами» [377].

В кінці багатосторінкового розвідзведення від 25 червня з'являються відомості про чисельність німецької авіації:

«На 24 червня німецькі ВПС, що діють проти СРСР, мають такі угруповання:

5-й Повітряний флот (Норвегія і Фінляндія) — 400 літаків;

Балтійське угруповання (на північному сході Німеччини) — 830 літаків;

1-й Повітряний флот (східна Німеччина і Польща) — 2000 літаків;

4-й Повітряний флот (Австрія, Угорщина, Чехія, Словаччина) — 1400 літаків;

6-й Повітряний флот (Румунія, Болгарія, Греція) — 1660 літаків;

Разом — 6290 літаків» [378].

Номери Повітряних флотів і їхня дислокація переплутані, загальна чисельність потворно завищена, але, що примітно, загальні пропорції здебільшого дотримані: угруповання авіації в Норвегії і Фінляндії складає згідно з цим документом трохи більше 6 % від загальної чисельності літаків, задіяних проти СРСР.

Абстрактно розмірковуючи, можна назвати ще одного потенційного постачальника дезінформації — розвідку флоту (тим більше, що нарком

Абстрактно розмірковуючи, можна назвати ще одного потенційного постачальника дезінформації — розвідку флоту. Однак, нині доступні документи таке припущення рішуче спростовують.

ВМФ М. Г. Кузнецов 24 червня був у кабінеті Сталіна, правда, дуже недовго, лише 15 хвилин, з 16:45 до 17:00). Однак, нині доступні документи таке припущення рішуче спростовують.

Розвідзведення Першого Управління ВМФ за 23—27 черв-

ня [№ № 649—658]. загалом цілком адекватно описують ситуацію «по Північному та Балтійському театру» [379]. що примітно, походження інформації завжди чітко фіксується («за даними радіоперехоплення..., за даними агентурної розвідки..., за спостереженнями постів...»). Розвідка фіксує (причому з деяким, відсотків на 20—30, заниженням, але зовсім не із завищенням чисельності) базування німецької авіації в Норвегії і безперервне перекидання літаків на аеродроми північної Норвегії. Чесно і точно (без перебільшення масштабу події та власних успіхів) описані два нальоти літаків люфтваффе на Кронштадт, під час яких німці замінували бухти військово-морської бази. Неминучі для червня 41-го повідомлення про «німецькі парашутні десанти» надалі сумлінно спростовуються. У вечірньому зведенні за 23 червня, з посиланням на агентурні джерела, відзначено прибуття 22 червня в фінські порти Ботнічної затоки «60 німецьких транспортів з військами і озброєнням». Так і є — це 169-а піхотна дивізія вермахту, яка потім маршем виступила в район заполярного Кеміярві для наступу на Кандалакшу.

Перша поява німецьких літаків на заполярному фінському аеродромі Луостарі фіксується увечері 24 червня (розвідзведення № 653 станом на 19:00 24 червня), правда, дуже неточно: спочатку ці літаки визначені як бомбардувальники незазначеної чисельності, потім — у ранковому зведенні від 27 червня — вони перетворюються на «8—10 бомбардувальників і 6—8 винищувачів»; фактично ж напередодні наступу на Мурманськ в Луостарі перебазували одну-єдину ескадрилью винищувачів у складі 10 «Мессершміттів». Вечірнє зведення № 653 станом на 19:00 24 червня закінчується такими висновками: по Північному театру — «триває зосередження бойової авіації на аеродромі Кіркенес, на підходах до Кіркенеса — дозори»; по Балтійському театру — «кораблі і авіація противника активно діють в районах наших баз, можлива висадка десанту на Ханко». Про базування бодай якихось німецьких авіа-

частин у південних і центральних районах Фінляндії нічого не згадується. Не згадують про них і в Оперативних зведеннях Головного морського штабу за 22—26 червня.

Вела свою розвідку і авіація. Кількість німецьких літаків безперервно відстежується в розвідзведеннях штабу 1 САД (м. Мурманськ). Літаки, судячи з цих зведень, перебувають саме там, де вони і були насправді, тобто в Норвегії. Їх чисельність оцінено цілком реалістично:

— розвідзведення № 4 (19:00 23 червня) «Встановлено базування авіації супротивника на аеродромах: Хебуктен — до 50 літаків, Банак — до 32, Тромсе — до 30, Нарвік 3 до 20, Боде (Буді) — до 11, Тронхейм — до 45» [309].

— розвідзведення № 10 (23:00 26 червня) «о 18:10 на аеродромі Луостарі помічено 8—10 замаскованих бомбардувальників і 6—8 винищувачів, на аеродромі Рованіємі базувалося до 12 літаків» [310].

Порівнюючи ці зведення з відомим сьогодні реальним станом справ, ми бачимо, що загальне число літаків 5-го Повітряного флоту люфтваффе в Норвегії значно занижене (188 замість приблизно 280), але кількість літаків «з'єднання в Кіркенесі», зосередженого на аеродромах Хебуктен і Банак для підтримки наступу на Мурманськ, зазначено цілком правдоподібно (фактично там було 54 бомбардувальника і далеких розвідники, 26 винищувачів Vf-109 і Me-110). Іншими словами, розвідка 1 САД мала дуже поверхове уявлення про чисельність німецької авіації на далекому від неї півдні Норвегії (тобто за тисячі км від Мурманська), але свого безпосереднього противника порахувала досить точно. Зведення від 26 червня значно завищує (і чомусь у точній відповідності з даними розвідки ВМФ) число літаків на фінському аеродромі Луостарі, але загалом розвідувальна інформація має велику схожість з реальністю.

Так, методом виключення, ми неухильно наближаємося до гіпотези про те, що **«достовірні джерела» мали не армійське і не флотське, а чекістське походження.** Це тим більше імовірно, що і до цього дня спадкоємці НКДБ видають книжки з розповідями про те, як вони вербували в Гельсінкі «видатних громадських і політичних діячів» оберемками. На жаль, в складних і багаторівневих шпигунських іграх той, хто вербує, і той, кого вербують, часто міняються місцями, і вже важко зрозуміти — хто кого використовував і в чиїх руках

В складних і багаторівневих шпигунських іграх той, хто вербує, і той, кого вербують, часто міняються місцями, і вже важко зрозуміти — хто кого використовував і в чиїх руках опинився «секретний телефон».

у реальності опинився «секретний телефон». Та й навряд чи хтось, крім Лаврентія Берії, мав «апаратну вагу», достатню для того, щоб ось так, за один вечір, на підставі ніким більше не підтверджених чуток, схилити Сталіна до необачного рішення. Втім, у проявленій Сталіні готовності піддатися на провокацію була і ще одна — набагато важливіша для мети нашого дослідження причина.

Сталін не бачив в прийнятому ним увечері 24 червня рішенні нічого доленосного, бо в його уявленнях війна з Фінляндією вже йшла повним ходом (строго кажучи, війна ця для Сталіна не припинялася з грудня 1939 року, і Маннергейм мав цілковиту рацію в тому, що для Радянського Союзу укладений 12 березня 1940 року мирний договір був лише тимчасовим перемир'ям). Хід думок Хазяїна неминуче передавався підлеглим, і ми бачимо, що фінські війська позначалися в оперативних

У повоєнних мемуарах радянські генерали без тіні збентеження висловлюють своє щире здивування тим, що «Фінляндія не напала на нашу країну одночасно з гітлерівською Німеччиною».

документах словом «противник» уже зранку 22 червня, тобто тоді, коли в Москві і Гельсінкі продовжували працювати посольства, і про денонсацію мирного договору не було й мови. У повоєнних мемуарах радянські генерали без тіні збентеження висловлюють

своє щире здивування тим, що «Фінляндія не напала на нашу країну одночасно з гітлерівською Німеччиною».

У товстих книжках причину такого сприйняття реальності називають хитромудрою терміном «психологічна проекція», а в розмовній мові — відомою приказкою «кожен судить в міру своєї зіпсованості». Сталін достеменно знав, скільки горя і шкоди він завдав Фінляндії, і йому досить було на півсекунди уявити себе на місці Маннергейма, щоб відчутти всю повноту ненависті і пекучого бажання врізати сокирою поміж лопаток при першій же можливості. Думаю, що Сталін мав цілковиту рацію — почуття були саме такими. Однак божевільна гарячковість ніколи не значилася серед характерних рис фінського народу, а при здоровому обмір-

Божевільна гарячковість ніколи не значилася серед характерних рис фінського народу, а при здоровому обміркуванні ситуація видавалася дуже складною і зовсім не однозначною.

куванні ситуація видавалася дуже складною і зовсім не однозначною.

У задачі, яку доля поставила 22 червня 1941 року перед фінським керівництвом, було три невідомих: чи зможе Червона Армія чинити опір вермахту? Як поведе

себе у якісно новій ситуації Велика Британія? Яку позицію займуть Сполучені Штати? Насправді, було навіть четверте питання: а раптом Сталін схаменеться? і що вже такого фантастичного в цьому питанні, якщо сьогодні ми достеменно знаємо, що в реальності тов. Сталін одумався, і 30 липня 1941 року підписав договір із «буржуазним, емігрантським, біло-панським урядом колишньої Польщі», за яким «територіальні зміни», тобто розділ Польщі за секретним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа, визнані недійсними. Так, звичайно, на той момент Сталіну легко було відмовитися від т. зв. «Західної Білорусії» і «Західної України», які він вже фактично втратив — але ж і до ліквідації, на жаль, насильницької і кровопролитної, «територіальних змін» Фінляндії залишалось вже менше півроку..

Як би там не було, в цьому вихорі приголомшливих для Європи подій єдиною розумною позицією для Фінляндії було «не бігти попереду паровоза», вичікувати, стежити за ситуацією і не зв'язувати себе незворотними рішеннями і діями. З іншого боку, фінські «яструби» ще до 22 червня встигли пов'язати себе секретними угодами з Німеччиною. З третього боку, Фінляндія — на відміну від південних союзників Гітлера (Словаччини, Угорщини, Румунії, Хорватії), де правили напівфашистські або відверто фашистські режими — була і залишалася демократичною парламентською республікою. А з 200 місць у фінському парламенті 85 належали соціал-демократам і лише 8 місць (4 % всіх голосів) займали депутати від ультраправої антикомуністичної партії «Патріотичний Народний рух» (IKL). При такому розкладі політичних сил зроблені таємно від народу і парламенту кроки щодо втягування Фінляндії у війну на боці гітлерівської Німеччини могли спричинити найрізкішу реакцію.

20 червня президент країни Рісто Рюті зустрівся з депутатами соціал-демократичної фракції парламенту і запевнив їх, що фінські війська не використовуватимуть для нападу на Радянський Союз. А напередодні цієї зустрічі, 19 червня лідер соціал-демократів, один із найвпливовіших політиків країни В. Таннер (міністр закордонних справ під час «зимової війни») на нараді керівників профспілкових

Єдиною розумною позицією для Фінляндії було вичікувати, стежити за ситуацією і не зв'язувати себе незворотними рішеннями і діями.

В. Таннер на нараді керівників профспілкових і робочих організацій заявив, що «наші війська будуть використані лише для оборони країни, але не для наступальних дій».

і робочих організацій заявив, що «наші війська будуть використані лише для оборони країни, але не для наступальних дій». На 25 червня призначили (поза всяким зв'язком із радянськими бомбардуваннями!) закрите для преси засідання парламенту, присвячене обговоренню зовнішньополітичної ситуації. У викладі Маннергейма планувалося таке: «Уряд мав намір 25 червня виступити в парламенті із заявою про те, що він прийняв рішення про підтримку нейтралітету Фінляндії. Доповідь прем'єр-міністра готувалася вже 24 червня увечері, але події наступного дня змусили уряд переглянути питання...» [22, с. 376].

Тут Маннергейм, дуже м'яко кажучи, лукавить (що, втім, зрозуміло, з огляду на те, що мемуари він писав у ті місяці кінця 40-х років, коли державна незалежність Фінляндії знову висіла на тонкій волосині). Увечері 24 червня 1941 року дивізії вермахту вже марширували по території Фінляндії і готувалися до вторгнення в СРСР. Це ніяк не можна назвати політикою «підтримки нейтралітету». Швидше за все, прем'єр-міністр Ю. Рангель готувався до важкої розмови з парламентарями, причому ця розмова цілком могла закінчитися відставкою кабінету.

Змінити уряд — справа нехитра. Чи могла Фінляндія змінити фактично взятий курс на спільну з Німеччиною війну проти СРСР? Критерій істини — практика. Про що ми сперечаємося, **якщо Фінляндія цілком практично змінила курс, восени 1944 року зажадала роззброєння і виведення німецьких військ зі своєї території**, а коли колишні союзники, які в червні 44-го року врятували Фінляндію від радянської окупації (про що піде мова в наступних розділах нашої книги), дещо забарилися, то їх випроваджали вогнем. При наявності великого бажання Фінляндія і в 1941 році могла впоратися із 3—4 закинутими в Заполяр'я німецькими дивізіями, постачання яких — від патронів до їжі — трималося лише на транзиті через фінську територію. Але таке сильне бажання могло виникнути лише у відповідь на рішучі дії Сталіна по нормалізації відносин, яка **могла початися тільки з наміру повернення анексованих у 1940 році територій**.

Рішучі дії настали. З витонченістю слона в посудній лавці тов. Сталін закрив складну військово-політичну проблему. Жорстка дискусія в фінському парламенті перервалася, навіть не розпочавшись. Під акомпанемент вибухів бомб в передмістях Гельсінкі прем'єр-міністр Рангель заявив:

«Щойно сталися повітряні нальоти проти нашої країни, бомбардування незахищених міст, вбивство мирних жителів — все це очевидніше за будь-які дипломатичні оцінки показало, як ставиться Радянський Союз

до Фінляндії. Це війна. Радянський Союз повторив той напад, за допомогою якого він намагався зламати опір фінського народу в «зимовій війні» 1939—1940 років. Як і тоді, ми встанемо на захист нашої країни.

Після чого депутати прийняли єдине можливе в такій ситуації рішення — оголосити війну Радянському Союзу. Радянські бомбардування сталися так своєчасно (з точки зору інтересів Гітлера і фінських «яструбів»), що у випадковість такого збігу повірити дуже важко...

А може, все було набагато простіше. Обійшлося без складної дезінформаційної операції німецьких спецслужб. Стався лише черговий раунд боротьби кланів в ближньому колі Хазяїна. Початок війни (та ще й ТАКИЙ початок!) не міг не викликати нападу озвіріння між старими партійними товаришами. Рятуючи себе і/або прагнучи «повалити» Тимошенка, хтось міг наполегливо звернути увагу Сталіна на «короткозорість і злочинну недбалість» армійського керівництва, яке вже «проспало» один раптовий удар противника, а тепер готується проспати другий удар — вже по Ленінграду. У будь-якому випадку, історик не має права залишити без уваги ще один дивний збіг — саме в ці дні червня 1941-го року (точна дата арешту невідома) в катівнях НКДБ опинився заступник наркома оборони СРСР, повноважний представник Ставки на Північному фронті, колишній начальник Генштабу РСЧА генерал армії К. П. Мерецков. Ця реальна подія дає змогу сформулювати ще одну, вкрай хитку і практично недоведену гіпотезу. Бажаючи можуть ознайомитися з нею в наступному розділі.

А може, все було набагато простіше. Стався лише черговий раунд боротьби кланів в ближньому колі Хазяїна.

Розділ 3.10.

Арешт Мерецкова

Кирило Панасович Мерецков народився 7 червня 1897 року в селі Назар'єво Зарайського повіту Рязанської губернії. З п'ятнадцяти років працював слюсарем на заводах і фабриках Москви. У травні 1917 року, в неповні 20 років вступив у партію більшовиків. Влітку 1918 року організував в місті Судогда Володимирської губернії загін Червоної Гвардії, з яким брав участь у придушенні «куркульських заколотів». Був поранений у боях, після одужання направлений на навчання у щойно створену Академію Генерального штабу. Громадянська війна тривала, і Мерецков, так само, як інші слухачі Академії, кілька разів вирушав на фронт. Деякий час у 1920 році він був помічником начальника штабу 6-ї кавалерійської дивізії, командиром якої був Тимошенко — майбутній нарком оборони СРСР.

Після закінчення Академії в 1921 році молодий штабний офіцер починає стрімко підніматися службовими сходами. У липні 1928 року у віці 31 року він стає заступником начальника штабу Московського військового округу, потім — начальником штабу Московського і Білоруського військових округів. У Білоруському окрузі, що знаходився на кордоні з головним на той момент потенційним противником — Польщею, Мерецков був начальником штабу в Уборевича — одного із найяскравіших радянських командирів, який став у 1937 році головним фігурантом «військово-троцькістської змови». У січні 1935 року Мерецкова призначають начальником штабу Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії, тобто начальником штабу ще одного майбутнього «ворога народу» — кавалера ордена Червоного Прапора № 1 (за іншими відомостями, орден № 1 вручили Несторові Махно), майбутнього маршала Блюхера. Восени 1936 року Мерецкова направляють до Іспанії, де він виконує обов'язки військового радника при Генеральному штабі республіканської армії.

Будь-якого з цих трьох епізодів біографії: зв'язок із «викритим ворогом народу» Уборевичем, зв'язок із «викритим ворогом народу» Блюхером,

особиста участь в невдалій спробі Сталіна закріпитися на Піренеях, було достатньо для того, щоб назавжди зникнути у кривавій м'ясорубці 37—38 років. А ще на додаток до всього переліченого Мерецьков у 1931 року був на стажуванні в Німеччині. Однак нічого страшного з ним не сталося — Мерецьков продовжив своє неухильне сходження, не пропускаючи «жодної сходинки». У вересні 1938 року його призначають командувачем Приволзького, а в наступному році — Ленінградського військового округу. Незважаючи на трагічний провал особисто ним розробленого плану «звільнення» Фінляндії, Мерецьков отримує зірку Героя Радянського Союзу, звання генерала армії і в серпні 1940 року стає начальником Генерального штабу РСЧА.

Вище цього міг бути тільки пост наркома оборони СРСР, але така вершина була Мерецькову недоступна в принципі — він не входив до числа статусних «героїв Громадянської війни», соратників Ворошилова, Тимошенка, Будьонного, Кулика по 1-й Кінній армії, спільників Сталіна в розправі з Троцьким і «троцькістами». У будь-якому випадку, посада начальника Генштабу означала допуск до найважливіших військових секретів країни. Мобілізаційний план, плани стратегічного розгортання Червоної Армії, плани виробництва бойової техніки і боєприпасів, оперативні і мобілізаційні плани округів — всі ці надсекретні документи проходили через руки начальника Генштабу. Відповідно, призначення на таку посаду означало вищу ступінь довіри товариша Сталіна до молодого (43 роки) генерала армії.

У січні 1941 року крива безперервного кар'єрного росту Мерецькова зробила перший, поки ще цілком поворотний, вигин. Сталін призначає на посаду начальника Генштабу «висхідну зірку» радянського генералітету, героя Халхін-Гола Г. К. Жукова. Відставка Мерецькова стала більше, ніж почесною. Він зберіг звання генерала армії і отримав призначення на посаду заступника наркома оборони СРСР із бойової підготовки військ. Напередодні Великої Війни це був найважливіший пост, призначення на який знову ж свідчило про повну довіру до Мерецькова з боку Сталіна і його найближчого оточення, включаючи самого наркома оборони Тимошенка.

21 червня 1941 року рішенням Політбюро ЦК (тобто фактично — рішенням Сталіна) Мерецьков призначається повноважним представником вищого командування Червоної Армії на Північному фронті і негайно виїжджає до місця нової служби в Ленінград. 23 червня 1941 року, на другий день війни, створюється Ставка Головного командування. При Ставці утворили інститут «постійних радників Ставки». Мерецьков увійшов

у їхнє число, поряд з такими довіреними людьми Сталіна, як Молотов, Берія, Шапошников, Жданов, Кулик, Маленков, Мехліс...

Падіння Мерецкова з вершин влади в сліпучу темряву луб'янських підвалів було миттєвим і приголомшливим. 23 червня його відкликають з Ленінграда в Москву і за кілька днів (точна дата арешту невідома) передають до рук катів НКДБ. Єдине, що можна сказати з певністю, це тільки те, що арешт заступника наркома оборони не міг відбутися без прямої санкції самого Хазяїна. Жодні «беріївські сатрапи» такі питання самостійно не вирішували (не кажучи вже про те, що в зазначений період часу товариш Берія прямого стосунку до керівництва НКДБ не мав). На початку вересня 1941 року Мерецкова звільняють і прямо з тюремної камери, поновивши на посаді представника Ставки, відправляють на Карельський фронт. Незабаром його призначають командувачем 7-ї Армії, потім — Волховського і Карельського фронтів.

Здоров'я і сили Мерецкова були безповоротно підірвані. За поширеною історичною легендою, Сталін навіть дозволяв понівеченому тортуррами генералу доповідати сидячи. Хрущов у своїх мемуарах пише: «Коли я бачив Мерецкова востаннє, це був уже не Мерецков, а його тїнь. Раніше це був молодий генерал, фізично міцна, сильна людина, а тепер він ледве ходив...» Хоча великих (та й малих) успіхів в командуванні фронтами Мерецков так і не досяг, Сталін нагородив його званням маршала (26 жовтня 1944 року) і кавалера вищого для полководців ордена «Перемога» (8 вересня 1945 року). У серпні 1945 року Сталін дозволив Мерецкову стати номінальним керівником 1-го Далекосхідного фронту і переможцем японської Квантунської армії. Епітет «номінальний» є лише констатацією сумної правди. Мерецков не знав ані ввірені йому війська, ані супротивника; останній раз на Далекому Сході він був 9 років тому. І якби Японія до того моменту не була вже нокаутована американськи-

Сталін, мабуть, вирішив подарувати Мерецкову можливість увійти в історію війни в ореолі хоча б однієї яскравої перемоги.

ми бомбардуваннями, то таке командування могло б спричинити найсумніші наслідки... Але Сталін, мабуть, вирішив подарувати Мерецкову можливість увійти в історію війни в ореолі хоча б однієї яскравої перемоги.

Навколо історії несподіваного арешту і ще більш дивного звільнення К. П. Мерецкова виросло багато всяких легенд. Зокрема, доводиться нерідко читати про те, що «арешт Мерецкова був вирішеним наперед питанням задовго до червня 41-го». Як доказ цієї тези наводяться чутки

про те, що до моменту арешту «слідчі» вже мали показання щонайменше 40 осіб про «шкідницьку діяльність» Мерецькова. Подібна «логіка» заснована, на жаль, на елементарному нерозумінні механізму функціонування сталінської диктатури. На **кожного без винятку** вищого військового або партійного сановника безперервно накопичувався компромат. Ця система була налагоджена і поставлена на конвейєр. Причому, за встановленим у кінці 30-х років порядком, «особісти» регулярно доповідали вищим командирам Червоної Армії про «компромат», накопичений на їхніх підлеглих. Викривальні «показання» 40 або 140 інформаторів, що зберігаються в секретному сейфі, були таким же невід'ємним атрибутом способу життя вищої сталінської номенклатури, як і чорний службовий автомобіль (марка якого строго ранжувалася залежно від займаної посади), держдача з інвентарними номерами на столах і диванах, закрита для простих смертних поліклініка...

Пояснимо сказане прикладом — одним, але надзвичайно яскравим. 8 травня 1940 року Сталін звільнив Ворошилова з посади наркома оборони. І не просто «звільнив», а дав підписати на прощання багатосторінковий «Акт про прийом наркомату оборони СРСР тов. Тимошенком від тов. Ворошилова» [146, с. 298—309]. В цьому дивовижному документі перераховані два десятки напрямків роботи оборонного відомства, по кожному з яких відзначався «незадовільний стан», «виняткова занедбаність» і підміна справи «паперовими звітами». Причому цей «обвинувальний акт» однозначно свідчить про те, що товариш Ворошилов розвалив оборону країни так ретельно і всебічно, як не зміг би розвалити її і ворожий агент, що пробрався в Кремль, підписали (крім самого Ворошилова) новий нарком оборони Тимошенко і два секретарі ЦК — Жданов і Маленков.

І що ж? Хіба цей «Акт» свідчив про те, що «арешт Ворошилова був вирішеною справою»? Зовсім ні — Ворошилова тоді ж призначили на найвищий пост керівника Комітету Оборони при РНК СРСР. Формально розмірковуючи, нарком Тимошенко був у нього в підпорядкуванні. 30 червня 1941 року. «Маршал-шкідник» Ворошилов увійшов до складу Державного Комітету оборони, тобто в число тих п'яти осіб (Сталін, Молотов, Ворошилов, Маленков, Берія), в руках яких була зосереджена вся повнота влади в країні. Відзначимо для себе,

«Маршал-шкідник» Ворошилов увійшов до складу Державного Комітету оборони, тобто в число тих п'яти осіб (Сталін, Молотов, Ворошилов, Маленков, Берія), в руках яких була зосереджена вся повнота влади в країні.

що ні нарком оборони Тимошенко, ні тодішній начальник Генштабу Жуков у цю «п'ятірку найсильніших» не увійшли.

Арешт генерала армії Мерецкова не був одиничним явищем тих божевільних днів. Починаючи з другої половини травня 1941 року вищим ешелонам військового керівництва СРСР котилася, все більше і більше розростаючись у розмірах, лавина арештів так званої «справи авіаторів». За два місяця, без зупинки на війну, заарештували:

— трьох колишніх командувачів ВПС Червоної Армії (Локтіонов, Смушкевич, Ричагов);

— начальника Головного управління ППО СРСР (Штерн);

— помічника головнокомандувача ВПС по авіації дальньої дії (Проскуров);

— начальника штабу ВПС РСЧА і його заступника (Володін і Юсупов);

— командувача ВПС Далекосхідного фронту (Гусєв);

— заступника командувача ВПС Ленінградського ВО (Левін);

— командувача ВПС Північно-Західного фронту (Іонов);

— командувача ВПС Західного фронту (Таюрський);

— командувача ВПС і начальника штабу ВПС Південно-Західного фронту (Птухін і Ласкін);

— командувача ВПС Московського ВО (Пумпур);

— помічника командувача ВПС Орловського ВО (Шахт);

— помічника командувача ВПС Приволзького ВО (Алексєєв);

— начальника Військової академії командного і штабного складу ВПС (Арженухін);

— начальника НДІ ВПС (Філін);

— начальника НІП авіаційних озброєнь (Шевченко).

Цей список, зрозуміло, далеко не повний. Він включає в себе лише командирів найвищого рангу. Одночасно зі «справою авіаторів» розкручувалася (правда, в дещо меншому темпі і масштабі) «справа артилеристів», в рамках якої заарештували наркома озброєнь Ванникова, наркома боєприпасів Сергєєва, його заступників Ходякова, Іняшкіна, Шибанова і Хренкова, заступника начальника ГАУ Савченка, його заступників, конструкторів артилерійських систем, десятки інших командирів, інженерів, управлінців...

Арешт Мерецкова відбувся одночасно з арештами авіаційних командирів. Що, однак, не може бути доказом взаємозв'язку цих «справ». У будь-якому випадку, одна — і при цьому дуже важлива — відмінність полягає в тому, що Мерецкова звільнили, а всіх вище названих обвинувачених у «справі авіаторів» — розстріляли. Розстріляли за кілька «заходів», з 16 жовтня 1941 року по 23 лютого 1942 року, але розстріляли

всіх. А ось Мерецькова Сталін помилував, що може вважатися, напевно, **найбільшою дивиною і загадкою «справи Мерецькова».**

Переходячи тепер від чуток, загадок і припущень до документів, ми побачимо, що на сьогодні відомо тільки два документи, що безпосередньо стосуються історії з арештом і звільненням Мерецькова. Обидва ці документи публікувалися газетою «Труд», № 230 від 14 грудня 2001 року. Звучить це трохи дивно і зовсім не «академічно», але реальність саме така. Першим «документом» є повідомлення керівництва Центрального архіву ФСБ про те, що слідча справа К. А. Мерецькова знищена. Саме так — не втрачена, не засекречена, а знищена. Другим документом є лист, із яким 28 серпня 1941 року сам Мерецьков звернувся до Сталіна. Лист цей, який за притомною логікою мав бути знищеним разом із нібито знищеною «справою Мерецькова», не знищився. Центральний архів ФСБ люб'язно надав (а міг, зауважимо, і не надати — архів відомчий, в систему державної архівної служби не входить, рішення найдрібніших клерків цієї установи оскарженню не підлягають) кореспонденту «Труда» Сергію Турченку цей документ, який і був опублікований в статті «Лист із Лефортово». Ось повний текст цього звернення:

«Секретарю ЦК ВКП(б) Сталіну І. В.

У напружений час для нашої країни, коли кожен громадянин має повністю віддати себе на захист Батьківщини, я, який має певну військову практику, перебуваю ізольованим і не можу взяти участь у звільненні нашої Батьківщини від нашестя ворога. Працюючи раніше на відповідальних постах, я завжди виконував Ваші доручення сумлінно і з повним напруженням сил.

Прошу Вас ще раз довірити мені, пустити мене на фронт або на будь-яку роботу, яку Ви знайдете за можливе дати мені, довести мою відданість Вам і Батьківщині.

До війни з німцями я давно готувався, битися з ними хочу, я їх зневажаю за нахабний напад на нашу країну, дайте мені можливість битися, буду мстити їм до останньої моєї можливості, не буду щадити себе до останньої краплі крові, буду боротися до повного знищення ворога. Вживу всіх заходів, щоб бути корисним для Вас, для армії і для нашого великого народу.

28. VIII. -41 р. К. Мерецьков».

Яку змістовну інформацію можна отримати з цього тексту? Про причини арешту, про пред'явлені звинувачення явно не сказано жодного слова. Немає в цьому листі і природних в подібних обставинах слів про свою невинність, про хибність і необґрунтованість пред'явлених звинувачень.

І лише в останньому абзаці з'являється фраза, яка заслуговує пильної уваги: *«До війни з німцями я давно готувався, битися з ними хочу, я їх зневажаю за нахабний напад на нашу країну, дайте можливість побитися...»* Дивні слова. Третій місяць іде війна, вже названа Великою Вітчизняною. У народне ополчення записалися (за офіційними даними) два мільйони людей з числа тих, які мають законну бронь від призову за мобілізацією. І в такий от час професійний військовий у званні генерала армії вважає за необхідне доводити, переконувати, запевняти Сталіна в тому, що він «хоче битися з німцями», що він їх «зневажає».

З чого б це? Залишається припустити, що хтось (можливо — сам Сталін) раніше сумнівався в бажанні Мерецькова «битися з німцями». Припущення це не таке вже й неймовірне. Принаймні, відомо про реальний і задокументований випадок, коли товариш Сталін ставив подібні питання. Діло було 1 серпня 1938 року під час збройного конфлікту з японцями біля сумнозвісного озера Хасан. Тоді Сталін у телефонній розмові з командувачем військами Далекосхідного фронту маршалом Блюхером задав йому таке питання: *«Скажіть, т. Блюхер, чесно, чи є у Вас бажання по-справжньому воювати з японцями? Якщо немає у Вас такого бажання, скажіть прямо, як личить комуністові...»* [146, с. 59]. Можна не сумніватися в тому, що маршал Блюхер відповів на таке питання прямо, правильно, «як личить комуністові». Але це вже не допомогло змінити призначену йому долю...

Крім опублікованого відносно недавно листа Мерецькова Сталіну, існують ще широко відомі, багаторазово перевидані мемуари самого мар-

Загадкова історія, пов'язана з арештом і щасливим позбавленням від неминучого, здавалося б, розстрілу, обійдена в мемуарах повною, абсолютною мовчанкою.

шала Мерецькова [93]. Загадкова історія, пов'язана з арештом і щасливим позбавленням від неминучого, здавалося б, розстрілу, обійдена в мемуарах повною, абсолютною мовчанкою. На перший погляд. При більш уважному

читанні можна знайти в спогадах Мерецькова досить дивний фрагмент, який, можливо, має саме пряме відношення і до загадки арешту, і до головної теми нашого дослідження. Оскільки стиль тут настільки ж важливий, як і зміст, цитата буде неминуче довгою:

«...Ймовірно, мільйони радянських людей ще пам'ятають, як провели вони вечір перед незабутньою неділею 22 червня 1941 року. Не забув цього вечора і я. Мене викликав до себе мій безпосередній керівник, нарком оборони, який перебував останні дні в особливо напруженому стані. І хоча мені

зрозуміла була причина його нервового стану, хоча я на власні очі бачив, що робиться на західному кордоні, слова наркома незвично різко і тривожно увійшли в мою свідомість. С. К. Тимошенко сказав тоді:

— Можливо, завтра почнеться війна! Вам треба бути представником Головного Командування в Ленінградському військовому окрузі. Його війська ви добре знаєте і зможете при необхідності допомогти керівництву округу. Головне — не піддаватися на провокації.

— Які мої повноваження в разі збройного нападу? — запитав я.

— Витримка насамперед. Зуміти відрізнути реальний напад від місцевих інцидентів і не дати їм перерости у війну. Але будьте в бойовій готовності. У разі нападу самі знаєте, що робити.

Отже, продовжує діяти колишня установка. Зберегти мир для країни, наскільки вдасться: на рік, на півроку, на місяць. Зберемо врожай. Зведемо нові оборонні підприємства. Стануть до ладу чергові механізовані корпуси. Налагодимо виробництво швидкохідних літаків. Може, зміниться міжнародна обстановка. А якщо і не зміниться, якщо все ж війна почнеться, але не зараз, а потім, то тоді легше буде вступати в неї. Виграти час будь-що! Ще місяць, ще півмісяця, ще тиждень. Війна, можливо, почнеться і завтра. Але треба спробувати використати все, щоб вона завтра не почалася. Зробити максимум можливого і навіть децицію неможливого...» [93, с. 210].

У світлі всього, що відомо сьогодні про плани і дії вищого військово-політичного керівництва СРСР, наполегливі, багатослівні міркування про «збір урожаю» і будівництво «нових оборонних підприємств» мають вигляд гарячкового марення. Увечері 21 червня 1941 року в Кремлі чітко усвідомили, що до початку війни залишилися лічені дні або навіть години. Сподіватися на «поліпшення міжнародної обстановки» було вже пізно. Ні побудувати нові підприємства, ні зібрати ще недозрілий на полях урожай до початку бойових дій вже не вдасться. Ніяких сумнівів у цьому більше не могло бути. За повідомленнями військової розвідки, німці знімали дротяні загородження на кордоні, а в повітрі стояв гуркіт моторів танків, що йшли до кордону. На схід від кордону на базі прикордонних військових округів вже розгорнули фронти, штаби яких за наказом наркома

У світлі всього, що відомо сьогодні про плани і дії вищого військово-політичного керівництва СРСР, наполегливі, багатослівні міркування про «збір урожаю» і будівництво «нових оборонних підприємств» мають вигляд гарячкового марення. Увечері 21 червня 1941 року в Кремлі чітко усвідомили, що до початку війни залишилися лічені дні або навіть години.

Тимошенка перебазувалися на польові командні пункти. Відлік часу пішов на години та хвилини, і заступник наркома оборони СРСР генерал армії Мерецков це чудово знав. Які вже тут «врожаї»...

Все абсурдне стає логічним, якщо припустити, що мова йшла **не про війну з Німеччиною, а про війну з Фінляндією**. Ось тоді весь цей довгий, емоційно напружений монолог стає цілком розумним. Навіть якщо війна з Фінляндією почнеться «на місяць, на півмісяця, на тиждень» пізніше, це вже піде на користь Червоній Армії. І Тимошенко, і Мерецков увечері 21 червня розуміли, що Гітлер все-таки зміг випередити їх. Червоній Армії доведеться вступити у війну у вкрай важкій ситуації: мобілізація ще не завершена (хоча в рамках прихованої мобілізації зроблено було і чимало), оперативне розгортання угруповань військ на західному ТВД ще тільки починається, десятки дивізій Другого Стратегічного ешелону перебувають у залізничних вагонах, розкиданих на гігантських просторах від Далекого Сходу до Смоленська і Шепетівки. Ще один противник (Фінляндія) і ще один діючий фронт на північних підступах до Ленінграда зараз зовсім не на часі.

І Тимошенко, і Мерецков, і сам Сталін катастрофи такого масштабу, яка сталася в реальності, не очікували. У Москві сподівалися на те, що навіть у такій несприятливій обстановці Червона Армія лише трохи позадує, а потім зможе перейти в контрнаступ. Це не гіпотеза, це факт. Директива № 3, відправлена для військ о 9 годині вечора 22 червня

Директива № 3, відправлена для військ о 9 годині вечора 22 червня за підписом Тимошенко і Жукова, ставила завдання зайняти Люблін і Сувалки «під кінець 24 червня».

за підписом Тимошенко і Жукова, ставила завдання зайняти Люблін і Сувалки «під кінець 24 червня». Можливо, це було звичайне «планування по-радянськи»: якщо хочеш отримати машину цегли — замовляй дві, одну, може,

й привезуть. Нехай і не 24 червня, а 4 липня, але перенести бойові дію на територію противника Сталін сподівався в найближчому майбутньому.

При таких уявленнях про можливий розвиток військово-політичної ситуації, відтягнути початок війни з Фінляндією хоча б на кілька тижнів було вкрай важливо. Після переходу Червоної Армії в рішучий наступ на Заході, фінське керівництво десять разів подумало б про те, чи потрібно йому «пристібати» свою країну до руїн «третього рейху». Ось тому увечері 21 червня перед Мерецковим і могло бути поставлене завдання «зробити максимум можливого і навіть децицію неможливого» для того, щоб війна з Фінляндією «завтра не почалася».

На наступних сторінках мемуарів Мерецькова ми побачимо пряме підтвердження гіпотези про те, що в **можливість відтягнути початок війни з Фінляндією він вірив і до реалізації цієї можливості прагнув**:

«...На радянсько-фінському кордоні поки було спокійно. Мабуть, Фінляндія вичікувала, щоб прийняти найбільш сприятливе для себе рішення. Але скільки вона збиралася чекати? Місяць, тиждень, день?.. Тому я доручив групі офіцерів штабу округу підрахувати, чого і скільки може знадобитися округу при різних ситуаціях: якщо Фінляндія виступить негайно, виступить пізніше або **не виступить зовсім** (підкреслення моє — М. С.); якщо нам надішлють підкріплення, якщо не пришлють його або ми самі змушені будемо допомагати іншим округам і т. д.... У мирний час неможливо передбачити всі комбінації, які можуть виникнути після початку війни, особливо коли сама війна йде не так, як гадалося. У таких випадках потрібно проявляти максимальну)¹ оперативність і перебудувати плани відповідно до конкретних обставин...»

23 червня 1941 року установка на максимально можливу відстрочку початку бойових дій була фактично підтверджена вказівкою штабам Північного фронту і Північного флоту «кордон не перелітати і не переходити, ніяких бойових дій проти Фінляндії аж до особливого розпорядження не проводити».

Потім настало 24 червня. Може, незнайомий з донесеннями загадкових «достовірних джерел» Мерецьков мав необережність заперечити. Може — просто недостатньо гаряче підтримав чергове мудре рішення всезнаючого вождя. В обстановці масового божевілья на шпигуноманію цього могло виявитися для того, щоб прозвучало запитання: *«Скажіть чесно, товаришу Мерецьков, як личить комуністу — чи є у Вас бажання по-справжньому воювати з німцями і їх пособниками? Якщо немає у Вас такого бажання — скажіть прямо...»* Ось після цього і сталося все те, що сталося насправді.

Припустимо далі, що через певний час Сталін отримав вичерпні докази того, що «достовірні джерела» його обдурили. Цим доказом була фактична відсутність хоча б одиничних нальотів німецької авіації на Ленінград. Що б і як би не доповідали йому про «блискучі результати» нальоту на «аеродроми німців у Фінляндії», Сталін не був таким наївним і таким недосвідченим у військовій справі, щоб повірити в те, що «сталінські соколи» одним махом знищили на землі всі 600 літаків противника, які там колись «побачило» джерело. Відсутність нальотів на Ленінград краще будь-яких агентурних «джерел» вказувала на те, що ніякої німець-

¹ Дужка стоїть в оригіналі (прим. ред.).

кої авіації на фінських аеродромах немає і не було. Більш того — і гірше того — до кінця літа 1941 року Сталін отримав найпереконливіші докази

Відсутність нальотів на Ленінград краще будь-яких агентурних «джерел» вказувала на те, що ніякої німецької авіації на фінських аеродромах немає і не було.

того, що провокувати Фінляндію на війну не слід було. Наприкінці серпня 1941 року фінські війська, не чекаючи сталінських «поступок», повністю повернули собі всі втрачені за умовами Московського мирного договору 1940 року тери-

торії, а в Приладозькій Карелії навіть просунулися набагато далі на схід від кордону 1939 року.

Іноді, щоправда, дуже рідко, Сталін згадував про своїх вірних слуг, яких «оббрехали негідники». Рідко, але таке траплялося. Таке сталося, приміром, із заарештованим 7 червня 1941 року наркомом озброєнь Ванниковим.

Як подяку товаришеві Ванникову доручили очолити пізніше радянський «атомний проєкт» і він вручив товаришу Сталіну «боєприпас» неміряної потужності. Ну а на початку вересня 1941 року доля посміхнулася і Мерецкову.

Частина 4.

КРАХ

Розділ 4.1.

«Машини підуть у лихий похід...»

Якщо авіаційний удар по Фінляндії, який відбувся 25—26 червня 1941 року, хоча б зрідка згадувався у надзвичайно товстих книжках радянських істориків, то про наступальні дії наземних військ Червоної Армії на фінській території практично нічого раніше писалося. Проте, такі дії в липні 1941 року відбулися. Або, точніше кажучи — почалися, але були перервані «на розбігові». Згадати про них треба, бо для оцінки реальної боєздатності Червоної Армії зразка 1941 року вони будуть настільки ж показові, як і результати «нищівного удару по фінських аеродромах».

Головною ударною силою розгорнутої на Карельському перешийку 23-ї Армії був 10-й мехкорпус (командир — генерал-майор І. Г. Лазарев). Як і всі інші мехкорпуси Червоної Армії, 10 МК мав у своєму складі три дивізії: дві танкові (21 тд і 24 тд) і одну моторизовану (198 мд). Найбоєготовішою дивізією корпусу була 21-а танкова, сформована на базі 40-ї Червонопрапорної танкової бригади — ветерана боїв «зимової війни». Слабкою ланкою 10 МК була 24-а танкова дивізія, сформована на базі 11-го запасного танкового полку і на його надто зношеній матеріальній базі: 133 БТ-2 і 94 БТ-5, загалом 227 танків випуску 1932—1934 років. Що ж стосується 198-ї моторизованої дивізії, то вона мала лише кілька десятків справних танків (при штатній чисельності танкового полку моторизованої дивізії в 258 одиниць), і по суті справи була звичайною стрілецькою дивізією, правда з незвичайно великою кількістю автотранспорту.

Як вже зазначалося вище, передані оперативні плани західних військових округів (в тому числі й Ленінградського ВО) не опубліковані, тому про конкретні завдання, поставлені перед 23-ю Армією Північного фронту, можна тільки здогадуватися. Проте, з огляду на зосередження за фронтом 50 СК головних резервів 23-ї Армії (10-й мехкорпус, 70-а стрілецька дивізія) і включення до складу 50 СК трьох артполків РГК (101-й, 108-й, 519-й) з чотирьох, можна припустити, що за планами радянсько-

го командування головні події «активної оборони» мали бути відбутися в смузі між берегом Фінської затоки і річкою Вуоксі (див. Карта № 6).

Такі ж наміри приписувалися і противнику. У журналі бойових дій (ЖБД) 23-ї Армії читаємо (запис від 23 червня): «Противник продовжує інтенсивно зосереджувати війська біля держкордону, головним чином в напрямку Лаппеенранта — Виборг і Гаміна (селище на березі Фінської затоки за 30 км від кордону — М. С.) — Виборг, а також в районах оз. Пурауярві і Якола (тобто між Іматра і Енсо — М. С.), підтягуючи мотомехчастини» [347]. Далі ми переконаємося, що така оцінка ситуації і угруповання противника виявилася глибоко помилковими.

Напередодні війни дивізії 10-го мехкорпусу дислокувалися в південних передмістях Ленінграда (Пушкін, Павловськ, Гатчина) і для висунення в район розгортання за фронтом 50 СК (в «трикутнику Виборг-Хейніокі-Кямьяра) танковим дивізіям треба було пройти своїм ходом 170—180 км. Це завдання стало для них дуже непростим. Навіть у підготовленої і оснащеної краще за інших 21-ї танкової дивізії марш тривав дві доби, а танки витратили при цьому 14—15 мотогодин, що явно свідчить про те, що значна частина «маршу» складалася із простою в пробках і заторах. В одному з двох танкових полків дивізії (42 тп) до 13:00 24 червня в район зосередження вийшли 75 танків з 91 [348]. 16 танків залишилися на маршруті через різні технічні несправності.

24-а танкова дивізія під час маршу буквально розсипалася. 49 танків (22 БТ-2 і 27 БТ-5) виявилися несправними і їх залишили у місці постійної

24-а танкова дивізія під час маршу буквально розсипалася. 49 танків виявилися несправними і їх залишили у місці постійної дислокації дивізії.

дислокації дивізії. О 15:00 23 червня в похід вирушили 178 танків, з яких до кінця дня 26 червня до зазначеного району розгортання доповзли лише 92 танки, причому боєготовними з них вважалися тільки 62.

«Поточний ремонт утруднюється відсутністю інструменту і запасних частин» [349]. Так, з інструментом і запчастинами в цій дивізії завжди були великі проблеми. І не тільки з інструментом:

«...Обидва холодні машинні парки вимагали капітального ремонту перекриття і установки нових дверей. Машини, яким не вистачало місця в парках, стояли під відкритим небом, і вкрити їх було неможливо через відсутність брезенту... У стаціонарних майстернях із механічного обладнання були два зношених токарних верстати і один свердлильний верстат... Бойові та допоміжні машини, за винятком отриманих з Іжорського заводу 17 бронемашин БА-10, не були укомплектовані мобільним індивіду-

альним комплектом запасних частин, інструментом і приладдям. Для проведення ремонту бойових і допоміжних машин бракувало кривошипів, траків гусениць, зчеплень, стартерів, акумуляторів, півосей, проміжних вихлопних труб, вихлопних колекторів і прокладок до них, ресор і амортизаторів...» [312].

Ми навели таку розлогу цитату з монографії, присвяченої короткій історії 24-ї танкової дивізії, головним чином з огляду на дату виходу в світ цієї книги — 2006 рік. Досить молодий автор в кращому вигляді відтворив і навіть примножив традиції «плачу Ярославни», сформовані в класичній радянській історіографії. Судячи з довгого переліку відсутніх труб, прокладок, дверей і брезенту, війна стала для цієї військової частини приголомшуючою несподіванкою — так само, як щорічні посівна і збирання врожаю вражали своїм несподіваним приходом сільські МТС. Але є й одна велика різниця: МТС, траплялося, знаходилася в глухій сибірській тайзі, за сотні кілометрів від найближчої залізничної станції, а 24-а танкова дивізія страждала через відсутність гайкових ключів і викруток за 20 км від Ленінграда — найбільшого центру військової промисловості СРСР. І танкових дивізій у складі Ленінградського військового округу було не тисяча і одна, а лише чотири...

На дивовижний «порядок в танкових частинах» Військова Рада Північного фронту звернула, нарешті, свою увагу 28 червня 1941 року. Тоді ВР фронту видала наказ № 143532, спеціально присвячений маршу 24-ї танкової дивізії:

«Марш 24 танкової дивізії в район зосередження був організований незадовільно. Дивізія прибула в район не підготовленою для виконання бойового завдання. Значна частина бойових машин залишилась на шляху слідування. Тільки на ділянці Парголово — Ківеннапа станом на 18:00 25.6.41 р. стояли несправними або без пального 39 машин дивізії... Машини залишені в дорозі без надання технічної допомоги і екіпажі не отримали наказів та вказівок. Командири дивізій і полків не вжили своєчасних заходів до розшуку і надання технічної допомоги машинам, що відстали. Також не виявлено турботу і про особовий склад цих машин, які залишилися без продовольства і харчувалися (лише хлібом) від військових частин, що проходили повз них...» [350].

Варто звернути увагу на фразу про «відсутність пального». Колісно-гусеничні танки БТ мали запас ходу більше 200 км на гусеницях і більше 400 км на колесах. Від Павловська до Виборга вони могли дійти без єдиної дозаправки на марші... На щастя, все це відбувалося на власній території, без будь-яких перешкод — з повітря або на землі — від противника.

Зрештою відсталі машини заправили бензином, поміняли на них прогоріли труби і прокладки, а 28 червня в дивізію надійшло ще 49 нових танків БТ-5 [351]. У підсумку до 28 червня 1941 року в районі зосередження 24-ї танкової дивізії перебувало вже 177 танків, 33 бронемашини, 324 автомобілів усіх типів і призначення, 15 радіостанцій (не рахуючи танкові), а також 6895 людей особового складу [312].

У підсумку до 28 червня 1941 року в районі зосередження 24-ї танкової дивізії перебувало вже 177 танків, 33 бронемашини, 324 автомобілів усіх типів і призначення, 15 радіостанцій (не рахуючи танкові), а також 6895 людей особового складу.

Довго стояти в районі зосередження танкам 10-го мехкорпусу не довелося. Щойно 10 МК опинився в «зоні досяжності» командування 23-ї армії, то одразу всі Статути, всі Настанови, вся передвоєнна теорія про **масоване використання танків** у складі великих механізованих з'єднань, всі

уроки німецького «бліцкригу» на Заході, багаторазово вивчені на штабних навчаннях — все це було негайно відкинута і забута.

Десять бронеавтомобілів БА-10 «для охорони штабу армії», п'ять танків «для дій спільно зі 115-ю стрілецькою дивізією», танковий батальйон у складі 24-х машин «у розпорядженні командира 43-ї стрілецької дивізії», танкова рота в складі 10 машин «в розпорядженні командира 19-го стрілецького корпусу», танковий батальйон у складі 2-х рот (20 танків БТ) «для посилення 123-ї стрілецької дивізії», п'ять танкових взводів трьох машинного складу від кожної дивізії «для протитанкової оборони у смузі стрілецьких корпусів», зенітна батарея 24-ї танкової дивізії «для прикриття штабу 23-ї Армії»...

Дивну роботу провели в смузі відповідальності 123-ї стрілецької дивізії силами понтонно-мостового батальйону 24-ї танкової дивізії. 123 сд перебувала на лівому фланзі 23-ї Армії (див. Карта № 13]. У смузі оборони цієї дивізії протікає невелика лісова річка Тервайокі. Вона — невелика перепона на шляху противника, який (як припускали в штабі 23-ї Армії) наступатиме, та ще й з танками, з напрямку Хамина — Виборг, але військові сапери знають багато способів, якими можна посилити природну річкову перешкоду. Параграф 409 Польового Статуту ПУ-39 дає такі вказівки: «*Оборонні властивості річкового кордону можуть бути посилені, крім штучного підняття рівня води (заболочування), системою штучних загороджень (збільшенням крутизни берегів, постановкою мін і дротяних загороджень у воді, і т. д.)*» Однак сапери 24-ї танкової дивізії переймалися не збільшенням «крутизни берегів», а будівництвом моста

через Тервайокі [312]. Навіщо? Про це у відомих автору документах нічого не сказано.

Як би там не було, але до кінця червня 1941 року частини і з'єднання 10-го мехкорпусу розгорнулися у визначених районах, привели бойову техніку в порядок після багатоденного маршу; командний склад провів детальну рекогносцировку місцевості. Настав час діяти.

У ніч з 1 на 2 липня сталося кілька різноспрямованих подій і було віддано кілька різних бойових наказів, пов'язати які в єдину картину досить складно.

У «Журналі бойових дій» 21-ї танкової дивізії [318] читаємо:

«...о 24:00 1.07.41 на КП штадиву (командний пункт штабу дивізії) прибув командир 10 МК генерал-майор тов. Лазарев і поставив завдання: виділити зі складу дивізії РЗ (розвідувальний загін) у складі танкової роти, мотострілецької роти, взводу вогнеметних танків. Завдання РЗ — перейти кордон в районі ЕНСО і далі, діючи в напрямку ЕНСО—Іматра, провести бойову розвідку в районі ЯКОЛА (селище на дорозі між Енсо і Іматра — М. С.), Іматра, ст. ТАІНІОКОСКИ і визначити сили, склад і угруповання противника.

О 1:40 2.7. поставлена задача і передано бойовий наказ начальнику РЗ, командир 21 РБ (розвідбат 21-ї танкової дивізії) капітану т. Жидкову... Завдання — за наказом командира дивізії: о 6:00 2.7 перейти кордон в районі ЕНСО і провести бойову розвідку в районі ЯКОЛА, ІМАТРА, ст. ТАІНІОКОСКИ і встановити сили, склад наявного угруповання противника. Захопити полонених і встановити нумерацію частин противника, після оволодіння ст. ІМАТРА — станцію підірвати і вогнеметними танками запалити ліс. Уразі успішної операції і захоплення рубежів: ЯКОЛА, ІМАТРА, ст. ТАІНІОНСКИ — утримувати їх до підходу нашої піхоти (підкреслення моє — М. С.).

Розвідка боєм проводиться з єдиною метою — для підготовки до подальшого наступу. Тут ця військова аксіома додатково підтверджена наказом утримувати захоплені рубежі «до підходу нашої піхоти». Дуже важливо підкреслити, що рішення про проведення розвідки боєм в напрямку Іматра не було проявом приватної ініціативи командування 21-ї танкової дивізії. Завдання ставив командир корпусу, він особисто прибув на КП дивізії опівночі. Більше того, і командир 10 МК діяв не з власної ініціативи.

Ця військова аксіома додатково підтверджена наказом утримувати захоплені рубежі «до підходу нашої піхоти». Дуже важливо підкреслити, що рішення про проведення розвідки боєм в напрямку Іматра не було проявом приватної ініціативи командування 21-ї танкової дивізії.

У ЖБД 23-ї Армії в описі подій 2 липня 1941 року знаходимо такий запис: «Бойова розвідка, організована **за особистим наказом командарма** (підкреслення моє — М. С.) в напрямку Іматра в складі танкової групи 10 МК і двох батальйонів мотострілецького полку в другій половині дня перейшла кордон» [317].

Помітна розбіжність складу розвідувальної групи («мотострілецька рота» в одному документі і «два батальйони» — в іншому) негайно знаходить своє пояснення в наступному фрагменті з ЖБД 21-ї танкової дивізії:

«...Відповідно до вказівок командира 10 МК (отриманих) від Командарма-23, до складу РЗ **має бути включена піхота 115 СД силою до батальйону** (підкреслення моє — М. С.). Артилерії 115 СД (наказано) підтримати дії РЗ 4-ма дивізіонами. Вся робота по організації цих питань затягнулася до 10:00 2.7, а батальйон піхоти 115 СД так і не включили до складу РЗ. О 10:30 2.7. РЗ пройшов держкордон по шосе на ЕНСО в напрямку ІМАТРА своїм попереднім складом за підтримки артилерії 115 СД...» [318].

Заплановане (хоча і не реалізоване на практиці) включення до складу розвідувального загону стрілецького батальйону 115 сд, а також запланована і реалізована участь артилерії 115 сд є ще одним доказом того, що розвідка боєм в напрямку Іматра розроблялася щонайменше на рівні командування 23-ї Армії: 115-та стрілецька дивізія входила до складу 19 СК і командиром 10 МК (тим більше — командиром 21 тд) ніяк не підпорядковувалася.

Саме в той час, коли на радянському боці кордону почали підготовку до розвідки боєм, на ділянці 2-ї фінської піхотної дивізії, в смузі від ст. Паріккала до Рісталахті (див. Карта № 13) почалася аналогічна операція. Загальний наступ фінської «Карельської армії» на Онезько-Ладозькому перешийку почався лише 10 липня 1941 року. Але за кілька днів до початку повномасштабних бойових дій фінське командування вирішило, мабуть, провести розвідку боєм в напрямку Лахденпохья. Надалі саме там, на стику 23-ї та 7-ї радянських армій, фіни кілька разів намагалися вийти до берега Ладозького озера, перерізати залізничну гілку Хітола-Лахденпохья-Сортавала і розірвати лінії постачання 7-ї Армії. Таким чином, напрямком розвідки боєм, розпочатої фінами в перших числах липня, був очевидним.

Бойові дії 1—7 липня в районі Еско—Мерія—Рісталахті взагалі не згадуються в жодній оглядовій роботі з історії 2-ї радянсько-фінської війни.

У відомих автору джерелах не вдалося, на жаль, знайти дані про те, якими саме силами ця

розвідка боєм проводилась. Насправді, бойові дії 1—7 липня в районі Еско—Мерія—Рісталахті взагалі не згадуються в жодній оглядовій роботі з історії 2-ї радянсько-фінської війни. Всі автори (як радянські, так і західні) дружно і не змовляючись починають опис подій війни з 10 липня 1941 року. Швидше за все, розвідку боєм проводила лише частина сил 2-ї піхотної дивізії. А от у документах штабів Червоної Армії зустрічаються найрізноманітніші оцінки чисельності противника:

«1.7.41 противник силою до 2-х піхотних бригад (6-а і 7-а) перейшов у наступ, направляючи головний удар на Мерія на ділянці 461 сп (правофланговий полк 142 сд). На кінець дня зайняв Еско... Протягом дня 2. 7. противник силами **не менше 4-х піхотних полків** (що, приблизно, відповідає двом бригадам — М. С.) продовжив наступ. На кінець дня захопив Мерія. Атаки супротивника на Рісталахті успіху не мали...» [319]. Це — запис в ЖБД 23-ї Армії. У Бойовому наказі штабу 24 тд № 5 від 5-50 2 липня читаємо: «Противник силою до двох піхотних дивізій протягом дня і ночі 1.07 потіснив наші передові частини на фронті Рісталахті-Парікалла...» [320].

24-а танкова дивізія перебувала на протилежному (лівому) фланзі фронту 23-ї Армії, і відомості про угруповання противника, що діє в районі Еско-Рісталахті, могла отримати тільки від вищих штабів (правда, тоді незрозуміло, яким чином дві бригади перетворилися в дві дивізії). На відміну від неї, 198-а моторизована дивізія 10-го мехкорпусу (як буде сказано далі) перекинули в район Елісенваара і вона взяла безпосередню участь у боях у Еско-Мерія. У документах штабу 198 мд встановлена чисельність противника неухильно знижується:

— Бойовий наказ № 08 [23—00 3. 7]. «Противник до **двох піхотних бригад** потіснив 461 сп і захопив одн рубіж батальйоном, зазнавши величезних втрат...».

— Оперативне зведення № 7 [8—00 5. 7]. «Перед фронтом дивізії діє **піхотна бригада** противника...»

— Оперативне зведення № 8 [24—00 5.7]. «Перед фронтом дивізії обороняється до **3-х батальйонів** фінів, імовірно 7-ї піхотної бригади...».

Цікаву оцінку чисельності і планів противника можна знайти у відносно новій (2006 г.) роботі російського історика:

«...29-го червня були відзначені перші прояви активності фінської армії на Карельському перешийку, а в ніч на 1-е липня до **двох піхотних батальйонів** з танками вклинилися в наші оборонні порядки на стику 19-го і 50-го стрілецьких корпусів в районі Лахденпохья, із завданням прорватися до західного узбережжя Ладозького озера,

ізолювати одна від одної 7-ю і 23-ю армії і надалі **знищити їх частинами...**» [312].

Проблема навіть не в тому, що «стик 19-го і 50-го стрілецьких корпусів» віднесений в «район Лахденпохья» — це можна вважати прикрою обмовкою — а в дивовижній оцінці бойового потенціалу «гарячих фінських хлопців», які силами двох піхотних батальйонів збиралися «знищити частинами» дві радянські армії! Все це було б смішно, якби в лип-

Проблема навіть не в тому, що «стик 19-го і 50-го стрілецьких корпусів» віднесений в «район Лахденпохья», а в дивовижній оцінці бойового потенціалу «гарячих фінських хлопців», які силами двох піхотних батальйонів збиралися «знищити частинами» дві радянські армії.

ні 1941 року командування 23-ї Армії так само не оцінило, що насправді відбувається. Локальна розвідка фінів на правому фланзі армії викликала в її штабі справжній переполох.

У ЖБД 23-ї Армії читаємо: «Для ліквідації прориву і відновлення становища на ділянці 461 сп командарм вирішив використати

10 МК...». Таке рішення повністю відповідало всім передвоєнним планам і Статутам — мехкорпус в обороні передбачалося використовувати для нанесення нищівного удару по противнику, який прорвався в глибину бойового порядку армії. Зазвичай це формулювалося так: «ударом у фланг і тил оточити, знищити і не допустити відходу назад, на територію противника». Однак командування 23-ї Армії вирішило «використовувати 10МК» своїм звичним способом — продовжуючи дробити мехкорпус на окремі частини.

198-у моторизовану дивізію повністю вивели з підпорядкування командування мехкорпусу і вона отримала наказ «до кінця 2.7 зосередитися по залізниці районі АНТОЛ—САЙРАН в готовності до дій в напрямку 142 сд і 115 сд». Причому рішення це приймали вночі, у стані чи то поспіху, чи то переляку, «через голову» командира 10 МК. Командиру 198 мд залишилося тільки проінформувати свого безпосереднього начальника: «На підставі подання начальника штабу 23-ї Армії дивізія переходить в його підпорядкування і з 8:00 2.7 вирушає в р-н Сайран-Елісенваара» (Бойове донесення № 02 від 4:30 2 липня).

Потім, у ніч з 2 на 3 липня настала черга «роздробити» головну ударну силу 10-го мехкорпусу, 21-у танкову дивізію. У ЖБД дивізії це описано так:

«О 23:30 2.7 в Штаб прибув начальник АБТУ штабу армії 23 (начальник авто-бронетанкового управління 23-ї Армії) генерал-майор Лавринович

і від імені Командарма поставив таку задачу дивізії: один ТП в складі 50 танків лінійних і 16 вогнеметних з 2-ма боєкомплектами, 2-ма заправками і 2-ма добовими запасами продовольства, завантажити на ст. ХІНІЛА і направити залізницею в район ЕЛІСЕНВААРА в розпорядження командира 198 мд. Завантаження закінчити до 24:00 2.7 (по часу явно нереально)... Таке завдання було абсолютно нереальне, проте 41 ТП в складі 41 танка з 2-ма бк і 2-ма заправками до 1:00 3.7 завантажився на 50 платформ і о 1:15 3.7 ешелон рушив на ЕЛІСАНВААРА...»

Отже, з урахуванням танкових взводів і танкових рот, переданих раніше стрілецьким частинам 23-ї Армії, 21-а танкова дивізія «втратила» вже 95 танків і 10 важких гарматних бронеавтомобілів БА-10. При цьому завдання захоплення станції Іматра нікуди не зникло! Тієї ж ночі з 2 на 3 липня, прибувши в штаб 21тд генерал-майор Лавринович наказав: «Решту складу дивізії своїм ходом до 4:00 3.7 зосередити в районі ЕНСО і з 6:00 3.7. почати наступ на Іматра із завданням — захопити Іматра і перешийки між озерами Імалан-Ярві, Сайма, утримуючи рубежі до підходу стрілецьких частин» [318].

Що ж стосується третьої за рахунком дивізії 10-го мехкорпусу, 24-ї танкової, то вона практично бездіяла. Вранці (о 5:50) 2 липня дивізія отримала наказ «зосередитися до 8:00 в районі ст. Талі». З деяким запізненням (судячи з Бойового донесення штабу дивізії № 6 — до 13:00 2 липня) 24 тд вийшла в район залізничної станції Талі, тобто змістилася приблизно на 10—15 км від колишнього місця зосередження, як і раніше перебуваючи поза зоною бойових дій [321]. В результаті головне завдання 10-го мехкорпусу — захоплення залізничної станції Іматра і прилеглого до неї вузького перешийка між держкордоном і Сайменською озерною системою — треба було вирішувати силами однієї 21-ї танкової дивізії, причому дивізія ця, ще не зробивши жодного пострілу в бік противника, «втратила» вже майже половину своїх танків. З іншого боку, об'єктивності заради, треба визнати, що від 21-ї танкової і не вимагали повторити «перехід Суворова через Альпи»: від прикордонного Енсо до Іматри було всього 8 (вісім) км, а сили сторін на фронті майбутнього наступу (12-а і 18-а фінські піхотні дивізії з одного боку, 43-я і 115-а стрілецькі дивізії Червоної Армії — з іншого) були приблизно рівні.

Як уже зазначалося, перша спроба захопити ст. Іматра відбулася вранці 2 липня. Розвідувальний загін в складі танкової роти (10 танків Т-26) зі складу розвідбату дивізії, одного взводу вогнеметних танків [3 танки ВІД-26] зі складу 42 тп і однієї мотострілецької роти з 21 мсп о 2:20 переправився мостом на північ від ст. Антреа через річку Вуоксі,

о 7—30 зосередився в районі Енсо і о 10:30 перейшов кордон. Опис подальших подій в різних документах не цілком збігається. У ЖБД 21-ї танкової дивізії читаємо:

«Результати бойової розвідки. РЗ з боєм просунувся вглиб фінської території на 3—4 км і досяг північних схилів вис. 107,5, що на південь від Іматра. На цьому протягом противник майже не чинив опору. На вис. 107,5 противник зустрів РЗ вогнем, 1 танк отримав пробоїну великокаліберним кулеметом, загинув лейтенант Литвин, а баштовий стрілець отримав поранення. Захоплений полонений фінський солдат, у вбитого німецького офіцера (???) забрані цінні документи. РЗ встановив, що вис. 107,5 добре обороняється противником, є польові споруди (очевидно дзоти).

ВИСНОВОК: РЗ повністю своє завдання не виконав, до Іматра не дійшов, ліс супротивника не запалив, лише виявив, що **ця ділянка обороняється незначними силами противника** (підкреслення моє — М. С.)».

У складеному безпосередньо після бою (о 23:00 2 липня) Оперативному зведенні штабу 21 тд містяться такі відомості: «Втрати розвідувальної групи: 2 вбитих, 7 поранених. Втрат у матеріальній частині немає. Захоплено одного фіна в полон» [323].

Оперативне зведення штабу 42 тп (без номера, від 21:00 2 липня) спростовує надмірно самокритичні запис в ЖБД дивізії. Виявляється, взвод вогнететних танків полку таки встиг багато чого підпалити: «Взвод спільно з розвідувальною групою досяг Якола, підпалив село і, рухаючись назад по маршруту до держкордону, підпалив ліс» [324].

У будь-якому випадку, зі спаленим селом чи без нього, завдання захоплення станції Іматра 2 липня вирішене не було. Наступна спроба, із залученням значно більших сил, відбулася 3 липня.

Відповідно до наказу командира 21-ї танкової дивізії полковника Л. В. Буніна були сформовані три ударні групи. Перша (один танковий і один механізований батальйон) мала «вийти на північно-східну околицю Іматра і відрізати шлях відходу противника на північ». Друга (дві танкові роти і механізований батальйон) мала наступати вздовж залізниці безпосередньо на Якола-Іматра. Третя група (10 танків і одна мотострілецька рота) мусила наступати вздовж західного берега річки Вуоксі із завданням «відрізати шлях відходу противника на захід, одночасно забезпечуючи дії дивізії із заходу». У резерві командира дивізії, в районі держкордону у Енсо, перебували ще один танковий і один механізований батальйон. Сусід праворуч — 115-та стрілецька дивізія — мала підтримати наступ танкової дивізії вогнем чотирьох артилерійських дивізіонів [318].

Подальші події дня 3 липня описані в ЖБД 21-ї танкової дивізії і в Бойовому донесенні штабу 10 МК від 17:10 4 липня таким чином [318, 325]: «О 12—00 частини зайняли початкові для наступу позиції. Артилерія затрималася з артпідготовкою і почала її тільки о 13:00, випустивши за годину 50—55 снарядів». Тут, мабуть, необхідна невелика військово-арифметична довідка. Наймасовіший тип озброєння артилерійського полку стрілецької дивізії — гаубиця калібру 122-мм.

Зазначена у всіх довідниках бойова скорострільність цієї гармати становить 5—6 пострілів за хвилину. Крім того, існує і такий, чітко регламентований норматив, як «Витрата боєприпасів на день напруженого бою».

Для 122-мм гаубиці цю витрату довоєнні нормативи визначали у 88 пострілів [326, с. 167]. Два артилерійських дивізіони (24 гаубиці) могли і мусили вистрілити на голову супротивника 2 тис. снарядів протягом півгодини. 55 снарядів протягом години — це неспішний «турботний» (є такий термін у військових) вогонь для однієї гармати. Такий «вогнений смерч» міг лише попередити фінів про початок наступу...

«О 14:00 3.7 механізований полк і танки перейшли державний кордон і почали наступ. З переходом держкордону противник спочатку чинив слабкий опір, і наші частини швидко просувалися вперед. До 18:00 передові роти вийшли на рубіж північних схилів вис. 107,5 — Якола (тобто протягом 4 годин «швидко просунулися» на 4—5 км; люди з такою швидкістю можуть повзти, але танки з такою швидкістю не можуть рухатися взагалі — в коробці передач Т-26 не було спеціального демультіплікатора для руху з наднизькою швидкістю), де їх зустрів організований опір противника, і відійшли трохи назад. До 22:00 становище стабілізувалося на рубежі: лісова стежка на південний схід від вис. 107,5, два будиночка біля ЯКОЛА, вис. 39,5. 4-а рота 2-го батальйону мотострілецького полку (це та група, яка, просуваючись уздовж західного берега Вуоксі, мала відрізати «відрізати шлях відходу противника на захід») зустріла сильний опір противника, який перейшов в атаку, і до 22:00 рота з боєм відійшла за держкордон, втративши три танки згорілими і один підбитим.

О 19:00 (саме такий час вказано в Бойовому донесенні штабу 10 МК від 17:00 4. 7) командир дивізії прийняв рішення про вихід з бою. (У попередньому Бойовому донесенні штабу 10МК (від 22:00 3.7) сказано, що рішення про припинення наступу прийняв командир 10 МК Лазарєв, який перебував на КП дивізії біля північної околиці ЕНСО) [327].

О 2:25 4 липня на КП штабу дивізії прибув начштабу 10 МК полковник Заєв з наказом Командарма-23 дивізії вийти з бою і зосередитися в районі Яські (селище в 15 км на південний схід від кордону).

О 2:30 противник, потайки обійшовши фланги наших частин, перейшов у контрнаступ на всій ділянці дивізії. Контрнаступ почався сильним автоматико-кулеметним вогнем при підтримці мінометів і артилерії. У такій обстановці командир дивізії сміливо (так в тексті ЖБД) приймає рішення на вихід з бою.

До 4:00 частини організовано вийшли з бою. Противник тричі переходив в атаку, але завжди зазнавав поразки і з великими втратами відкидався. Всі спроби противника оточити наші частини (тобто оточити піхотою два танкових батальйони) успіху не мали.

До 11:00 4 липня дивізія зосередилася в районі Яськи. Убитих і поранених вивезли. За попередніми підрахунками є 127 поранених, в т. ч. 11 чоловік начскладу. Кількість убитих уточнюється. Підбиті танки евакуйовані з поля бою, крім трьох, які згоріли від вогню противника. В результаті бою вбито щонайменше 150 осіб білофінів і більше ста поранено».

Кількість убитих уточнили наступного дня. У Оперативному зведенні штабу 10 МК (№ 22 від 2:00 5 липня) названо такі цифри [328]:

— танковий полк втратив 8 чоловік убитими, 4 поранено, 1 зник безвісти;

— у мотострілецькому полку 45 убитих, 90 поранених, 10 зникли безвісти.

Крім того, «знищені артилерією і мінометами супротивника» 10 ручних кулеметів і 35 гвинтівок [318].

4 липня 1941 року перший, єдиний і останній раз взяла участь у боях із «білофінами» і 24-а танкова дивізія 10-го мехкорпусу. Але не вся дивізія, і навіть не один з її полків, а лише **два взводи** зі складу танкового батальйону, переданого 30 червня на посилення 123-ї стрілецької дивізії. Шість танків БТ під команду лейтенанта Радченка, спільно з 1-м батальйоном 255-го стрілецького полку, провели розвідку боєм на території Фінляндії, в районі селища Вілмаа. «Бій тривав протягом двох годин, в результаті бою знищено протитанкову гармату і два кулемети противника. Свої втрати: підбито 2 танки, з яких один вимагає середнього ремонту, інший відновлений силами екіпажу, в особовому складі поранений механік-водій» [312].

Для якої потреби проводилася ця розвідка боєм, і чи була вона якимось пов'язана з наведенням мостів на лісовій річечці Тервайокі, дізнатися з документів штабу дивізії і 10-го мехкорпусу вже не вдасться. У той час, як з'єднання 10 МК проводили всі ці дивні маневри, у той час, коли вони з відчайдушними зусиллями намагалися пройти 170 км по влас-

ній території, у той час, коли два полки 21-ї танкової дивізії під особистим керівництвом командира корпусу незграбно тикалися в оборону «незначних сил противника» на рубежі «лісової стежки і двох будиночків» поруч з невідомим сільцем Якола, у той час, коли на Карельському перешийку розігрувався безглуздий воєнізований фарс, на далеких — поки «далеких» — підступах до Ленінграда розгорталася небачена військова катастрофа.

У той час, коли на Карельському перешийку розігрувався безглуздий воєнізований фарс, на далеких — поки «далеких» — підступах до Ленінграда розгорталася небачена військова катастрофа.

Протягом перших 10 днів війни війська Північно-Західного фронту (Прибалтійського ОВО) були вщент розгромлені. Німецькі війська зайняли всю Литву, більшу частину Латвії, форсували Даугаву (Західну Двіну) на фронті від Риги до Даугавпілса і, майже не зустрічаючи організованого опору, просувалися на Остров і Псков (див. Карта № 8). що стосується штабу фронту, то він вже 27 червня «перебазувався» в Резекне, 30 червня під Псков і 5 липня — у Новгород. Темп безладного відходу військ Північно-Західного фронту в перші дні був таким високим, що німецьке командування сприйняло це як заздалегідь запланований відхід. Начальник штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер записує 23 червня 1941 в своєму знаменитому «Військовому щоденнику»:

«...про організований відхід досі нібито говорити не доводиться. Виняток становить, можливо, район перед фронтом групи армій «Північ», де, мабуть, справді заздалегідь запланували і підготували відхід за річку Західна Двіна. Причини такої підготовки поки встановити не можна...» [331].

Шість так званих «національних дивізій» (створені на базі формувань колишніх армій Литви, Латвії та Естонії 179 сд, 180 сд, 181 сд, 182 сд, 183 сд, 184 сд), що входили до складу фронту, або розбіглися, перебивши при цьому свій командний склад, або були поспішно і з великими «втратами» за рахунок масового дезертирства відведені вглиб Росії. У Литві і Латвії фактично почалися збройні повстання місцевих, які проголосили створення «Тимчасових урядів» (23 червня в Каунасі і 28 червня в Ризі) [332]. 26 червня 1941 року в районі Даугавпілса здався в полон начальник Оперативного управління штабу ПЗ ф. генерал-майор Трухін (надалі він активно співпрацював із німцями, очолив штаб власовської армії і закінчив своє життя на шибениці 1 серпня 1946 року). Начальник

штабу фронту генерал-лейтенанта П. С. Кльонова заарештували на початку липня 1941 року і в жовтні 1941-го розстріляли.

3—4 липня 1941 року начальник оперативного управління Генштабу Червоної Армії генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін, направлений на Північно-

Генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін, направлений на Північно-Західний фронт повноважним представником Ставки і виконувачем обов'язків начштабу фронту, доповів Жукову повний перелік частин і з'єднань фронту, які він зміг виявити. З багатосторінкових донесень вимальовується картина небувалого розгрому.

Західний фронт повноважним представником Ставки і виконувачем обов'язків начштабу фронту, доповів Жукову повний перелік частин і з'єднань фронту, які він зміг виявити. З багатосторінкових донесень вимальовується картина небувалого розгрому:

«...по 11-ї Армії (16-й стрілецький корпус, 29-й стрілецький корпус, 179-а і 184-а стрілецькі дивізії,

5, 33, 128, 188, 126, 23-а стрілецькі дивізії, 84-а моторизована дивізія, 2-а танкова дивізія, 5-а танкова дивізія, 10-а артбригада, 429-й гаубичний артилерійський полк, 4-й і 30-й понтонні полки) — відомостей немає...

...стан частин 8-ї Армії характеризується такими даними: 10-та стрілецька дивізія: 98-й стрілецький полк майже повністю знищений; від 204-го стрілецького полку залишилося 30 чоловік без матеріальної частини; 30-й артилерійський полк має одну гармату; 140-й гаубичний артилерійський полк із 36 гаубиць втратив 21. Частини та управління 90-ї стрілецької дивізії досі знайти не вдалося. Дані про стан інших частин армії не надійшли...» [333, с. 111, 120].

За даними статистичного збірника, складеного сучасними російськими військовими істориками, війська Північно-Західного фронту (з урахуванням переданих фронтам нових з'єднань) із 22 червня по 9 липня 1941 року втратили **2523 танки і 3560 гармат і мінометів, 341 тис. одиниць стрілецької зброї** [9, с. 368]. Воювати стало нічим. 5 липня 1941 року за підписом Ватутіна вийшла «Інструкція по боротьбі з танками противника», в якій пропонувалося «заготовляти мокру глину, якою закидати оглядові щілини танка» [333, с. 142]. Кидатися

Кидатися брудом і глиною належало військам округу, який лише два тижні тому мав на своєму озброєнні 3319 польових гармат (всіх калібрів) і 582 зенітні гармати.

брудом і глиною належало військам округу, який лише два тижні тому мав на своєму озброєнні 3319 польових гармат (всіх калібрів) і 582 зенітні гармати [326, с. 253].

Втім, верховне командування Червоної Армії вже не мало жодних ілюзій з приводу того, що розрізнені залишки практично некерованого Північно-Західного фронту зможуть стримати наступ німецьких військ. Ставка ГК, в прагненні хоч якось загальмувати просування противника на природних оборонних рубежах річок Західна Двіна і Велика, гарячково кидала в бій все нові і нові з'єднання. 25 червня для контрудару по танковому корпусу Манштейна, що прорвався до Даугавпілса, залучили неукомплектований 21-й мехкорпус Московського ВО (плановий термін завершення формування цього корпусу передбачався на 1942 рік) і навіть 5-й повітряно-десантний (!) корпус, який не мав для боротьби з танками ні відповідного озброєння, ні належної підготовки.

Потім настала черга частин і з'єднань Північного фронту і авіації Балтфлоту. 30 червня всі три бомбардувальні полки ВПС ЧБФ (1 МТАП, 57 БАП, 73 БАП) отримали наказ розбомбити мости і переправи на Даугаві в районі Єскабпілса і Даугавпілса. Якщо противник на той час вже встиг перебазувати свої винищувальні авіагрупи на колишні радянські аеродроми в Прибалтиці (за загальноприйнятою у вітчизняній історіографії легендою аеродроми ці були вже зруйновані, розбомблені, спалені і приведені в повну непридатність), то винищувальні полки ВПС Північного фронту і ВПС Балтфлоту залишалися в колишніх місцях дислокації, головним чином — на Ленінградському аеродромному вузлі. Що ж стосується винищувальної авіації П-3. ф. (понад 400 екіпажів і 500 справних літаків, в т. ч. 139 новітніх МіГ-3 за станом на 22 червня 1941 р.), то вона до 30 червня вже не існувала як організоване і боєздатне ціле [269].

В результаті авіаудар по переправах на Даугаві 30 червня 1941 був організований так само, як удар по об'єктах Фінляндії 25 червня: без винищувального прикриття і малими групами (від 5 до 9 бомбардувальників). Як наслідок жоден міст не був навіть пошкоджений, а з 99 бомбардувальників, які взяли участь в операції, на свої аеродроми повернулися тільки 60. 34 літаки збили німецькі винищувачі, 5 зробили вимушені посадки. 77 осіб зі складу льотних екіпажів загинули або зникли безвісти [271].

Увечері 2 липня (з 21:30 до 22:00) масованого удару по німецьких мотомехколоннах в районі Даугавпілс—Краслава—Резекне намагалася завдати 2-а авіадивізія ВПС Північного фронту.

Авіаудар по переправах на Даугаві 30 червня 1941 був організований без винищувального прикриття і малими групами. Як наслідок жоден міст не був навіть пошкоджений, а з 99 бомбардувальників, які взяли участь в операції, на свої аеродроми повернулися тільки 60.

Бомбардувальники 44 БАП виконали 38 літако-вильотів, 58 БАП зробив 20 вильотів. У Оперативному зведенні № 019 штабу 2 САД і Оперативному зведенні № 15 штабу 44 БАП цей наліт описано таким чином:

«...14 літаків СБ 58 БАП скинули з висоти 200 м по механізованій колоні 73 ФАБ-100 і 12 ЗАБ-50... 21 літак 44 БАП бомбив колони танків і машин, результати бомбардування відмінні, розриви спостерігалися в гущі скупчення танків... 16 екіпажів повернулися на свої аеродроми з бомбами, не виконавши завдання через погані метеоумови і незнаходження цілей; 2 екіпажі скинули бомби з таймерами часу через хмари; 2 екіпажі не повернулися із завдання — відстали в районі цілі через погані метеоумови; екіпаж ст. лейтенанта М. скинув бомби в районі Пскова (?), два літака збиті своєї зенітною артилерією біля Пскова...» [334, 335].

4 липня в період з 9:50 до 22:00 бомбардувальники 41 БАД здійснили 42 вильоти в район Даугавпілс-Резекне. Втрати — 20 літаків. 20 із 42. 6 липня, в період з 17:00 до 23:00 «виконано 44 вильоти на Двінському напрямку. Не повернулися на базу 20 літаків...» [336].

Манштейн, 56-й танковий корпус якого першим форсував Західну Двіну, пише в своїх мемуарах:

«У ці дні радянська авіація докладала всіх зусиль, щоб зруйнувати повітряними нальотами мости, що потрапили в наші руки. З дивною завзятістю, на невеликій висоті одна ескадрилья летіла за одною з єдиним результатом — їх збивали».

У підсумковому «Звіті про бойові дії 2-ї АД за два місяці війни», підписаному командиром дивізії полковником Архангельським, читаємо:

«...2. Дії в першому місяці війни дрібними групами і поодинокими літаками (існувала директива «більше ланки не вилітати»)... була помилковою і дала можливість знищувати нас частинами. Великі цілі як-от великі мото-мехколони слідували мало не парадним строем (до Двінська, Острова) і вимагали масованих дій авіації. Для цього були і сили, і засоби.

Треба відзначити, що все, чому нас вчили в академії і на польових навчаннях (а вчили не завжди вже погано) з перших днів війни було розтоптане і замінено суцільною імпровізацією» [337].

Пряма директива справді була. Причому директива найвищого рівня. 4 липня 1941 року за підписом Жукова війська отримали Директиву Ставки ГК (б/н) такого змісту:

«Ставка наказала:

1. Виліт на бомбометання об'єктів і військ великими групами категорично заборонити.

2. Надалі вильоти для бомбометання по одній цілі одночасно здійснювати з'єднаннями не більше ланки, в крайньому випадку, ескадрильї» [338, с. 48].

Для сотень бомбардувальних екіпажів ці кілька рядків стали смертним вироком. Після того, як розгорнуті в першому ешелоні фронтів винищувальні авіаполки зім'яли і розчавили хвилею панічного «перебазування», можливість організації супроводу бомбардувальників винищувачами звелася до мінімуму. Хаос і розвал системи управління ВПС, та й усієї Червоної Армії в цілому, зводили цей мінімум до нуля. Якщо в подібній ситуації у льотчиків і залишався якийсь шанс виконати бойове завдання і при цьому вижити, то цей шанс був тільки в концентрації сил, у побудові щільних бойових порядків великих груп бомбардувальників, які хоча б у теорії могли зустріти атакуючі «Мессершмітти» стіною потужного кулеметного вогню. Директива Ставки не залишала ланці (3 літаки) СБ або ДБ практично жодної надії на повернення додому після зустрічі з винищувачами супротивника...

Заради правди треба визнати, що авіація тієї епохи — навіть при ідеальному її застосуванні — не здатна була самостійно вирішити задачу знищення танкових колон противника. Підтримка з повітря могла більше чи менше допомогти наземним військам, які мусили наполегливою обороною зупинити наступ ворога. Тому одночасно з переведенням дій ВПС Північного фронту з «фінського» на «німецький» фронт Ставка почала перекидати назустріч наступаючим на Резекне—Острів моторизованим з'єднанням 4-ї Танкової Групи вермахту і сухопутні частини Північного фронту.

Авіація тієї епохи не здатна була самостійно вирішити задачу знищення танкових колон противника. Підтримка з повітря могла більше чи менше допомогти наземним військам.

Першими на південний захід перекинули з'єднання 1 МК. Нагадаємо, що 22—24 червня мехкорпус, що пройшов 200 км за маршрутом Псков—Луга—Гатчина, зосередився в південних передмістях Ленінграда. 30 червня 1941 року за наказом Ставки ГК і бойового розпорядження № 19 штабу Північного фронту 1-й механізований корпус підпорядкували командувачу Північно-Західним фронтом [339]. 1 липня, вже за наказом командування Північно-Західного фронту, зі складу 1 МК виведена 163-тю моторизовану дивізію. Її передали в оперативне підпорядкування командувача 27-ї Армії Північно-Західного фронту і вона отримала завдання форсованим маршем зосередитися в районі Карсава—Резекне

(див. Карта № 8). Танковий полк дивізії (25 тп), що мав до війни 229 легких танків Т-26, отримав перед відправкою на Північно-Західний фронт ще й роту новітніх важких танків КВ, але через несвоєчасне подання рухомого складу «перші ешелони 25-го танкового полку почали прибувати на ст. Режице (Резекне) тільки 3 липня 1941 року до 11 години в складі приблизно півтора батальйони. Решта ешелонів під час перевезення неодноразово піддавалися бомбардуванню з повітря і наземним обстрілам противника і до 3 липня прибуття їх до складу 163-ої моторизованої дивізії не встановлено» [342].

Як би там не було, о 5:00 3 липня командир 163 мд генерал-майор Кузнецов віддає Бойовий наказ № 5: «До 7:00 3.7 дивізія без 25 тп і 3/365 ап [3-й дивізіон артполку) займає вихідне положення для наступу на Двінськ. Наступ почати о 9:00 3.7... Не допускати в своїх рядах зайвої нервозності й паніки, а також безладної стрілянини по літаках...» [340].

Як у воду дивився командир дивізії, попереджаючи про неприпустимість «зайвого нервозу та паніки». 163 мд провоювала лише два дні. В архівній справі дивізії зберігається половинка листа з учнівського зошита «в клітинку», на якому олівцем написано такий наказ: «Командиру 163 мд. До кінця дня 5.7.41 дивізію зібрати в районі на північ від Опочка, привести в порядок і готувати оборону по правому березі р. Велика в р-ні Опочка—Горячева» [341].

Підписав наказ командувач 27-ї Армії генерал Берзарін — майбутній військовий комендант Берліна...

Одним із елементів «приведення в порядок» стало призначення нового комскладу. Відповідно до наказу (б/н) від 6 липня виконувачем обов'язків командира 759 мсп призначили капітана Бушуєва, в. о. начальника штабу полку — лейтенанта Сухова, в. о. командира 529 мсп — капітана Гагіна, в. о. начальника штабу полку — лейтенанта Гореліка [343]. Призначення капітанів і навіть лейтенантів (!) на такі посади вичерпно описує стан, в якому перебувала дивізія. Уже через два тижні після розгрому, 17 липня о 10:00 начальник штабу 163 мд полковник Богданович підписав Оперативне зведення № 31:

«Дивізія безпосереднього контакту з противником не має... У дивізію продовжують прибувати групи і одинаки, що виходять з тилу ворога і відстали в р-ні Режице (Резекне) після запеклих боїв 3—4 липня...

Наявність матеріальної частини:

— 335 зенітно-артилерійський дивізіон — без м/ч;

— 364 артполк — дві гармати (із 36 за штатним розкладом — М. С.);

— 205 протитанковий дивізіон — три гармати (із 18 за штатним розкладом — *М. С.*)

— 177 розвідбат — без матчастини» [344].

І тим не менше — дивізія на кілька днів затримала просування німців. Про це можна судити хоча б із наступного уривка з мемуарів Манштейна:

«...56-й танковий корпус повернув різко на схід, на Себеж—Опочка... На жаль, наші побоювання щодо болотистої місцевості виправдалися. 8-а танкова дивізія знайшла, правда, гать, що веде через болота. Але вона була **забита машинами радянської мотодивізії, які тут так і залишилися** (підкреслення моє — *М. С.*). Потрібні були дні, щоб розчистити дорогу і відновити зруйновані мости...» [182, с. 194].

Основні сили 1-го мехкорпусу були зосереджені в районі м. Порхов (70 км на схід від Пскова), тобто фактично корпус повернувся в район своєї довоєнної дислокації. Після відправки 1-ї танкової дивізії в Заполяр'я, а 163-ї моторизованої дивізії в Резекне, «основні сили» корпусу скоротилися до однієї (3-ї) танкової дивізії і окремого корпусного мотоциклетного полку (причому зенітно-артилерійський дивізіон 3 тд ще 28 червня з дивізії вилучили і «спрямували до Ленінграда для виконання окремо поставленого завдання») [361].

Далі — ще менше. «4 липня на підставі особистого наказу начальника штабу Північно-Західного фронту зі складу 3-ої танкової дивізії був взятий механізований полк із мотоциклетною ротою з 5-го мотоциклетного полку, якому було поставлено окреме завдання...» [342]. Таким

чином, мехкорпус (що скоротився вже до розміру однієї танкової дивізії) залишився без власної піхоти. У такій ситуації можливість ведення

Таким чином, мехкорпус (що скоротився вже до розміру однієї танкової дивізії) залишився без власної піхоти.

успішних бойових дій залежала від організації тісної взаємодії з піхотою сусідніх стрілецьких з'єднань.

Теоретично піхота була. На лінію Псков-Острів (а на цій лінії, крім природної річкової перепони, були ще й бетонні ДОТи Псковського і Островського укріпрайонів) з резервів Ставки висувався 41-й стрілецький корпус [118 сд, 111 сд, 235 сд, 90 сд). До 4 липня дві дивізії 41 СК [118-я і 111-я) вже прибули в зазначені райони розгортання. 4 липня 1941 року 1-а танкова дивізія вермахту, практично без бою, зайняла м. Острів. В руках противника опинилися два вцілілі мости (автомобільний і залізничний) через р. Велика. Захопивши Острів і мости через Велику, німецькі танкові з'єднання виходили на «фінішну пряму» для ривка

на Ленінград. О 2 годині ночі 5 липня 1941 р штаб Північно-Західного фронту віддає дуже коротке Бойове розпорядження № 14:

«Перше. Під час бою 4. 7. 41 р противник захопив Острів.

Друге. На світанку спільними діями 111-ї стрілецької дивізії і 3-ї танкової дивізії за підтримки авіації знищити противника в районі Острів, захопити Острів і 111-ю стрілецькою дивізією повністю зайняти свою смугу оборони» [333, с. 133].

Судячи з доповіді командира 1 МК генерал-майора М. Л. Чернявського бій за місто Острів розвивався так:

«...Атака почалася о 15:25. В результаті бою з танками і артилерією противника 5-й танковий полк 3-ої танкової дивізії виходом окремих підрозділів на лівий берег р. Велика опанував Острів, але не маючи артилерійської і авіаційної підтримки (в бою брав участь тільки 3-й гаубичний артилерійський полк у кількості 24 гаубиць, а авіація участі не брала), у цьому бою дивізія понесла від протитанкового і артилерійського вогню противника великі втрати в матеріальній частині і особовому складі. Для закріплення зайнятого рубежу і очищення міста від противника піхота була відсутня (було до півтора батальйони 111-ї стрілецької дивізії 41-го СК, а решта піхоти безладно відійшла).

...5 липня о 15:55 хвилин (тобто через півгодини після початку атаки — М. С.) противник за сильної артилерійської та авіаційної підтримки перейшов у контратаку. 3-тя танкова дивізія, не отримавши підкріплення (і особливо піхоти), наполегливо стримувала атаку до 17 годин, але під ударом пікіруючих бомбардувальників, які застосували запальні бомби і горючу суміш, потужної артилерії і мінометів, несучи великі втрати, о 19 годині почала відхід 5-м танковим полком по шосе на Порхов, а 6-м танковим полком у північному напрямку...» [345].

На кінець дня залишки танкових полків дивізії відійшли різними напрямками на 50—60 км від Острова. У доповідній записці на ім'я члена Військової ради Північно-Західного фронту кореспондент «Червоної газети» М. Косарев писав: «...командир 5-го танкового полку Посенчук розповідав про бій за Острів. З його розповіді випливає, що сил у німців на Островському напрямку дуже мало і що захоплення міста нашими частинами зірвалося тільки тому, що з поля бою ганебно дезертирувала 111-та стрілецька дивізія, її командири втекли першими, знявши знаки розпізнавання. Наших сил під Островом зосереджено дуже багато, але всі вони діють розрізнено, без взаємодії». [Бешанов, «Танковый погром 1941 года». — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001, с. 231—232.]

Командування Північно-Західного фронту дало дещо іншу оцінку події біля Острова. 6 липня командир 1 МК надійшло таке Бойове розпорядження:

«1. Ви не вжили заходів до встановлення взаємодії з піхотою і вводили Військову раду в оману про те, що немає піхоти, тоді як вона насправді була в районі бойових дій, там же були штаби 41-го стрілецького корпусу і 111-ї стрілецької дивізії.

2. Незважаючи на величезні втрати німців у Острові, Ви не проявили наполегливості, а безпідставно почали відступати і своїми донесеннями про прорив німців вводили в оману Військову раду фронту...

Звертаю Вашу увагу на негідну поведінку і наказую: відхід припинити і прийняти участь в загальному контрударі на Острів з метою остаточного розгрому німців... Виконання доповіді мені до 22:00 6.7» [333, с. 153].

Виконувати його було вже нікому і нічим. Судячи з доповіді командира корпусу «у 3-ї танкової дивізії залишилося: в 5-м танковому полку — 1 танк Т-28 і 14 танків БТ-7; у 6-му танковому полку — 2 танки КВ, 26 танків БТ-7». Всього 43 танки.

На початку червня 1941 року в 3 тд значилося 337 танків [40 Т-28, 70 Т-26, 227 БТ-7]. До 30 червня 1941 року, після маршу від Порхова до Ленінграда, в район зосередження вийшло 278 танків [26 Т-28, 60 Т-26, 192 БТ-7]. [362]. Дивізія надійшла в розпорядження Північно-Західного фронту, маючи на озброєнні (за різними джерелами) від 200 до 258 танків (в тому числі — 10 новітніх важких КВ, отриманих з Кіровського заводу в Ленінграді). До 15 липня 1941 року у складі 3-ої танкової дивізії залишалось 4 танки Т-28, 2 КВ і 16 БТ-7. Всього 22 танки, або 7 % від початкової чисельності. Величезні втрати радянських танків в бою біля м. Острів підтверджуються і документами противника, згідно з якими «1-ю танковою дивізією було знищено біля Острова понад 140 танків» [346].

«6 липня Бойовим розпорядженням командувача Північно-Західним фронтом № 020 3-тя танкова дивізія підпорядкована командир 22 СК... 7 липня шифротелеграмою № 881/Ш зам. начальника штабу Північно-Західного фронту передав розпорядження командувача про підпорядкування 3-ї тд командир 41 СК... Внаслідок таких перепідпорядкувань командир 22 СК залишив в своєму підпорядкуванні 5-й танковий полк, який розташовувався на його ділянці, і в дивізію його не повернув. 6-й танковий полк теж підпорядковувався командир 41 СК. Таким

Виконувати Бойове розпорядження було вже нікому і нічим. Судячи з доповіді командира корпусу у 3-ї танкової дивізії залишилося всього 43 танки.

чином, з 7 липня 3-я танкова дивізія як самостійна бойова одиниця перестала існувати...» [345].

Зустрічний бій 5 липня біля м. Острів став фактично останнім великим танковим боєм 1941 року на північно-західному напрямку (Прибалтика—Ленінград). Проте під час того, що в радянській історіографії називається «Ленінградською стратегічною оборонною операцією» (10 липня — 30 вересня 1941 року), Червона Армія втратила 1492 танки [9, с. 368]. З урахуванням названих вище втрат у «Прибалтійській оборонній операції» **загальні втрати на північно-західному стратегічному напрямку з 22 червня по 30 вересня склали 4015 танків.**

Протидіюча Червоній Армії на цьому напрямку 4-я Танкова Група вермахту до початку бойових дій мала в складі трьох своїх танкових дивізій (1 тд, 6 тд, 8 тд) всього 563 танки (і ще 39 озброєних лише кулеметами «командирських танків»). Три чверті всього танкового парку 4-й ТГр (412 з 563) становили легкі танки з протикульовим бронюванням, озброєні малокаліберними (20-мм і 37-мм) гарматами (Pz-II, Pz-35 (t), Pz-38 (t)). У 6-ї танкової дивізії вермахту більше половини всіх танків (155 з 232) становили легкі чеські танки Pz-35 (t) — такі ж застарілі і зношені, як і БТ-5 зі складу 24-ї танкової дивізії 10 МК, що розсипалися на ходу. Безповоротні втрати 4-й ТГр вермахту до **10 вересня 1941 року склали 121 танк**, і ще 71 танк значився тимчасово несправним. За два з половиною місяці боїв 4-я ТГр отримала на заповнення втрат 2 (два) танки, у підсумку на початку вересня 1941 року число боєготових танків групи знизилося до 373 одиниць [184].

Останнім з Карельського перешийка зняли і спрямували назустріч наступаючим німецьким дивізіям 10-й мехкорпус. 5 липня 1941 року в штаб 23-й Армії і 10-го мехкорпусу надійшли накази про негайне перекидання танкових з'єднань корпусу в район південних передмість Ленінграда, тобто до місця довоєнної дислокації 10 МК. Увечері 5 липня перші ешелони з танками пішли зі станцій Талі і Яськи, до 7 липня 21-а і 24-а танкові дивізії зосередилися в районі Пушкін-Гатчина. Їхні бойові дії на фронті 2-ї радянсько-фінської війни на цьому завершилися. Ймовірно, якби весь бензин, витрачений на передислокацію двох танкових дивізій від Гатчини до Виборга і назад просто вилили на суміжну фінську територію — ефект був би більшим. Принаймні, ліс біля станції Іматра точно б спалили дотла...

Перш ніж «віддати» сусідньому фронту дві танкові дивізії 10-го мехкорпусу, командувач 23-ю Армією генерал-лейтенант Пшенников розпорядився створити не передбачену ніякими статутами «Армійську

танкову групу», для укомплектування якої остаточно разукомплектували 10-й мехкорпус: із 21-ї тд забрали 54 танки, з 24-ї тд — 102 танки (правда, головним чином — застарілі БТ-2]. Всупереч широко поширеним чуткам про те, що «при Сталіні в країні був порядок», генерал-лейтенант дозволив собі порушити Директиву Ставки і «зачаїв» загалом половину танків 10-го мехкорпусу. Під час багатоденного зворотного маршу від фінського кордону до оборонної лінії на річці Луга (понад 250 км) частина залишених у складі корпусу танків вийшла з ладу. Через це 9 липня вирішили у кожній із дивізій звести 100 справних танків в один зведений танковий полк, а інші машини розподілити по стрілецьких підрозділах. Всього за два тижні танковий корпус фактично розтанув. Як туман на світанку.

9 липня вирішили у кожній із дивізій звести 100 справних танків в один зведений танковий полк, а інші машини розподілити по стрілецьких підрозділах. Всього за два тижні танковий корпус фактично розтанув.

А 198-а моторизована дивізія до складу 10-го мехкорпусу більше не повернулася. 4—6 липня вона разом із іншими частинами (461 сп і 701 сп зі складу 142 сд, 708 сп зі складу 115 сд, 260 сп і 462 сп зі складу 168 сд) безуспішно намагалася відкинути 2-у піхотну дивізію фінів за лінію держкордону в районі Еско-Мерія. У цих боях 198 мд втратила 9 танків, 61 бійця убитими, 266 пораненими [329]. Доданий для посилення військ 19-го стрілецького корпусу 41-ї танковий полк (зі складу 21 тд) втратив безповоротно 5 танків, евакуював із поля бою і відновив ще 5 танків. «У бою від розриву білофінського снаряда загинув начальник штабу 41 ТП майор Гаврилов. Убитих: середнього начскладу — 1, молодшого н/с — 5, рядових — 2» [318]. Судячи із записів у ЖБД 23-ї Армії, фіни утримали зайнятий ними 1—2 липня район Еско, а під кінець 9 липня захопили і Рісталахті [330].

А потім настало 10 липня 1941 року.

Розділ 4.2.

Розгром

Після того, як сталінське керівництво виконало величезну, різнобічну, багатопланову, багатомісячну роботу (її кульмінацією став масований авіаудар 25 червня 1941 року) по втягуванню Фінляндії в нову війну проти СРСР, воно почало знімати з Північного фронту всі резервні з'єднання і спішно перекидати їх на південний захід, назустріч наступаючим німецьким військам. До кінця першого тижня червня всі з'єднання фронтового підпорядкування Північного фронту (1 МК, 10 МК, 70 сд, 191 сд, 177 сд) були перекинуті до Острова, Пскова, Луги. Зі складу 7-ї Армії вивели 237 сд, яка встигла пробути в Карелії не більше 3—4 днів.

Ситуація на південних підступах до Ленінграда складалася катастрофічна, і для порятунку Ленінграда були потрібні екстраординарні заходи. Оборонний рубіж по річці Велика опинився в руках ворога по всьому фронту.

Чи не доводиться сперечатися про те, що ситуація на південних підступах до Ленінграда складалася катастрофічна, і для порятунку Ленінграда були потрібні екстраординарні заходи. 9 липня 1941 р практично без бою, на плечах панічно бігучих 118-й і 111-ї стрілецьких дивізій, німці увійшли

до Льгова. Оборонний рубіж по річці Велика (Псковський і Островський укріпрайони) опинився в руках ворога по всьому фронту. В середині липня 1941 року бої йшли вже на рубежі р. Луга, тобто в ста кілометрах від Ленінграда. (див. Карта № 8). Ніяких довготривалих оборонних споруд на південних підступах до Ленінграда не було зовсім (за всіма довоєнним планам лінія річки Західна Двіна вважалася граничним можливим кордоном відступу; Псковський і Островський укріпрайони будувалися ще до того, як країни Балтії включили до складу СРСР), і десятки тисяч городян рили окопи на останньому, Лузькому рубежі. У місті спішно створювалися дивізії «народного ополчення», набрані здебільшого з числа студентів і викладачів ленінградських вузів, які ніколи не тримали в руках зброї. Погано озброєні і майже ненавчені частини одну за одною кидали на утримання фронту по річці Луга.

Зрозуміло, в такій обстановці Ставка ГК не могла не використовувати війська Північного фронту як перше джерело резервів для зміцнення оборони на Лузькому рубежі. Однак, ігнорування проблеми не є способом вирішення проблеми. Скоріше навпаки. Сталін і К^о створили — не для себе особисто, але для всієї країни — велику проблему на фінському кордоні.

26 червня 1941 року ця «проблема» була формалізована у вигляді оголошення Фінляндією війни. Ще одна війна і ще один фронт не могли зникнути самі собою, від того, що на них перестали звертати увагу. Для вирішення конфлікту між СРСР і Фінляндією, що роз-

Сталін і К^о створили для всієї країни велику проблему на фінському кордоні. 26 червня 1941 року ця «проблема» була формалізована у вигляді оголошення Фінляндією війни.

рісся до рівня війни, треба було діяти — так само екстраординарно, як для оборони Ленінграда. Насправді можливих варіантів дії було рівно три:

— почати (можливо — за сприяння нових союзників СРСР, тобто Англії і США) мирні переговори з Фінляндією;

— мовчки відвести війська Північного фронту на лінію Карельського укріпленого району і річки Свір, тобто де-факто повернути Фінляндії (причому повернути з великою «добавкою») анексовані у неї території, скоротити таким чином лінію фронту і зміцнити обороноздатність військ за рахунок використання природних (Свір) і штучних (Карельський УР) перешкод;

— знайти і передати до складу Північного фронту додаткові резерви, що дали б змогу утримати оборону по лінії існуючого кордону (кордони 1940 року).

Перші два варіанти, судячи з реальних подій, навіть не розглядалися. Фактично спробували реалізувати якусь подобу третього варіанту — протягом літа і осені 1941 року Ставка відправила на фінський фронт сім стрілецьких дивізій (88 сд, 272 сд, 313 сд, 314 сд, 114 сд, 265 сд, 291 сд), три окремі танкові бригади (46 тб, 106 тб, 107 тб), 3-ю ленінградську дивізію «народного ополчення», 3-ю бригаду морської піхоти, два моторизованих полки (24-й і 9-й) військ НКВС. Крім того, в Мурманську сформували 186-у стрілецьку дивізію і бригаду морської піхоти, а в Петрозаводську — 131-й стрілецький полк. Іншими словами, **на фінський фронт довелося**

На фінський фронт довелося відправити значно більшу кількість військ, ніж було вилучено з Північного фронту на початку липня 1941 року. Це сталося не тому, що так запланували, а через попередні недолугі дії.

відправити значно більшу кількість військ, ніж було вилучено з Північного фронту на початку липня 1941 року. Але це сталося не тому, що так запланували, а через попередні недолугі дії. Все це закінчилося відходом радянських військ (точніше кажучи — позбавлених всього важкого озброєння розрізнених залишків дивізій Північного фронту) на згадану вище лінію Карельського укріпрайону і річки Свір.

Історія розгрому військ Північного (пізніше — Карельського) фронтів в липні-вересні 1941 року досить докладно описана у військово-історичній літературі [17, 65, 133, 154, 314, 315, 316, 352, 354]. Оскільки хронологічно ця тема виходить за рамки предмета нашого дослідження (тобто історії виникнення 2-ї радянсько-фінської війни), в цьому розділі ми обмежимося лише коротким конспектом вищеназваних джерел.

До початку 2-ї радянсько-фінської війни Збройні сили Фінляндії значно зміцнилися — як кількісно, так і якісно. У складі сухопутних військ тепер було 16 піхотних дивізій, дві єгерські і одна броне-кавалерійська бригада. Всього ж на військовій службі перебували 400, а за даними інших авторів — 500 тис. чоловік. Деякі навіть називають цифру в 600 тис., не забуваючи додати, що це дорівнює чисельності армії Наполеона, яка вторглася в Росію у 1812 році.

Дивно, але такі цифри не викликали бажання задуматися над питанням — як у країні з населенням менше 4 млн осіб могла з'явитися армія такої чисельності? Зрозуміло, якщо під «армією» розуміти натовп чоловіків, озброєних вилами, сокирами та киями, то у Фінляндії можна було набрати дві «армії» по 600 тис. бійців. Якщо ж говорити про дивізії, озброєні, навчені і забезпечені боєприпасами (а це найдорожча складова матеріального забезпечення бойових дій) хоча б на кілька місяців війни, то стане зрозумілим походження простого статистичного правила: «мільйон населення — одна дивізія». Радянський Союз був гранично мілітаризованою державою, тому при населенні в 200 мільйонів він вступив у війну, маючи армію з 303 дивізій. 17 «розрахункових дивізій» при населенні в 3,7 млн осіб — це те ж саме, що 920 дивізій у Червоній Армії. Такого військового тягаря не міг би витримати навіть нескінченно багатий Радянський Союз.

Армія мирного часу Фінляндії мала чисельність близько 36 тис. вояків. «Зимова війна» примусила поставити під рушницю буквально всіх, хто здатний був цю рушницю тримати в руках. До кінця 1940 року вже після демобілізації воєнного призову, у збройних силах ще перебували 109 тис. бійців. В січні 1941 року уряд вирішив довести чисельність армії мирного часу до 75 тис. бійців, з яких 15 тис. несуть службу на професій-

ній основі, а 60 тис. призиваються на строкову службу. Проте наведені вище цифри (16 дивізій і три бригади) відповідають дійсності. Розгадка цього «дива» складається з чотирьох складових.

В січні 1941 року уряд Фінляндії вирішив довести чисельність армії мирного часу до 75 тис. бійців, з яких 15 тис. несуть службу на професійній основі, а 60 тис. призиваються на строкову службу.

По-перше, фінські дивізії (навіть за зовнішнім виглядом особового складу, який видно на будь-якій фотографії або кадрах військової кінохроніки тих років) були радше дивізіями «народної армії» часів громадянської війни, ніж кадровими частинами професійної армії. Їхнє комплектування проводилося на базі територіальних воєнізованих організацій (створеного ще в 1918 році «шюцкора»), і майже половина рядового складу отримала лише мінімальну військову підготовку. По-друге, витримувати тягар утримання і оснащення армії із 17 «розрахункових дивізій» Фінляндія могла лише протягом нетривалого часу. Можна сказати, що фінська армія могла або перемогти у «блискавичній війні», або в ній загинути. По-третє, озброєння (особливо це стосувалося артилерії) фінської дивізії помітно поступалося радянським або німецьким «стандартам». По-четверте, навіть цей рівень технічної оснащеності став можливий тільки завдяки широкомасштабним постачанням озброєння з Німеччини, який розпочався із жовтня 1940 року.

Тепер переведемо ці загальні міркування на мову конкретних цифр. За штатним розкладом квітня 1941 року стрілецька дивізія Червоної Армії мала два артилерійські полки, на озброєнні яких було 12 гаубиць калібру 152 мм, 32 гаубиці калібру 122 мм і 16 гармат калібру 76,2 мм. Відповідно, для озброєння 17 таких дивізій було потрібно 204 гаубиці калібру 152 мм і 544 гаубиці калібру 122 мм. Насправді гармат потрібно значно більше, оскільки дивізії об'єднуються в корпуси, корпуси — в армії, а корпусні та армійські артилерійські полки теж треба чимось озброювати. Під час «зимової війни» Фінляндія майже не мала артилерії середніх і великих калібрів.

Головним чином, завдяки німецьким поставкам фінська армія до літа 1941 року мала вже 178 артсистем калібру 150—155 мм і 278 артсистем калібру 105—122 мм. Значно менше, ніж потрібно для озброєння армії за світовими стандартами, але вже значно більше, ніж було лише рік тому.

Інший показовий приклад пов'язаний із протитанковою артилерією. У перші тижні «зимової війни» фінська армія виявилася практично

беззбройною перед обличчям величезних броньованих армاد Червоної Армії. У липні 1941 року цієї «броні» у складі військ Північного фронту вже не залишилося, тоді як фінська армія в 40—41 роках отримала з Німеччини близько 200 німецьких протитанкових 37-мм гармат Рак-36 і понад 200 трофейних французьких 25-мм гармат «Маріанна». Крім того, на фінських заводах виготовили близько 350 ліцензійних шведських 37-мм гармат «Бофорс». На початок 2-ї радянсько-фінської війни армія Фінляндії мала на озброєнні вже близько 900 протитанкових гармат, що складає в середньому понад 50 гармат на одну дивізію — цілком гідний показник. Для боротьби з новими радянськими танками (Т-34 і КВ) всі ці малокаліберні гармати були б практично марними, але, як відомо, танків нових типів у військах Північного фронту майже не було, а броню легких танків БТ і Т-26 вищезгадані гармати пробивали з гарантією.

Тепер подивимося на артилерію фінської армії очима тих, хто з цією армією воював. 15 грудня 1941 року була підписана «Довідка по обліку досвіду боїв Вітчизняної війни на фронті 23-ї Армії». У цьому документі читаємо:

«...Насиченість артилерією фінської армії, в порівнянні з Червоною Армією, значно нижча... Характерною рисою є відсутність масованого застосування артилерії противника навіть на ділянках прориву нашої оборони. Артпідготовка перед наступом була, як правило, нетривалою (10—30 хв.) при незначній кількості снарядів...» [353].

На початок 2-ї радянсько-фінської війни з'єднання фінської армії були розгорнуті наступним чином. На півночі Фінляндії, в смузі Куусамо—Суомуссалмі перебував 3-й армійський корпус (3 АК) у складі двох піхотних дивізій (6 пд і 3 пд). Цей корпус передали в оперативне підпорядкування німецького командування.

У районі м. Кухмо базувалася 14 пд, що мала завдання наступати на Реболи—Лендери (див. Карту № 7). У Приладозькій Карелії, в смузі від Куолісмаа до Лахденпохья зосереджувалася «Карельська армія» під командуванням начальника Генштабу фінської армії генерала Хейнріхса. До її складу входили дві егерські і броне-кавалерійська бригада, об'єднані в групу генерала Ойнонена (група «О»), 6 АК (5 пд і 11 пд) і 7 АК (7 пд і 19 пд). У резерві «Карельської армії» була одна фінська дивізія (1 пд) і з середини липня 1941 року німецька 163 пд (один полк якої був перекинутий в Заполяр'я, на Кандалакський напрямок). Всього шість дивізій і три бригади. (див. Карту № 14).

На кордоні Карельського перешийка зосередилися 2 АК (2 пд, 15 пд, 18 пд) і 4 АК (12 пд, 4 пд, 8 пд). У резерві перебувала 10 пд. (див.

Карту № 13]. Всього на ділянці 23-ї Армії зосереджувалося таким чином сім фінських дивізій.

17-а піхотна дивізія спочатку перебувала в районі на північ від півострова Ханко, але потім її відвели в резерв Маннергейма і 17 липня відправили в Карелію.

Їм протистояли на Карельському перешийку і в Приладозькій Карелії лише сім стрілецьких дивізій Червоної Армії, що залишилися після перекидання всіх резервних з'єднань Північного фронту на південь, в смугу оборони Північно-Західного фронту. Причому розподілилися вони вкрай нерівномірно: п'ять дивізій 23-ї Армії (142 сд, 115 сд, 198 мд, 43 сд і 123 сд), посилені чотирма важкими артполками РГК, що перебували на Карельському перешийку, і всього лише дві (71 сд і 168 сд) дивізії 7-ї Армії перебували в Приладозькій Карелії. (див. Карту 14]. Такий розподіл сил однозначно вказує на те, що радянське командування не мало ні найменшого уявлення про реальні оперативні плани противника. Ніяких «секретів Маннергейма на столі у Сталіна» не було, а ворожіння про можливі напрямки головного удару фінської армії базувалися, на жаль, на міфах і заклинаннях радянської пропаганди. Пропаганда ця так довго і так голосно кричала про «білофінську воєнщину, яка тягне свої брудні лапи до міста Леніна», що врешті-решт переконала в цьому своїх замовників. Того, що фінська армія почне бойові дії з визволення анексованих територій у Приладозькій Карелії, в Москві явно не очікували.

Радянське командування не мало ні найменшого уявлення про реальні оперативні плани противника. Ніяких «секретів Маннергейма на столі у Сталіна» не було, а ворожіння про можливі напрямки головного удару фінської армії базувалися на міфах і заклинаннях радянської пропаганди. Того, що фінська армія почне бойові дії з визволення анексованих територій у Приладозькій Карелії, в Москві явно не очікували.

Того, що фінська армія почне бойові дії з визволення анексованих територій у Приладозькій Карелії, в Москві явно не очікували.

Бойові дії 2-ї радянсько-фінської війни чітко розпадаються на три етапи:

- наступ у Приладозькій Карелії (липень 1941 р.);
- наступ фінської армії на Карельському перешийку (серпень 1941 р.);
- наступ фінської армії до річки Свір і Онезького озера (вересень-жовтень 1941 р.)

Наступ у Приладозькій Карелії почався 10 липня 1941 року. План операції полягав у наступному. Головний удар наносив 6 АК (дві стрілецькі дивізії) на стику 168-й і 71-ї стрілецьких дивізій 7-ї Армії. Наступаючи

уздовж східного берега озера Яніс'ярві, корпус мав вийти до берега Ладозького озера, а потім наступати на Олонець і Свір. Командиром 6 АК Маннергейм призначив ветерана громадянської війни (у фінській історіографії вона називається «визвольна війна» або «війна за незалежність»), командира фінських добровольців 1919 і 1921 років П. Талвела. У своїх мемуарах Маннергейм пише: *«Ще з часів визвольної війни я знав його як безстрашного і вольового керівника, який навіть володіє деякою часткою нахабства, необхідною для нанесення контрудару по противнику, що перевершує нас силою»* [22]. Проте цього разу противник генерала Талвела значно поступався в чисельності: удар двох дивізій 6-го корпусу наносився по ділянці оборони двох полків (52 сп і 367 сп) 71-й «карело-фінської» дивізії.

Дві піхотні дивізії 7 АК мали наступати на Сортавала, захопити це місто і залізничну станцію, відрізавши таким чином 7-у Армію від зв'язку з 23-ю Армією. Єгерські бригади групи «О» (це були підрозділи легко озброєної піхоти, яка пересувалася на велосипедах; в умовах лісового бездоріжжя вони успішно виконали роль відсутніх у фінській армії танкових бригад) повинні були прорватися в глибокий тил 7-ї Армії і по величезній 120-кілометровій дузі вийти в узбережжя Ладозького озера, перерізаючи лінії комунікації радянських військ.

У день початку наступу Маннергейм видав свій став знаменитий наказ № 3:

«Під час визвольної війни 1918 року я сказав карелам Фінляндії і Біломорської Карелії, що не вкладу меч у піхви до тих пір, поки Фінляндія і Східна Карелія не стануть вільними. Я поклявся в цьому ім'ям фінської селянської армії, довіряючи тим самим хоробрості наших чоловіків і жертвності наших жінок. Двадцять три роки Біломорська і Олонецька Карелії очікували виконання цієї обіцянки; півтора роки — Фінська Карелія, яка збезлюділа після доблесної Зимової війни, чекала сходу ранкової зорі.

Бійці Визвольної війни, прославлені мужі Зимової війни, мої хоробрі солдати! Настає новий день. Карелія встає своїми батальйонами в наші ряди. Свобода Карелії і велич Фінляндії сяють перед нами в потужному потоці всесвітньо-історичних подій. Нехай Провидіння, яке визначає долі народів, допоможе фінській армії повністю виконати обіцянку, яку я дав карельському племені.

Солдати! Ця земля, на яку ви ступите, зрошена кров'ю наших одноплемінників і просякнута стражданням, це свята земля. Ваша перемога звільнить Карелію, ваші справи створять для Фінляндії велике щасливе майбутнє» [37].

Згадка про Біломорською і Олонецьку Карелії недвозначно говорить про те, що мета операції виходила далеко (у всіх сенсах цього слова) за межі повернення анексованих у березні 1940 року територій. Нагадуючи солдатам про «визвольну війну» і «селянські армії» 1918 року, Маннергейм таким чином визначав війну як продовження не лише «зимової війни» 1939—1940 років, а й як завершальний етап громадянської війни, що тривала в Карелії в 1919—1921 роках. У 1945—1946 роках багато керівників Фінляндії дорого б дали за те, щоб такого наказу ніколи не існувало...

У перші дні боїв наступ фінських військ без сумнівів розвивався успішно. 14 липня вони зайняли станцію Лоймола, 16 липня 1-а єгерська бригада полковника Лагуса в районі Піткяранта вийшла до берега Ладозького озера. Це означало, що обидві лінії постачання 168 сд (залізнична гілка Петрозаводськ-Суоярві-Сортавала і автомобільна дорога вздовж східного берега Ладозького озера) були перерізані. 71-та стрілецька дивізія фактично перестала існувати як єдине ціле. Лівofланговий 367 сп відтіснили в смугу оборони 168 сд, залишки 52 сп відкинули до Суоярві, правofланговий 126 сп відійшов у безлюдний лісовий район до Куолісмаа, де (як пишуть радянські історики) «успішно тримав оборону» аж до вересня 1941 року.

Уже 13 липня штаб 7-ї Армії перебазувався із Суоярві в Пряжу. Абсолютно унікальні «перебазування» витворяв штаб 71 сд. Його «евакуювали (???) по Ладозі в Ленінград, а потім до 20 липня перекинули залізницею в Суоярві» [354, с. 250]. Тим часом корпус Талвела продовжував наступ уздовж берега Ладозького озера і 22 липня вийшов до кордону 1939 року біля селища Відліця. 24 липня 6 АК вийшов на рубіж річки Тулокса (Туулосйокі), яка була останньою природною перешкодою на шляху фінських військ до Олонця і річки Свір.

У той час, як 6 АК пройшов за два тижні під час безперервного наступу понад 150 км, 7 АК безуспішно намагався прорвати оборону 168-ї стрілецької дивізії полковника Бондарева біля кордону. Стійкість і мужність радянських військ, бетонні ДОТи, мінні поля і 42 км дротяних загороджень Сортавальського укріпрайону виявилися непереборною перешкодою для фінської піхоти. За весь липень 1941 року з великими втратами (5,5 тис. бійців, в тому числі 1,5 тис. убитими) прогризаючи оборону дивізії Бондарева, фіни просунулися на 10—15 км до селища Рускеала на залізничній лінії Лоймола-Сортавала. Ні захопити, ні оточити Сортавалу із заходу фінам не вдалося. Оскільки будь-який зв'язок із відкинутими далеко на схід частинами і штабами 7-ї Армії був втрачений, 21 липня

Будь-який зв'язок із відкинутими далеко на схід частинами і штабами 7-ї Армії був втрачений, 21 липня Сортавальську групу військ передали до складу 23-ї армії.

Сортавальську групу військ (168 сд і 367 сп 71-ї дивізії) передали до складу 23-ї армії.

У той момент, коли корпус Талвела вийшов на рубіж річки Тулокса, перед ним фактично не було великих сил Червоної Армії.

Талвела наполягав на подальшому розвитку прориву, а після того, як йому в цьому відмовили, з гіркотою говорив (2 вересня 1941 р.) німецькому генералові Енгельбрехту: *«Наступ корпусу спричинив серед росіян паніку і в той момент корпусу нічого не коштувало вийти на річку Свір і, можливо, створити плацдарм на її протилежному березі»* [65, с. 240]. Маннергейм, однак, дивився на ситуацію інакше:

«...Талвела захотів, щоб війська знову пішли в наступ з рубежу річки Туулосйоки, однак я, знаючи його імпульсивний характер, вважав за потрібне зауважити йому, що для цього ще не настав час. Наступ не можна починати доти, поки шляхи постачання не приведені в порядок і не зосереджені додаткові сили, зняті з інших ділянок фронту. Я не хотів ніяких блискавичних успіхів...» [22].

Додаткові сили (1-я фінська піхотна дивізія, 163-а піхотна дивізія вермахту, трохи пізніше і 17-я фінська піхотна дивізія) спрямували в наступ уздовж лінії залізниці від Лоймола на Суоярві і далі, в обхід північного берега Сямозеро, на Петрозаводськ. Тим часом радянське командування, оговтавшись від першого шоку, почало гарячково збирати нові частини і з'єднання. У Петрозаводську на базі 31-го запасного полку і з залученням партійного і комсомольського активу міста сформували 131-й стрілецький полк. Для його посилення надали бронепоезд, і вже 13 липня сформоване в пожежному порядку з'єднання залізницею направили в Суоярві.

Іншим (поряд з партійним активом) резервом 7-ї Армії стали війська НКВС, що в значній кількості перебували в радянській «Карело-Фінляндії», яка в 30-ті роки стала одним з найбільших «островів» архіпелагу ГУЛАГ. Два моторизованих полки військ НКВС (9 мсп і 24 мсп) 16 липня були передані в оперативне підпорядкування командування 7-ї Армії. Потім залізницею (через Ленінград—Лодейне поле) в Карелію зі складу 23-ї Армії були перекинуті 452-й полк 198-ї моторизованої дивізії і 7-й мотоциклетний полк (10-го мехкорпусу), 3-тю бригаду морської піхоти, кілька окремих танкових рот і артилерійських дивізіонів.

21 липня 1941 року в штаб 7-ї Армії, розташований біля селища Пряжа, прибув сам Головнокомандувач Північно-Західного стратегічного напрямку, член Політбюро ЦК ВКП(б), один із п'яти членів Державного Комітету оборони, маршал К. Ворошилов (за дивним збігом, саме цього дня в штаб командувача групи армій «Північ» фельдмаршала Лееба прибув Гітлер). У штабі 7-ї Армії 21 липня прийняли кілька важливих рішень. По-перше, Ворошилов наказав штабу армії негайно повернутися в Суоярві. По-друге, були сформовані дві відносно великі Оперативні групи: Петрозаводська ОГ (9-й і 24-й полки НКВД, 10-й запасний сп) і Південна ОГ (3-тя бригада морської піхоти, 452 мсп і 7 МЦП). Цього дня — 21 липня 1941 року на загубленій у глухих лісах станції перетнулися шляхи «першого маршала» і 1-ї танкової дивізії 1-го мехкорпусу.

Уважний читач, можливо, ще пам'ятає, що 17 червня ця дивізія отримала наказ завантажитися в залізничні ешелони і прибути на заполярну станцію Алакуртті. 1 липня 1941 року в районі м. Салла перейшов у наступ 36-й корпус вермахту (пд і моторизована бригада СС «Норд»). Протягом тижня запеклих боїв танкісти генерала Баранова, незважаючи на явно «протитанкову» місцевість, успішно контратакували противника і неодноразово змушували есесівську бригаду панічно втікати. *«Рано вранці 4 липня штаб 36 АК став свідком дивовижної події: вся дивізія СС стрімко мчала на мотоциклах убік Рованіємі, а за нею по п'ятах гналися російські танки. Кілька годин штаб корпусу, включаючи начальника штабу, зупиняв есесівців і відправляв їх назад на позиції... деякі промчали без зупинки 80 км до Кеміярві, де змусили місцевого коменданта підірвати міст через р. Кемі, щоб стримати російські танки, які ось-ось будуть тут...»* [65, с. 200]. Відзначимо, що в архівних фондах 1-ї танкової дивізії немає ніяких згадок про переслідування противника на території Фінляндії, що, на наш погляд, лише підтверджує факт того, що зустріч з танковою дивізією Баранова справила на есесівців незабутнє враження, під впливом якого вони і промчали без оглядки 80 км...

В архівних фондах 1-ї танкової дивізії немає ніяких згадок про переслідування противника на території Фінляндії.

Набагато більш значущий інший, і на цей раз документально підтверджений, факт: 1-а танкова воювала не тільки успішно, але й «малою кров'ю». Втрати дивізії в боях біля м. Салла були відносно невеликими, а вже порівняно зі звичайними для трагічного літа 1941 року втратами сотень інших дивізій Червоної Армії — і зовсім мізерними. Всього з 30 черв-

1-а танкова воювала не тільки успішно, але й «малою кров'ю». Втрати дивізії в боях біля м. Салла були відносно невеликими, а порівняно зі звичайними для трагічного літа 1941 року втратами сотень інших дивізій Червоної Армії — і зовсім мізерними.

Втрати особового складу — 3 бійців поранено [356]. Гаубичний артилерійський полк дивізії втратив із 22 червня по 1 серпня всього 8 осіб (1 убитий, 7 поранених).

Трактори (тягачі) полку в кількості 36 одиниць пройшли в середньому по 279 км кожен, «втрат матчастини і автотранспорту полк не має» [357]. Взагалі ж, дивовижна історія 1-ї танкової дивізії може слугувати наочною ілюстрацією парадоксального правила: «Сміливого куля боїться, сміливого багнет не бере». Саме в 1-му танковому батальйоні 1-го танкового полку 1-ї танкової дивізії бився екіпаж легендарного танка КВ № 864 під командуванням старшого лейтенанта З. Колобанова. 19 серпня 1941 року бою на шосе Луга-Гатчина цей екіпаж вів бій із 40 німецькими танками. КВ отримав 156 прямих влучень ворожих снарядів, але залишився при цьому неушкодженим. Німці, як прийнято вважати, втратили тоді 22 танки. Остання цифра, швидше за все, багаторазово завищена, але сам факт успішного бою екіпажу Колобанова сумніву не підлягає.

О 6 годині ранку 15 липня 1941 року після декількох категоричних наказів Ставки, частини 1 тд почали завантаження в ешелони на ст. Алакуртті — дивізія, як і всі інші танкові з'єднання Північного фронту, перекидалася на Лузький рубіж оборони Ленінграда. Правда, не вся дивізія. Командувач 14-ї Армії генерал-лейтенант В. О. Фролов, усупереч усім наказам Ставки, «зачинив» механізований полк дивізії і 3-й батальйон 1-го танкового полку. 17 липня, рівно через місяць після того, як

На Лузький рубіж прибула не повнокомплектна, загартована в боях, прекрасно підготовлена танкова дивізія, а два танкових батальйони 1-го танкового полку, що мали на озброєнні близько 80 танків.

ня по 7 липня дивізія втратила 28 чоловік убитими, 30 — зниклими безвісти, 58 — пораненими. Безповоротно втратили 33 танки БТ-7, 2 БА-10 і 1 БА-20 [355]. В окремому автомобільному батальйоні дивізії (236 автомобілів і 2 мотоцикла) «немає жодної поломки і вимушеної зупинки».

«мирного літнього дня» 1-шу танкову підняли по бойовій тривозі, ешелони відійшли від станції Алакуртті. 21 липня Ворошилов своєю владою зупинив ешелони дивізії і наказав вивантажити 2-й танковий полк. На Лузький рубіж

таким чином прибула не повнокомплектна, загартована в боях, прекрасно підготовлена танкова дивізія, а, по суті, два танкових батальйони 1-го танкового полку, що мали на озброєнні близько 80 танків...

2-й танковий полк (до Петрозаводська він прибув, маючи на своєму озброєнні 4 КВ, 13 Т-28, 29 БТ-7, 57 БТ-5, 32 Т-26, всього 135 танків і 19 бронемашин БА-10 і БА-20). тут же розірвали навпіл: два танкових батальйони передали в Петрозаводську ОГ і один батальйон — у Південну ОГ. Зрозуміти логіку такого «оперативного мистецтва» важко. І справа навіть не в розчленуванні потужних «сталевих ядер» на малосильні «дробинки», яке вже стало поганою традицією перших тижнів і місяців війни. На жаль, маршал Ворошилов так і не зрозумів, що дивізія легких танків з протикульовим бронюванням і малокаліберними гарматами — це не чарівна «паличка-виручалочка», а інструмент. Інструмент, придатний для виконання цілком певної роботи.

Тієї самої, яку в війнах минулого століття виконувала козака кінна лава: гнати й рубати втікачів, захоплювати штаби і склади, палити обози в тилу паралізованого страхом ворога. А на місцевості з такими назвами як Сязозеро, Машозеро, Ведлозеро, Крошнозеро, серед дрімучих лісів, боліт і озер Карелії, танковий полк міг лише героїчно загинути. Що згодом і сталося в реальності.

Маршал Ворошилов так і не зрозумів, що дивізія легких танків з протикульовим бронюванням і малокаліберними гарматами — це не чарівна «паличка-виручалочка».

23—27 липня 1941 року в лісах у Ведлозера розгорівся запеклий і чи не єдиний у своєму роді лісовий бій танків з піхотою. На цей раз мужні танкісти дивізії Баранова зустрілися з не менш стійким і мужнім противником. Введена в бій 1-я фінська піхотна дивізія полковника Паалена мала бойовий досвід «зимової війни» (в тому числі — і досвід боротьби з радянськими танками), але при цьому — незрівнянно краще, ніж у дні «зимової війни», озброєння. Легкі малокаліберні гармати фінської армії якнайкраще підходили для дій із лісових засідок (французька 25-мм протитанкова «Маріанна» важила всього 310 кг, 37-мм «Бофорс» — 375 кг). Судячи з повідомлень командування Петрозаводської ОГ, моторизовані «чекісти» відступали після перших же пострілів, і фінська піхота успішно розстрілювала загрузлі в болотах танки. Втім, гармат у фінів, мабуть, не вистачало, тому в хід пішли і пляшки з бензином і толові шашки. Через кілька днів наступ Петрозаводської ОГ остаточно захлинувся. Втрати танкового полку склали 67 танків БТ і 279 бійців особового складу [366].

Німецька 163-я піхотна дивізія виявилася мало придатною до боїв у лісисто-болотистій місцевості і завдання захоплення Суоярві самостійно виконати не змогла. Маннергейм змушений був перекинути на лівий фланг «Карельської армії» егерські бригади і направити основні сили 6 АК для обхідного удару у фланг і тил угруповання радянських військ у Суоярві. Після того, як фіни перерізали лінію залізниці біля південного берега Сямозера, радянські війська змушені були відійти від Суоярві на схід. Після завершення цієї операції Маннергейм вважав за краще знову зарахувати німецьку дивізію у свій резерв і відвести її із зони боїв.

28 липня в Карелію прибула 3-тя Ленінградська дивізія народного ополчення, яку включили до складу Південної ОГ. На початку серпня з резерву Ставки прибула 272-га стрілецька дивізія, яку включили потім до складу Петрозаводської ОГ. Після прибуття підкріплень почався ще один етап кровопролитних спроб контратакувати, за підтримки танків,

Після того, як фіни перерізали лінію залізниці біля південного берега Сямозера, радянські війська змушені були відійти від Суоярві на схід. У середині серпня фронт у Приладозькій Карелії стабілізувався на лінії, що проходила в середньому на 30—50 км на схід від кордону 1939 року.

фінські війська і відкинути їх від Тулоксі і Ведлозера на захід. Однак за два тижні вдалося просунутися вперед всього на 10—15 км. У середині серпня фронт у Приладозькій Карелії стабілізувався на лінії, що проходила в середньому на 30—50 км на схід від кордону 1939 року (див. Карта № 14). Втрати «Карельської ар-

мії» були доволі високими: за 20 днів липня 41-го вона втратила 6,7 тис. убитими і 25 тис. пораненими [354, с. 259].

Наступ на Карельському перешийку розпочався 1 серпня 1941 року. Оскільки всі резерви верховного командування фінської армії були вже задіяні в боях у Приладозькій Карелії, наступ вівся лише тими силами, які перебували біля кордону від початку війни: три піхотні дивізії 2-ї АК, три піхотні дивізії 4-ї АК і окрема 10-а піхотна дивізія. (див. Карти № № 13 і 15). Всупереч багатомісячним очікуванням командування 23-ї Армії і Північного фронту, фіни завдали головного удару не в напрямку Лаппеенранта-Виборг, а на протилежному фланзі оборони 23-ї Армії, біля північного узбережжя Ладозького озера.

Напередодні початку фінського наступу (збіг, мабуть, виявився зовсім випадковим) командування 23-ї Армії спробувало організувати контрудар уздовж берега Ладозького озера від Лахденпохья на північний

схід з метою відкинути фінські війська від Сортавала. Для участі в контрударі залучалася 198-а дивізія (без 452 мсп, передислокованої раніше в Карелію) і перекинутий з лівого флангу армії 181 сп зі складу 43-ї стрілецької дивізії. З ранку 29 липня до кінця дня 31 липня ударна група просунулися на 3—4 км, і на цьому наступ захлинувся. Втрати ж виявилися непомірно великими. Так, 198 мд втратила в цих боях 168 чоловік убитими і 1704 пораненими [358]. Звертає на себе увагу неймовірне співвідношення числа вбитих і поранених (1 до 10). Зрозуміло, бійці і командири 198 мд не могли відрізнитися по своїй анатомічній будові від всіх інших людей (серед яких співвідношення убитих і поранених у всіх війнах 20-го століття становило приблизно 1 до 3). Вони і не відрізнялися — у період з 4 липня по 10 серпня втрати 198-ї дивізії склали 216 убитих, 851 поранений і 583 зниклих безвісти [359]. Швидше за все, у зазначеній вище цифрі 1704 об'єднані поранені і «зниклі безвісти».

Як би там не було, невдала спроба контрнаступу тільки допомогла фінам, бо знекровила єдиний резерв 19 СК (198-ю дивізію) і «ущільнила» бойові порядки радянських військ саме на тій ділянці фронту, яку фінське командування планувало оточити. 31 липня 1941 року після короткої артилерійської підготовки 2-а піхотна дивізія почала наступ на Лахденпохья, а 15-а піхотна дивізія — на Хітола. На відміну від ситуації в Приладозькій Карелії, де фіни почали 10 липня наступ, маючи в своєму розпорядженні триразову чисельну перевагу, у битві біля північного узбережжя Ладоги сили сторін були приблизно рівними. Перші дні серпня пройшли там в запеклих, кровопролитних боях.

Невдала спроба контрнаступу тільки допомогла фінам, бо знекровила єдиний резерв 19 СК і «ущільнила» бойові порядки радянських військ саме на тій ділянці фронту, яку фінське командування планувало оточити.

«Хоча під час цих жорстоких боїв, — пише в своїх мемуарах Маннергейм, — за якими я особисто спостерігав зблизька, у мене неодноразово просили підкинути свіжі сили, цей резерв (10-а піхотну дивізію) я тримав у себе і тільки 4 серпня передав його командирові корпусу, наказавши використовувати його повністю тільки на напрямку, зазначеному мною. Наступного дня свіжа дивізія під командуванням полковника Сихва перейшла в наступ, ведучи за собою сусідні частини, і 7 серпня захопила селище Каукола. Глибокий прорив успішно завершився 8 серпня. Війська вийшли на берег Ладозького озера в районі Лахденпохья, а це означало, що комунікації Сортавальського угруповання військ противника повністю перерізані. 11 серпня здався важливий вузол залізних

і шосейних доріг Хіітола, а клин наступу досяг берега Ладого між Хіітола і Ксекгольмом».

Вже 4 серпня, на п'ятий день фінського наступу генерал-лейтенанта Пшеннікова зняли з посади командувача 23-ї Армії, його змінив генерал-майор Герасимов М. А., який раніше командував військами 19 СК. 5 серпня командуєчий Північного фронту наказав Герасимову негайно відвести все Сортавальське угруповання на південний захід, до Кексгольма, однак 6 серпня Ворошилов своєю владою скасував це розпорядження, наказавши «Утримувати Сортавала за будь-яку ціну» [360]. Для ліквідації прориву фінів у Хіітола 23-ій Армії передавалася 265-та стрілецька дивізія, яку Ставка раніше направила до Гатчини, тобто на «німецький фронт». 265 сд була сформована в Московському ВО, причому «до 40 % особового складу, що надійшов на формування дивізії, раніше проходили службу або працювали в системі НКВС» [354]. 10 серпня командування 23-ї Армії спробувало провести силами 265 сд і 115 сд контрудар у районі на південний схід від Хіітола, проте все закінчилося безрезультатно, і 11 серпня противник остаточно відрізав оточені біля північного берега Ладого війська.

15 серпня радянські війська залишили місто Сортавала і відійшли в Ладозькі шхери. Було прийнято рішення евакуювати оточених (залишки військ 168 сд, 142 сд, 198 мд, 367 сп 71-ї дивізії, частина сил 115 сд) водою, кораблями Ладозької Військової флотилії. До 23 серпня всі евакуйовані частини були доставлені на острів Валаам, і звідти перевезені до Ленінграда. Всього евакуювали 26 тис. бійців, 155 гармат, що складає приблизно половину штатної чисельності оточених частин і з'єднань. Зведена група, що складалася з прикордонників і розрізаних підрозділів відступаючих військ, під командуванням полковника С. І. Донського утримувала Кексгольм і прибережну дорогу аж до 21 серпня 1941 року.

14—16 серпня 10-а піхотна дивізія продовжила наступ на південь. У дводенній битві біля с. Райсяля була остаточно розгромлена 265 сд. У документах 43-го піхотного полку 10-ї дивізії є такий запис:

«...Росіяни хоробро оборонялися, але наполегливі фіни атакували їх, і справа була швидко вирішена... За розповідями полонених, комісар полку спочатку виголосив полум'яну промову про Сталіна і радянську Батьківщину, після чого взяв із собою 6 автоматників, два ручних кулемети і втік... Зовсім інакше вчинив командир 946-го стрілецького полку майор Лашенко — в свою останню годину він наказав бійцям застрелити його...» [314, с. 29].

Ще до закінчення битви біля північно-західного узбережжя Ладозького озера перейшла в наступ 18-а піхотна дивізія полковника Паяра (це та сама дивізія, підрозділи якої увечері 3 липня відбили спробу 10-го мехкорпусу захопити і «вогнеметними танками спалити» станцію Іматра). Відкинувши від кордону 115-у стрілецьку дивізію (вцілілі частини якої відійшли на західний берег річки Вуоксі, в смугу оборони 50 СК) дивізія Паяра швидко просувалася вперед і 8—10 серпня перетнула залізницю на ділянці Антреа-Сайран (див. Карта № 13). 16 серпня в районі селища Ораванкюто (на схід від Вуосалмі) передові частини 18 пд були атаковані силами 33-го прикордонного загону та доданих йому танкових підрозділів. Три дні тривав запеклий лісовий бій, під час якого фінам вдалося оточити і повністю розгромити прикордонників, захопивши в полон командира загону та бойовий прапор частини [314, с. 32].

Увечері 17 серпня дивізія Паяра почала переправлятися через річку Вуоксі. Ветеран дивізії, лейтенант Л. Янтті пише: *«За добу ми далеко просунулися. Наш 14-й важкий артдивізіон переправлявся через Вуоксі на плотях. У мене і зараз коси стають дибки, коли я згадую про те, як ми вантажили гармати на плоти в непроглядній темряві...»* [314, с. 35]. До середини дня 18 серпня на західному березі Вуоксі перебував уже весь 27-й піхотний полк 18 пд, який захопив плацдарм глибиною в 5 км.

Мабуть, тільки в цей момент у штабі Північного фронту зрозуміли простий і бездоганний план фінського командування. Чітко усвідомлюючи слабкість своєї артилерії і майже повну відсутність бомбардувальної авіації і танків, фіни і не збиралися «пробивати в лоб» лінію бетонних ДОТів Виборзького укріпрайону. Замість цього вони спланували і успішно провели операцію з форсування р. Вуоксі з виходом у глибокий тил усього Виборзького угруповання радянських військ. До 20 серпня на західному березі Вуоксі, на плацдармі, захопленому дивізією Паяр, перебували вже частини 2-ї і 10-ї піхотних дивізії. Командувач Північним фронтом генерал-лейтенант М. М. Попов звернувся в Ставку з проханням надати чотири свіжі стрілецькі дивізії і одну авіадивізію, але таких резервів для «фінського фронту» у Ставки вже не було.

Фіни планували і успішно провели операцію з форсування р. Вуоксі з виходом у глибокий тил усього Виборзького угруповання радянських військ.

20 серпня з дозволу вищого командування, частини 50 СК (43 сд і 123 сд), які бездіяльно простояли два місяці на кордоні, почали підри-

вати довготривалі укріплення і відходити на південь на Выборг. 23 серпня частини 43-й і 115-ї стрілецьких дивізій, спішно відведені на південний схід від Выборга, завдали контрудар із наміром ліквідувати фінський плацдарм на західному березі р. Вуоксі. Протягом двох діб тривав запеклий бій, який переходив часом у рукопашні сутички. Обидві сторони розуміли, що в цій битві остаточно вирішиться доля Выборзького угруповання військ 23-ї Армії. 25 серпня за підтримки стрімкого маршу від кордону вздовж західного берега Вуоксі 12-ї піхотної дивізії, фіни розгромили радянські війська і перерізали лінію залізниці на південь від ст. Кямря. Тепер тільки єдина «нитка» прибережної дороги Выборг—Койвісто пов'язувала війська 23-ї Армії з Ленінградом.

У ніч на 25 серпня 1941 сталася подія, яку можна вважати одним із найвидатніших досягнень фінської армії — або одним з найганебніших провалів Червонопрапорного Балтфлоту. На відстані в 50 миль від Кронштадтської бази флоту фіни почали і успішно завершили морську десантну операцію, висадивши на протилежному березі Выборзької затоки піхотну дивізію (8 пд). Висадили, не маючи в цьому район Балтики жодного великого надводного бойового корабля і нескінченно поступаючись в чисельності авіації. Закріпившись на плацдармі в районі висадки, 8 пд перейшла в наступ і 26 серпня перерізала приморську дорогу між Выборгом і Койвісто. Після цього частини трьох дивізій Червоної Армії (43 сд, 115 сд, 123 сд) отримали останній наказ — знищити бойову техніку і через лісовий масив біля села Порлампи відходити на Ленінград.

Відійти виявилось неможливо, адже фінські війська (12 пд і 18 пд) організували вже міцну оборону фронтом на північний захід. Частини військ вдалося пробитися до берега затоки у м. Койвісто. У ніч на 2 вересня три великих транспорти («Меєро», «Отто Шмідт» і «Барта»), у супроводі двох тральщиків і двох катерів, вийшли з Кронштадта в Койвісто. Транспорт «Меєро» підірвався на міні і затонув. Два транспорти, підійшовши на світанку до молу Койвісто, взяли на борт близько 6 тис. осіб і благополучно повернулися в Кронштадт. Евакуація особового складу розгромлених біля Выборга дивізій тривала ще кілька тижнів. Всього евакуювали (за даними різних джерел) від 14 до 20 тис. бійців. Решта опинилися у фінському полоні. Потрапив в полон і командир 43-ї стрілецької дивізії генерал-майор В. В. Цегляров (за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР за «втрату управління військами і добровільну здачу в полон» розстріляний 28 липня 1950 року, у червні 1957 року — реабілітований).

29 серпня фіни увійшли у Выборг, по-варварськи зруйнований відступаючими радянськими частинами. 31 серпня 12-а піхотна дивізія зайняла Терійокі — прикордонне курортне селище, в якому 1 грудня 1939 року нібито виник «народний уряд» пана Куусінена. У той же день 18-а піхотна дивізія вийшла до вже всесвітньо відомого села Майніла, яке прозвучало на весь світ 26 листопада 1939 року. Бійці дивізії Паяра не відмовили собі в задоволенні здійснити п'ять ритуальних пострілів із гармати в бік колишньої прикордонної річки Сестра.

Радість перемоги (за місяць фінські війська визволили всю анексовану територію Карельського перешийка і повернули собі три великих міста: Выборг, Кексгольм і Сортавала) затьмарювалася важкими втратами. За розгром п'яти кадрових дивізій Ленінградського військового округу фінська армія заплатила дорогу ціну. Загальні втрати (вбитими і пораненими) перевищили 25 тис. бійців. У деяких піхотних підрозділах втрати склали 25—30 % штатної чисельності. Так, 28-й піхотний полк втратив 279 вояків убитими і зниклими безвісти, 856 пораненими. 48-й піхотний полк втратив 358 бійців убитими і зниклими безвісти, 923 пораненими. Втрати 7-го піхотного полку склали 480 убитих і +1622 поранених, тобто **більше половини штатної чисельності** [363]. Для порівняння нагадаємо, що за перші 40 днів війни (з 22 червня по 31 липня) втрати вермахту (вбиті, поранені, зниклі безвісти) на Східному фронті становили лише 6,5 % від загальної чисельності угруповання (запис у «Щоденнику» Ф. Гальдера від 4 серпня 1941 року).

Втрати 7-го піхотного полку склали 480 убитих і +1622 поранених, тобто більше половини штатної чисельності.

Незважаючи на такі важкі втрати, «противник мав яскраво виражений наступальний порив». До такого висновку дійшли укладачі згадуваної «Довідки з обліку досвіду боїв Вітчизняної війни на фронті 23-ї Армії». А от із приводу дій своїх військ сказано таке:

«Нашим основним заходом щодо протидії наступу противника була організація і вкидання в бій численних груп і загонів. Ці спішно створювані загони, з різних і різнорідних частин, не були достатньо боєдатними, а деякі просто втекли при першій зустрічі з противником...

У період відходу частини, що не мають досвіду, навичок та належної організованості, не могли зачепитися за наступний рубіж, де побудувати міцну оборону. У недосвідчених і малообстріляних частин іноді розпочатий відхід перетворювався на безладну втечу. Частини та підрозділи

розсіювалися, управління ними командирами втрачалось... Багато наших частини і підрозділів залишали (а часто і просто кидали) матеріальну частину (кулемети, міномети). Дуже часто залишалися противнику гармати тому, що піхота, яка додавалася артилерії, кидала їх.

На жаль, у деяких частин не було правила не залишати ворогові наших поранених і трупи вбитих...

Там, де наші частини проявляли завзятість, ініціативу, наполегливість і впевненість у своїх силах, де командири управляли впевнено і твердо — ми мали очевидні успіхи...»

1 вересня Військова Рада Ленінградського Фронту (23 серпня 1941 року Північний фронт розділили на Ленінградський і Карельський) прийняв рішення про відведення військ 23-ї армії на рубіж Карельського УР. Важко сказати, чи існували в той день ці війська, але у 23-ї Армії з'явився новий (третій за один місяць) командувач, генерал О.І. Черепанов. До 3 вересня розрізнені залишки відступаючих і евакуйованих водним шляхом дивізій приведені в порядок і зайняли оборону на лінії Карельського УР. Наступного дня — 4 вересня 1941 року — фінські частини на Карельському перешийку отримали наказ перейти до оборони

(втім, окремі сутички тривали орієнтовно до 10 вересня). Після цього фронт стабілізувався на лінії Карельського укріпрайону майже на три роки, до 9 червня 1944 року.

Фронт стабілізувався на лінії Карельського укріпрайону майже на три роки, до 9 червня 1944 року.

Наступ фінської армії до річки Свір і Онезького озера почався 4 вересня 1941 року. На додачу до тих частин, які воювали в Карелії в липні—серпні, фінське командування перекинуло залізницею Кексгольм-Сортавала-Суоярві, яка повністю перебувала в його руках, 2-у піхотну дивізію. Пізніше в Карелію відправили 4-у і 8-у дивізії. З іншого боку, Ставка ГК Червоної Армії в кінці серпня вирішила направити в 7-у Армію ще дві резервні дивізії: 313 сд і 314 сд. Ці дві дивізії справді прибули в Карелію, але вже після того, як чергова поразка стало доконаним фактом. 4 вересня 6-й корпус генерала П. Талвела (три дивізії) спільно з 1-ю егерською бригадою почав наступ з рубежів річки Тулоксі на Олонець. Цей день став «днем артилерії» фінської армії — в артилерійській підготовці взяли участь 16 дивізіонів (близько двохсот гармат). За мірками злиденній фінської армії то була величезна концентрація військової потужності (9 червня 1944 р. наступ Червоної армії почався з артилерій-

ського удару, в якому взяло участь 3,5 тис. гармат, що забезпечили щільність вогню у 250—300 стволів на один км фронту прориву). На другий день наступу фіни зайняли Олонець, 7 вересня вийшли на берег річки Свір. 8 вересня єгерська бригада полковника Лагуса захопила стратегічно важливий залізничний міст через Свір в районі ст. Подпорож'є (пізніше полковник Лагус став першим кавалером вищого фінського ордена «Хрест Маннергейма»). Подальші спроби фінів розширити плацдарм на південному березі Свірі зупинила прибула в цей момент до Лодейного поля 314-та стрілецька дивізія.

Одночасно з кидком до Свірі фінські війська завдали удару в центральній зоні фронту і 8 вересня зайняли селище Пряжа, перерізавши таким чином єдину в тих місцях автомобільну дорогу, що сполучає Олонець із Петрозаводськом. У величезному лісовому масиві між Пряжею і Олонцем опинилися в оточенні радянські війська, чисельність яких Маннергейм оцінює в дві дивізії. У своїх спогадах він пише:

«...У наступні дні кліщі навколо цих дивізій стискалися все більше і більше... Ціною величезних зусиль основній частині вдалося окремими групами через ліси і болота вийти з оточення, залишивши все спорядження. Як і при розгромі «котла» у Порламні на Карельському перешийку, російські солдати і зараз показали неймовірну здатність переносити труднощі і напругу, а донесення про бої під Пюхьярві наочно вказують на їхній переляк, коли вони пробиралися з оточення через дрімучі ліси...»

Блискучий успіх, здобутий фінськими військами на початку вересня, виявився, фактично, останнім. Надалі темпи наступу неухильно падали. Дев'ять днів знадобилося для того, щоб пройти 40 км від Пряжі до Петрозаводська. Фінська армія явно «вибрала свій ресурс», та й «наступальний порив» після перетинання кордону, мабуть, вичерпався. Солдати не розуміли, навіщо і до яких меж їм треба йти вглиб безмежних просторів північної Росії, а оскільки фінські війська — повторимо це ще раз — були радше «народним ополченням», а не механізмом професійної армії, який не задає запитань, то випадки непокори і відмов від подальшого наступу перестали бути одиничними. За відомостями фінського дослідника Х. Хейніля, на Карельському перешийку відмови переходити кордон 1939 року траплялися в кожному другому піхотному полку [363]. Зафіксовано навіть одиничний (і заснований лише на спогадах очевидців, а не на будь-яких документах) випадок, коли

Блискучий успіх, здобутий фінськими військами на початку вересня, виявився останнім. Надалі темпи наступу неухильно падали.

із закликом не переходити кордон до підлеглих звернувся офіцер у званні капітана. Ще раз підкреслимо, що всі описані вище випадки мали місце на Карельському перешийку, і механічно переносити цю статистику на ситуацію в частинах, які воювали в Карелії, дуже необачно, проте якась загальна тенденція вимальовується чітко.

Марними виявилися і надії фінського командування на те, що перерізвавши залізничну магістраль Лодейне поле—Петрозаводськ, вони позбавлять 7-у Армію зв'язку з «великою землею». Буквально за кілька тижнів до початку третього етапу фінського наступу закінчили будівництво 400-кілометрової залізничної гілки, яка поєднала Беломорськ із магістраллю Вологда—Архангельськ. Таким чином був створений «північний транспортний коридор» (Беломорськ—Медвеж'єгорськ—Петрозаводськ), який дозволяв забезпечувати війська Карельського фронту, правда, дуже довгим, кружним шляхом. По північній магістралі в 7-у Армію прибули свіжі 313-а і 114-а стрілецькі дивізії. Запеклі бої за Петрозаводськ тривали два тижні і завершилися взяттям міста 1 жовтня 1941 року.

Наказ Сталіна про перетворення всієї залишеної території в зону «випаленої землі», сформульований ним у знаменитому радіозверненні 3 липня 1941 року повною мірою поширився і на Карелію. Більш того, саме

Наказ Сталіна про перетворення всієї залишеної території в зону «випаленої землі», сформульований ним у знаменитому радіозверненні 3 липня 1941 року, повною мірою поширився і на Карелію.

там, внаслідок відносно повільного (повільного порівняно з темпом наступу танкових з'єднань вермахту) просування фінських військ, цей наказ виконувався насправді. У Петрозаводську зруйнували до 50 % житлового фонду, в Кондопозі — 80 %; підірвали

електростанції, зруйнували лісопильні заводи; населення, яке не встигло чи не захотіло евакуюватися, залишили без найменших запасів продовольства. Тільки прихід фінської армії врятував десятки тисяч людей від голодної смерті. Що, зрозуміло, не заважало і до цього дня не заважає деяким авторам заявляти зі сторінок книг і газет про «мізерні пайки» та «нелюдську расистську політику» фінських окупантів...

Почався жовтень 1941 року, і почалася рання і дуже сувора в тому році зима. Після взяття Петрозаводська основні зусилля фінської армії були спрямовані на оволодіння Медвеж'єгорськом і міжозерним дефіле між Сегозером і північним краєм Онезького озера. Бої «місцевого значення» в засніженому, бездоріжному і безлюдному районі північної Карелії тривали до 6 грудня, Медвеж'єгорськ кілька разів переходив з рук у руки.

Зрештою фіни зайняли місто і південну ділянку Біломорсько-Балтійського каналу. На цьому наступ фінської армії повсюдно припинився. Тоді ж — 6 грудня 1941 року — фінський парламент прийняв урочисту постанову про возз'єднання звільнених територій з Фінляндією; території поза межами 1939 року отримали статус військової окупованій зони. Фінський 3-й армійський корпус був виведений з оперативного підпорядкування штабу німецької армії «Норвегія» і повернувся в розпорядження Маннергейма. Ще до кінця 1941 року почалася масова демобілізація фінської армії. Навесні 1942 року загалом 180 тис. чоловіків повернулися до мирної праці.

В результаті бойових дій у Карелії, що загалом тривали майже п'ять місяців, фінська армія перенесла лінію фронту на рубіж природних водних перешкод Сегозеро—західний берег Онезького озера—річка Свір—південний берег Ладозького озера. У східній частині річки Свір виник плацдарм уздовж південного берега річки, приблизно до 15 км в глибину і до 100 км в ширину, який міг бути використаний як передпілля основної оборонної лінії. З військової точки зору був досягнутий величезний успіх, тому що замість колишньої звивистої лінії кордону, що не мала жодної серйозної природної межі, тепер треба було боронити фактично лише відносно коротку лінію фронту по річці Свір. (див. Карта № 15]. Однак у кінцевому підсумку негативні політичні наслідки вторгнення на суверенну територію Радянського Союзу виявилися набагато вагомішими. Але пізньої осені 1941 року про це в Гельсінкі ще не замислювалися...

В результаті бойових дій у Карелії, що загалом тривали майже п'ять місяців, фінська армія перенесла лінію фронту на рубіж природних водних перешкод Сегозеро—західний берег Онезького озера—річка Свір—південний берег Ладозького озера.

Утрати фінської армії були дуже великими. За свідченням Маннергейма (і за оцінками сучасних фінських істориків), втрати 2-ї радянсько-фінської війни перевищили втрати, понесені Фінляндією в «зимовій війні». Безповоротні втрати склали близько 27 тис. бійців: 26 тис. убитими і 1 тис. потрапила в полон. Ще близько 80—90 тис. бійців вибули через поранення або хвороби (всі цифри слід розглядати як орієнтовні, в роботах різних авторів вони різняться на 10—15 %). Таким чином, **загальні втрати вимірюються цифрами в 110—**

За свідченням Маннергейма, втрати 2-ї радянсько-фінської війни перевищили втрати, понесені Фінляндією в «зимовій війні».

115 тис. осіб, що складає близько 40 % від штатної чисельності всіх бойових частин фінської армії. Без особливого перебільшення можна сказати, що фінська армія доповзла до своєї переконливої перемоги, будучи напівживою від втоми і втрат.

Що стосується втрат Червоної Армії, то єдиною достовірною цифрою є **чисельність полонених, підрахованих фінським командуванням: 64 188 бійців** [28]. Точну кількість убитих і поранених червоноармійців командування фінської армії, зрозуміло, знати не могло. Радянська ж історіографія не знала ніякої «2-ї радянсько-фінської війни», а термін «війна-продовження» згадувався, але лише як одна з наймерзенніших вигадок буржуазних фальсифікаторів історії. Відповідно, ніякого окремого обліку втрат на фінському фронті не велося (бо ніякого «фінського фронту» на думку радянських істориків не було, а була «участь фінської вояччини в гітлерівській агресії проти СРСР»). Крім того, радянська історіографія з великим небажанням згадувала про полонених, тому безповоротні втрати (вбиті, полонені, дезертири) завжди наводилися в сумарному вигляді, без поділу на окремі складові.

Фундаментальна праця групи російських військових істориків («Гриф секретності знято. Втрати Збройних Сил СРСР») під керівництвом генерал-полковника Кривошеєва містить дані про втрати в «Стратегічній оборонній операції в Заполяр'ї і Карелії» (29 червня—10 жовтня). Як бачимо, хронологічні рамки не цілком збігаються з реальною тривалістю бойових дій (які в північній Карелії завершилися лише на початку грудня); з іншого боку, в сукупну цифру втрат увійшли і втрати 14-ї Армії, яка воювала з німцями в Заполяр'ї. Втрати «армійської оборонної операції на Карельському перешийку» включені в загальну суму втрат військ Північного фронту за період із 10 липня по 23 серпня в ході «Ленінградської оборонної операції» [9, с. 165, 167].

Дещо інформативніші відомості про втрати фронтів (Північного за весь період його існування і Карельського в 1941 році) [9, с. 232, 250]. Цифри убитих і зниклих безвісти розділені, в результаті співвідношення числа поранених і вбитих укладається в стандартне 1 до 3; хронологічно включені всі періоди війни, крім останнього, найтрагічніших тижнів боїв на Карельському перешийку (оточені і розгромлені з'єднання Виборзького угруповання із 23 серпня вважалися вже військами Ленінградського фронту). Якщо умовно (тобто на підставі припущення про пропорційну залежність числа втрат від кількості дивізій Північного фронту, що воювали на «німецькому» і «фінському» фронтах) припустити, що втрати 14-ї Армії в Заполяр'ї склали 25 % від загальних втрат

Північного фронту, то можна підрахувати до такої орієнтовної оцінки **втрат Червоної Армії в 2-й радянсько-фінській війні:**

— Карельський фронт (із 23 серпня до кінця 1941 р.) 14 720 убитих, 19 317 зниклих безвісти, 43 758 поранених і хворих.

— Північний фронт (із 29 червня по 23 серпня 1941 року без урахування втрат 14-ї Армії) — 17 750 убитих, 47 343 зниклих безвісти, 47 178 поранених і хворих.

Всього — 32 тис. убитих, 67 тис. зниклих безвісти, 91 тис. поранених і хворих, загальні втрати — 190 тис. осіб.

Швидше за все, наведені цифри досить реалістичні. Те, що отримане число зниклих безвісти (67 тис.) більше числа тих, хто потрапив у полон (64 тис.), не дивно, оскільки крім полонених у категорію «зниклі безвісти» входять вбиті і поранені, залишені на полі бою під час відступу, а також дезертири. При всій своїй неточності навіть ці, досить умовні цифри дають можливість зробити деякі цілком конкретні висновки.

Перше. Загальні втрати (близько 190 тис. чоловік) дорівнюють чисельності 13 стрілецьких дивізій, повністю укомплектованих за штатним розкладом військового часу. Іншими словами, 23-я і 7-а Армії Північного фронту, а також отримані ними в ході війни підкріплення були практично повністю виведені з ладу. А це означає, що слово «розгром», винесене в назву цієї глави, є єдиним точним визначенням того, що сталося влітку-восени 1941 року серед лісів і озер Карелії.

Друге. Бойові втрати (вбиті і поранені) фінської і радянської армій цілком порівнювані. Через

Загальні втрати (близько 190 тис. чоловік) дорівнюють чисельності 13 стрілецьких дивізій, повністю укомплектованих за штатним розкладом військового часу. Бойові втрати (вбиті і поранені) фінської і радянської армій цілком порівнювані.

умовність нашої оцінки втрат Червоної Армії не має сенсу наводити точні арифметичні співвідношення, але в будь-якому разі мова йде про величини одного порядку. І цим бойові дії на фінському фронті радикально відрізняються від ситуації на «німецькому фронті», де втрати противника були в рази меншими втрат Червоної Армії. Воювати «малою кров'ю» з озброєною на рівні кращих світових стандартів Червоною Армією фінська армія не вміла (та й не могла, беручи до уваги рівень підготовки основної маси особового складу, слабкість артилерії, майже повну відсутність танків і авіації).

Третє. Навіть на фінському фронті (тобто там, де противник не мав ніякої технічної переваги і не міг різати оборону радянських військ «танко-

вими клинами») втрати полоненими в Червоній Армії виявилися в два рази більшими від числа вбитих.

Четверте. Якими б важкими не були втрати Червоної Армії під час 2-ї радянсько-фінської війни, вони все одно значно менші, ніж втрати в жакливій бійні «зимовій війні» (127 тис. убитих і назавжди зниклих безвісти, 232 тис. поранених, обморожених і хворих) [9, с. 99, 101, 122].

Завершуючи короткий огляд подій 2-ї радянсько-фінської війни, не можна не згадати і про долю радянської військової бази, створеної на «орен-

Навіть на фінському фронті втрати полоненими в Червоній Армії виявилися в два рази більшими від числа вбитих. Після того, як про довоєнні плани вторгнення до Фінляндії довелося забути (це сталося вже через тиждень після початку війни), подальше існування там радянської бази втратило будь-який оперативний сенс.

дованому» у Фінляндії півострові Ханко. Реальним завданням ВМБ було завчасне створення плацдарму для висадки військ Червоної Армії за 100 км від Гельсінкі. Після того, як про довоєнні плани вторгнення до Фінляндії довелося забути (а це сталося вже через тиждень після початку війни), подальше існування там радянської бази втратило будь-який оперативний

сенс. Деклароване завдання бази («перекрити артилерійським вогнем вхід у Фінську затоку») так і залишилося порожньою демагогією: жодного пострілу по кораблях німецького флоту ВМБ Ханко не зробила. З тієї банальної причини, що німці й не мали наміру вводити свій флот у Фінську затоку, а якби й зібралися, то спокійнісінько пройшли б південним фарватером, поза зоною ураження артилерії бази. Два фінських броненосці, все ті ж невлітими «Ільмарінен» і «Вяйнемяйнен» здійснили кілька нічних артилерійських обстрілів ВМБ Ханко (2, 4 і 12 липня, 2 вересня і 15 листопада). Берегові батареї бази, не маючи ніяких приладів для забезпечення прицільної стрільби вночі, не змогли хоча б мінімальне протидіяти обстрілу (торпедні катери Балтфлоту на той час вже покинули Ханко) [106].

Особовий склад (близько 28 тис. бійців) і величезну кількість першокласного озброєння слід було вже на початку липня 1941 року негайно евакуювати. Дещо забігаючи наперед, відзначимо, що врешті-решт з Ханко в Ленінград доправили 22,8 тис. бійців, 26 танків Т-26, 72 гармат різних калібрів, 590 кулеметів, 22,5 млн патронів, 111 радіостанцій. Загалом гарнізон Ханко за своїм реальним бойовим потенціалом перевершував всі ленінградські дивізії «народного ополчення» разом узяті. У липні 41-го успішна евакуація була ще можливою, оскільки

ки Червонопрапорний Балтфлот перебував на своїй головній базі в Таллінні і, відповідно, міг забезпечити прикриття евакуації на морі і в повітрі.

До кінця серпня 1941 року німці зайняли все південне узбережжя Фінської затоки. 28 серпня розпочався злочасний «таллінський перехід», після якого вцілілі кораблі перейшли в Кронштадт, який на наступні три роки перетворився в головну базу Балтфлоту. Після відходу флоту з Таллінна і після втрати всіх аеродромів в Естонії приречена ВМБ Ханко опинилася в глибокому «морському тилу» противника, який беззастережно панував у морі і в повітрі.

Однак рішення про евакуацію Ханко не ухвалювали ні до «таллінського переходу», ні після нього. Більше того, Ставка щонайменше тричі (13, 14, 21 серпня) відхилила відповідні пропозиції командування Балтфлоту. Ймовірно,

Рішення про евакуацію Ханко не ухвалювали ні до «таллінського переходу», ні після нього. Ставка щонайменше тричі відхилила відповідні пропозиції командування Балтфлоту.

Сталіну півострів Ханко був дорогим, як пам'ять. Як пам'ять про ті незабутні дні 1939 року, коли він, наче хан Золотої Орди, викликав до себе на уклін правителів сусідніх країн, диктував їм свої умови і креслив на карті кордони колись суверенних держав...

Початок вересня 41-го позначився періодом найзапекліших боїв на південних підступах до Ленінграда. Доля міста висіла на волосині і вже готувалася великомасштабна операція по знищенню сотень промислових і культурних об'єктів «другої столиці» СРСР. Гарнізон Ханко — зрозуміло, не з власної волі — продовжував безглузде «сидіння», яке пізніше радянська історіографія назвала «героїчною епопеєю оборони Ханко».

Газета «Правда» публікувала патетичні «листи захисників Ханко» такого, наприклад, змісту: *«На суворому скелястому півострові, в гирлі Фінської затоки, на варті незламна фортеця Балтики — Червоний Гангут. П'ятий місяць ми захищаємо її від фашистських орд, не відступаючи ні на крок...»* Колишній командувач ЧБФ (а пізніше — доктор історичних наук) адмірал Трібуц з гордістю відзначає в своїх мемуарах, що *«попри важкі умови оборони, партійна організація безперервно зростала. 4000 захисників Ханко вступили до лав Комуністичної партії. У комсомол прийняли понад 1000 людей. Деякі підрозділи повністю склалися з комуністів і комсомольців...»*

Хто від кого «героїчно оборонявся» — сказати важко. На початку липня 1941 року фіни справді зробили кілька спроб прорватися на півострів,

але, переконавшись на гіркому досвіді в силі і неприступності створеної на перешийку лінії оборони, повністю припинили будь-які спроби штурму, розумно вважаючи, що рано чи пізно, але радянське командування буде змушене евакуювати базу. Для «нагляду» за 25-тисячним гарнізоном ВМБ Ханко залишили підрозділи берегової оборони і один (!) шведський добровольчий батальйон під командуванням підполковника Х. Берггрена. Після цього бойові дії на Ханко звелися до систематичного обміну взаємними артилерійськими ударами і диверсійних вилазок на численні крихітні острівці навколо Ханко.

Нарешті, настав листопад, і товста кірка льоду почала вкривати прибережну смугу Фінської затоки. Далі зволікати з евакуацією Ханко було вже не можна, бо «вмерзлу в лід» базу фіни могли взяти штурмом сухопутних сил з тих напрямків, де ніяких оборонних позицій не побудували. 7 листопада Ставка дала дозвіл на евакуацію. Перед відходом «орендарі» отримали наказ максимально зруйнувати майно «господарів».

Нарешті, настав листопад, і товста кірка льоду почала вкривати прибережну смугу Фінської затоки. Далі зволікати з евакуацією Ханко було вже не можна, бо «вмерзлу в лід» базу фіни могли взяти штурмом сухопутних сил з тих напрямків, де ніяких оборонних позицій не побудували. 7 листопада Ставка дала дозвіл на евакуацію. Перед відходом «орендарі» отримали наказ максимально зруйнувати майно «господарів».

«...Нас посилали в місто ламати і руйнувати все підряд: вікна, двері, навіть меблі в кімнатах. Не можна було тільки нічого палити, щоб фіни не здогадалися про початок евакуації. Все, що не могли забрати із собою, треба було зіпсувати або знищити. Мішки з різною крупою — горох, рис, пшоно, гречку зсипали в одну купу і обливали гасом, після цього не треба і палити... Багато що на півострові замінували. Заклали міни на дорогах і в будинках. На хлібозаводі останню випічку залишили на дошках, які притискали контакти підірваних зарядів...» [189].

Фактично, часткова евакуація почалася ще 27 жовтня і продовжилася 3 і 5 листопада, тобто ще до отримання наказу на повну евакуацію ВМБ Ханко. Перші каравани пройшли по буквально нашпигованій німецькими, фінськими та радянськими мінами Фінській затоці цілком вдало: без втрат кораблів і людей або з мінімальними втратами. 22, 23, 25, 28 листопада пройшли наступні каравани. Втрати росли — на затонулих кораблях (включаючи есминець «Сметливий») загинуло 728 осіб. Пізно увечері 2 грудня з Ханко вийшов останній, найбільший караван суден, які взяли на борт близько 5600 осіб: турбо-електрохід «Іосиф Сталін», два есмінці та шість тральщиків. Разом на всіх кораблях перебували понад 8,6 тис.

осіб. Пізніше військово-морські фахівці вказали на багато помилок, допущених при проведенні каравану через суцільний «частокіл» мінних загороджень. Фактом є те, що о 1-ій годині ночі, в непроглядній темряві судна увійшли в зону щільної мінної загрози, імовірно німецької.

За чотри хвилини вибухами мін у трьох тральщиків перебило шість тралів; сильний вітер зносив величезний транспорт з високими пасажирськими палубами геть з протралевої смуги.

О 1:18 струс від близького вибуху міни вивів з ладу рульове управління транспорту, корабель почав рухатися по замкнутому колу і в 1:22 підірвався на першій міні, яка зруйнувала рульове управління і гребний гвинт. О 1:26 наступний вибух зруйнував носову частину корабля.

Некероване судно повільно зносило вітром у бік одного з радянських мінних загороджень. Спроби взяти транспорт на буксир не мали успіху, і о 3:31 пролунав наступний найсильніший вибух (імовірно — детонували артилерійські боєприпаси через підрив на радянській міні). Тральщики наполегливо намагалися врятувати евакуйованих, але великі хвилі не дозволили пришвартуватися до потоплюючого корабля. Люди стрибали з бортів «Сталіна» в крижану воду грудневої Балтики і намагалися доплисти до рятувальних шлюпок і плотів...

Згідно зі звітом командування ЧБФ, до світанку 3 грудня з транспорту вдалося зняти 1740 осіб. Командир загону віце-адмірал В. П. Дрозд на есмінці «Стійкий» ще о 2 годині ночі покинув район катастрофи і пішов на схід до острова Гогланд (Суурсаарі), куди і прибув благополучно о 14:00 3 грудня. Решта кораблів каравану після рятувальної операції прибули на Гогланд увечері 3 грудня. Тим часом спотворений вибухами «Іосиф Сталін» все ще тримався на плаву і повільно дрейфував у бік естонського берега. Вранці 4 грудня корабель сів на мілину біля берега за 20 км на захід від Таллінна. У цей момент командувач Червонопрапорним Балтфлотом згадав, мабуть, наказ справжнього Й. Сталіна (Директива Ставки № 270 від 16 серпня 1941 року «Про випадки боягузтва і здачі в полон і заходи з припинення таких дій»), який вимагав: «Якщо частина червоноармійців замість організації відсічі ворогу віддасть перевагу здатися в полон — знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними». Адмірал Трібуц наказав добити «Іосифа Сталіна» ударами бомбардувальної авіації і торпедних катерів [106, с. 353]. Добити разом із «підрозділами, які повністю складалася з комуністів і комсомольців». Цей наказ адмірала (як, втім, і багато інших) не виконали — формально внаслідок нельотної погоди і сильного обмерзання торпедних катерів. Хотілося б сподіватися, що це була не єдина причина.

До полудня 4 грудня 1941 німецькі та фінські кораблі підійшли до «Сталіна» і зняли з нього близько 4 тис. осіб, які стали військовополоненими. Всього під час евакуації ВМБ Ханко безповоротні втрати (загиблі і полонені) склали 4987 осіб. Отримав пошкодження і став на ремонт лідер «Ленінград», підірвалися на мінах і затонули три есмінці («Сметливий», «Суровий» і «Гордий»), сторожовий корабель «Вірсайтис»,

чотири тральщики, госпітальне судно «Андрій Жданов», транспорт «Іосиф Сталін», більше 10 суден малого класу (торпедні катери, морські мисливці). Ці втрати, зіставні із втратами у великій морській битві, стали єдиним практичним результатом створення навесні 1940 року радянської військово-морської бази на півострові Ханко.

чотири тральщики, госпітальне судно «Андрій Жданов», транспорт «Іосиф Сталін», більше 10 суден малого класу (торпедні катери, морські мисливці). Ці втрати, зіставні із втратами у великій морській битві, стали єдиним практичним результатом

створення навесні 1940 року радянської військово-морської бази на півострові Ханко.

Розділ 4.3.

Третя спроба

Якщо в бойових діях літа—осені 1941 року фінська армія здобула блискучу перемогу, то на «політичному фронті» ситуація погіршувалася ледь не щодня. Довго «сидіти на двох стільцях» не виходило — тим більше, що «стільці» ці мали виразні власні інтереси.

Гітлера зовсім не цікавили обіцянки, які Маннергейм давав комусь у 1918 році, «мечі в піхвах», «схід ранкової зорі над Біломорською і Олонецькою Карелією» та інші красивості. Від фінської армії очікували (а потім і вимагали) участі в штурмі Ленінграда і наступу від рубежу річки Свір на Тихвін і Волхов для створення «великого кільця оточення» навколо Ленінградського і Волховського фронтів Червоної Армії.

І на першу, і на другу пропозиції Рюті і Маннергейм дали німцям ввічливу письмову відмову. 4 вересня 1941 року до Ставки Маннергейма в Міккелі прибув як «головноумовлювач» особисто начальник штабу оперативного керівництва вермахту А. Йодль. Він вручив Маннергейму вищу військову нагороду Німеччини — Лицарський Хрест (в радянській історіографії його називають «залізним хрестом»). Маннергейм прийняв орден із вдячністю, але від наступу за Свір і спільного з німцями штурму Ленінграда категорично відмовився. У листопаді командувач 3 АК генерал Сіїласуо почав відверто саботувати накази штабу німецької армії «Норвегія» (в оперативному підпорядкуванні якої перебував фінський корпус) про наступ до Мурманської залізниці в смузі Кестеньга—Лоухі (див. Карта № 7).

Все це не могло не викликати роздратування в Берліні, який звик до зовсім іншого стилю і способу взаємодії зі своїми сателітами. Спосіб цей нині добре відомий. Спочатку за допомогою і за підтримки німецьких спецслужб створювалася екстремістська, націоналістична органі-

Маннергейм прийняв орден із вдячністю, але від наступу за Свір і спільного з німцями штурму Ленінграда категорично відмовився. У листопаді командувач 3 АК генерал Сіїласуо почав відверто саботувати накази штабу німецької армії «Норвегія».

зація фашистського толку («ушташі» в Хорватії, «салашисти» в Угорщині, «залізна гвардія» в Румунії, «глінківці» в Словаччині), потім цій організації або прямо передавалася диктаторська влада, або ж її зберігали як озброєну, всесильну «опозицію»; на чолі приреченої країни ставили гітлерівську маріонетку; збройні сили переходили під повний і неприкритий контроль німецьких офіцерів. І тільки після завершення всіх «підготовчих заходів» частини і з'єднання країни-сателіта приєднувалися — знову ж таки, під прямим і безпосереднім командуванням гітлерівських генералів — до чергового завойовницького походу Німеччини.

Нічого подібного у випадку з Фінляндією не сталося. Вкрай правий, профашистський «лапуаський рух» тут був заборонений і розгромлений на початку 30-х років, а його лідери опинилися у в'язниці. Ні про яке відродження подібних організацій у Фінляндії не могло бути й мови. Країна зберігала демократичний конституційний лад, не допускаючи навіть най-

Країна зберігала демократичний конституційний лад, не допускаючи навіть найменшого втручання Німеччини, гітлерівської партії і СС у внутрішні справи країни. Німців попередили про це заздалегідь.

меншого втручання Німеччини, гітлерівської партії і СС у внутрішні справи країни. Німців попередили про це заздалегідь: ще 3 червня 1941, під час наради з військовими представниками Німеччини, начальник фінського Генштабу Хейнріхс заявив про те, що «спро-

ба заснувати в Фінляндії уряд «квіслінговського типу» одразу ж покладе край німецько-фінській співпраці» [65, с. 167]. До речі, про Квіслінга (голова маріонеткового «уряду» в окупованій Норвегії, за співпрацю з фашистами страчений 23 жовтня 1945 року за вироком суду) — Фінляндія продовжувала підтримувати дипломатичні стосунки із законним урядом Норвегії у вигнанні, а в Гельсінкі перебував посол Норвегії. Для того, щоб гідно оцінити цю ситуацію, слід згадати про те, що в травні 1941 року Радянський Союз, демонструючи лояльність до Берліна, розірвав дипвідносини і видворив посольство Норвегії з Москви.

З іншого боку, німці не могли не визнати той факт, що фінська армія досить успішно воює проти Червоної Армії, тоді як румунські та словацькі частини виявилися придатними лише для грабежів і каральних рейдів по партизанських районах, а італійські дивізії (названі замість «нормальних» номерів іменами героїв античної давнини) взагалі ні для чого не згодилися. Як наслідок, Німеччина продовжувала надавати знаки уваги і допомоги як Маннергейму особисто, так і Фінляндії загалом. Так, уже

наприкінці жовтня 1941 року економіка Фінляндії опинилася в стані такої гострої кризи, що фіни були змушені просити в Німеччині 175 тис. тонн зерна, без якого населення країни просто не дожило б до наступного врожаю, 150 паровозів і не менше 4 тис. вагонів для власної транспортної системи, що опинилася на межі катастрофи. 21 листопада Кейтель пообіцяв форсувати поставки зерна, доставити морським шляхом 55 паровозів і 900 вагонів, нагадавши при цьому, що через відсутність «сухопутного сполучення» (тобто після відмови Маннергейма наступати від річки Свір на Тихвін) масштабніші поставки технічно неможливі [65, с. 258].

Німеччина продовжувала надавати знаки уваги і допомоги як Маннергейму особисто, так і Фінляндії загалом.

З кожним днем погіршувалися і взаємини Фінляндії з її колишніми західними союзниками. Причому тут тисли одразу з двох боків. Німці (небезпідставно) обурювалися тим, що в столиці держави, якій вони надали і продовжують надавати таку цінну допомогу, перебувають посольства головних супротивників Німеччини. Вже 9 липня 1941 року Ріббентроп зажадав розриву дипломатичних відносин між Фінляндією та Великою Британією (США на той момент офіційно не перебували в стані війни проти Німеччини, відповідно, формальних підстав для вимоги розірвати дипломатичні відносини з Америкою у Ріббентропа не було). 22 липня фіни відповіли на цю вимогу туманною обіцянкою «провести відповідні переговори і при необхідності розірвати дипломатичні відносини». Ситуація загострилася після того, як 30 липня палубні штурмовики з англійського авіаносця «Фьюріес» завдали удару по німецьких кораблях у норвезькому порту Кіркенес і фінському Петсамо. І хоча цілями були німецькі військові об'єкти на крайній півночі Фінляндії, фактично контрольованій німецькими військами, цей епізод надав підстави фінському уряду виконати вимогу Берліна, не «втрачаючи обличчя» і не загострюючи без потреби взаємини з Лондоном. Посольство Фінляндії було відкликано, англійці відповіли тим самим, але далі цього процес не пішов.

22 липня фіни відповіли туманною обіцянкою «провести відповідні переговори і при необхідності розірвати дипломатичні відносини».

З іншого боку, товариш Сталін, блискавично освоївся зі своєю новою (і прямо скажемо — зовсім несподіваною для нього) роллю «учасника антигітлерівської коаліції демократичних країн» і почав все наполегли-

віше — не просити, а вимагати від Черчілля і Рузвельта все нових і нових поступок, подарунків тощо.

Уже 18 липня Сталін у листі Черчиллю запропонував створити новий фронт проти Гітлера на Півночі Європи. Малися на увазі активні дії англійських повітряних і морських сил, а також висадка в північній Норвегії однієї англійської дивізії або «норвезьких добровольців для повстанських дій проти німців». Не виключено, що авіаналіт на Кіркенес і Петсамо, що послужив приводом для розірвання дипломатичних стосунків між

Не виключено, що авіаналіт на Кіркенес і Петсамо, що послужив приводом для розірвання дипломатичних стосунків між Фінляндією і Англією, організували у відповідь на цю вимогу Сталіна.

Фінляндією і Англією, організували у відповідь на цю вимогу Сталіна.

Що ж стосується постійних вимог Сталіна оголосити Фінляндії війну, то Лондон і Вашингтон могли відносно спокійно ігнорувати їх лише доти, поки фінські війська

не перетнули кордон 1939 року. Ані Велика Британія, ані США ніколи не визнавали законними сталінські завоювання в Європі 1939—1940 років, агресію проти Фінляндії офіційно засудила Ліга Націй, а президент Рузвельт, як відомо, поширив у грудні 1939 року вимоги «морального ембарго» (заборону на поставку авіаційної та авіа моторної техніки) на

Ані Велика Британія, ані США ніколи не визнавали законними сталінські завоювання в Європі 1939—1940 років, агресію проти Фінляндії офіційно засудила Ліга Націй, тому вимагати від Фінляндії дотримання умов грабіжницького Московського мирного договору від 12 березня 1940 року союзники не збиралися.

СРСР, тому вимагати від Фінляндії дотримання умов грабіжницького Московського мирного договору від 12 березня 1940 року союзники не збиралися. Не останню роль зіграло й те, що радянські бомбардування 25—26 червня 1941 року і їхні наслідки британські та американські дипломати бачили на власні очі. Ситуація почала змінюватися після того, як у вересні 1941 р. фінська армія просунулася на десятки, а потім і сотні кілометрів вглиб суверенної території СРСР.

22 вересня 1941 року Фінляндія отримала офіційну ноту британського уряду, в якій містилася вимога про відвід фінських військ на лінію кордону 1939 року й попередження про те, що в разі подальшого просування вглиб Росії «британський уряд буде змушений визнати Фінляндію противником як у ході війни, так і при укладанні миру». З 29 вересня по 1 жовтня 1941 року в Москві відбулись переговори, на яких була досяг-

нута домовленість про англо-американські поставки озброєння, військових матеріалів і продовольства в Радянський Союз. Один із найкоротших «транспортних коридорів» проходив по водах північної Атлантики і Баренцева моря в порти Мурманська і Архангельська. З цього моменту Америка вже не могла байдуже дивитися на хід 2-ї радянсько-фінської війни. 27 жовтня 1941 року уряд США направив президенту Рюті офіційну ноту, де разом із вимогою про відведення військ до кордону 1939 зазначалося: «у разі, якщо судна з військовими вантажами, що відправляють Сполучені Штати на північ Радянського Союзу, будуть явно чи таємно атаковані з території, що перебуває під контролем Фінляндії, то такий інцидент викличе негайну кризу в стосунках між Фінляндією і США» [65, с. 228].

Нарешті, 28 листопада 1941 року фінський уряд отримав британський ультиматум, в якому було названо конкретний день — 5 грудня 1941 року, після якого Фінляндія мала «припинити військові операції і утримуватися від участі в будь-яких ворожих (стосовно СРСР і Великої Британії) дій». У разі невиконання цього ультиматуму Фінляндія опинялася у стані війни із Великою Британією. Наступного дня — 29 листопада 1941 року — посол США у Фінляндії передав Маннергейму особисте послання від У. Черчілля:

*«...Я дуже засмучений тим, що, на мою думку, очікує нас в майбутньому, а саме те, що ми з **причин лояльності** (підкреслення моє — М. С.) змушені через кілька днів оголосити війну Фінляндії... Я сподіваюся, що можу переконати Ваше Превосходительство в тому, що ми переможемо нацистів. Для багатьох англійських друзів Вашої країни було б прикро, якби Фінляндія опинилася на одній лаві разом із обвинуваченими і переможеними нацистами. Згадуючи приємні наші бесіди і обмін листами, що стосуються останньої війни, я відчуваю потребу послати Вам суто особисте та довірливе повідомлення для роздумів, поки не пізно» [22, с. 404].*

Дане в мемуарах Маннергейма пояснення причин, за якими Фінляндія відкинула вимоги англійського уряду, не надто переконливе. На засіданні уряду нібито прийняли рішення погодитися з вимогами Лондона, тим більше, що про відведення військ до кордону 1939 року мови в них не було. Небажання повідомляти про свою згоду (до повного завершення боїв біля Медвеж'єгорська) нібито пов'язувалося з побоюваннями з приводу того, що англійці передадуть цю інформацію в Москву. Як би там не було, але 6 грудня 1941 року, в чергову річницю проголошення незалежності Фінляндії і в день завершення бойових дій на радянсько-фінському фронті, Англія оголосила їй війну. Сполучені Штати, набагато

менше пов'язані в своїх рішеннях «причинами лояльності» відносно Сталіна, цілком задовольнилися фактичним припиненням бойових дій і відсутністю будь-яких спроб фінської армії перерізати лінію залізниці Мурманськ-Беломорськ. Тому ні оголошення війни, ні розриву дипломатичних відносин з Фінляндією так і не сталося.

1942 рік почався з контрнаступу Червоної Армії під стінами Москви і завершився оточенням німецьких, румунських та італійських військ під Сталінградом. У січні 1943 року Червона Армія змогла, нарешті, пробити німецьку оборону в районі Шліссельбурга, і між оточеним Ленінградом і «великою землею» з'явився вузький, 10-кілометровий, прострілюваний артилерією, але все ж реально діючий «транспортний коридор». Це означало, що найстрашніша глава історії блокади Ленінграда завершилася. 2 лютого 1943 року грандіозна битва біля Сталінграда закінчилася повним розгромом і полонем залишків армій противника. Наступного дня — 3 лютого 1943 року — у головному штабі фінської армії в Міккелі відбулася нарада вищого військово-політичного керівництва Фінляндії. Учасники змушені були дійти зовсім невтішного висновку: Німеччина неминуче програє цю війну, а Фінляндії доведеться розплачуватися за те, що вона помилилася у виборі союзника. Практичні пропозиції зводилися до того, що треба шукати такий спосіб якнайшвидшого виходу

3 лютого 1943 року в Міккелі відбулася нарада вищого військово-політичного керівництва Фінляндії.

Учасники змушені були дійти зовсім невтішного висновку: Німеччина неминуче програє цю війну, а Фінляндії доведеться розплачуватися за те, що вона помилилася у виборі союзника.

рада вищого військово-політичного керівництва Фінляндії. Учасники змушені були дійти зовсім невтішного висновку: Німеччина неминуче програє цю війну, а Фінляндії доведеться розплачуватися за те, що вона помилилася у виборі союзника. Практичні пропозиції зводилися до того, що треба шукати такий спосіб якнайшвидшого виходу

Фінляндії з війни, при якому вдалося б зберегти її суверенітет і державну незалежність.

Завдання — надважке і практично не вирішене в кінці 1941 року — в новій ситуації бачилося практично нездійсненним. Фінське суспільство і фінський парламент були ще не готові до того, щоб визнати всі жертви двох воєн марними і погодитися з відходом до лінії кордону 1940 року. Сталін, сп'янілий видатними успіхами Червоної Армії, був уже не згоден на просте відновлення довоєнного «статус кво». Негласні контакти радянських і фінських представників, що відбувалися протягом 1942—1943 років у столицях нейтральних держав, показали, що ґрунту для компромісної угоди немає. Більше того, про ці контакти, як і слід було очікувати, стало відомо німцям, результатом чого стало демонстративне відкликання посла Німеччини з Гельсінкі і тимчасове припинення поставок продовольства на початку червня 1943 року.

Промінь надії з'явився в Лісабоні, де влітку 1943 року через посольство США в Португалії відбувалися таємні переговори, на яких обговорювалася можливість висадки американських військ на півночі Скандинавії.

За їхніми підсумками міністр закордонних справ Фінляндії, за погодженням з Маннергеймом, направив у держдепартамент США листа із запевненням, що фінська армія не перешкоджатиме появі американських військ на території Фінляндії. Поява реальної «третьої сили», здатної забезпечити мирний вихід Фінляндії з війни, могла б повністю змінити безвихідну для фінів ситуацію, однак плани висадки союзників у Скандинавії так і залишилися на папері.

З 29 листопада по 2 грудня 1943 року в Тегерані відбулася перша зустріч лідерів трьох союзних держав: Сталіна, Черчілля і Рузвельта. На повідомлення західних союзників про те, що Фінляндія готова звільнити Східну Карелію і Олонєць (тобто відійти до лінії кордонів 1939 року) Сталін відповів коротким зауваженням: «Фінляндія не хоче серйозних переговорів із Радянським Союзом». Для Сталіна міжнародно визнані кордони 1939 року вже перестали бути гідним згадки предметом обговорення. Зрештою, Сталін в усній формі пообіцяв виявити великодушність і знайти на базі повернення до кордонів 1940 року таке вирішення питання, при якому буде збережена незалежність Фінляндії. На рівні зобов'язуючих рішень Тегеранської конференції було вирішено — і про це через посла СРСР в Швеції поінформували фінське керівництво — не поширювати на Фінляндію вимогу «повної і беззастережної капітуляції», яку майбутні переможці домовилися вважати єдиною можливою формою завершення війни з Німеччиною і її союзниками.

На Тегеранській конференції було вирішено не поширювати на Фінляндію вимогу «повної і беззастережної капітуляції», яку майбутні переможці домовилися вважати єдиною можливою формою завершення війни з Німеччиною і її союзниками.

Не виключено, що і Рузвельт дав Сталіну певні обіцянки з «фінського питання». 30 січня 1944 року уряд Фінляндії отримав офіційну ноту США, в якій говорилося, що чим довше Фінляндія відкладатиме укладення мирного договору з СРСР, тим несприятливішими для неї будуть умови цього договору. Саме в ці дні на аеродромах Ленінградської і Новгородської областей, недавно звільнених від німецьких окупантів, завершувалися останні приготування до проведення найбільшої за весь час війни (не радянсько-фінської, а Другої світової війни) повітряної операції радянських ВПС.

Підготовку до її проведення розпочали ще в грудні 1943 року, одразу ж після завершення Тегеранської конференції. Цілком очевидне завдання — вчинити тиск на фінське керівництво, продемонструвати йому теперішню військову міць Радянського Союзу, можливо, було не єдиним. Амбіції Сталіна вимагали показати Заходу, що й радянська стратегічна авіація здатна завдавати нищівних ударів, перетворюючи на порошок і по-

Столиця Фінляндії, з її слабкою і застарілою системою ППО, вважалася ідеальним об'єктом для такої демонстрації. До участі у багатоденній операції залучалася практично вся авіація далекої дії (АДД) Радянського Союзу.

піл цілі міста. Столиця Фінляндії, з її слабкою і застарілою системою ППО, вважалася ідеальним об'єктом для такої демонстрації. До участі у багатоденній операції залучалася практично вся авіація далекої дії (АДД) Радянського Союзу. У минулому вже залишилися вказівки «бомбити малими гру-

пами окремих ланок». З рівними інтервалами в 10 днів планувалося нанести три найпотужніших удари, в яких одночасно мали взяти участь всі боездатні літаки. І літаками цими були вже не легкі «швидкісні» СБ з бомбовим навантаженням у шість ФАБ-100, а дальні ДБ-3ф, американські «Мітчели» В-25, американські ж «Дугласи» радянського виробництва (Лі-2), і важкі чотиримоторні «літаючі фортеці» Пе-8, здатні підняти ФАБ-2000 або навіть ФАБ-5000.

Перший наліт відбувся в ніч із 6 на 7 лютого. Із 785 бомбардувальників, які піднялися в повітря, досягли мети **728 літаків, які скинули на Гельсінкі 6991 бомбу загальною вагою 924 тонни**. Майже одну кілотонну. Серед іншого на столицю Фінляндії скинули дві ФАБ-5000 (одна така бомба могла знести цілий квартал), шість ФАБ-2000 і чотири ФАБ-1000. Складене наступного дня донесення штабу ВПС Карельського фронту вказувало: *«Повітряною розвідкою винищувачів, що проводилася о 14:05, виявлено задимленість всього міста...»* [52, с. 322—324].

У другому нальоті, що відбувся в ніч із 16 на 17 лютого, взяли участь «всього» 408 (за іншими даними — 497) літаків, які скинули на місто 4317 бомб. Найпотужнішим став третій наліт (у ніч з 26 на 27 лютого), в якому взяли участь **929 бомбардувальників, з яких 863 досягли мети**. Вони скинули 5182 бомби сумарною вагою 1010 тонн. Характерною особливістю цього нальоту стало масоване використання важких і надважких бомб: 20 ФАБ-2000, 621 ФАБ-500, тисячу чотириста тридцять одна ФАБ-250. Загалом **на Гельсінкі скинули 16 490 фугасних і запалювальних бомб сукупною вагою 2575 тонн**. Ще раз наголосимо, що це була

найбільша операція радянської АДД за всі роки війни. І не просто «найбільша», вона ще й не йде ні в яке порівняння із знаменитими, описаними в сотнях публікацій нальотами на Берлін, здійсненими в кінці літа 1941 року. Тоді ВПС Балтфлоту в період з 8 серпня по 5 вересня скинули на Берлін 311 бомб загальною вагою 36 тонн.

Лютневі бомбардування Гельсінкі мали різноманітні, здебільшого — несподівані, наслідки. Коли у вересні 1944 року (вже після підписання Угоди про перемир'я) представники радянського військового командування змогли прибути в Гельсінкі, то замість купи обвуглених руїн вони, на свій превеликий подив, побачили наповнене життям місто. Емоційні враження цілком підтверджуються нині вже відомими цифрами і фактами. Згідно з доповіддю командувача ППО Фінляндії, переданому 7 лютого в Ставку Маннергейма, в результаті першого нальоту в межах міста зруйнували та пошкодили 64 кам'яні будинки, в передмістях зруйнували або згоріли 29 кам'яних і 330 дерев'яних будівель. Загинули 83 людини, 322 отримали поранення. У порту Гельсінкі знищено два вантажних судна і один сторожовий катер [52, с. 322]. Жертви і руйнування, як бачимо, значні, проте зовсім не відповідають очікуваному результату від скидання 7 тис. бомб загальною вагою майже в кілотонну.

За відомостями фінського історика авіації К.-Ф. Геуста в «населених районах міста» впало лише 799 бомб, що, як неважко переконатися, становить 4,8 % від загального числа скинутих в ході трьох нальотів бомб або 8,5 % від загального числа фугасних бомб (факт падіння кожної запалювальної бомби не завжди міг бути зафіксований окремо). Куди ж упали інші, тобто 15 тис. авіабомб? На портові споруди і промислові підприємства в передмістях Гельсінкі? Можливо. Але втрата (разом) трьох катерів і двох вантажних пароплавів змушує засумніватися і в цьому. Той же К.-Ф. Геуст висловлює таку гіпотезу: «Використання зенітного вогню з керуванням від РЛС і заздалегідь прорахованих схем ведення загороджувальної стрільби змусило більшість атакуючих літаків відвернути від міста і скинути бомби в море». Це, зрозуміло, лише думка одного історика, а тому питання залишаються. Можливо, ці питання задали і Головному маршалу авіації, командувачу АДД товаришеві О. Є. Голованову. Безперечним є те, що в кінці 1944 року авіацію дальньої дії розформували, і на цьому фєрична кар'єра Голованова (він став маршалом у 39 років, пройшовши шлях від командира бомбардувального полку до посади командувача АДД всього за 10 місяців) призупинилася (безповоротно обірвалася вона лише після смерті Сталіна).

Таким чином лютневі («мирні», як їх назвали у Фінляндії) бомбардування стали недостатньо потужними для того, щоб зломити волю фінів

Лютневі бомбардування стали недостатньо потужними для того, щоб зломити волю фінів до опору, але достатньо переконливими для тих, хто все ще сподівався на можливість укладення «почесного миру».

до опору, але достатньо переконливими для тих, хто все ще сподівався на можливість укладення «почесного миру». 12 лютого 1944 року фінський уряд направив Ю.-К. Паасіківі (колишнього посла в Москві і незмінного прихильника політики поступок і «умиротворення» Сталіна) в Стокгольм, на зустріч із послом СРСР в Швеції. 23 лютого Паасіківі повернувся з наступним «пакетом» умов укладення миру:

— кордони 1940 року;

— передача порту і району нікелевих копалень Петсамо Радянському Союзу;

— роззброєння та інтернування німецьких військ, що перебувають на території Фінляндії;

— демобілізація фінської армії до розмірів довоєнної армії мирного часу;

— відшкодування військових збитків Радянського Союзу;

— звільнення і повернення на Батьківщину військовополонених.

Зазначимо, що автори класичної радянської 12-томної «Історії Другої світової війни» не знайшли в 12-ти томах місця для перерахування цих вимог, обмежившись лише таким пасажем: «Радянський Союз виклав мирні умови, розцінені багатьма країнами цілком помірними і прийнятними. Однак фінську сторону вони не влаштували» [365].

Обговорення вимог Москви на нараді у президента Фінляндії почалося увечері 26 лютого 1944 року.

Масований наліт радянської авіації лише прискорив прийняття негативного рішення.

Масований наліт радянської авіації лише прискорив прийняття негативного рішення. Якщо з неминучістю повернення до кордонів

1940 року фінські керівники вже встигли змиритися, то вимоги інтернування німецьких військ, виплати репарацій і відмови від Петсамо бачилися на той момент і нездійсненними, і неприйнятними. 8 березня через заступника міністра закордонних справ Швеції передали відмову від прийняття таких умов, але при цьому висловили бажання почати прямі переговори з СРСР. 10 і 19 березня, знову ж через посла О. М. Колонтай, отримали таку відповідь: «Радянські умови перемир'я з Фінляндією у ви-

гляді шести пунктів, переданих панові Паасіківі 19 лютого, є мінімальними і елементарними, і лише за умови їхнього схвалення фінським урядом можливі радянсько-фінські переговори...» [364]. Однак радянський уряд погодився на приїзд фінської делегації в Москву.

Майже одночасно з цим, 13 і 16 березня держсекретар США К. Халл, а потім і президент Ф. Рузвельт публічно заявили про те, що Фінляндія має вийти з війни. Таким чином, фінському уряду цілком недвозначно рекомендували погоджуватися на теперішні умови укладення миру, поки вони не стали ще гіршими.

А вони могли ставати тільки гіршими, позаяк після остаточного розгрому гітлерівської Німеччини Сталін, з одного боку, перестав би потребувати допомоги союзників, отже — і стримувати свої апетити відповідно з їхніми рекомендаціями, а з іншого боку — зміг би зосередити на фінському фронті потужні військові сили.

На жаль, цю просту логіку фінське керівництво своєчасно не усвідомило. Переговори в Москві, які 27—29 березня вели Паасіківі і міністр закордонних справ Енкель, закінчилися повним провалом. Молотов наполягав на «шести пунктах» і конкретизував два з них: вигнання і/або інтернування німецьких військ в Фінляндії мали завершитися до кінця квітня, а розмір репарацій визначався в сумі 600 млн доларів.

Для того, щоб гідно оцінити цю астрономічну цифру, досить згадати, що знаменита американська «літаюча фортеця» (чотиримоторний стратегічний бомбардувальник В-17) коштував «усього» 200—250 тис. доларів. Після двотижневого обговорення уряд і парламент Фінляндії одностайно зійшлися на рішенні, яке 19 квітня через посла Коллонтай передали в Москву: *«Ухвалення цих пропозицій, які частково нездійсненні з технічних причин, значно послабили б і порушило б ті умови, при яких Фінляндія може продовжувати існувати як самостійна держава...»* [364].

Це була помилка, причому — як показали подальші події — помилка дуже дорога. Москва отримала додатковий пропагандистський «козир», яким не оминула скористатися. 22 квітня в Наркоматі закордонних справ СРСР відбулася прес-конференція, на якій виступив заступник наркома закордонних справ Вишинський. То був зразок демагогії, гідний як самого т. Вишинського, так і його Хазяїна:

«...Фінський уряд у своїх взаєминах із німецькими фашистами зайшов так далеко, що вже не може, та й не хоче, порвати з ними. Він поставив свою країну на службу інтересам гітлерівської Німеччини. Нинішній фінський уряд не хоче вигнати німецькі війська з Фінляндії. Він не хоче віднов-

лення мирних відносин. Він вважає за краще залишити свою країну у васальному підпорядкуванні гітлерівської Німеччини...» [364].

Із цього виступу можна було зрозуміти, що виняткова любов до Гітлера і бажання «служити інтересам Німеччини» змусили уряд Фінляндії відхилити безкорисливі пропозиції Радянського Союзу про «відновлення мирних стосунків». А наполеглива і жорстка критика «нинішнього фінського уряду» давала підстави припустити, що Сталін хотів би побачити (а ще краще — привезти) в Гельсінкі інший, «правильний» уряд.

Широкий розголос факту переговорів, які вже велися, спричинив гостру кризу в німецько-фінських взаєминах. У середині березня не надійшла чергова партія озброєння, 13 квітня Німеччина припинила відправку зерна, а 18 квітня запровадила повне ембарго.

З іншого боку, такий широкий розголос самого факту переговорів, які вже велися, спричинив гостру кризу в німецько-фінських взаєминах. У середині березня не надійшла чергова партія озброєння, 13 квітня Німеччина припинила відправку зерна, а 18 квітня запровадила повне ембарго. В останніх числах квітня 1944 року

начальника фінського Генштабу запросили прибути «для обміну інформацією» в німецьку Ставку. Як пише в своїх мемуарах Маннергейм, «*тон виступу Кейтеля був таким, що генерал Хейнріхс встав і запропонував продовжити бесіду віч-на-віч*». До рукоприкладства на генеральському рівні справа не дійшла, але позиція німецького командування залишилася непримиренною: поставки зерна і озброєння можуть поновитися лише в тому випадку, якщо Фінляндія дасть офіційні і публічні гарантії того, що не піде на укладення миру з СРСР.

Якщо для Фінляндії березень 1944 року став місяцем трагічних помилок, то Сталін міг заслужено пишатися своєю езуїтською хитрістю. Ніколи раніше його дії «на фінському напрямку» не були такими вдалимими. Він продемонстрував своїм ненависним західним союзникам доброзичливу готовність врахувати їхні думки та побажання навіть у питанні, що стосується перш за все інтересів СРСР. Він продемонстрував союзникам і всьому світу факт переговорів, що відбулися, і зарозумілу відмову «нинішнього фінського уряду від відновлення мирних стосунків». Нарешті, Сталіну просто пощастило — у Гельсінкі явно переоцінили свої сили і настільки ж явно недооцінили серйозність намірів Москви. Тепер залишилося тільки дочекатися оптимального моменту для «остаточного вирішення фінського питання». А те, що такий момент обов'яз-

ково настане, Сталін — на підставі рішень Тегеранської конференції — прекрасно знав.

На світанку 6 червня 1944 року почалася найбільша десантна операція в світовій історії — висадка союзних військ у Нормандії. Масштаб подій перевищив все, що раніше могла собі уявити найгарячіша уява. 1200 бойових кораблів, 4126 десантних барж, 864 транспортні судна рушили через Ла-Манш. Авіація союзників здійснила 6 червня 14 тис. бойових вильотів. До вечора на узбережжі висадилися — з моря і з повітря — понад 156 тис. бійців. До захоплених плацдармів буксирували два плавучих порти, по дну Ла-Манша проклали бензінопровід, що живив пальним сотні, а потім і тисячі англо-американських танків, бронетранспортерів, самохідних гармат. Напередодні «дня Д» стратегічна авіація союзників зруйнувала всі мости на річках Сена і Луара, позбавивши таким чином німецьке командування можливості перекинути танкові дивізії до району висадки.

Весь світ, затамувавши подих, чекав результату грандіозного бою...

9 червня 1944 року гуркіт небувалої артилерійської канонади сповістив про початок наступу Червоної Армії на Карельському перешийку. Маннергейм пише, що грім радянських гармат було чути в його Ставці в Міккелі, тобто за 200 км від лінії фронту, 3,5 тисячі гармат, підтриманих бомбовим ударом авіації, яка здійснила 9 червня 1150 бойових вильотів, буквально змели з землі передній край оборони фінської армії. Потім в утворений на вузькій 15-кілометровій прибережній ділянці прорив хлинула лавина піхоти і танків. Навіть за формою одягу (погони замість червоноармійських петлиць) наступаюча армія не була схожа на ту, що в грудні 1939 року з гвинтівками почала наступ на «лінію Маннергейма». Нова Червона Армія, яка виростила за три роки страшною війни нові командні кадри, переозброєна новою, багато чим — найкращою у світі радянською і американською зброєю, загартована в боях і впевнена в своїй незламній могутності, — рушила в черговий «лихий похід».

На новій смузі укріплень, побудованих на деякому віддаленні від лінії фронту станом на вересень 1941 року, фіни зосередили у двох ешелонах 5 піхотних дивізій (2, 3, 10, 15, 18) і дві бригади. За офіційними радянськими даними, 21-а і 23-я Армії Ленінградського фронту почали «Виборзьку наступальну операцію» у складі 15 стрілецьких дивізій [9, с. 201]. Таким чином, перевага в чисельності піхоти була лише трикратною. І це справді скромні цифри — якщо порівнювати їх із завершальним етапом «зимової війни». Нова Червона Армія сподівалася вирішити поставлене завдання

не «завалюванням ворога трупами», а рішучим наступом танків, артилерії і ударної авіації на напрямках головного удару.

На початку наступу на Карельському перешийку діяли одна (30-а гвардійська) танкова бригада і 10 окремих танкових і самохідно-артилерійських полків (загалом близько 300 одиниць бронетехніки).

До кінця місяця в битві брали участь уже чотири танкові бригади (30, 1, 152, 220) і 15 окремих полків. Відсутність великих танкових з'єднань (корпусів і танкових армій) стала ще однією характерною особливістю «Виборзької наступальної операції», що свідчить про зростання оперативної майстерності радянського командування. Умови місцевості, покритої лісами, озерами і болотами, не давали змоги здійснювати глибокі танкові прориви, тому бронетехніку окремими частинами розподілили по стрілецьких з'єднаннях, чисельність яких до кінця червня зросла до 28 дивізій.

Кількісна перевага радянської авіації була приголомшливою. 13-а Повітряна армія, посилена 113-ю і 334-ю бомбардувальними дивізіями, а також 2-й Гвардійський винищувальний корпус ППО мали в своєму складі 489 винищувачів, 346 штурмовиків Іл-2, 288 бомбардувальників (Іл-4, Пе-2, Ту-2). Крім того, в оперативне підпорядкування командування 13-ї Повітряної армії передали частини ВПС ЧБФ (близько 200—220 бойових літаків). У перші дні операції прикрити з повітря фінські частини могли лише три винищувальні групи (14 Мессершміттів» Вf-109G із LLv-24 на аеродромі Суулаярві, 18 «Брюстерів» із LLv-26 на аеродромі Хейніюкі, 16 «Мессершміттів» із LLv-34 на аеродромі Котка) загальною чисельністю 48 винищувачів [52, с. 336].

Надалі в боях на Карельському перешийку взяла участь практично вся бомбардувальна авіація ВПС Фінляндії загальною чисельністю 66 літаків.

У перший тиждень операції наступ розвивалося виключно успішно. 10-а фінська піхотна дивізія, яка опинилася на напрямку головного удару радянських військ, була буквально розтоптана і відкинута на 10—15 км від лінії фронту. Як пише Маннергейм, *«10-а дивізія, яка билася біля Фінської затоки, втратила більшу частину своєї артилерії. 11 червня її розсіяні підрозділи відвели на лінію Ваммелсуу-Тайпале для поповнення і переформування»*. Ні такі події, ні такі вирази («розсіяні підрозділи») раніше в мемуарах маршала Фінляндії не зустрічалися. Протягом двох-трьох днів частини 21-ї Армії вийшли на головну лінію фінських укріплень і вранці 14 червня прорвали її в районі села Куутурселькя. Для ліквідації прориву Маннергейм направив свій головний резерв — єдину

у фінської армії бронетанкову дивізію, якою тоді командував прославлений генерал Лагус.

Бронетехніки в дивізії Лагусу було немало (близько 120 одиниць), але переважно це були трофейні радянські легкі танки, захоплені в ході фінського наступу 1941 року, або навіть під час «зимової війни». Єдиною реальною силою був батальйон, озброєний німецькими «штурмовими гарматами» Stug-40.

14—16 червня на півдні Карельського перешийка розгорнулася унікальна танкова битва, в якій танки Т-26 і Т-28 («безнадійно застарілі» за версією радянських істориків вже до літа 1941 року) намагалися вести бій проти Т-34 новітніх модифікацій і важких САУ ИСУ-152, озброєння і бронювання яких теоретично дозволяло протистояти німецьким «Тиграм». На ранок 15 червня фінам вдалося закрити пролом в обороні, що утворився біля Куутурселькя, але це вже не могло змінити загальну ситуацію, дуже близьку до катастрофи.

16 червня (на сьомий день радянського наступу) Маннергейм змушений був віддати наказ про загальний відхід до Выборга і Vuosalmi, на 50—80 км від зруйнованої оборонної лінії (див. Карта № 15). Відхід відбувався

16 червня Маннергейм змушений був віддати наказ про загальний відхід до Выборга і Vuosalmi, на 50—80 км від зруйнованої оборонної лінії.

в обстановці, яку сам головнокомандувач в своїх мемуарах описує так: *«У північно-західному напрямку просувалися потужні колони противника. Перед ними були лише залишки розбитих військ, воля яких до боротьби в зв'язку з перевагою противника в силі була підірвана...»*

У цей момент командування Ленінградського фронту зробило першу за рахунком помилку. Замість того, щоб розвинути максимальний темп переслідування і відрізати відступаючу фінську піхоту від єдиного (!) моста через річку Vuoksi (такий маневр змусив би фінів залишити на західному березі річки велику частину важкого озброєння), лавина радянських військ кинулася уздовж прибережного шосе на Выборг. Захоплення цього найбільшого на Карельському перешийку міста сталося вже 20 червня (на 11 день наступу!) і відзначалося артилерійським салютом у Москві і присвоєнням командувачу Ленінградського фронту Л. О. Говорову маршальського звання.

«Падіння Выборга, — пише Маннергейм, — було гірким ударом для бойового духу військ і одночасно означало втрату міцного опорного пункту, який мав би зв'язати наполегливою обороною значні сили противника.»

і все ж набагато важливіше було інше — фінські війська змогли організовано відійти на новий рубіж оборони, утворений природною перешкодою, яку складала озерна річка Вуоксі, і недобудованої лінією укріплень між Выборгом і ст. Антреа (див. Карта № 13).

Другою — і незрівнянно значущішою за своїми наслідками — помилкою радянського командування було те, що наступ військ Карельського фронту почався лише 21 червня 1944 року. Радянська історіографія цю дивну неузгодженість в діях двох фронтів в рамках однієї стратегічної операції (втім, єдиною «виборзько-петрозаводською» ця операція могла стати пізніше, вже в творах радянських військових істориків) ніколи і ніяк не коментувала. Збережені в архівах оперативні директиви штабу Ленінградського фронту також не містять жодних згадок про планувану взаємодію з Карельським фронтом. Зрозуміло, «помилкою» це можна вважати лише маючи на увазі, що наступ від р. Свір на Петрозаводськ взагалі заздалегідь планувався. Не виключено, що Сталін сподівався розгромити фінську армію наступом на Карельському перешийку і далі вглиб південної Фінляндії, після чого Карелія сама собою «впала б у його руки». Принаймні, саме таку версію події висловлює Маннергейм:

«Можливо, росіяни розраховували із самого початку, що зосереджене на Карельському перешийку потужне угруповання військ змусить нас здатися. Інакше важко пояснити той факт, що вони, почавши там наступ, дали нам дванадцятиденний перепочинок на Свірському фронті і Маселькяському перешийку, під час якого ми отримали можливість перекинути звідти на Карельський перешийок чотири дивізії і одну бригаду. Те, що противник не зміг ефективно зв'язати наші війська у Східній Карелії, а також за допомогою авіації перешкодити перегрупуванню наших сил, зіграло вирішальну роль в битві на перешийку...»

В кінцевому підсумку 4-а, 17-а, потім 11-а і 6-а піхотні дивізії фінської армії були перекинуті залізницею на Карельський перешийок, що дозволило фінському командуванню здійснити організований відхід і ущільнити бойові порядки військ на новій лінії оборони.

Як по команді (насправді — по команді?) радянські історики закінчували виклад бойових дій на Карельському перешийку взяттям Выборга. Після цього фіни «запросили миру», на що незмінно-миролюбний радянський уряд нібито з радістю погодився. Ці традиції цілком усвідомленої дезінформації продовжені і в наші дні: в авторитетному збірнику «Гриф секретності знято» тимчасові рамки «Выборзько-Петрозаводської стратегічної операції» вказані з 10 червня по 9 серпня, але дані про втрати військ Ленінградського фронту наведені тільки за період з 10 по 20 черв-

ня [9, с. 201]. Так що ж відбувалося з 20 червня по 9 серпня? Радянський уряд терпляче чекав, доки «розгромлені білофінни запросять миру», а у військах Ленінградського фронту за цей час не загинув жоден солдат? Якби ж то...

Із взяттям Выборга все ще тільки починалося. Увечері (о 23:30) 21 червня була підписана Оперативна директива штабу Ленінградського фронту № 74/оп, в якій військам фронту наказали: «...*продовжувати наступ із завданням не пізніше 26.6.44 р. головними силами опанувати районом Іматра, Лаппеенранта, Віройокі* (підкреслення моє — М. С.). Одночасно очистити від противника Карельський перешийок на північний схід від річки і озера Вуоксі наступом частини сил на Хіітола—Кексгольм...» [365].

У багатосторінковій директиві немає жодної згадки про те, що після виходу на рубіж Іматра-Лаппеенранта (тобто ЗА лінію кордону 1940 року) війська мали зупинитися і перейти до оборони. Фактично, вихід на цей рубіж був позначений лише як завдання найближчого (після взяття Выборга) тижня! Цікава, хоча і не цілком конкретизована інформація виявляється в опублікованих 40 років тому спогадах генерал-полковника М. М. Попова. У квітні 1944 року він повернувся на «свій» Ленінградський фронт, цього разу — на посаду начальника штабу фронту. Генерал Попов із солдатською прямою пише:

«Завданням операції було знищення основних сил фінських військ на Карельському перешийку і вихід наших військ на північний захід від Выборга з тим, щоб створити загрозу найважливішим життєвим центрам Фінляндії на півдні країни (тут і далі підкреслено мною — М. С.)... 21 червня 1944 року Ставка наказала Ленінградському фронту продовжити наступ на перешийку для вторгнення вглиб Фінляндії» [194, с. 61, 73].

Певне уявлення про глибину цього «вторгнення вглиб» дає Наказ (б/н), який 20 червня 1944 року сам М. М. Попов і підписав. Наказ штабу Ленінградського фронту адресувався командувачу 13-ї Повітряної армії, перед якою ставилися такі завдання:

«1. Провести площову аерозйомку... ділянки Коуволла, Котка, Лаппеенранта...

3. Зйомку зазначеного району закінчити не пізніше 26.6.44 р.

4. Про хід знімальних робіт доповідати щодня» [370].

У цей момент фіни справді «запросили миру». 22 червня 1944 року посол Фінляндії в Стокгольмі Гріпенберг через Міністерство закордонних справ Швеції звернувся до Москви із запитом щодо умов виходу Фінляндії

з війни. Наступного дня 23 червня Коллонтай передала таку відповідь радянського уряду:

«...Оскільки ми були кілька разів обдурені фінами, ми хотіли б отримати від фінського уряду офіційну заяву за підписом прем'єра чи міністра

О. Коллонтай: «Ми хотіли б отримати від фінського уряду офіційну заяву про те, що Фінляндія капітулює і просить миру в СРСР. У разі отримання нами від фінського уряду такого документа, Москва погодиться прийняти делегацію фінського уряду».

закордонних справ про те, що Фінляндія капітулює і просить миру в СРСР. У разі отримання нами від фінського уряду такого документа, Москва погодиться прийняти делегацію фінського уряду...» [364, с. 121].

Ці кілька фраз мали серйозні наслідки і мають вже багаторічну

історію тлумачення. Питання справді непросте, адже фрази сформульовані (навмисно або під враженням) вельми двозначно. Якщо якась країна X капітулює перед озброєним противником, то ніякі переговори з її представниками вже неможливі, бо капітуляція означає, кажучи мовою юриспруденції, «втрату правосуб'єктності». Країна X перестає бути суб'єктом міжнародного права і віддає себе «на милість переможця» — ось що означає термін «повна і беззастережна капітуляція». Запрошувати після цього делегацію для переговорів немає сенсу та й неможливо, бо ця делегація буде представником неіснуючого уряду зниклої країни. Підписувати ж Акт про капітуляцію Фінляндії природніше було б у Гельсінкі, аніж у Москві. З іншого боку, навіть другорядні чиновники НКЗС СРСР прекрасно розуміли значення терміна «капітуляція», і його не могли використати в офіційній заяві радянського уряду «просто так», заради «красного слівця».

Така пильна увага істориків до трьох слів («капітулює» і «прийняти делегацію») пояснюється дуже просто: одна справа обманювати «біло-фінських прислужників німецького фашизму», і зовсім інше — обманювати своїх союзників по антигітлерівській коаліції. А оскільки товариш Сталін дав у Тегерані **обіцянку не пред'являти Фінляндії вимогу про капітуляцію**, радянські історики змушені були піднятися до вершин красномовства для того, щоб довести можливість часткової вагітності і неповної капітуляції. У викладі провідного спеціаліста з історії радянсько-фінських воєн, ленінградського професора М. І. Баришнікова, це звучить так:

«У цих умовах логічною була б негайна відповідь з Москви про те, що Фінляндія має направити звернення до уряду СРСР про капітуляцію,

щоб потім вже вирішувати питання про мир із Радянським Союзом. При цьому повпред СРСР в Швеції О. М. Коллонтай, котра передавала цю відповідь, пояснила від себе, що під капітуляцією слід розуміти припинення військових дій з фінської сторони для досягнення потім вже відповідної домовленості...» [367, с. 381]

Тут що не слово, то «смагад яхонтовий». Такими словами живі люди не говорять. Яке ще «питання про мир» можна було вирішувати **після** «звернення до уряду СРСР про капітуляцію»? Нарешті, як слід розуміти «припинення військових дій з фінської сторони» тоді, коли інша, радянська сторона, веде ці ж бойові дії силами 28 дивізій, 4 танкових бригад і 15 окремих танкових полків? Як це найдивовижніше «одностороннє припинення військових дій» під час війни може виглядати на практиці?

Все це було б смішно — але фінам стало не до жартів, бо при всій недорікуватості форми викладу сенс радянського ультиматуму сумнівів не викликав. Фінляндії запропонували здатися на милість переможця, але весь попередній досвід показував, що милості не буде. Залишалось одне — практично, на полі бою довести «переможцю», що він ще не переміг.

А на полі бою ситуація починала стрімко змінюватися. Блискуче організований наступ радянських військ почав поступово видихатися. З іншого боку, Німеччина надала своєму гинучому союзникові швидку і ефективну допомогу. 13 червня вона зняла всі обмеження на поставку зерна і озброєння до Фінляндії. 19 червня торпедними катерами в Фінляндію доставили 9 тис. «фауст-патронів» (ручних протитанкових гранатометів). Через три дні літаками доправили ще 5 тисяч. Раптове і масове застосування цього нового для тієї епохи зброї дало ефект оперативного масштабу. До цього фінська піхота була практично беззбройною, оскільки малокаліберні протитанкові «Маріанни» і «Борфори» здатні були лише висікати іскри з броні нових радянських танків і САУ. Із появою, причому появою багатьох тисяч, протитанкових гранатометів фінські солдати знову відчували себе бійцями на полі бою, а не жертвою, приведеною на ешафот до ката. Маннергейм пише:

З появою багатьох тисяч протитанкових гранатометів фінські солдати знову відчували себе бійцями на полі бою, а не жертвою, приведеною на ешафот до ката.

«...Пам'ятаю один випадок, який став справді поворотним моментом. При появі російських танків на ділянці поблизу Лейпясую кілька безстрашних воїнів із 4-ї дивізії, серед них були і командири, і рядові, рішуче

рушили назустріч сталевим чудовиськам і декількома прицільними пострілами позбавили першого з них можливості рухатися. Решта [танки], тут же повернули і втекли. З цього дня віра військ у нову зброю зміцніла. Пригнічений настрій протягом декількох днів змінився довірою, і знову з'явилося бажання боротися. Ця повна зміна настрою вирішальним чином вплинула на те, що наступ противника вдалося, врешті-решт, зупинити...» [22, с. 475].

Зрозуміло, і «фауст-патрони» не були чудо-зброєю, і досить швидко знайшли способи (причому, досить прості і дешеві) захисту танків від враження кумулятивними ручними гранатометами, але кілька днів і тижнів нова зброя виграла, що в ситуації червня 44-го означало чимало.

До кінця червня 1944 року фіни отримали 39 винищувачів «Мессершмітт» Bf-109 G-6, в липні — ще 19 машин.

Це дозволило не тільки компенсувати бойові втрати, але й дало змогу переозброїти новітньою технікою кілька ескадрилій. Проблема освоєння нових типів літаків льотним складом (улюблена тема вітчизняних істориків, коли вони починають перераховувати «об'єктивні» причини розгрому радянської авіації в перші тижні війни) вирішувалася в фінських ВПС дуже просто. 4 години тренувальних польотів відводилося для освоєння «Мессершмітта» навіть у відносно «мирному» 1943 році [52, с. 301]. З початком активних бойових дій перенавчання зводилося до 2—3 знайомчим польотів, і як показали підсумки війни в повітрі, для досвідчених і сміливих льотчиків цього виявилось достатньо.

Крім форсованих поставок озброєння Німеччина надала в розпорядження фінського командування і власні бойові частини. У складі 1-го Повітряного флоту люфтваффе сформували авіапункт, який отримав за прізвиськом свого командира назву «з'єднання Кюхлмеі». До складу з'єднання увійшли 23 пікіруючих бомбардувальника Ju-87 і 23 винищувачі (головним чином — важкі FW-190, які використовувалися і для штурмових ударів по наземних військах). 16 червня літаки «з'єднання Кюхлмеі» перелетіли з Естонії на аеродром Іммола (на північний схід від Іматра), і вже 20 червня взяли участь в запеклих повітряних боях над Выборгом [52, с. 339].

З 20 по 23 червня морським шляхом до Фінляндії прибула 303-я бригада «штурмових гармат», на озброєнні якої було 42 самохідки Stug-40/42. Порівняно з чисельністю радянської бронетехніки це була «крапля в морі», але для фінів поява 303-ї бригади означала радикальне збільшення ударної потужності частин для контратак, позаяк у єдиній фінській

бронедівізії до 21 червня в боєздатному стані перебували лише 17 самоходок Stug-40, 3 Т-34, 1 КВ, 3 Т-28 і 60 Т-26 [366]. Варто, однак, зазначити, що судячи з документів штабів Ленінградського фронту і 21-ї Армії, появу німецьких частин, про які так багато пишуть західні історики, радянське командування навіть не помітило...

Виконуючи директиву № 74, війська Ленінградського фронту почали наступ від Виборга на Іматра-Лаппеенранта. За умовами місцевості придатний для руху бронетехніки маршрут проходив через ст. Талі і селище Іхантала. (див. Карта № 13). За попередні 12 днів дивізії Червоної Армії пройшли в безперервному наступі 70—80 км. Від Виборга до Іхантала всього 15 км по прямій. Але пройти ці 15 км так і не вдалося. В кінці червня 1944 року біля цих двох непозначених на жодній географічній карті селищ розгорівся найзапекліший бій в історії трьох радянсько-фінських воєн.

Зосередивши на ділянці прориву на північ від Талі 10 стрілецьких дивізій, радянські війська до 25 червня пробили оборону фінських військ на 4—6 км у глибину. Далі просунутися не вдалося. Більше того, як пише Маннергейм, *«росіяни відтіснили назад кількома контратаками, під час яких наші війська майже нелюдськими зусиллями мало не перерізали шляхи відступу цього клину і не оточили його широким кільцем... Протягом чотирьох діб лінія фронту коливалася хвилями, атаки і контратаки слідували одна за одною безперервною серією... Остання частина військ, перекинута зі Східної Карелії, — 6-а дивізія під командуванням доблесного генерал-майора Віхма, який поліг героєм у цих боях, — вчасно встигла зайняти позиції і стабілізувала оборону під Іхантала. Наступ, у якому брали участь 16—17 дивізій, відбили. Про таке закінчення ми не сміли навіть мріяти. Це було справжнім дивом...»*.

5 липня штаб 21-ї Армії ухвалив черговий «План операції по прориву оборонної позиції фінів». Військам армії наказали: *«...оволодіти рубежем держкордону на ділянці... У подальшому, перейшовши до невідривного переслідування в загальному напрямку на захід, знищити групи противника, які відступають, і на їхніх плечах подолати укріплену смугу прикордонного укріпрайону, створивши умови для дальшого наступу військ армії...»* [371].

За даними розвідки, співвідношення сил на фронті запланованого наступу 21-ї Армії до 4 липня становило:

- 2,6 до 1 за батальйонами піхоти;
- 5,5 до 1 за числом кулеметів;
- 7 до 1 за артилерією [372].

Після понесених втрат піхотні частини фінів були залишками колишніх підрозділів, чисельність особового складу яких розвідка 21-ї Армії оцінювала цифрами в 170—260 бійців на один км фронту (за Статутами Червоної Армії оперативна щільність в обороні мала складати від 1 до 2,5 тис. бійців на км фронту). І тим не менше — «перейти до невідривного переслідування» так і не вдалося. Так само, як і навіть просунутися бодай на крок на північ від Іхантала.

Після того, як двотижневі нескінченні спроби пробити оборону фінських військ на лінії Талі—Іхантала виявилися безуспішними, маршал Говоров ще раз довів, що Маршальські звання він отримав не випадково.

Двотижневі нескінченні спроби пробити оборону фінських військ на лінії Талі—Іхантала виявилися безуспішними.

У лютому 1940 року, поклавши на підступах до фінських ДОТів одну дивізію, червоні командири тут же гнали туди дві наступні. На початку липня 1944 року командувач Ленінградського фронту

підготував і почав реалізовувати складну і вельми багатообіцяючу операцію. Її задум полягав у здійсненні глибокого двостороннього охоплення головного угруповання фінських військ. У бій ввели ще одну — 59-у Армію, — яка в період з 4 по 6 липня у тісній взаємодії з Балтфлотом захопила острови Виборзької затоки і приступила до висадки на північний берег затоки, в глибокий тил фінських військ. 4 липня перейшла в наступ 23-тя Армія, маючи завдання форсувати р. Вуоксі в районі Вуосалмі і потім, наступаючи вздовж східного берега річки на північ, завершити оточення противника (див. Карта № 15).

Спроба (яка буквально «дзеркально повторювала» дії 8-ї піхотної дивізії наприкінці серпня 1941 року) повторити морську десантну операцію була зірвана зусиллями фінської авіації і «з'єднання Кюхлмеі».

Здавалося б, при тій кількості винищувальної авіації, яка використовувалася для вторгнення вглиб Фінляндії, будь-який фінський бомбардувальник, що набрався сміливості піднятися в небо, мав негайно знищуватися. Насправді сталося з точністю до навпаки — фінські та німецькі

Фінські та німецькі винищувачі забезпечили таке прикриття своїх ударних літаків, що в районі висадки десанту з 6 по 8 липня жоден фінських бомбардувальник не був збитий.

винищувачі забезпечили таке прикриття своїх ударних літаків, що в районі висадки десанту з 6 по 8 липня жоден фінських бомбардувальник не був збитий [52, с. 351]. Частини 59-ї Армії, яким вдалося все ж висадитися на пів-

нічному березі Виборзької затоки, були зупинені і відкинуті назад силами німецької 122-ї піхотної дивізії, незадовго до цього перевезеної морським шляхом з району Нарви до Фінляндії [65, с. 352].

Настільки ж безрезультатним виявився і наступ 23-ї Армії. З 4 по 9 липня фінські війська були скинуті з передмостового плацдарму в районі селища Яряпяя. 9 липня, після потужної артпідготовки і під прикриттям щільних димових завіс війська Ленінградського фронту форсували річку Вуоксі. 10 і 11 липня на землі і в повітрі йшли найжорстокіші бої. Фінські винищувачі знову забезпечили «недоторканність» своїх бомбардувальників, які з ранку до вечора бомбили плацдарми в районі прориву. До 12 липня наступ військ 23-ї Армії остаточно захлинувся, і радянські війська перейшли до оборони на східному березі Вуоксі.

15 липня 1944 р Військова Рада Ленінградського фронту в спеціальній Директиві № 80 піддала дії командування 23-й Армії нищівній критиці:

«Командарму-23 була поставлена задача до 4.7.44 р. знищити противника на його плацдармі на західному березі р. Вуоксі і розвивати наступ її східним берегом. Для операції були виділені достатні сили і засоби.

Замість організованого і стрімкого удару і знищення плацдарму противника протягом одного дня, війська армії топталися перед ним 6 днів. Частина 98 СК, маючи значну перевагу над противником (у піхоті — в 6 разів, в артилерії і авіації — в 4 рази), тільки на 7-й день, ціною величезних втрат (1046 убитих і 4265 поранених) очистили від противника правий берег Вуоксі. Причиною незадовільного ведення бою є: повна відсутність керованого загальновійськового бою..., аналіз обстановки і своєчасні висновки з неї замінялися передачею завідомо неправдивих, неподтверджених доповідей і даних... управління було випадковим і неініціативним... командир 281 сд не знав фактичної обстановки, проявив безвольність і відсиджувався в землянці, а не керував боєм...

Бойові дії по ліквідації плацдарму і форсування показали тактичну неграмотність, організаційну неміч і бездіяльність командирів з'єднань і штабів 23-ї армії... Через втрату управління військами, відсутність елементарної організації бою, злочинне зволікання в переправі танків і СУ, відсутність максимального і правильного використання переправленої артилерії, 115 СК поніс невиправдано великі втрати (142 сд — 2476 чол. та 10 сд — 2386 чол.), і корпус замість нарощування удару та збільшення темпу прориву фактично перейшов до оборони на вкрай вузькому плацдармі...» [373].

Важко сказати, наскільки об'єктивною і виваженою була така оцінка дій 23-ї Армії. Війська не просто «топталися перед плацдармом», а намагалися подолати відчайдушну оборону фінів. Можливо, поява Директиви № 80 стала лише віддзеркаленням того здивування і обурення, які охопили Сталіна і його маршалів після того, як чергова спроба розчавити «фінську комашку» виявилася безрезультатною.

14—15 липня фінська розвідка зафіксувала факт розпочатого відведення радянських військ на південь. 18 липня наступ Червоної Армії на Карельському перешийку повсюдно припинився.

Уже 14—15 липня фінська розвідка зафіксувала факт розпочатого відведення радянських військ на південь. 18 липня наступ Червоної Армії на Карельському перешийку повсюдно припинився. **В жодній точці фронту Червона Армія так і не вийшла на лінію**

кордону 1940 року, тим більше — не перетнула її. Спалити станцію Іматра і цього разу не вдалося...

Після припинення наступу на головному стратегічному напрямку Выборг—Гельсінкі бойові дії в Приладозькій Карелії і зовсім втратили будь-який розумний сенс. Достатньо було спокійно, без непотрібного кровопролиття дочекатися початку мирних переговорів, бо сумнівів у тому, що повернення Карелії буде однією з неодмінних умов припинення війни, не було ні в Москві, ні в Гельсінкі. Проте 16 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади Карельського фронту продовжували розпочатий 21 червня наступ. Фінські війська (4 піхотні дивізії і 2 бригади) отримали і успішно виконали завдання на організований відхід від річки Свір і Петрозаводська на лінію довготривалих укріплень, що проходить приблизно через Піткяранта—Лоймола—Куолісмаа (див. Карта № 14). На цій лінії наступ радянських військ був зупинений в середині липня, хоча на крайньому північному фланзі Карельського фронту бойові дії тривали аж до 9 серпня.

«21 липня на кордон з Фінляндією 1940 року вийшли з'єднання 32-ї армії. Вихід радянських військ на кордон з Фінляндією означав остаточний провал планів фінського керівництва», — бадьоро запевняли довірливого радянського читача автори 12-томника [374]. Справді, в одній-єдиній точці, в районі Куолісма—Іломантсі радянські війська вийшли на лінію кордону 1940 року. Закінчилося ж це «остаточним провалом», тобто котлом оточення, з якого залишки двох радянських дивізій вирвалися, кинувши все важке озброєння серед лісів і боліт.

У ході безглуздої й нещадної операції війська Карельського фронту втратили 17 тис. бійців убитими і зниклими безвісти, 47 тис. бійців пораненими. Втрати Ленінградського фронту точно не відомі (як було вже вище зазначено, офіційні дані повністю ігнорують втрати найважчих боїв 21 червня—18 липня 1944 року), але швидше за все вони були в рази більшими втрат Карельського фронту. Втрати фінської армії (головним чином — на Карельському перешийку) були дуже значними. Тільки безповоротні втрати (вбиті і зниклі безвісти) оцінюються в різних джерелах цифрами від 26 до 32 тис. бійців. Іншими словами, безповоротні втрати фактично одного місяця боїв 1944 року виявилися **більше втрат переможного наступу** літа—осені 1941 року. Факт, який, можливо, ясніше за інші говорить про значне зростання до 1944 року бойової потужності Червоної Армії.

Зовсім приголомшливими стали результати бойових дій фінських винищувачів. За фінськими даними, в період з 9 червня по 18 липня пілоти LLv-24 і LLv-34 (дві ці групи мали на озброєні «Мессершмітти») виконали 2168 бойових вильотів і збили 425 радянських літаків. При цьому самі фіни втратили лише 18 «Мессершміттів», з них у боях з радянськими винищувачами — 10. Результати бойової роботи винищувачів з LLv-26 значно скромніші — 15 збитих радянських літаків. Правда, треба взяти до уваги, що група була озброєна «Брюстерами» випуску 1939 року, що давно і багато разів випрацювали весь ресурс і за мірками будь-якої іншої авіації, крім фінської, вважалися придатними лише для списання в металобрухт. Німецькі винищувачі «з'єднання Кюхлмеї» здійснили 984 вильоти і збили 126 літаків [52, с. 355]. Ці феноменальні цифри справляють на перший погляд враження «мисливських фантазій», проте в офіційних матеріалах «Гриф секретності знято» повідомляється, що втрати у «Виборзько-Петрозаводській операції» склали 311 літаків [9, с. 371]. Знову ж таки, невідомо — чи врахували укладачі збірки втрати ВПС Ленінградського фронту після взяття Выборга. Але навіть якщо виходити із «стандартного» для повітряних боїв Другої Світової війни триразового завищення числа заявлених перемог над реальними, виходить, що на один втрачений фінський винищувач припадало 8 збитих радянських літаків.

Військово-політичний підсумок боїв на Карельському перешийку Маннергейм визначив коротко і дуже точно: *«Противник усвідомив, що за наш розгром слід заплатити величезну ціну»* [22, с. 468]. Сказано цілком самокритично, без втішного самообману. Розгром фінської армії, зрозуміло, був цілком можливим. По суті справи, це було питання часу

і ціни. За ціною Сталін би не постояв, але часу вже не було. 3-тя радянсько-фінська війна завершилася на тих же рубежах (Виборг — західний берег р. Вуоксі) і, що набагато важливіше, з тієї ж самої причини, що й перша, «зимова», війна. Швидко розгромити і знищити фінську армію не вдалося, а втягуватися в затяжну виснажливу війну Сталін не став, бо це могло перешкодити реалізації набагато значущих планів.

Швидко розгромити і знищити фінську армію не вдалося, а втягуватися в затяжну виснажливу війну Сталін не став, бо це могло перешкодити реалізації набагато значущих планів.

Знання реальних фактів однаково заважає і письменникам, і читачам військово-історичних книг. Відомий психологічний парадокс полягає в тому, що все, що сталося, видається єдино можливим, а нереалізовані альтернативи здаються зовсім неможливими.

Але це не більше, ніж «обман зору». Все могло бути зовсім інакше. Сьогодні навіть добросовісний школяр знає, що від висадки союзників у Нормандії до взяття Берліна пройшло довгих 10 місяців. Але тоді, влітку 1944 року, цього не знав ніхто, включаючи Сталіна, Маннергейма, Рузвельта і Черчилля. І бомба, що вибухнула в Ставці Гітлера 20 липня 1944 року, могла вибухнути на один метр лівіше або правіше від того місця, де вона вибухнула в реальності. А в разі успіху замаху, міг увінчатися успіхом військовий переворот в Берліні. У такому випадку капітуляція вермахту на Заході була практично неминучою, й історична зустріч радянських і американських військ могла статися не в травні 45-го на Ельбі, а в серпні 44-го на Віслі. Чи треба доводити, що такий результат війни товариша Сталіна категорично не влаштовував?

Втім, і без урахування фактора замаху на Гітлера, німецький Західний фронт в кінці літа 1944 року наблизився до катастрофічного розгрому. Англійський історик Ліддел Гарт у своїй хрестоматійно відомій «Історії Другої світової війни» пише:

«...Війна могла б закінчитися у вересні 1944 року. Основні сили німецьких військ на Заході зосереджувалися в Нормандії і залишалися там доти, поки їх розгромили або оточили. Уцілілі жалюгідні залишки не могли чинити серйозного опору і відступили, але незабаром і їх знищили стрімкі моторизовані війська союзників... Як свідчать трофейні документи, на всьому Західному фронті німці мали близько 100 придатних для бою танків проти 2 тис. танків, на які могли розраховувати передові з'єднання союзників. У німців було тільки 570 літаків, тоді як союзники на Західному фронті мали більше 14 тис. літаків...» [368, с. 592—593].

У середині липня 1944 року бої на півночі Франції були в самому розпалі, і успіх союзників ще не був таким очевидним, але в будь-якому випадку Талі, Іхантала та інші крихітні селища, загублені серед озер і лісів Карелії, не могли вже цікавити Сталіна в той момент, коли почалася вирішальна фаза війни і визначальна для післявоєнної Європи гонка до Берліна. Історія двічі перехитрила великого обманщика. Якби Сталін почав 3-ю радянсько-фінську війну в травні 1944 року, одразу після завершення весняного бездоріжжя, то цілком імовірно результат цієї війни став би зовсім іншим — Фінляндії довелося б стати злиденним російським «Нечорнозем'ям». Але Сталін тягнув і чекав того моменту, коли всі сили і вся увага західних союзників буде прикута до смужки морського берега в Нормандії, і вони не зможуть перешкодити йому в реалізації планів повного розгрому та окупації Фінляндії. Тому часу часу для розвитку і завершення успіху, досягнутого біля Выборга, вже не було.

Історія двічі перехитрила великого обманщика. Якби Сталін почав 3-ю радянсько-фінську війну в травні 1944 року, одразу після завершення весняного бездоріжжя, то цілком імовірно результат цієї війни став би зовсім іншим — Фінляндії довелося б стати злиденним російським «Нечорнозем'ям».

По-друге, величезні зусилля, які в 1941 року Сталін доклав до того, щоб змусити Черчілля хоча б формально оголосити війну Фінляндії, привели в 1944 році до зовсім небажаного результату. Результат цей видно вже в найперших рядках Угоди про перемир'я, якою закінчилася 3-тя (і остання) радянсько-фінська війна, бо Угода була укладена «Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Урядом Його Величності в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, які діють від імені всіх Об'єднаних Націй, що перебувають у стані війни з Фінляндією...»

А діючи спільно з «Його Величністю в Сполученому Королівстві» та ще й від імені «всіх Об'єднаних Націй» товариш Сталін змушений був «наступити на горло власній пісні», причому в багатьох місцях. Якщо у березні 1940 року переговори в Москві велися під гуркіт канонади радянської артилерії, то у вересні 1944 року довелося дотриматися елементарної вимоги міжнародного права, завдяки якому вогонь припинили за два дні до прибуття фінської делегації в Москву (7 вересня) і за два тижні до підписання Угоди про перемир'я (19 вересня). і умови Угоди довелося узгоджувати під час чотирьох зустрічей (6, 9, 11 і 14 вересня) із послом Великобританії Керром [364]. І орган, який «аж до укладення миру

з Фінляндією візьме на себе регулювання і контроль за виконанням цих умов» отримав офіційну назву «Союзна контрольна комісія».

Фактично Союзна контрольна комісія стала радянською, і очолив її не хто інший, як секретар ЦК ВКП(б) А. О. Жданов, але юридичний статус «Союзної комісії» та необхідність узгодити в майбутньому умови остаточного мирного договору з тими ж таки «Об'єднаними Націями» заважали товаришеві Жданову працювати по-більшовицькому, з вогником... Більше того, змучене серце полум'яного більшовика розривалося від думки про те, що Фінляндію можна було і «дотиснути». М. Джилас у своїх спогадах пише, що в січні 1948 року під час офіційного візиту югославської делегації в Москву Жданов говорив йому: «Ми допустили помилку, не окупувавши Фінляндію. Все було б гаразд, якби ми це зробили» [369].

Образа була такою великою, що пережила товариша Жданова і че-

Образа була такою великою, що пережила товариша Жданова і через покоління інших товаришів дійшла до наших днів.

рез покоління інших товаришів дійшла до наших днів. Як наслідок у збірнику наукових статей, виданому в Санкт-Петербурзі в 2006 році, можна прочитати такий пасаж: «Оскільки Фінляндія не

капітулювала, то завдання Союзної контрольної комісії та її голови істотно ускладнювалася — потрібно було діяти через офіційну фінську владу» [35, с. 396]. Безперечно — набагато легше дихалося і радісніше працювалося в «країнах народної демократії», де можна було діяти через «органи влади», привезені в обозі радянської армії...

Що ж стосується умов Угоди про перемир'я (в основному підтверджених у мирному договорі, укладеному 10 лютого 1947 року в Парижі), то вони в цілому відповідали «шести умовам» березня—квітня 1944 року. Істотних змін було три, і всі вони були не на користь Фінляндії.

По-перше, Радянський Союз домігся надання йому «на правах оренди» території і водних просторів для створення радянської військово-морської бази в районі Порккала—Удд. Таким чином, замість ВМБ Ханко на відстані 100 км від Гельсінкі з'явилася ВМБ Порккала—Удд за 20 км від Гельсінкі.

По-друге, в Угоду внесли пункт 13, відповідно до якого Фінляндія зобов'язалася «співпрацювати із Союзними Державами в справі затримання осіб, звинувачених у воєнних злочинах, і суду над ними». Цей пункт в подальшому використали не для розшуку і покарання організаторів так званих «карельських партизанських загонів», які тероризували мирних

жителів, а для обґрунтування вимог Радянського Союзу віддати під суд законних керівників Фінляндії.

По-третє, розмір репарацій знизили до 300 млн доларів, але виплата мала відбутися товарами за передвоєнними (тобто значно нижчими) цінами, що призвело фактично до збільшення розміру репарацій. Більше того — далі Радянський Союз пред'явив вимоги про виплату йому заборгованості Фінляндії перед Німеччиною в розмірі 6,5 мільярда фінських марок (сума, що дорівнює «орендній платі» за Порккала—Удд на 1300 років) [25, с. 235]. Формально-юридично це означало, що Радянський Союз оголошує себе правонаступником гітлерівського «рейху». Претензія, що має деякі морально-політичні підстави, але навряд чи заснована на законі і праві.

«Чуже добро кишеню не тягне». В істинності цієї мудрої приказки може переконатися сьогодні кожен турист, який проїжджав із сучасного російського Выборга в сучасний фінський Лаппеенранта. З вікна автомобіля може здатися, що не Фінляндія Радянському Союзу, а навпаки, СРСР Фінляндії щороку платив неміряні мільйони...

Епілог

Слово «історія» має в нашій мові кілька різних значень. Відповідно, різним має бути і ставлення до розхожого вислову «історія не знає умовного способу». Якщо розуміти під історією сукупність подій, що вже сталися, то події ці, природно, змінити вже неможливо. Але ось для «історії», як однієї з суспільних наук, які мають своїм завданням зрозуміти сенс і напрямок розвитку держави і народу, розгляд нереалізованих альтернатив має величезне значення, бо часто дозволяє точніше і глибше зрозуміти суть того, що сталося насправді. Щоправда, аби не скотитися до іншої крайності і не підмінити науку спекулятивною міфотворчістю, дуже важливо визначити «граничні умови» моделювання альтернатив. Зокрема, визначити їхню розумно-допустиму хронологічну глибину.

Іншими словами — з якого моменту ми починаємо «конструювати іншу історію»? З літа 1939 року, коли Сталін прийняв рішення допомогти Гітлеру в справі розв'язання загальноєвропейської війни? Або з 3 квітня 1917 року, коли на Фінляндський (кумедна іронія долі!) вокзал Петрограда прибув відомий «опломбований вагон» з невеликою групою великих міжнародних авантюристів? Або з 1 березня 1881 року, коли замахом в народ терористи вбили Олександра Визволителя? Або вже з самого легендарного «покликання варягів»?

Завершуючи книгу, присвячену трагічній історії радянсько-фінських воєн, є сенс розглянути можливі альтернативні рішення і дії керівництва СРСР, починаючи з цілком певного часового кордону — з весни 1941 року.

Весна 1941 року — це той (чи не єдиний) момент в історії сталінської імперії, коли інтереси багатонаціонального радянського народу й інтереси «колективного сталіна» (розуміючи під цим виразом самого Хазяїна і його найближчого оточення) в головному і основному збіглися.

Вибір саме цієї «часової позначки» зовсім не випадковий. Весна 1941 року — це той (чи не єдиний) момент в історії сталінської імперії, коли інтереси багатонаціонального радянського народу й інтереси «колективного сталіна» (розуміючи під цим виразом самого Хазяїна і його найближчо-

го оточення) в головному і основному збіглися. До цього моменту існувала цілком очевидна розбіжність інтересів. Радянський народ хотів миру і спокою. Йому, радянському народові, і без того жилося не дуже весело і зовсім не легко.

Кровопротитна війна і всі незліченні лиха, які падають на плечі простих людей до, під час і після війни, народу були зовсім непотрібні. Сталінська ж верхівка прагнула до розв'язання широкомасштабної війни в Європі, оскільки бачила у війні найкоротший (якщо не сказати — єдиний) шлях до розширення сфери своєї влади за межі кордонів СРСР. Більше того, переможна війна (і очікувана багата воєнна здобич) були потрібні Сталіну і для зміцнення внутрішньополітичної стабільності, неабияк підточеної Великою Різаниною 1937—1938 років.

Сталінська верхівка прагнула до розв'язання широкомасштабної війни в Європі, оскільки бачила у війні найкоротший шлях до розширення сфери своєї влади за межі кордонів СРСР.

При такій різкій розбіжності інтересів народу і влади обговорення альтернатив стає просто неможливим — відсутній єдиний критерій оцінки. З точки зору інтересів народу вторгнення до Фінляндії, що розпочалося 30 листопада 1939 року і спричинило колосальні жертви, стало бідною, нещастям, злочинною помилкою. З точки зору інтересів Сталіна помилка полягала лише в недостатній кількості військ, залучених до участі в операції, що в кінцевому підсумку і не дало змоги розгромити Фінляндію в прийнятні для зовнішньополітичних обставин терміни. З точки зору інтересів радянського народу рішення вже восени 1939 року надати супротивникам Німеччини — Франції та Великій Британії — всю можливу економічну допомогу, як то кажуть, «зняти останню сорочку», але зміцнити Західний фронт бензином, продовольством, боєприпасами, танками і літаками (благо, в СРСР танки і літаки були накопичені в астрономічних кількостях). і нехай вони, англійці і французи, воюють проти нашого спільного ворога! Будь-який трудящий погодиться з тим, що краще проливати піт, ніж кров. Сталін же допомагав Гітлеру, але це зовсім не було «помилкою» — це була невід'ємна складова частина плану з розпалювання загальноєвропейської війни; без допомоги Сталіна Гітлер міг би і не зважитися почати цю війну. Помилкою Сталіна стала лише неправильна оцінка боєздатності французької армії — і не більше того.

Навесні 1941 року війна між Німеччиною і СРСР стала неминучою. Не вдаючись зараз до розгляду причин цього (деякі з них обговорювалися вище в Частині 2), відзначимо головне: з цього моменту і у народу,

і у Сталіна з'явився спільний інтерес, спільне завдання. У війні, яку ніс із собою Гітлер, не можна було програвати. У такій війні потрібна була тільки

навесні 1941 року війна між Німеччиною і СРСР стала неминучою. У війні, яку ніс із собою Гітлер, не можна було програвати. У такій війні потрібна була тільки перемога.

перемога. Виходячи з цього завдання постараємося окреслити можливі альтернативи в діях керівництва СРСР на «фінляндському напрямку».

І взимку, і навесні, і влітку 1941 року головною військовою

силою на території Фінляндії була фінська армія. Німеччина могла впливати (і впливала) на рішення, що приймалися фінським керівництвом, але рішення ці приймалися не в Берліні, а в Гельсінкі. Така ситуація відкривала можливість для мирного, тобто найпростішого і «дешевшого» з усіх можливих, вирішення питання щодо забезпечення безпеки північних кордонів СРСР. А саме:

- денонсація Московського договору;
- повернення всіх (або більшої частини) анексованих територій;
- підготовка (найкраще — за посередництва і з гарантіями Великої Британії і США) нового мирного договору з Фінляндією.

Ця альтернатива з імовірністю, близькою до 100 %, могла реалізуватися, оскільки вона повністю відповідала інтересам усіх сторін. Ніякої «платонічної любові» до Гітлера і його режиму у Фінляндії ніхто біля серця не носив — ні народ, ні парламент, ні лідери держави. Для демократичної Фінляндії союз із фашистською Німеччиною був протипри-

родним, вимушеним кроком, на який довелося піти в тій трагічній ситуації, в яку Фінляндію загнав саме Сталін.

родним, вимушеним кроком, на який довелося піти в тій трагічній ситуації, в яку Фінляндію загнав саме Сталін. Напередодні війни із Радянським Союзом у Гітлера не було ні часу, ні ресурсів для війни проти Фінляндії. У цих двох кра-

їн немає спільного кордону. Перекидання кожної дивізії в Скандинавію було складною і дорогою морською операцією; подальше постачання цього угруповання значною мірою залежало від доброї волі Фінляндії, від її готовності надати свої транспортні магістралі для транзиту військових вантажів. У цій ситуації змусити Фінляндію відмовитися від нормалізації відносин з Москвою Гітлер ніяк не міг.

Ціна такої нормалізації навесні 1941 року могла бути мінімальною. Доти, поки Червона Армія не зазнала нищівної поразки від вермахту,

Сталін ще міг вести переговори з позиції сильного, але великодушного партнера. Можливо, вдалося б досягти мирної угоди і без повернення всіх анексованих територій. Строго кажучи, стратегічно важливим було всього одне питання: збереження транспортного коридору навколо північного краю Ладозького озера, тобто залізниці від Ленінграда через Кексгольм і Сортавала до Петрозаводська і далі. Вирішення цього питання робило блокаду Ленінграда неможливою. Все інше (Виборг, Койвісто, Енсо, ліси і озеро Приладозької Карелії) були лише питанням престижу і економічної вигоди. У будь-якому випадку — купувати целюлозу в Фінляндії було б на порядок дешевше, ніж воювати проти фінської армії.

Стратегічно важливим було всього одне питання: збереження транспортного коридору навколо північного краю Ладозького озера, тобто залізниці від Ленінграда через Кексгольм і Сортавала до Петрозаводська і далі. Вирішення цього питання робило блокаду Ленінграда неможливою.

Питання про транспортний коридор також цілком вирішувалося: домовленість про транзит, надання залізниці у виняткове користування СРСР на період військових дій, створення екстериторіальної «особливої зони» і т. п. При наявності бажання і політичної волі знайти відповідні юридичні формулювання було б нескладно. При наявності бажання можна було б знайти і ті 100—150 тис. тонн зерна, за допомогою яких Німеччина тримала Фінляндію в економічному «зашморгу». Зрозуміло, під час війни зайвого хліба не буває, але з іншого боку — звідки взялося «зайве зерно» в Німеччині? Чи не з радянських поставок? Зернова проблема існувала, але її не варто надмірно драматизувати. В реальній історії влітку 1944 року Швеція взяла на себе і успішно виконала зобов'язання з постачання зерна до Фінляндії протягом шести місяців після розриву відносин між Фінляндією та Німеччиною. Радянський Союз, поза всяким сумнівом, володів незрівнянно більшими, ніж Швеція, посівними площами і резервами продовольства.

Можливі військово-стратегічні наслідки мирного вирішення конфлікту з Фінляндією настільки очевидні, що не потребують докладного роз'яснення. У Прибалтику можна було б перекинути (причому перекинути завчасно, аж ніяк не чекаючи розгрому Північно-Західного фронту) величезні сили: два мехкорпуси, п'ятнадцять стрілецьких дивізій, численні авіаційні та артилерійські частини Ленінградського військового округу. Загалом, угруповання радянських військ у Прибалтиці могло збільшитися майже удвічі! Потім — в липні-серпні 1941 року —

на німецький фронт (а не на фронт нікому не потрібної фінської війни) могли бути відправитися ті резерви, які в реальній історії довелося передати 7-ій і 23-ій Арміям. Це ще близько 9 дивізій.

Не факт, що і в цій ситуації німці змогли б дійти до передмість Ленінграда. Але за будь-якого розвитку оборонної операції на південно-західних підступах до Ленінграда, навіть при такому катастрофічному,

За будь-якого розвитку оборонної операції на південно-західних підступах до Ленінграда, навіть при такому катастрофічному, який трапився насправді, блокада Ленінграда була б неможливою.

який трапився насправді, блокада Ленінграда (із зазначених вище транспортних і географічних причин) була б неможливою. А це означало б не тільки порятунок від голодної смерті величезного (досі невідомого точно) числа мирних жителів Ленінграда.

Варто згадати й про те, у що обійшлися Червоній Армії багаторазові безплідні спроби прориву кільця оточення, скільки солдатів, скільки озброєння і техніки загинуло в Синявинських болотах, на злочасному «Невському п'ятачку», в оточенні під Любанню. Нарешті, залишилися б у строю ті 190 тис. бійців і командирів, які загинули, потрапили в полон, отримали поранення під час 2-ї радянсько-фінської війни.

Відмова від мирного, політичного вирішення радянсько-фінського конфлікту, без сумніву стала великою помилкою. Але і вона була лише частиною найбільшої, стратегічної помилки, яка полягала в тому, що напередодні Великої Війни Сталін зарозуміло відкинув будь-які кроки щодо зближення зі своїми майбутніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Якщо ж відкинути лукавство, то треба прямо визнати, що це була не «помилка», а цілком усвідомлене небажання обтяжувати себе якимись зобов'язаннями і вступати в такий незвичний і дискомфортний для тоталітарної деспотії союз із демократичними країнами. Сталін — як показали подальші події — погоджувався перекласти на англо-американських союзників лише оплату «збитків» від його власної безрозсудною політики. Ділитися ж близькою і, як здавалося в травні 41-го, гарантованою «здобиччю» в Москві не захотіли.

Сталін — як показали подальші події — погоджувався перекласти на англо-американських союзників лише оплату «збитків» від його власної безрозсудною політики.

Тим більше — не захотіли відмовлятися від колишнього «трофею», від уже звичної і «своєї» анексованої території Фінляндії.

У руслі всіх цих «помилочок» лежить і рішення про нанесення

авіаційного удару по Фінляндії 25 червня 1941 року. Лапки при слові «помилка» цілком виправдані. Навіть якщо повністю відкинути версію про провокації німецьких спецслужб, доводиться визнати, що рішення це виникло через кричущу некомпетентність,

Рішення про нанесення авіаційного удару по Фінляндії 25 червня 1941 року виникло через кричущу некомпетентність, із дивовижної суміші боягузливої підозрливості і нічим не виправданої недооцінки супротивника.

із дивовижної суміші боягузливої підозрливості і нічим не виправданої недооцінки супротивника. Здавалося б, після кривавого досвіду «зимової війни» слід було вже зрозуміти, що нової війни з Фінляндією слід уникати всіма можливими шляхами. На жаль, ворошиловські марення про те, що «всюди там Прибалтики ми в будь-коли й за будь-яких обставин зітремо в порошок» все ще звучали у вухах кремлівських володарів, і вони навіть не задумалися про наслідки, до яких може привести їх агресивна дурість.

Після 25 червня, після катастрофічного розгрому армій західних прикордонних округів, після початку успішного фінського наступу в Карелії «ціна питання» багаторазово зростає. У цій, якісно новій ситуації «замирити Фінляндію» ставало значно важче. Повернення до кордону 1939 року стало б мінімальною умовою початку переговорів (тоді як ще кілька місяців тому це був максимум, про який фінська сторона могла тільки мріяти). У будь-якому разі, сталінські пропозиції, висловлені у відомому листі Рузвельту, говорять скоріше про вперте небажання подивитися в очі фактам, ніж про тверду рішучість виправити старі помилки. Ось текст цього листа:

«4 серпня 1941 року.

І. В. Сталін — Ф. Рузвельту

СРСР надає великого значення питанню про нейтралізацію Фінляндії і відхід її від Німеччини. Розрив відносин між Англією і Фінляндією і оголошена Англією блокада Фінляндії вже подіяли і породили конфлікти в правлячих колах Фінляндії. Лунають голоси про нейтралітет Фінляндії та примирення з СРСР.. Якби Уряд США вважав за необхідне пригрозити Фінляндії розривом відносин, то Уряд Фінляндії став би рішучішим у питанні про відхід від Німеччини. В цьому випадку Радянський Уряд міг би піти на деякі територіальні поступки Фінляндії з тим, щоб замирити останню і укласти з нею новий мирний договір...» [173, с. 3].

До 4 серпня фінська армія вже повністю звільнила всі анексовані території в Приладозькій Карелії і почала наступ на Карельському пере-

шийку. Досвід першого місяця 2-ї радянсько-фінської війни давав уже цілком конкретні підстави для припущень про те, чим цей наступ може закінчитися. Говорити при цьому про «деякі територіальні поступки» було, м'яко кажучи, безглуздо. Складається враження, що Сталін сподівався «замирити Фінляндію» погрозами з боку Америки і Англії та ще й продовжував тішити себе одвічними пропагандистськими штампами про «конфлікти в правлячих колах».

Важливо відзначити, що до того моменту існував прецедент офіційної відмови Радянського Союзу від «трофею», захопленого мародерським шляхом на початку Другої Світової війни. 30 липня 1941 року посол СРСР у Великобританії І. Майський і польський прем'єр В. Сікорський підписали в Лондоні угоду, в якій уряд СРСР визнав радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили чинність. З польським урядом у вигнанні, який півтора року був для московських газетярів улюбленим об'єктом знущальних глузувань, відновили дипломатичні стосунки.

Те, що такі ж радикальні кроки не були зроблені на «фінляндському напрямку», на жаль, цілком зрозуміло. Повернути (на папері!) так звану «Західну Україну і Західну Білорусію» Сталіну було зовсім не шкода — до 30 липня 1941 року він їх уже давно втратив, і тільки невиліковний оптиміст міг тоді повірити, що подальша доля цих територій буде залежати від волі Сталіна. До того ж, Польща була загально визнаним союзником Великої Британії, польські льотчики билися в небі над Лондоном, польські частини воювали в Північній Африці, і без формальної відмови від окупованої в 1939 році східної Польщі Сталін не міг розраховувати на співпрацю з Англією і США. Анексовані території Фінляндії Сталін, мабуть, ще не рахував 4 серпня 1941 року безповоротно втраченими, а тому і не висловлював ясну і явну готовність повернути їх законному власникові. Ні довгий ланцюг поразок, ні жахлива реальність блокади Ленінграда нітрохи не похитнули рішучість Сталіна не повертати «білофінами» жодної п'яді фінської землі.

Зрештою, переможцем став Сталін. Він виграв, а Фінляндія програла. Ціна цієї перемоги — сотні тисяч життів жителів блокадного Ленінграда, сотні тисяч життів радянських солдатів, загиблих на далеких і ближніх підступах до Ленінграда, Виборга, Кексгольма, Петрозаводська... Та тільки хто ж у нас ці жертви рахував? *«Ми за ціною не постоїмо...»*

У передмові до цієї книги автор чесно попередив читачів про те, що «фінська складова» питання розглядатиметься лише в мінімальному обсязі, а основна увага буде приділена діям і мотивам керівництва СРСР.

Ця книга, на відміну від багатьох інших, написаних російськими істориками, не про те, як Фінляндія вступила у війну проти СРСР. Це книга про те, як Радянський Союз вступив у війну проти Фінляндії. Книга закінчена. Тепер, виконавши дану читачам обіцянку, автори вважають за можливе і доречно висловити на останніх сторінках тексту свою думку з приводу альтернатив і помилок у діях фінського керівництва.

Фінляндія програла війну. Це є фактом. Причому фактом давно відомим і визнаним у самій Фінляндії. Вже 25 вересня 1944 року виступаючи по радіо, майбутній президент Фінляндії Урхо Кекконен говорив:

«...Ми всі, весь народ, мусимо стійко перенести свою поразку. Ми прогнали війну проти Радянського Союзу, наша мужня боротьба закінчилася важкою поразкою.... Нам потрібно перед собою та іншими зізнатися, що наш відважний і стійкий противник переміг нас... Чесне визнання цього факту стане передумовою і пробним каменем для нашого національного існування, бо виношування думки про помсту і як явні, так і таємні плани повернути втрачене, тобто думки про реванш, означають загибель для нашого народу...» [35, с. 397].

Наслідки поразки стали для Фінляндії надзвичайно важкими. Головне сировинне багатство країни — нікелеві рудники в заполярному Петсамо — відійшли до СРСР (тепер це місто називається Печенга). Разом із рудниками Петсамо Фінляндія втратила і стратегічно важливий вихід в Баренцове море. Фінляндії довелося виплатити колосальні репарації. З розореної багаторічною війною країни у настільки ж розорений Радянський Союз пішло 340 тис. вагонів з лісом, целюлозою, папером, верстатами — якщо з'єднати ці вагони в єдиний потяг, то він розтягнувся б від берегів Фінської затоки до Африки [15]. Фінляндія змушена демобілізувати свою армію, передати керівництво МВС в руки комуніста Ю. Лейно (зятя сумно-знаменитого «пана Куусінена»), змиритися з існуванням радянської військової бази за 20 км від центру Гельсінкі, відправити до в'язниці законних керівників країни лише за те, що вони ретельно виконували свої конституційні обов'язки. Суверенітет і незалежність Фінляндії висіли на найтоншій нитці, і ніхто не зміг би в той момент поручитися, що ниточка ця витримає величезний тиск східного сусіда. І за досягнення **такого** результату фінська армія і фінський народ заплатили життями майже 60 тис. солдатів.

Чи могла Фінляндія вийти з війни іншим шляхом і з іншими результатами? Які альтернативи були упущені, коли і чому?

На перший погляд, вихід був, і він був досить ясний і простий. На перший погляд, від керівництва Фінляндії було потрібно лише одне — нічого

не робити. Залишити ситуацію такою, якою вона і була станом на квітень—травень 1941 року. Як казав товариш Троцький: «Ні миру, ні війни, а армію розпустити». Дещо конкретніше: залишатися на позиціях нейтралітету, не допускати розміщення (або навіть проходу) німецьких військ на північ Фінляндії, не допускати навіть короточасної появи німецьких бойових кораблів у фінських портах, не відкривати самим бойові дії проти Радянського Союзу. Треба було терпляче чекати кінця світової війни. При такому варіанті розвитку подій Фінляндія в «найгіршому» випадку вийшла б із війни без жертв і руйнувань, без втрати Петсамо, без вантажу руйнівних репарацій. У кращому випадку можна було розраховувати на те, що західні союзники (США і Велика Британія) в рамках загальної повоєнної перебудови Європи змусять Сталіна повернути Фінляндії частину анексованих у березні 1940 року територій.

Картинка виходить дуже красива. Чи можна було її реалізувати?

Історія завжди багатоваріантна. Така тверда суб'єктивна думка автора цієї книги. І в даному випадку існувала відмінна від нуля ймовірність реалізації описаної вище альтернативи. Для цього Рюті і Маннергейм повинні були «всього лише»:

— отримати розвідувальним шляхом максимально достовірну інформацію про те, що Червона Армія готує проведення найбільшої наступальної операції на південному заході (у південній Польщі, Словаччині та Румунії), а на фінському кордоні на літо 1941 року планується лише «активна оборона» ;

— скласти точний прогноз розвитку бойових дій майбутньої німецько-радянської війни; не престо припустити, а дійти до твердої впевненості в тому, що війна стане затяжною, багаторічною і виснажливою, що німці дійдуть до Ленінграда і Москви, але не зможуть їх взяти;

— на підставі такої інформації і такого прогнозу відмовитися (на переговорах в кінці травня — початку червня 1941 року) від військового співробітництва з Німеччиною;

— не реагувати на великомасштабні провокації, на кшталт бомбардувань 25—26 червня, в надії на те, що вже через кілька днів важкі поразки

на заході змусять Сталіна залишити Фінляндію в спокої.

От, власне, і все, що було потрібно. Цього зроблено не було, і Фінляндія отримала ті трагічні результати, з якими вона і закінчила війну. Отже, Рюті, Маннергейм

Рюті, Маннергейм та інші вищі керівники Фінляндії допустили помилку. Але навряд чи знайдеться хоч одна неупереджена людина, яка застосує до цієї трагічної помилки визначення «дурість».

та інші вищі керівники Фінляндії допустили помилку. Але навряд чи знайдеться хоч одна неупереджена людина, яка застосує до цієї трагічної помилки визначення «дурість». Чи легко було не помилитися? Російські історики донині, через 80 років після війни, продовжують сперечатися і ніяк не можуть дійти єдиної думки про те, що ж збирався робити Сталін влітку 1941 року. Багато хто продовжує люто заперечувати факт підготовки Червоної Армії до проведення грандіозної наступальної операції в південній Польщі — але ж виключно і лише підготовка до цієї операції відвела від Фінляндії дамоклів меч радянського вторгнення, який висів над нею з літа 1940 року.

Ще важче було не помилитися в оцінці реальної боєздатності Червоної Армії, в її здатності витримати удар вермахту. Виключно важко було не помилитися в цьому питанні маршалу Маннергейму. Він занадто багато знав. Він 30 років прослужив у російській армії, пройшовши в ній довгий шлях від ротмістра до генерал-лейтенанта. Маннергейм мав досвід особистої участі у двох останніх війнах російської імперії (японській та Першій світовій), на його очах стався і катастрофічний розвал російської армії в 1917 році. Нарешті, саме він виніс на собі важку ношу командування фінською армією з першого до останнього дня «зимової війни». Чи можна було після цього не песимістично оцінювати боєздатність Червоної Армії? Чи міг Маннергейм сумніватися в тому, що та армія, яка, маючи величезну кількісну і переважну технічну перевагу, три місяці тупцювала на Карельському перешийку, заваливши його десятками тисяч трупів червоноармійців, буде негайно вщент розбита при першому ж зіткненні з кращою армією світу, якою влітку 41-го по праву вважався німецький вермахт?

Маннергейм помилився, але він був не самотнім. Начальник генерального штабу вермахту Ф. Гальдер записав 3 липня 1941 року в своєму щоденнику: *«Не буде перебільшенням сказати, що кампанія проти Росії виграна протягом 14 днів»*. Маннергейм, Гальдер, десятки інших політиків і генералів (серед них — і в країнах антигітлерівської коаліції) влітку не могли повірити в те, що Сталіну вдасться бути серед переможців у цій війні.

Повертаючись у весну 1941 року, ми не можемо не визнати, що з припущення про неминучий і швидкий розгром Червоної Армії вимальовувалася зовсім інша стратегія дій Фінляндії. Кому було залишати територію Карелії? Німцям? План

Маннергейм, Гальдер, десятки інших політиків і генералів (серед них — і в країнах антигітлерівської коаліції) влітку не могли повірити в те, що Сталіну вдасться бути серед переможців у цій війні.

«Барбаросса», як відомо, ставив кінцевою метою операції «створення загороджувального бар'єру по загальній лінії Волга—Архангельськ». У зону німецької окупації при цьому повинні були увійти всі території півночі Росії, населені карелами, фінами, вепсами. Більше того, після успішної реалізації «плану Барбаросса» східним сусідом Фінляндії став би вже не Радянський Союз, а гітлерівський «третій рейх», багаторазово підсилений за рахунок сировинних і виробничих ресурсів колишнього СРСР.

В реальній історії Маннергейм відмовився від багаторазових пропозицій німецького командування наступати на з'єднання з вермахтом від річки Свір на Тихвін і Волохов і спрямував головні зусилля фінської армії на створення оборонної лінії на рубежі Сегозеро—Онезьке озеро—р. Свір— Ладозьке озеро. Від кого, від якої армії збирався оборонятися на цьому рубежі Маннергейм? Чи не від німецької?

Маючи бажання можна, звісно, знайти щось спільне між діями фінського керівництва влітку 1941 року і входженням Червоної Армії в Польщу у вересні 1939 року. Так, і там, і тут головним пропагандистським аргументом став «захист єдинокровних братів, кинутих напризволяще колишніми невдалими правителями». Однак на цьому, швидше формальному, ніж змістовному, моменті всі збіги закінчуються, і відкривається величезна, принципова різниця в цілях і результатах дій Сталіна і Маннергейма.

У вересні 1939 року Сталін міг врятувати Польщу — але вважав за краще заподіяти їй смерть. Маннергейм і його доблесна армія через величезну різницю в розмірах не могли влітку 41-го радикально змінити хід бойових дій і врятувати Червону Армію від розгрому. У вересні 1939 року Сталін окупував половину (52 %) території Польщі, на якій перед війною проживала понад третина всього населення. Восени 1941 року фінська армія зайняла територію, на якій проживало менше третини **відсотка** населення СРСР і були відсутні якісь значимі військово-промислові підприємства. У вересні 1939 року обопільною метою Сталіна і Гітлера була ліквідація польської державності (про що прямо і чітко було заявлено в спільних документах, які публікувалися на першій шпальті газети «Правда»), і нищівний удар Червоної Армії немало посприяв досягненню цієї злочинної мети. А от Фінляндія звільняла анексовані в неї території і намагалася врятувати від сталінського терору своїх одноплемінників, і не її вина в тому, що досягти цього можна було лише військовим шляхом...

Після Сталінграда і Курська Сталін уже не пішов би ні на які поступки фінам. З цього моменту (з літа 1943 року) Фінляндії залишалася лише чекати неминучої розплати за її співучасть у війні Гітлера. Заднім чис-

лом можна припустити, що десь році в 1942-му був момент, коли фінське керівництво могло вийти з війни, рішуче порвавши з Німеччиною і погодившись на значні територіальні поступки Сталіну. Може бути, в 1942 році така угода з Москвою була ще можливою. У будь-якому випадку, укладення миру з Фінляндією, що автоматично означало «мирний прорив» блокади Ленінграда, відповідало і найближчим, і довгостроковим інтересам радянського і фінського народів. Те, що така угода не була досягнута, лежить важким тягарем на совісті політичних лідерів обох країн. Чи робилися спроби досягнення такої угоди — про це автору цієї книги нічого не відомо.

У будь-якому випадку, укладення миру з Фінляндією, що автоматично означало «мирний прорив» блокади Ленінграда, відповідало і найближчим, і довгостроковим інтересам радянського і фінського народів. Те, що така угода не була досягнута, лежить важким тягарем на совісті політичних лідерів обох країн.

Підводячи підсумки всього вище сказаного, доводиться погодитися з тим, що і керівники Фінляндії не змогли знайти такий вихід з надзвичайно складної і непередбачуваної ситуації 1940—1941 років, який захистив би інтереси і честь їхньої країни. І все ж на терезах історії трагічні помилки, допущені в боротьбі за порятунок фінського народу і його державності, повинні мати іншу вагу, ніж агресивна дурість Сталіна і його поплічників.

Джерела

1. Газета «Известия». 24 февраля 1939 г.
2. Газета «Известия». 4 мая 1939 г.
3. Газета «Известия». 11 марта 1939 г.
4. Газета «Известия». 1 ноября 1939 г.
5. Там же.
6. С. З. Случ. Советско-германские отношения в сентябре-декабре 1939 г. и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну. Журнал «Отечественная история», № 6/2000 г.
7. Т. Г. Ибатуллин. Война и плен. СПб., 1999 г., с.64.
8. ВИЖ («Военно-исторический журнал»), № 10 /1988 г.
9. «Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Статистическое исследование под ред. Г. Ф. Кривошеева, М.: Воениздат, 1993 г.
10. СССР-Германия, 1939—1941. Документы и материалы. (Перевод сборника «Nazi-Soviet Relations. Department of State, 1948], т. 1, Вильнюс, Издательство «Мокслас», 1989 г.
11. Б. Ц. Урланис. Войны и народонаселение Европы. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960 г.
12. Б. Мюллер-Гиллебранд. Сухопутная армия Германии 1933—1945. М.: Изографус. 2002 г.
13. Петров П. В., Степаков В. Н. Советско-финляндская война 1939—1940 г. г., в 2-х т., СПб., Полигон. 2003 г.
14. Ю. М. Килин. Карелия в политике Советского государства. 1920—1941. Петрозаводск, Издательство Петрозаводского госуниверситета, 1999 г.
15. В. А. Кутузов. А. А. Жданов и Союзная контрольная комиссия в Финляндии. В збірці статей «От войны к миру. СССР и Финляндия в 1939—1944 гг. под ред. В. Н. Барышникова, Т. Н. Гордецкой и др., СПб., Издательство С.-Петербургского университета, 2006 г.

16. Тайны и уроки зимней войны. 1939—1940. Документы рассекреченных архивов. Под ред. В. А. Золотарева, СПб., «Полигон», 2000 г.
17. По обе стороны Карельского фронта, 1941—1944. Документы и материалы. Сост. А. В. Климова и В. Г. Макуров, Петрозаводск, 1995 г.
18. Принимай нас, Суоми-красавица. Документы и фотоматериалы. Сост. Е. А. Балашов, СПб., Альманах «Цитадель». 1999 г.
19. Документы внешней политики, т. 22, т. 23, М.: Историко-документальный департамент МИД России, 1995 г.
20. Зимняя война 1939—1940. Кн. 2. И. В. Сталин и финская кампания. (Стенограмма совещания при ЦК ВКП(б)). М.: «Наука», 1998.
21. Советско-Финляндская война 1939—1940 гг. Боевые действия на море. Отчет комиссии ВМФ СССР, 1942 г., СПб., «Остров», 2002 г.
22. К-Г. Маннергейм. Мемуары, М.: «Вагриус», 2003 г.
23. В. Таннер. Зимняя война. Дипломатическое противостояние Советского Союза и Финляндии. 1939—1940. М.: Центрполиграф, 2003 г.
24. Ю-К. Паасикиви. Дневники. СПб., «Европейский Дом», 2004 г.
25. О. Юссила, С. Хентила, Ю. Невакиви. Политическая история Финляндии. Пер. с фин., М.: «Весь мир», 1998 г.
26. Мауно Йокиппи. Финляндия на пути к войне. Исследование о военном сотрудничестве Германии и Финляндии в 1940—1941 гг. Пер. с фин., Петрозаводск. «Карелия», 1999.
27. Х. Сеппяля. Финляндия как оккупант. Журнал «Север», №№ 4, 5, 6/1995 г.
28. Э. Пиэтола. Военнопленные в Финляндии 1941—1944. Пер. с фин. Журнал «Север», № 12 /1990.
29. Н. И. Барышников, В. Н. Барышников В. Н., В. Г. Федоров. Финляндия во второй мировой войне. Л.: «Лениздат», 1989 г.
30. «Зимняя война 1939—1940. Кн. 1. Политическая история. Под ред. О. А. Ржешевского, Вехвиляйнен, М.: «Наука», 1998 г.
31. Е. А. Балашов, В. Н. Степаков. Линия Маннергейма и система финской долговременной фортификации на Карельском перешейке. СПб., «Нордмедиздат», 2001 г.
32. Т. Вихавайнен. Сталин и финны. (пер. с финск.), СПб.: Журнал «Нева», 2000 г.
33. П. А. Аптекарь. Советско-финские войны. М.: Яуза-ЭКМО, 2004 г.
34. М. И. Мельтюхов. Упущенный шанс Сталина. М.: «Вече», 2000 г.
35. От войны к миру. СССР и Финляндия в 1939—1944 гг. Сб. стат. под ред. В. Н. Барышникова, Т. Н. Гордецкой и др., СПб., Издательство С.-Петербургского университета, 2006 г.

36. Газета «Известия», 27 июня 1941г.
37. Документ опубликований на сайті www.heninen.net
38. В. Н. Барышников. СССР и Финляндия в 1920—1930-е годы: к проблеме начала «Зимней войны». У збірці див. п. 35.
39. Н. И. Барышников. Блокада Ленинграда и Финляндия 1941—1944. НИИУ «Институт Йохана Бекмана. СПб-Хельсинки, 2002 г.
40. Газета «Известия», 30 ноября 1939 г.
41. С. Г. Веригин. Советская Карелия в «зимней войне» 1939—1940 гг. У збірці п. 35, с. 135.
42. В колее конфликта. Вступление Финляндии в советско-германскую войну 1941—1945 гг. Альманах «Лабиринт времён» (www.hist.ru).
43. Н. И. Барышников. Блокада Ленинграда в концепциях финских историков. Материалы 5-й ежегодной научной конференции «Санкт-Петербург и страны Северной Европы» [23—25 апреля 2003 г.]. СПб., 2004 г.
44. В. Н. Барышников. Вступление Финляндии во Вторую мировую войну. 1940—1941. СПб., Издательство С-Петербургского университета, 2003 г.
45. Stacy Churchill. Ita-Karjalan kohtalo» («Судьба Восточной Карелии»), пер. с фин. Е. Сергеев, на сайті www.depvladimir.narod.ru.
46. В. Н. Барышников. Советско-финляндские отношения в 1940—1941 гг. и вступление Финляндии во Вторую мировую войну. У збірці п. 35, с. 218.
47. М. С. Солонин. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война?. М.: «Яуза-ЭКМО», 2005 г.
48. М. С. Солонин. На мирно спящих аэродромах. М.: «Яуза-ЭКМО», 2006 г.
49. Газета «Северный курьер» (Петрозаводск), № 56 [186], 13 мая 2002 г.
50. А. В. Исаев. От Дубно до Ростова. М.: АСТ/«Транзиткнига», 2004 г.
51. К. Типпельскирх. История Второй мировой войны. М.: Воениздат, 1956 г.
52. М. В. Зефилов. Асы Второй мировой войны. Союзники Люфтваффе: Эстония, Латвия, Финляндия. М.: АСТ, 2003 г.
53. М. В. Зефилов. Асы люфтваффе. Бомбардировочная авиация. М.: АСТ, 2000 г.
54. Ордена Ленина Ленинградский военный округ. Исторический очерк. Л.: «Лениздат», 1968 г.

55. У. Черчилль. Вторая мировая война, т. 3. М.: «ТЕРРА», 1998 г.
56. А. Г. Федоров. Авиация в битве под Москвой. М.: Издательство «Наука», 1971 г.
57. П. В. Петров. Проблема морской блокады Ф. в период советско-финляндской войны 1939—1940 гг. У збірці п. 35.
58. В. Суворов. Последняя республика. М. АСТ, 1995 г.
59. РДВА, Путеводитель по фондам архива. 1991 г.
60. М. Свириин. Зачем Сталин уничтожил «линию Сталина». Журнал «Полигон», № 3/2002.
61. А. Ф. Хренов. Линия Маннергейма. В сборнике «Бои в Финляндии». М.: Изд-во Наркомата обороны, 1941 г.
62. Интернет-сайт «Линия Маннергейма» (www.mannerheim-line.com).
63. Н. Н. Воронов. На службе военной. М.: «Воениздат», 1963 г.
64. А. С. Степанов. Советская военная авиация в советско-финской войне: итоги применения». В сборнике «Актуальные проблемы историографии и исторической науки. Материалы конференции. СПб., Издательство С.-Петербургского университета, 2004 г.
65. Э. Зимке. Немецкая оккупация Северной Европы. М.: Центрполиграф, 2005 г.
66. Степанов А. С. Развитие советской авиации накануне Великой Отечественной войны. СПб., «Нестор», 2006 г.
67. В. В. Похлебкин. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. М.: «Международные отношения», 1999 г.
68. Э. Йоффе-Кемпайнен. Маннергейм — маршал и президент. Журнал «Звезда. № 10/1999.
69. Х. Вайну. Многоликий Маннергейм. Новая и новейшая история, № 5/1997.
70. СССР-Германия, 1939—1941. Документы и материалы (перевод сборника «Nazi-Soviet Relations. Department of State, 1948], т. 2. Вильнюс, Издательство «Мокслас». 1989 г.
71. «Особые папки». Рассекреченные документы партийных органов Карелии. 1930—1956 гг.». Составители В. Г. Макуров, А. Т. Филатова, Петрозаводск, 2001 г.
72. В. Д. Шерстнев. Трагедия сорок первого. Документы и размышления. Смоленск, Русич. 2005 г.
73. Газета «Правда», 30 марта 1940 г.
74. «Артиллерийское снабжение в Великой Отечественной войне 1941—45 гг.», статистический сборник, т. 1, Москва-Тула, Издательство ГАУ, 1977 г., на сайті: www.soldat.ru.

75. РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 32, арк. 67.
76. Соболев Д. А., История самолетов. 1919—1945 г. М.: РОССПЭН, 1997 г.
77. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 415, арк. 96—97.
78. РДВА, ф. 4, оп. 19, спр. 75, арк. 211.
79. РДВА, ф. 4, оп. 19, спр. 71, арк. 75.
80. «Известия ЦК КПСС», № 3/1990 г.
81. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. М.: Воениздат, 1987 г.
82. РДАСПІ ф. 495, оп. 18, спр. 1317, арк. 203.
83. РДВА, ф. 4, оп. 19, спр. 70, арк. 18—19.
84. Л. Е. Решин, В. С. Степанов. Судьбы генеральские. Военно-исторический журнал, №№ 10, 11, 12/ 1993.
85. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 415, арк. 99.
86. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 466, арк. 110—112.
87. РДВА, ф. 29, оп. 56, спр. 89, арк. 1—19.
88. O. Groehler. Geschichte des Luftkrieges 1910 bis 1980. Berlin, 1985.
89. РДВА, ф. 29, оп. 56, спр. 92, арк. 1—34.
90. РДВА, ф. 9, оп. 29, спр. 547, арк. 378.
91. РДВА, ф. 4, оп. 15, спр. 26, арк. 6.
92. В. С. Шумихин. Советская военная авиация 1917—1941. М.: Воениздат, 1986 г.
93. К. А. Мерецков. На службе народу. М. Политиздат, 1988 г.
94. РДВА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1305, арк. 282—283, цитується по «Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX-го столетия. Сб. статей под ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров, М.: Наука. 2001 г.
95. Материалы «круглого стола» российских и финляндских историков. Журнал «Родина» № 12/1995.
96. РДВА ф. 29, оп. 34, спр. 475, а. л. 23—47.
97. РДВА ф. 25888, оп. 14, спр. 2, арк. 1—15.
98. А. И. Рупасов, А. Н. Чистиков. Советско-финляндская граница. 1918—1938 г. СПб., Европейский дом. 2000.
99. РДВА ф. 35080, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
100. Газета «Правда», 5 декабря 1939 г.
101. Газета «Правда», 30 марта 1940 г.
102. РДАСПІ, ф. 82, оп. 2, спр. 1339, арк. 36—37.
103. Carl O. Nordling. Stalin's insistent endeavors at conquering Finland. www.carlonordling.se/ww2.

104. Коминтерн и Финляндия. 1919—1943 гг. Сборник док. под ред. Н. С. Лебедевой. М.: Наука. 2003 г.
105. РДАСП, ф. 495, оп. 20, спр. 568, арк. 5.
106. А. В. Платонов. Трагедии Финского залива. М.: ЭКСМО; СПб., Terra Fantastica, 2005 г.
107. В. Г. Макуров. Советы Карело-Финской ССР накануне Великой Отечественной войны. Материалы 6-й ежегодной научной конференции [14—16 апреля 2004 г.] «Санкт-Петербург и страны Северной Европы». Санкт-Петербург, 2005 г.
108. РДАСП, ф. 17, оп. 22, спр. 1192, л. 6.
109. РДАСП, ф. 17, оп. 22, спр. 1192, арк. 31.
110. РДАСП, ф. 17, оп. 22, спр. 1192, арк. 72—74.
111. РДАСП, ф. 17, оп. 22, спр. 1192, арк. 121.
112. Е. А. Балашов, В. Н. Степаков. В новых районах. Из истории освоения Карельского перешейка. 1940—1950 г. СПб., Нордмедиздат, 2001 г.
113. Документы внешней политики, т. 23, книга 1, М.: Историко-документальный департамент МИД России, 1995.
114. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, л. 68.
115. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 72.
116. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 47.
117. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 55.
118. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, л. 62.
119. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, л. 64.
120. Россия-XX век, Документы. 1941 год, Книга 1, М.: Международный фонд «Демократия», 1998 г.
121. Россия-XX век, Документы. 1941 год, Книга 2, М.: Международный фонд «Демократия», 1998 г.
122. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 578, арк. 20—22.
123. РДВА, ф. 4, оп. 19, спр. 71, арк. 238.
124. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1547, арк. 46.
125. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1547, арк. 58.
126. Газета «Известия», 2 августа 1940 г.
127. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 9—10.
128. РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 33, арк. 42—51.
129. РДВА, ф. 25888, оп. 3, спр. 189, арк. 35.
130. РДВА, ф. 25888, оп. 3, спр. 189, арк. 59.
131. РДВА, ф. 25888, оп. 3, спр. 189, арк. 1.
132. А. Широкоград. Орудийная одиссея. Газета «Независимое военное обозрение», 23 ноября 2001 г.

133. Аллилуев А. А., Слесарский Н. И., 164 боевых дня. Оборона Ханко, 1941 г. СПб., издатель Леонов, 2003 г.
134. П. И. Хохлов. Над тремя морями. Л.: Лениздат, 1988 г.
135. РДВА, ф. 9, оп. 29, спр. 547, арк. 250.
136. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 415, арк. 92—99.
137. РДАСПІ, ф. 71, оп. 25, спр. 12090, арк. 1—9, цитується за М. И. Мельтюхов (див. п. 34)].
138. РДАСПІ, ф. 71, оп. 25, спр. 12089, арк. 1—4, цитується за М. И. Мельтюхов (див. п. 34)].
139. Российский Государственный архив Военно-морского флота (РГА ВМФ), ф. Р-1877, оп. 1, спр. 195, лист 1.
140. РГА ВМФ, ф. Р-1877, оп. 1, спр. 150, арк. 2.
141. РГА ВМФ, ф. Р-62, оп. 2, спр. 168, арк. 807, цитується за А. С. Степанов (див. п. 66).
142. РГА ВМФ, ф. Р-62, оп. 2, спр. 168, арк. 732, цитується за А. С. Степанов (див. п. 66).
143. РГА ВМФ, ф. Р-62, оп. 2, спр. 168, л. 698, цитується за А. С. Степанов (див. п. 66).
144. РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 27, арк. 160.
145. К. -Ф. Геуст. Советская бомбардировка финских аэродромов в июне 1941 г. У збірці п. 35.
146. Русский архив. Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937—21 июня 1941 г., т. 13, [2—1]. М. ТЕРРА, 1994.
147. РДВА, ф. 29, оп. 34, спр. 578, арк. 9, 12, цитується за А. С. Степанов (див. п. 66).
148. Журнал «Вопросы истории», № 9/1989, с. 66.
149. ЦАМО, ф. 22251, оп. 1, спр. 3, арк. 14.
150. ЦАМО, ф. 22251, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
151. ЦАМО, ф. 22251, оп. 1, спр. 3, арк. 57.
152. ЦАМО, ф. 22251, оп. 1, спр. 3, арк. 87.
153. П. Н. Бобылев. Репетиция катастрофы. ВИЖ № № 7, 8/1993 г.
154. История Ордена Ленина Ленинградского военного округа. Л.: Лениздат, 1968 г.
155. В. Н. Барышников, Э. Саломая. Вовлечение Финляндии во Вторую мировую войну. В збірці «Крестовый поход на Россию». М.: Яуза, 2005 г.
156. Е. Т. Сеницын. Резидент свидетельствует. М.: Гей, 1996 г.

157. Секреты Гитлера на столе у Сталина. Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР. Документы из Центрального архива ФСБ России. М., 1995.
158. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 127.
159. РДВА, ф. 25888, оп. 3, спр. 189, арк. 59.
160. РДАСП, ф. 516, оп. 2, спр. 1544, арк. 49.
161. И. Гофман. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. М.: АСТ-Астрель, 2006 г.
162. Журнал «Новая и новейшая история», № 6/1992, с. 5—8.
163. Гареев М. А. Неоднозначные страницы войны. М, Воениздат, 1995 г.
164. 1941 год — уроки и выводы. Кол. авторов под рук. г-м В. П. Неласова, М.: Воениздат, 1992 г.
165. Русский архив. Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР, 22 июня 1941 г. — 1942 г., т. 13, [2—2], М. ТЕРРА, 1994.
166. РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 35, арк. 13.
167. РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 36, арк. 10.
168. РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 36, арк. 11.
169. ДАРФ ф. Р-8418, оп. 25, д. 682, арк. 19.
170. ДАРФ ф. Р-8418, оп. 25, д. 683, арк. 227.
171. ДАРФ ф. Р-8418, оп. 25, д. 683, арк. 253.
172. ДАРФ ф. Р-8418, оп. 25, спр. 481, арк. 32—33.
173. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2, М.: Политиздат, 1989 г.
174. «Военно-исторический журнал», № 6/1996 г.
175. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
176. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 44.
177. Танкисты в сражении за Ленинград. Сборник статей, сост. Б. А. Гинзбург. Л., «Лениздат», 1987 г.
178. Текст «Путеводителя по Финляндии» надав авторові Є. Балашов.
179. Радзиевский А. И., Танковый удар. М.: Воениздат, 1977 г.
180. И. Желтов, И. Павлов, М. Павлов. Танки БТ. Журнал «Армада», № № 9/89, 15/99.
181. На Халхин-Голе: Воспоминания ленинградцев — участников боев с японскими милитаристами. Сост. Н. М. Румянцев. Л.: Лениздат, 1989 г.
182. Э. Манштейн. Утерянные победы. М.: АСТ; СПб «Terra Fantastica», 1999 г.

183. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
184. T. Jentz. Panzer Truppen. Shiffer Military History, Atglen, PA; p. 206.
185. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 16—17.
186. В. И. Баранов. Броня и люди. в сборнике «Танкисты в сражении за Ленинград». див. п. 177.
187. И. М. Голушко. Танки оживали вновь. М.: Военизат, 1977.
188. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 1, 7, 27.
189. С. В. Тиркельтауб. Моя вторая война». Рукопис книги надана автором.
190. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 52, арк. 41.
191. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 7-А, арк. 1.
192. Н. Г. Кузнецов. Курсом к победе. М.: Голос, 2000 г.
193. «Военно-исторический журнал», № 5/1989 г.
194. Оборона Ленинграда. 1941—1944. Воспоминания и дневники участников. Л.: Наука, 1968 г.
195. В. Ф. Трибуц. Балтийцы сражаются. М.: Воениздат. 1985 г.
196. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.6, арк. 2.
197. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 1, арк. 3.
198. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 30, арк. 1.
199. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 1—3.
200. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
201. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 2, л.6.
202. Интернет-сайт «Мехкорпуса РККА» (mechkorps.rkka.ru) з посиланням на ЦАМО, ф. 38, оп. 11373, д. 67.
203. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д. 60, арк. 2.
204. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
205. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 4.
206. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 27, арк. 2.
207. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 27, арк. 8.
208. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 17, арк. 11.
209. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 29.
210. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 27, арк. 55—56.
211. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 1, арк. 15—20.
212. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
213. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 22, арк. 8.
214. ВИЖ № 4/1989.
215. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны» (СБД) № 33, с. 33.
216. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.60, арк. 7.

217. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.6, арк. 3.
218. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.60, арк. 8.
219. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.60, арк. 9.
220. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
221. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 10.
222. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 19, арк. 11.
223. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д.60, арк. 5.
224. Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Северном театре с 22. 06. 41 по 31. 12. 41 гг. Под ред. контр-адмирала М. М. Долинина, 1944 г., Редактор издания 1999 г. А. В. Платонов. Цитується за сайтом www.eismeerfront.com
225. Русский архив. Великая Отечественная. Приказы и директивы народного комиссара ВМФ. М. ТЕРРА. т. 21[10], 1994 г.
226. А. Марданов. Защищая русский Север. Интернет-сайт www.aigwar.ru.
227. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, д. 6, арк. 3.
228. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 22, арк. 3.
229. СБД № 35, с. 11.
230. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 2.
231. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, л.6.
232. РГА ВМФ, ф. Р-92, оп. 2, д.668, арк. 4, 26, цитується за П. В. Петров. Оперативное планирование на Краснознаменном Балтфлоте в 1940 г. Материалы 5-й ежегодной научной конференции «Санкт-Петербург и страны Северной Европы. СПб., 2004 г.
233. РГА ВМФ, ф. 1877, оп. 1, спр. 98, арк. 1, цитується за С. В. Тиркельтауб, К.-Ф. Геуст. Зимняя война над Балтикой.
234. Там же, арк. 9.
235. РГА ВМФ, ф. Р-92, оп. 2, спр.669, арк. 15, цитується за «С. В. Тиркельтауб. Аланды в войнах трех столетий». Рукопис наданий автором.
236. там же, оп. 2, спр. 670, арк. 3.
237. ЦАМО, ф. 48а, оп. 3408, спр. 3, арк. 279—280, цитується за «Русский Архив. Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы, 1941 год. М.: Издательство «ТЕРРА. т. 16, 1996 г.»
238. Ю. А. Пантелеев. Морской фронт. Москва. Воениздат. 1965 г.
239. Alfred Price. Luftwaffe Data Book, 1997.
240. U. Balke. Der Luftkrieg im Europa. Kublenz, 1989.
241. М. Н. Супрун, Р. И. Ларинцев. Пятый флот люфтваффе в небе Заполярья. Взгляд из России. Альманах «Северные конвои. Вип. 3, 2000 г., интернет-сайт www.arcticwar.pomorsu.ru.

242. М. Морозов. Поражение летом 1941 года было закономерным. У збірці «Великая Отечественная катастрофа». М.: «Яуза-ЭКМО», 2007 г.
243. Советские Военно-воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Статистический сборник. М.: Воениздат, 1968.
244. А. А. Новиков. В небе Ленинграда. М.: Наука, 1970 г.
245. Підбірка матеріалів «22 июня 1941 г.: ВМФ вступает в бой» з інтернет-сайту А. Розина.
246. Н. П. Египко. Мои меридианы. СПб., 2000 г.
247. А. В. Басов. Флот в Великой отечественной войне. 1941—1945 г., М.: Наука. 1980 г.
248. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 19.
249. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 5.
250. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 19, л. 6.
251. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 1—3.
252. ЦАМО, ф. 20102, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
253. ЦАМО, ф. 20102, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
254. И. Г. Иноземцев. Под крылом — Ленинград. М.: Воениздат, 1978 г.
255. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, л. 6.
256. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 109, арк. 1—2.
257. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 14.
258. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 16.
259. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 30, л. 6.
260. ЦАМО, ф. 20102, оп. 1, спр. 2, арк. 3—10.
261. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 3—14.
262. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 19.
263. Центральный архив ФСБ РФ, ф. 14, оп. 4, спр. 1047, арк. 403—419. Цитується за ВИЖ № 8/2006, с. 36.
264. Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне. 1941 г. Сборник документов. М.: Наука. 1976 г.
265. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
266. Н. И. Гапеенок. Дороги победы. Боевой путь 81-го гвардейского бомбардировочного авиационного полка. Щелково, МУП «Редакция журнала «Щёлково», 2002 г.
267. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 12—13.
268. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 11, арк. 16, 18, 20.
269. Главный штаб Военно-воздушных сил. Советская авиация в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. в цифрах. Коллектив авторов

- под рук. В. Г. Никифорова, 1962 г. Рассекречено в 1992 г. Цитується за www.ilpilot.narod.ru.
270. П. Н. Иванов. Крылья над морем. М.: Воениздат. 1973 г.
271. М. Морозов. Вошедшие в бессмертие. Битва в небе над Двинском. журнал «Авиамастер», № 2/2002 г.
272. ЦАМО, ф. 35, оп. 28737, спр. 1, арк. 7, 33, 116, 292, 294. Цитується за збіркою документів, див. п. 269.
273. Р. Джексон. Красные соколы.
274. Н. Н. Шпанов. Первый удар.
275. С. И. Любарский. Некоторые оперативно-тактические выводы из опыта войны в Испании. М.: Воениздат, 1939 г.
276. Русский архив. Великая Отечественная. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23—31 декабря 1940 г. М. Издательство «ТЕРРА», 1993 г.
277. Н. М. Лаврентьев, Р. С. Демидов, Л. А. Кучеренко, Ю. В. Храмов. Авиация ВМФ в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1983 г.
278. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 21.
279. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 27.
280. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 26.
281. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 31.
282. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 34.
283. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 27.
284. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 33.
285. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 183, арк. 36.
286. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
287. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
288. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
289. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 1—5.
290. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 7, л. 6.
291. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 11, арк. 16—20.
292. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, л. 6.
293. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
294. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 1, арк. 4—5.
295. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
296. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 13, 14.
297. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 7, арк. 12.
298. Olavi Junnila, Timo Rasimus. History of the Hyvinkää Airfield. Finnish Virtual Pilots Association, 2002.

299. А. Марданов. Точность прежде всего. Журнал «История Авиации», № 6/2002.
300. ЦАМО, ф. 20005, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
301. ЦАМО, ф. 20005, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
302. ЦАМО, ф. 20005, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
303. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 15.
304. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 2, л. 67.
305. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, д. 6-А, арк. 2.
306. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 22, арк. 3.
307. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 52, арк. 22.
308. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 52, арк. 40.
309. ЦАМО, ф. 20005, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
310. ЦАМО, ф. 20005, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
311. K. Stenman, K. Keskinen. Finnish Air Force 1941. Porvoo, 2007 г.
312. И. Хомяков. История 24-й танковой дивизии РККА. СПб., VODlib, 2006 г.
313. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 99.
314. Я. А. Кишкурно. Карельский перешеек. Неизвестная война. 1941 г. СПб., ИПК «Нива», 2007 г.
315. С. П. Сенчик. Пограничные войска НКВД в боях на Карельском перешейке в июне-сентябре 1941 г. Интернет-сайт www.pvnkvd.narod.ru.
316. В. Савельев. На северных подступах к Ленинграду. Интернет-сайт www.rkka.ru.
317. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 7.
318. Журнал боевых действий 21-й танковой дивизии. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 7-А.
319. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, л. 6, 7.
320. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 11, арк. 112.
321. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 11, арк. 115.
322. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 34.
323. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 2, арк. 98.
324. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 2, арк. 96.
325. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 41.
326. Артиллерийское снабжение в Великой Отечественной войне 1941—45 гг. Статистический сборник, т. 1. Москва —Тула, Издательство ГАУ, 1977 г., розміщено на сайті: www.soldat.ru.
327. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 35.
328. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 42.

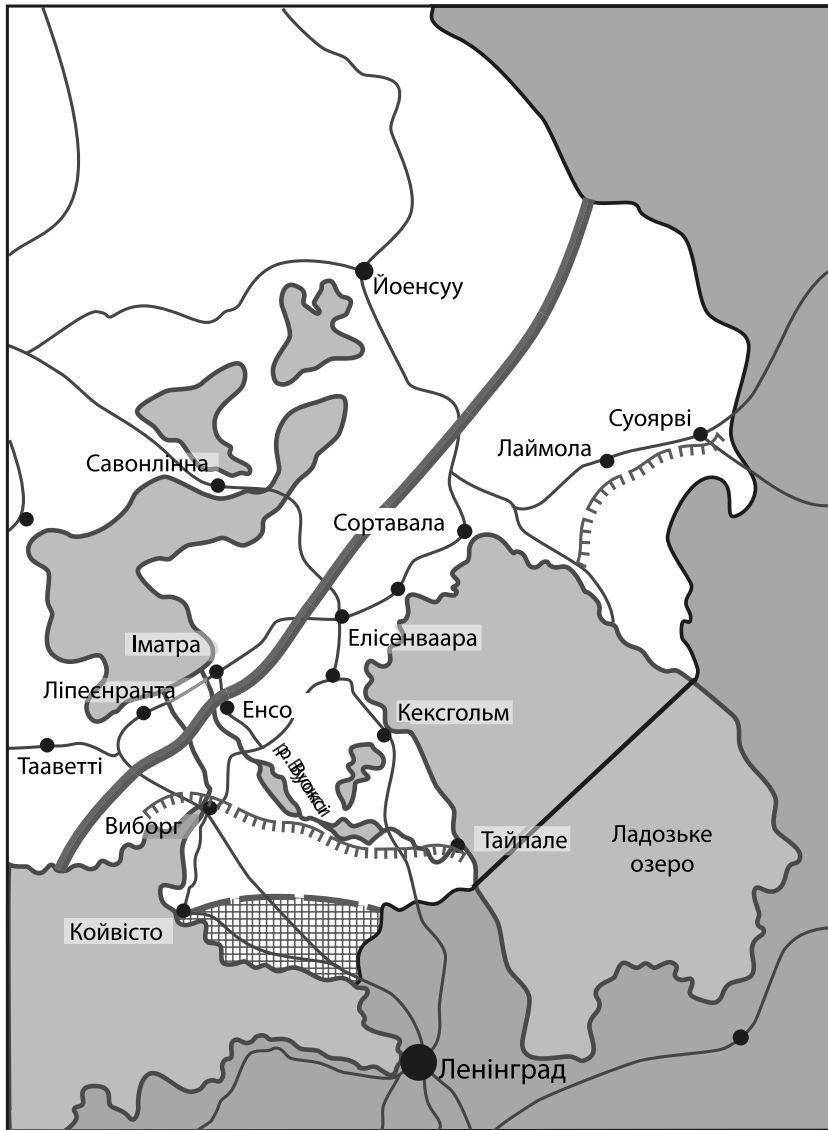
329. ЦАМО, ф. 1458, оп. 1, спр. 5/7115, арк. 3.
330. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 8—12.
331. Ф. Гальдер. Военный дневник. т. 3, М.: Воениздат, 1971.
332. М. Ю. Крысин. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. М. «Вече», 2004 г.
333. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны (СБД), № 34.
334. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 7, арк. 22.
335. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, спр. 11, арк. 71.
336. ЦАМО, ф. 20104, оп. 1, спр. 3, арк. 25, 27.
337. ЦАМО, ф. 20013, оп. 1, д.6, арк. 23—24.
338. Русский Архив. Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы, 1941 год. М.: Издательство «ТЕРРА», т. 16, 1996 г.
339. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 3.
340. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 19, арк. 22.
341. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 17, арк. 46.
342. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 3.
343. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 19, арк. 25.
344. ЦАМО, ф. 1400, оп. 1, спр. 19, арк. 45.
345. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 5.
346. Б. Н. Петров. Как был оставлен Псков. ВИЖ, № 6/1993 г.
347. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 3.
348. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 2, л. 6.
349. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 29, арк. 13.
350. ЦАМО, ф. 3444, оп. 1, спр. 1, арк. 52.
351. ЦАМО, ф. 3019, оп. 1, спр. 2, арк. 51.
352. А. Б. Широкоград. Северные войны России. М.: АСТ, Минск. Харвест. 2001 г.
353. ЦАМО, ф. 377, оп. 10877, спр. 42, арк. 99—100.
354. Г. А. Олейников. Приграничные сражения против финских войск 7-й и 23-й Армий. с. 240—262 у збірці див. п. 35.
355. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 42.
356. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
357. ЦАМО, ф. 3000, оп. 1, спр. 1, арк. 12—13.
358. ЦАМО, ф. 1458, оп. 1, спр. 5/7115, арк. 5.
359. ЦАМО, ф. 1458, оп. 1, д.61, арк. 19.
360. ЦАМО, ф. 249, оп. 33408, спр. 1, арк. 30, цитується за: Н. И. Барышников. Наступление финских войск на Карельском перешейке в августе-сентябре 1941 г. с. 264—274.

361. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
362. ЦАМО, ф. 3422, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
363. Б. Иринчеев. Отказы переходить старую границу. Интернет-сайт www.kaur.ru.
364. А. Комаров. Капитуляция ради престижа. Журнал «Родина», № 12/1995.
365. История второй мировой войны 1939—1945. В 12 томах, под ред. А. А. Гречко, М.: Воентздат. 1974 г. том 9, с. 26—40.
366. Я. А. Кишкурно, А. Ю. Зубкин. Танковые войска Финляндии 1919—1945 гг. СПб., 2001 г.
367. Н. И. Барышников. Военно-политическая обстановка после взятия советскими войсками Выборга. Див. п. 35.
368. Лиддел Гарт Б. Г., Вторая Мировая война. М. АСТ. / СПб., Terra Fantastica. 1999 г.
369. М. Джилас. Беседы со Сталиным. пер. Л. Игоревский, М. Центрополиграф, 2002 г.
370. ЦАМО, ф. 217, оп. 1221, спр. 3887, арк. 244.
371. ЦАМО, ф. 375, оп. 6675, спр. 88, арк. 19.
372. ЦАМО, ф. 375, оп. 6675, спр. 88, арк. 33.
373. ЦАМО, ф. 375, оп. 6675, спр. 77, арк. 8—12.
374. История Второй мировой войны 1939—1945 гг. В 12 т. (Под ред. А. А. Гречко). М.: Воениздат, 1974 г., том 9, с. 34.
375. ЦАМО, ф. 48, оп. 3408, спр. 47, (а. 492 закреслено, виправлено на 94].
376. ЦАМО, ф. 16, оп. 1071, спр. 38, арк. 16.
377. ЦАМО, ф. 16, оп. 1071, спр. 38, а. л. 23—24.
378. ЦАМО, ф. 16, оп. 1071, спр. 38, арк. 27.
379. ЦАМО, ф. 16, оп. 1034, спр. 7, а. л. 24—73.

Карты

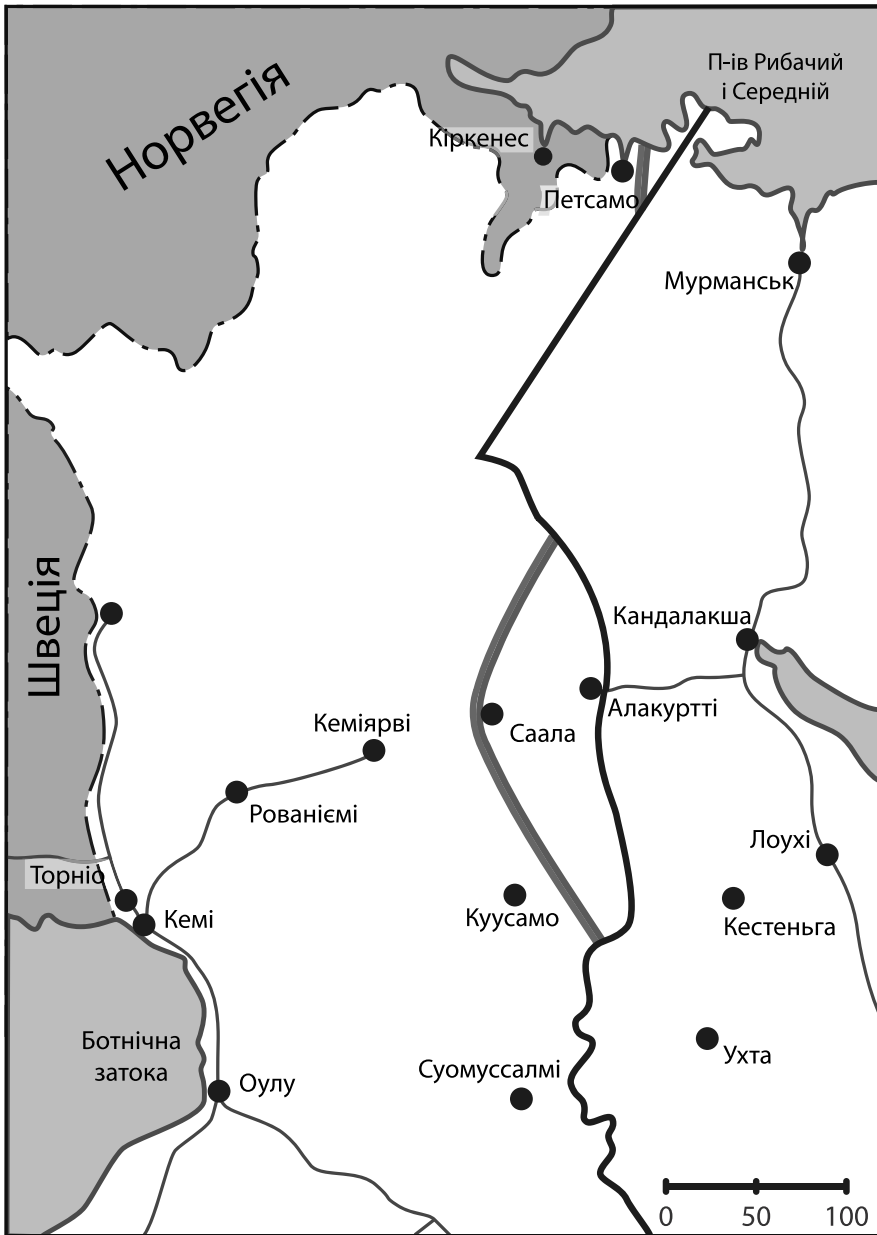

Карта № 1
Фінляндія і Карелія

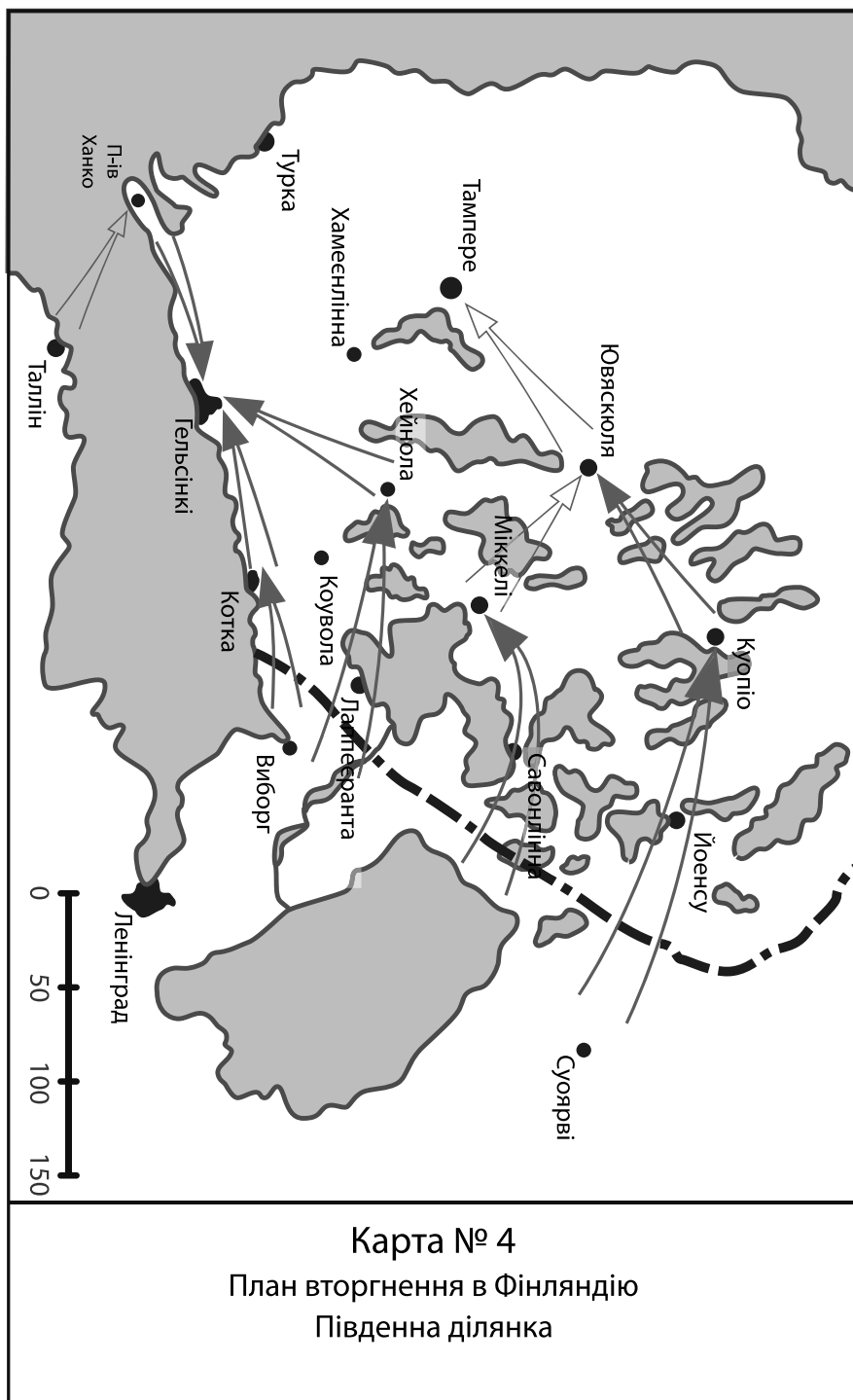
Карта № 2
Північно-фінський кордон 1939 і 1940 рр.
Південна ділянка

— кордон 1940 р
- - - - лінія фронту станом на 12 березня 1940 р
- - - - радянські вимоги щодо «пересування кордону»
на переговорах 1939 року

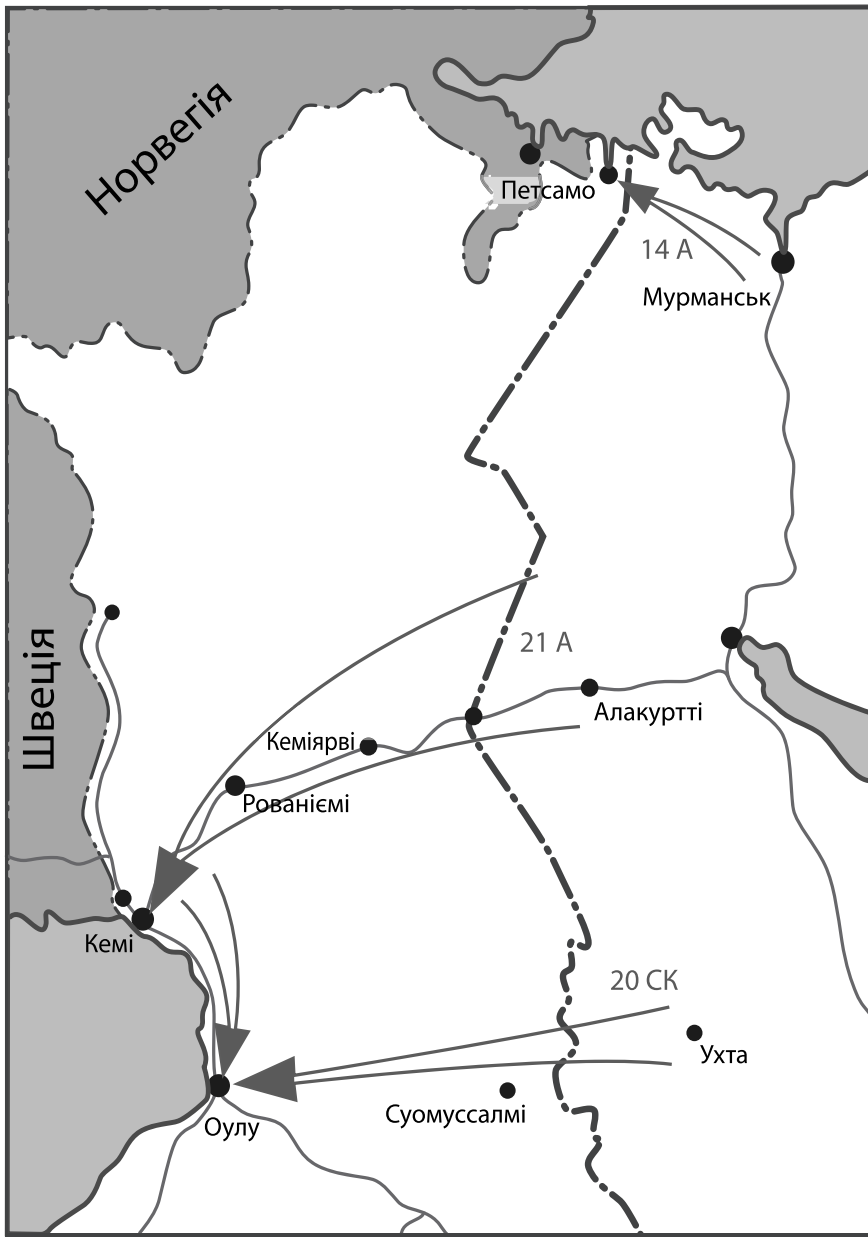

Карта № 3

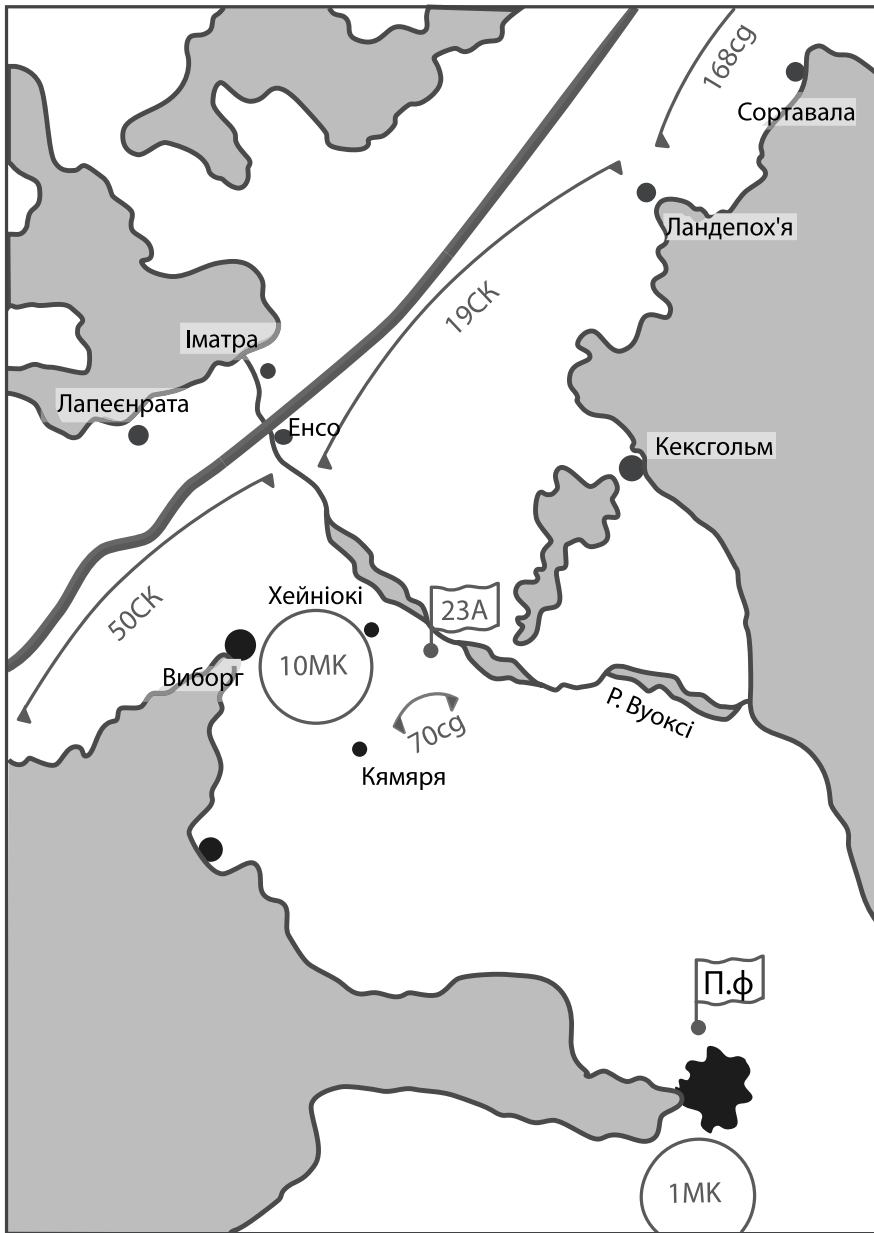
Радянсько-фінський кордон 1939—1940 рр.
Північна ділянка

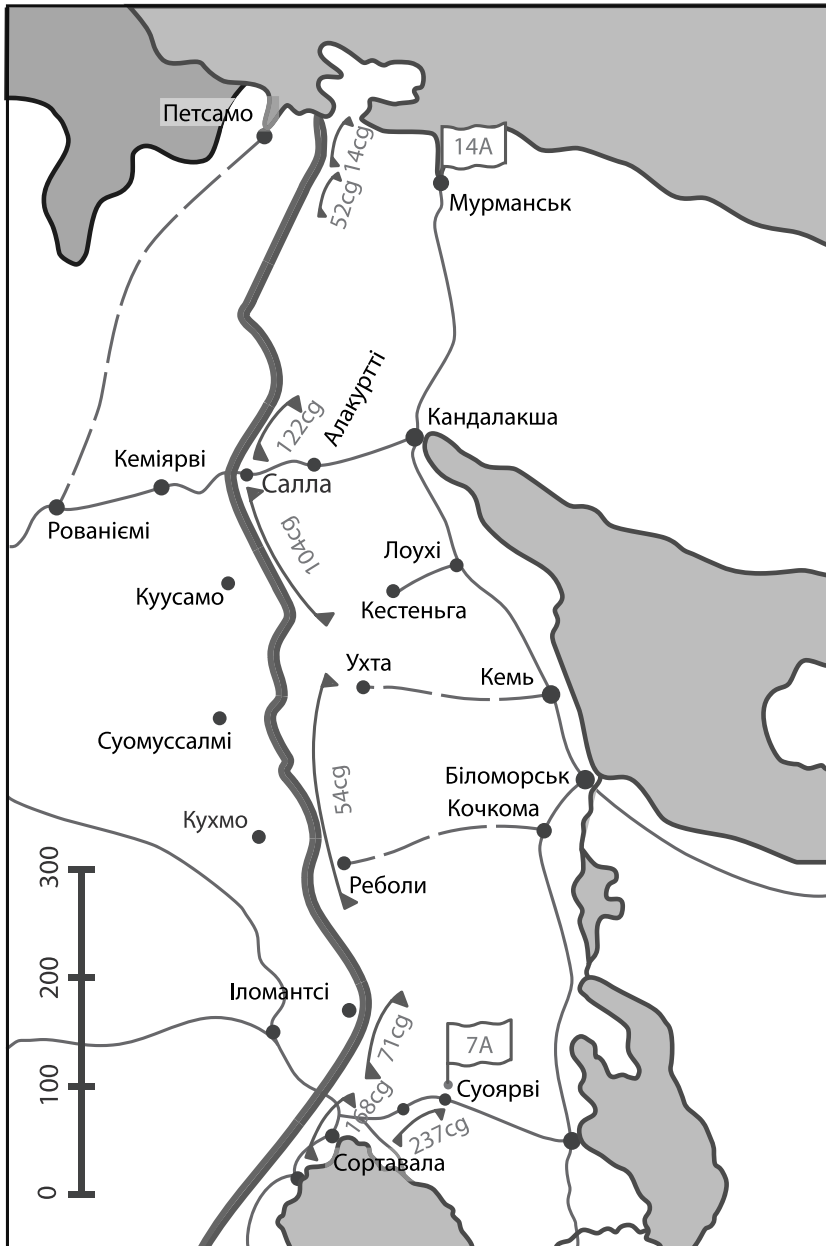
Карта № 4
План вторгнення в Фінляндію
Південна ділянка

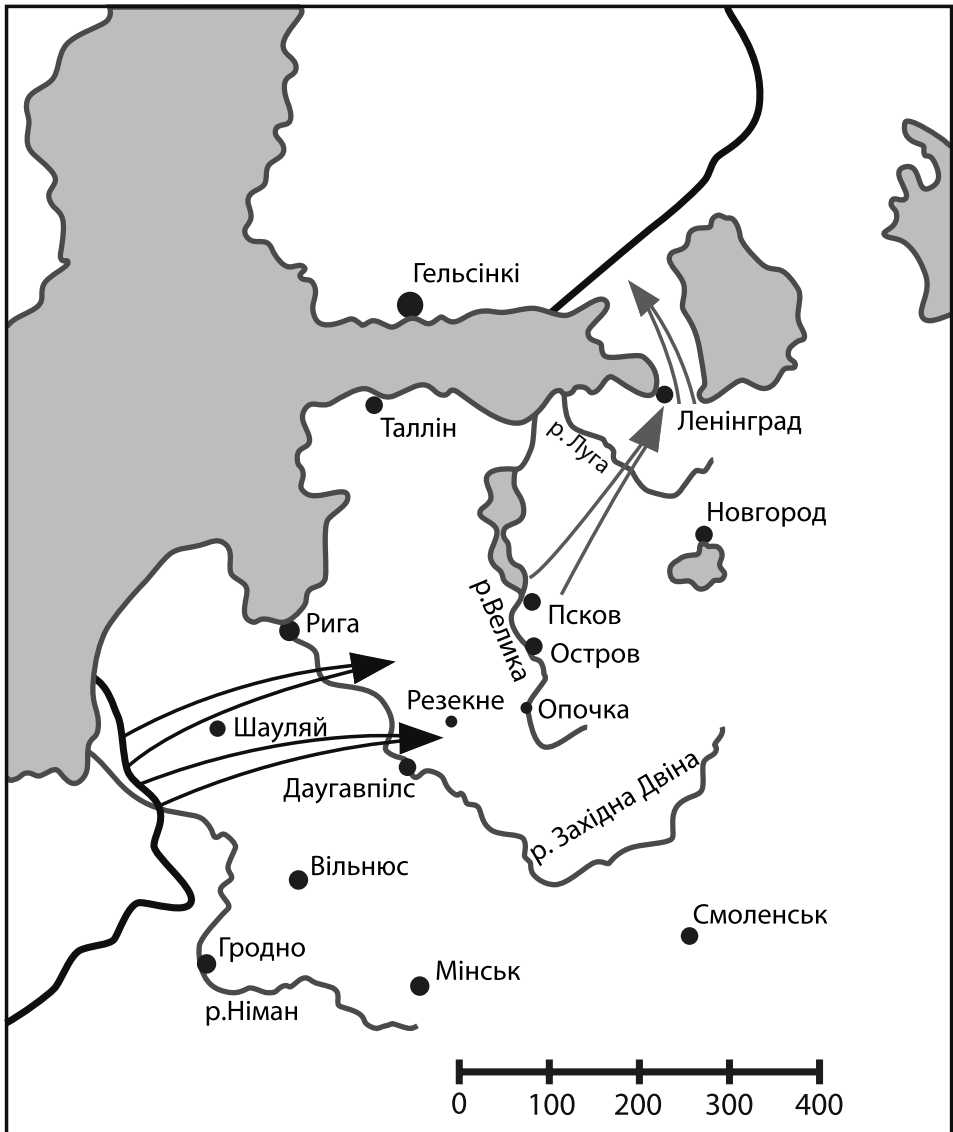
Карта № 5
План вторгнення в Фінляндію.
Північна ділянка

Карта № 6
Дислокація військ Північного фронту.
Південна ділянка

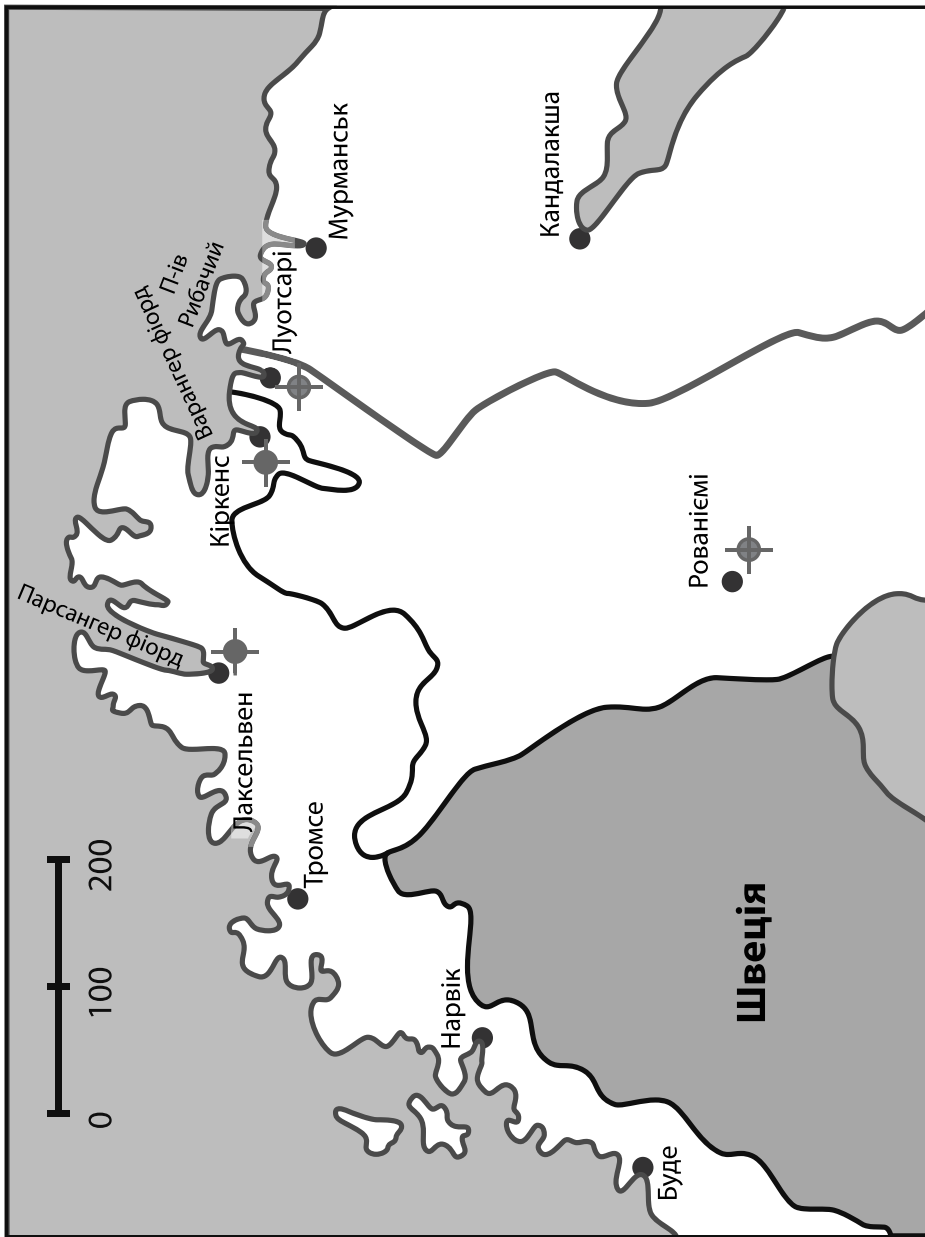

Карта № 7
Дислокация войск Північного фронту.
Північна ділянка

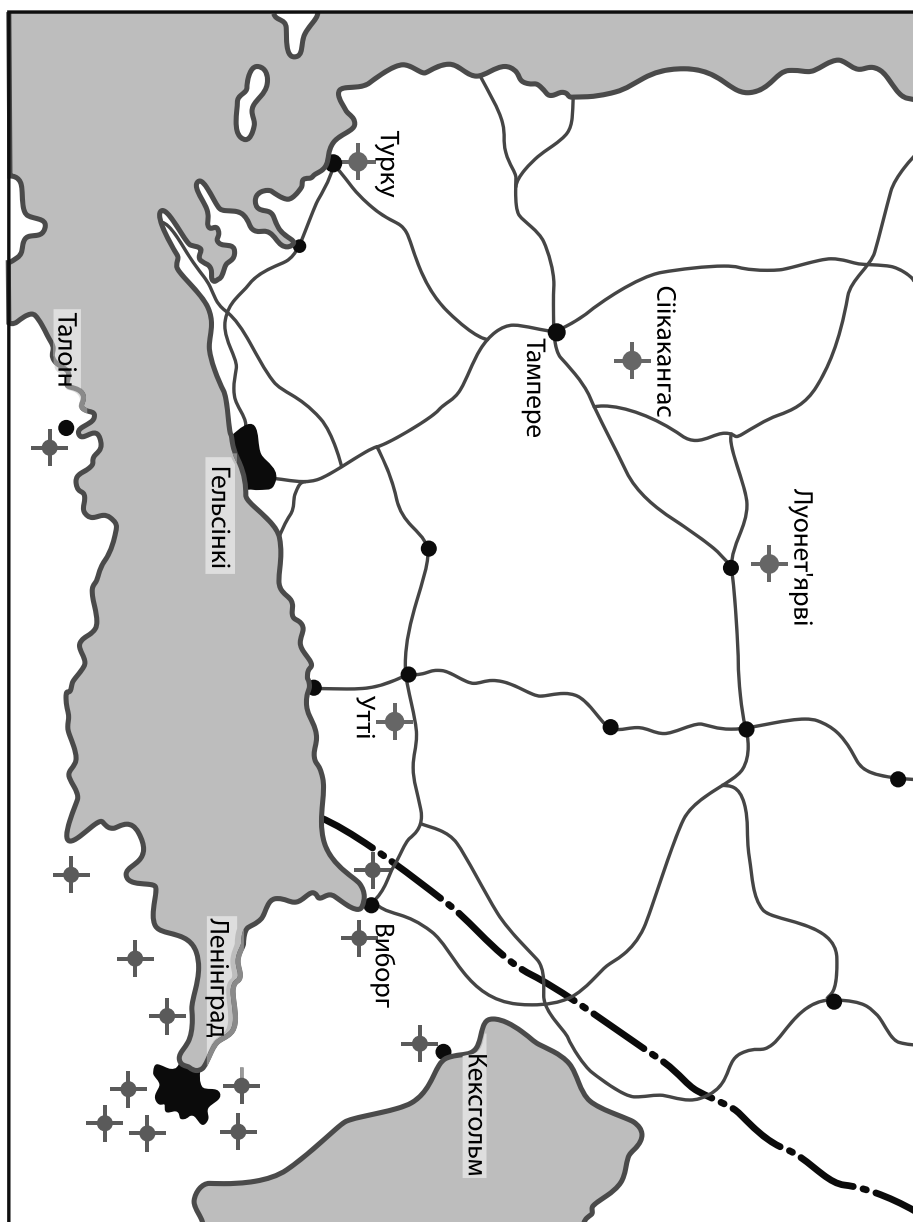

Карта № 8

Маршрути руху
4-ї Танкової Групи вермахту,
1-го і 10-го мехкорпусів РСЧА
22-26 червня 1941 р.

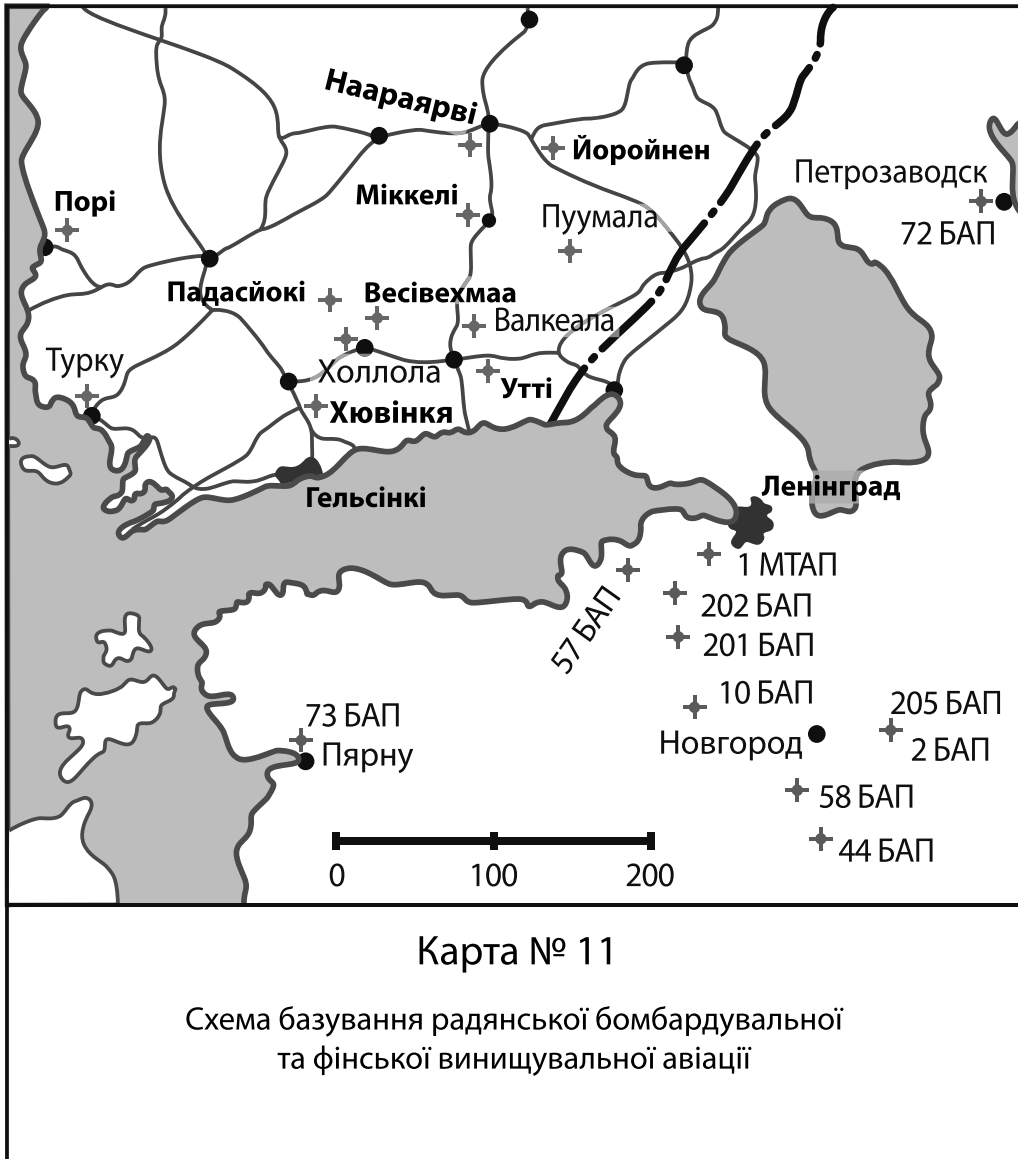

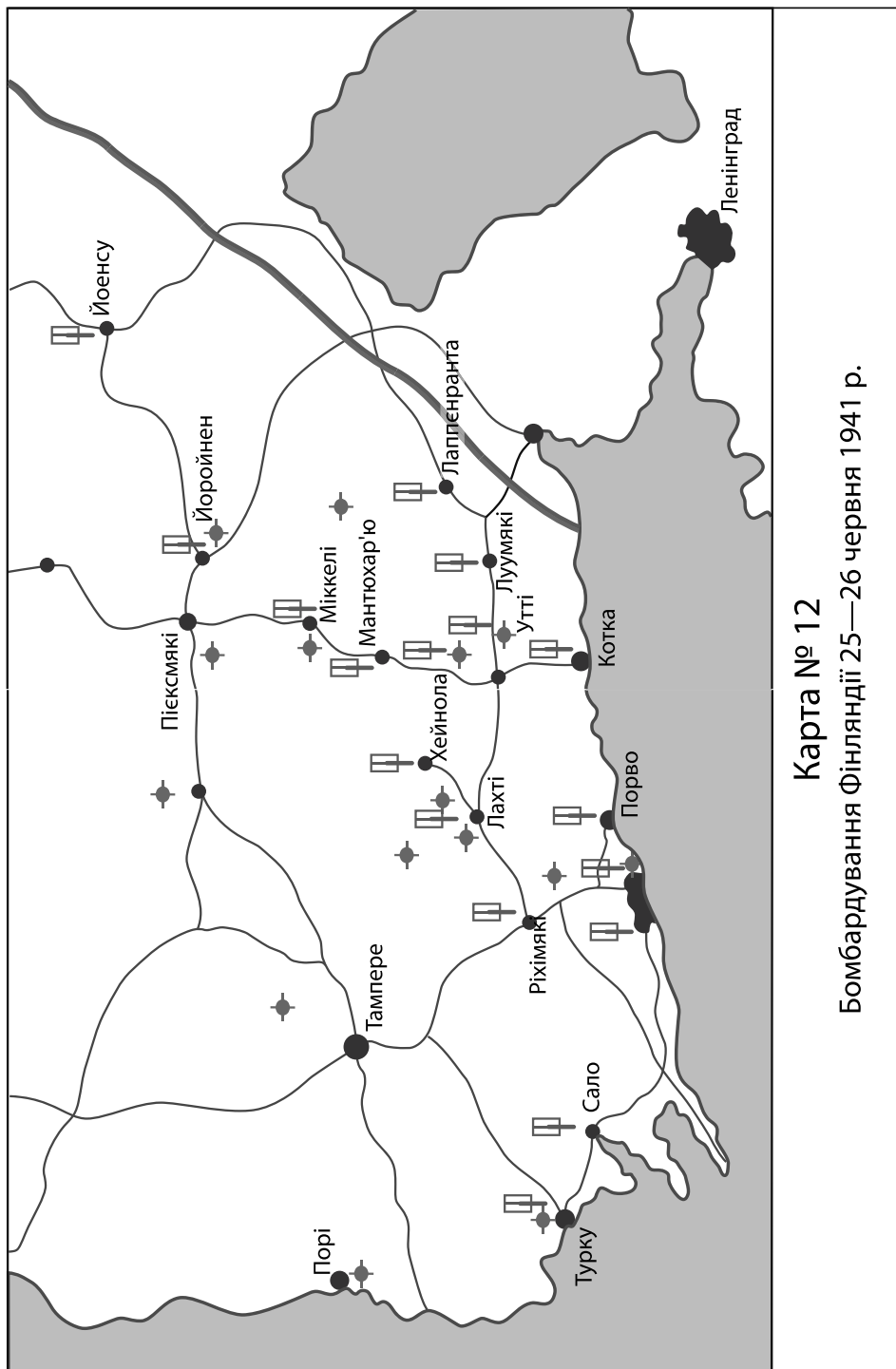
Карта № 9
Летовища в Заполяр'ї

Карта № 10

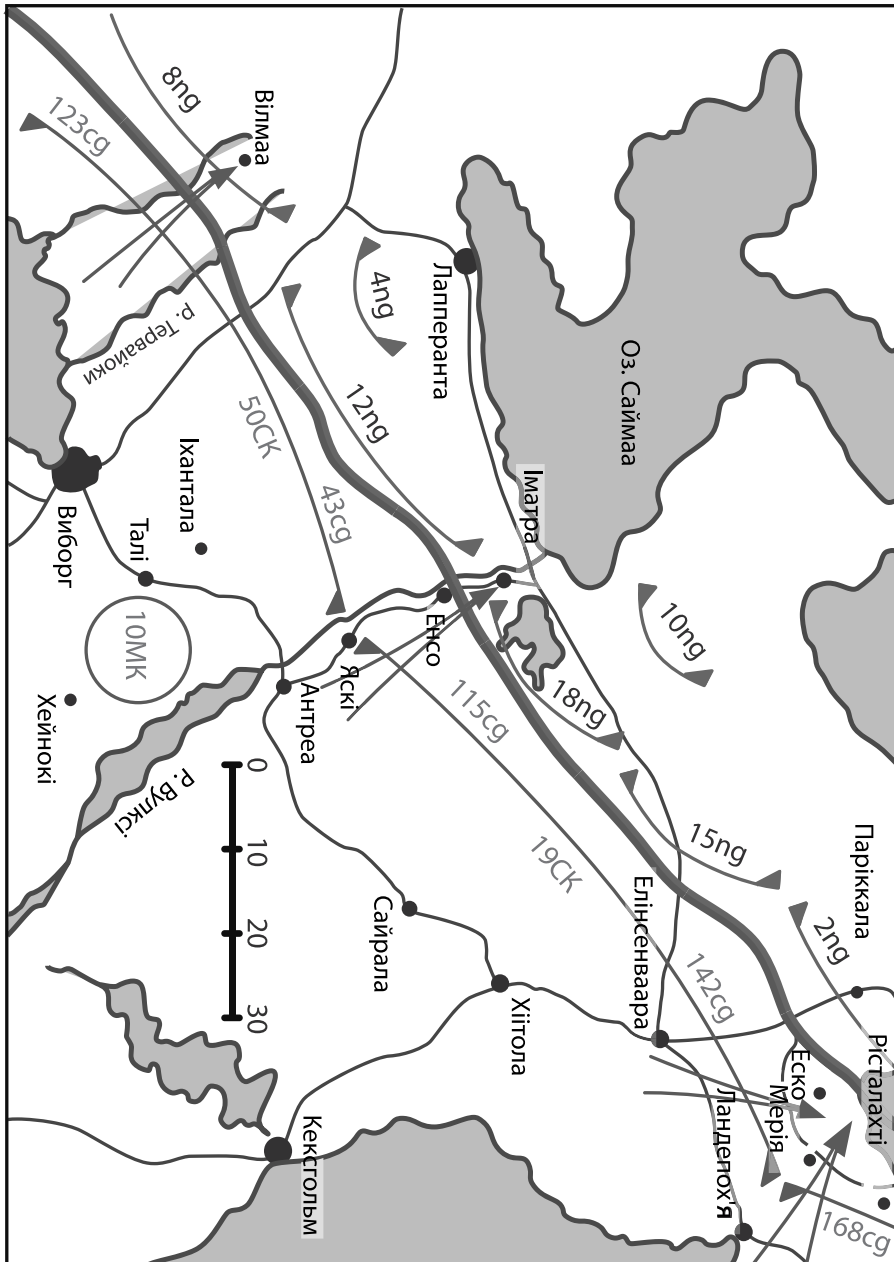
Схема базування фінської бомбардувальної та радянської винищувальної авіації

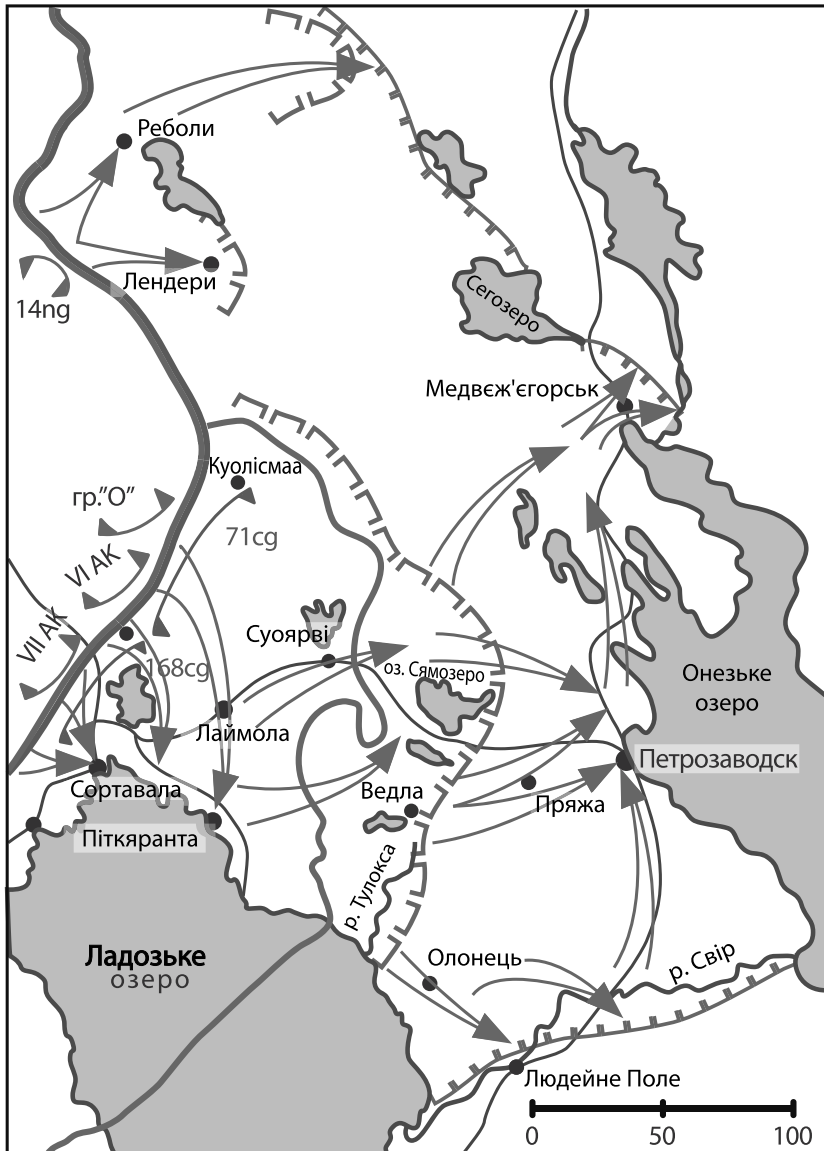

Карта № 12

Бомбардування Фінляндії 25—26 червня 1941 р.

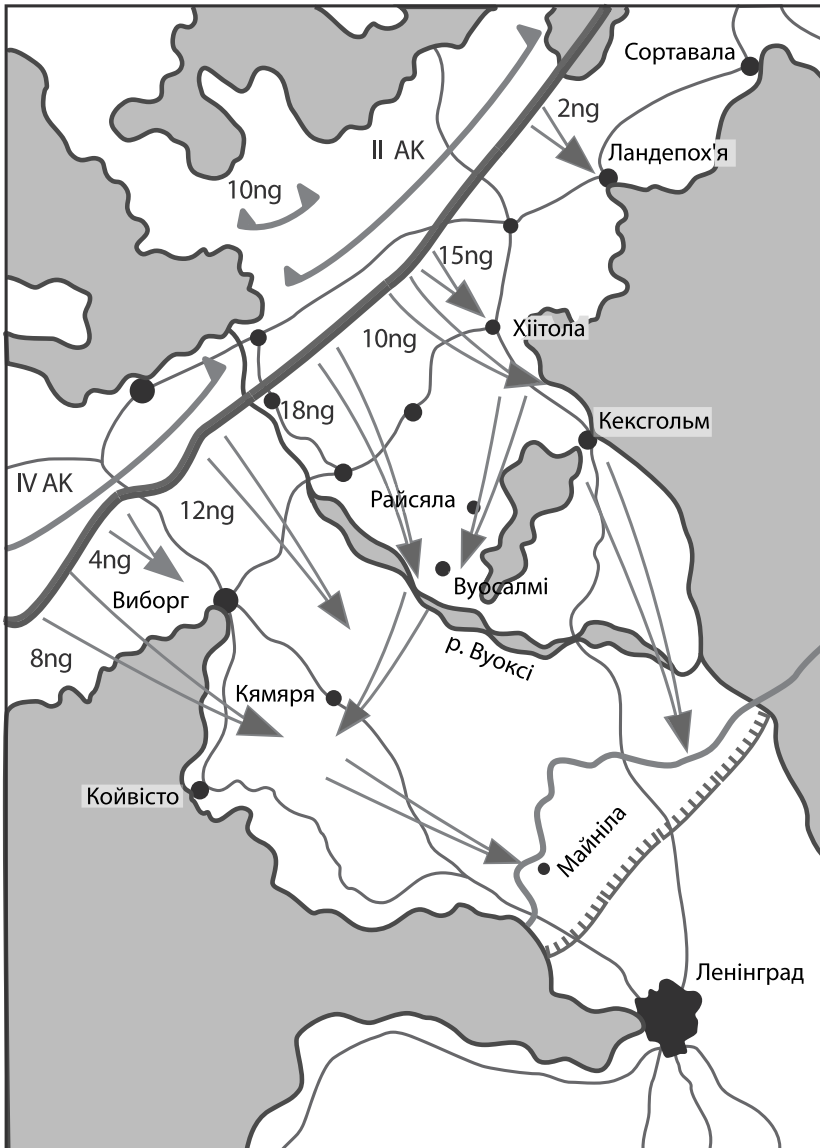
Карта № 13
Бойові дії 2-7 липня 1941 року

Карта № 14

Наступ фінської армії в Приладозькій Карелії

- кордон 1940 р.
- кордон 1939 р.
- лінія фронту станом на 1 вересня 1941 р.
- лінія фронту станом на 8 грудня 1941 р.

Карта № 15

Наступ фінської армії на Карельському перешийку

- кордон 1940 р.
- кордон 1939 р.
- Лінія фронту станом на 1 вересня 1941 р.

Зміст

Передмова.....	5
Частина 1.	
ПЕРША СПРОБА	23
Розділ 1.1.	
Фінляндія, Карелія, Росія	25
Розділ 1.2.	
«Великі прикордонні інциденти в селі Майніла...»	55
Розділ 1.3.	
Багатогранне диво «зимової війни»	75
Розділ 1.4.	
Чому Сталін помилував Фінляндію.....	105
Розділ 1.5.	
Підсумки та обговорення	123
Частина 2.	
МИР — ЦЕ ВІЙНА.....	135
Розділ 2.1.	
Договір про мир або «мирний перепочинок»?.....	137
Розділ 2.2.	
«Фінський народ став би щасливим...»	148
Розділ 2.3.	
Тривожне літо	165
Розділ 2.4.	
«Вторгнутися, розгромити і захопити...»	180
Розділ 2.5.	
«Більшість часу із Гітлером пішла на фінське питання...»	192
Розділ 2.6.	
Останні місяці миру.....	213

Розділ 2.7.	
Дуже активна оборона.....	231
Розділ 2.8.	
Підсумки та обговорення.....	249
Частина 3.	
ДЕСЯТЬ ДНІВ ЛІТА 41-ГО	
Розділ 3.1.	
Вівторок, 17 червня.....	265
Розділ 3.2.	
«Бойові дії почали німці...»	283
Розділ 3.3.	
Постановка питання.....	298
Розділ 3.4.	
Склад і базування ВПС сторін.....	308
Розділ 3.5.	
Польоти уві сні і наяву.....	324
Розділ 3.6.	
Щит і меч.....	337
Розділ 3.7.	
Середа, 25 червня.....	357
Розділ 3.8.	
«Першими вогонь не відкривати...»	377
Розділ 3.9.	
Що це було?	382
Розділ 3.10.	
Арешт Мерецькова.....	400
Частина 4.	
КРАХ.....	411
Розділ 4.1.	
«Машини підуть у лихий похід...»	413
Розділ 4.2.	
Розгром	436

Зміст

Розділ 4.3. Третя спроба	465
Епілог	494
Джерела	506
КАРТИ	521

Суспільно-політичне видання
Серія «Великий науковий проєкт»

СОЛОНІН
Марк Семенович

25 ЧЕРВНЯ: ДУРІСТЬ ЧИ АГРЕСІЯ?

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *О. Е. Лісовикова*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*

Підписано до друку 10.10.21. Формат 70×100 1/16.
Умов. друк. арк. 43,86. Облік.-вид. арк. 33,86.
Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Книжки видавництва «Фоліо» ви можете придбати:

Оптова торгівля

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
(057) 700-05-46,
(057) 705-07-30
050-301-0139
050-344-4054
e-mail: market@folio.com.ua,
proizv@folio.com.ua

ТОВ «Видавництво Фоліо»

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
e-mail: avk@folio.com.ua

Представництво в Києві

м. Київ,
вул. Січових Стрільців, 1–5,
оф. 603
e-mail: kievfolio@gmail.com

Видавництво «Фоліо» в Інтернеті

Сайт видавництва: www.folio.com.ua

Інстаграм: <https://www.instagram.com/folio.ua>

Електронна шкільна бібліотека: <https://e-shb.com.ua/>

Видавництво «Фоліо» — сторінка на Facebook

Телеграм: <https://t.me/folioua>

Базові книгарні

м. Київ

Кіоск «Петрівка «Фоліо»»
Книжковий ринок «Петрівка»
центральний ряд, місце 25

м. Харків

«Читаріум»
пр-т Незалежності, 7

м. Львів

«Книги Фоліо»
вул. Коперника, 3
(050) 393-48-80

м. Чернівці

«Книги Фоліо»
вул. О. Кобилянської, 45

Інтернет-магазин Якабу
<https://www.yakaboo.ua/>

Інтернет-магазин Розетка
<https://rozetka.com.ua/knigi/>

Інтернет-магазин
<https://bukva.ua>

Інтернет-магазин Книгарня «Є»
<https://book-ye.com.ua>

